

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
Universitas nationalis Odessae

Записки
з українського мовознавства

ВИПУСК 16

Збірник наукових праць

Opera
in linguistica ukrainiana

FASCICULLUM 16

Одеса
«Астропринт»
2006

ББК 81.031.4я5
3-324
УДК 81.161.2(051)

Редакційна колегія

д-р філол. наук **О. І. Бондар** (відп. редактор),
д-р філол. наук **Т. Ю. Ковалевська** (заст. редактора),
викл. **А. П. Романченко** (відп. секретар),

д-р філол. наук **Н. В. Бардіна**,
д-р філол. наук **М. І. Зубов**,
канд. філол. наук **Д. С. Іщенко**,
член-кор. НАН України **Ю. О. Карпенко**,
д-р філол. наук **І. М. Колегаєва**,
д-р філол. наук **В. О. Колесник**,
канд. філол. наук **М. М. Фащенко**,
канд. філол. наук **Н. М. Хрустик**,
д-р філол. наук **Є. М. Черноіваненко**

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного
університету ім. І. І. Мечникова
Протокол № 2 від 24.10.2006 року

“Записки з українського мовознавства” внесено до переліку № 4 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата філологічних наук: Постанова ВАК України №2-02/2 від 9.02.2000 // Бюлетень ВАК України. — 2000. — №2. — С. 74

Збірник “Записки з українського мовознавства” зареєстровано у Державному комітеті телебачення і радіомовлення України.
Свідоцтво — Серія КВ № 8931 від 05.07.2004 р.

**Світлій пам'яті професора
Степана Пилиповича БЕВЗЕНКА
(1920 — 2005)**

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 929:811. 161. 2(487. 87)

П. М. Лизанець

УЖГОРОДСЬКИЙ ПЕРІОД В НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА ПИЛИПОВИЧА БЕВЗЕНКА (Світлій пам'яті професора)

У статті йдеться про Ужгородський період в науковій діяльності професора Степана Бевзенка, випускника Одеського університету ім. І. І. Мечникова, який після закінчення аспірантури розпочав свою трудову діяльність в Ужгородському університеті з 1949 до 1962 року. Він завідував кафедрою української мови з 1950 до 1962 року. Після огляду основних моментів його життєпису автор, який був першим аспірантом С. Бевзенка, аналізує найважливіші наукові праці С. Бевзенка, написані і видруковані під час перебування в Ужгороді. В Ужгородському університеті посправжньому розкрився талант молодого науковця, принісши йому широке визнання. Степан Бевзенко зафундував лінгвістичну школу в Ужгородському університеті. Ця стаття присвячена пам'яті професора Степана Бевзенка з нагоди його 85-річчя.

Ключові слова: професор Степан Бевзенко, Одеський університет ім. І. І. Мечникова, Ужгородський університет, українська мова.

The article deals with the Uzhhorod period in research activity of professor Stepan Bevzenko who after graduating from Odessa University and finishing his postgraduate study started to work at Uzhhorod University from February 1949 till 1962. He was a head of the Ukrainian language department from 1950 until 1962. After his short biography the author of the article analyses S. Bevzenko's most important scientific works written and published in Uzhhorod. At Uzhhorod University his talent of a young researcher brought him fame and recognition. In 1953 he initiated a postgraduate study at the Ukrainian language department which the author of the present article entered and later successfully defended his candidate dissertation. Stepan Bevzenko founded a linguistic school at Uzhhorod University. This article is dedicated to memory of professor Stepan Bevzenko on behalf of his 85th anniversary.

Key-words: professor Stepan Bevzenko, Odessa Mechnikov University, Uzhhorod University, the Ukrainian language.

Бевзенко С. П. — колишній завідувач кафедри української мови Ужгородського державного університету (1950 — 1962), доктор філологічних наук, професор.

Народився Степан Пилипович 7 серпня 1920 р. у с. *Станіславівка* (неофіційна назва *Текліївка*) Оксанинської волості Уманського повіту Київської губернії (нині Новоархангелський район Кіровоградської області) у родині коваля Пилипа Яковича Бевзенка. У рідному селі 1927 року він розпочав навчання в початковій школі; згодом були Оксанинська школа колгоспної молоді (1932–1935) та Уманський педагогічний технікум (1935 — 1938). С. П. Бевзенка, як випускника–відмінника, в 1938 році зарахували студентом філологічного факультету Одеського університету, де він із великою наполегливістю вивчав мовознавчі та літературознавчі дисципліни. Почалася війна і Степан Бевзенко улітку 1941 р. після закінчення III курсу разом із багатьма іншими студентами стає курсантом Одеського артилерійського училища. З 2 лютого 1942 р. лейтенанта С. Бевзенка направляють у розпорядження командування Сибірського військового округу, а далі — Омськ, Дмитрів (під Москвою), Московський військовий округ, м. Рязськ Рязанської області, Північно-Західний фронт, Волховський фронт, завданням якого було зламати блокаду Ленінграда.

На Новгородщині, поблизу м. Стара Руса на березі річки Лопать, 8 квітня 1943 р. у запеклих боях Степан Пилипович дивом зостався живий із важким пораненням, яке залишило назавжди свою глибоку мітку на його тілі й долі. Улітку 1943 р. він дізнався, що Одеський університет в евакуаційних умовах працює у м. Байрам-Алі в Туркменії. Велика радість була зустріти тут, на чужині, знайомі обличчя студентів та викладачів.

Улітку 1944 р. університет повертається до Одеси і в квітні 1945 р. С. П. Бевзенко достроково здобуває вищу освіту. Він знову стає студентом філологічного факультету. Вступає до аспірантури, пише дисертаційну роботу й одноразово викладає курс історії української мови. Глибоко вивчає українські писемні пам'ятки XVII ст. [3: 1–92]

Після завершення аспірантської підготовки наприкінці 1948 року С. П. Бевзенко отримав призначення на роботу в наймолодший тоді — Ужгородський державний університет (тепер Ужго-

родський національний університет), де розпочав роботу в лютому 1949 р., а з квітня 1950-го, будучи 30-річним молодим науковцем, обійняв посаду завідувача кафедри української мови. У травні 1950 року на вченій раді Одеського університету захищає кандидатську дисертацію на тему: “Дослідження синтаксису українських літописів XVII ст.” Через рік йому присвоюють звання доцента.

В Ужгородському університеті по-справжньому розкрився талант молодого науковця. Це був новий і дуже плідний етап у його різноплановій науковій роботі, яку він поєднує з підготовкою курсів лекцій. Тут Степан Пилипович 1953 року підготував і видав книжку “Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія” [10: 1–189]. Це була його перша монографія і водночас підручник для студентів з історичної граматики. У передмові сам автор пише: “Завдання пропонованих нарисів — дати в руки студента-філолога посібник з історичної граматики української мови, потреба в якому особливо гостро відчувається нашою вищою школою” [10: 3]. Цей підручник вийшов з друку в Ужгороді в червні 1954 року, але підписаний був до друку 28 жовтня 1953 року, тобто у рік, коли я закінчив Ужгородський державний університет і вступив до аспірантури на кафедру української мови. Я був першим аспірантом і кафедри, і першим аспірантом Степана Пилиповича Бевзенка. Отже цього підручника ми на II і III курсах не мали, але весь цей матеріал у дуже доступній формі нам читав доцент Бевзенко С. П. У цій же ж передмові він писав: “В основу посібника лягли лекції, читані автором протягом кількох останніх років в Одеському і Ужгородському університетах” [10:3]. Я, будучи аспірантом отримав цей підручник від нього з дарчим написом 28. VI. 1954 року. Ми захоплювалися його лекціями, його глибокими знаннями цього нелегкого матеріалу. Він вільно використовував матеріал історичних пам’яток, особливо XVII ст., адже ж цей матеріал був темою його кандидатської дисертації. Я по-справжньому полюбив цю дисципліну, і коли після закінчення аспірантури Степан Пилипович, як завідувач кафедри української мови УЖДУ, запитав мене, які дисципліни я хотів би читати для студентів, я без вагання сказав — історичну граматику. Спочатку цей курс я читав для студентів-заочників, а після виїзду Степана

Пилиповича з Ужгорода (1962) і для стаціонару. Для ведення практичних, занять з цієї дисципліни разом з К. Й. Галасом підготували і видали у 1966 році посібник для практичних занять обсягом 136 сторінок, в якому були завдання і вправи до вступного розділу та фонетики різних історичних періодів, звукові зміни і уривки з текстів історичних пам'яток з XI по XVIII ст., включаючи і ті, що вийшли на Закарпатті. Всього — 29 текстів.

У своїх “Нарисах...” С. П. Бевзенко ставив першочерговим своїм завданням простежити, як з найдавнішої східнослов'янської системи відмінювання імен і дієслівних форм шляхом розгортання та удосконалення її за внутрішніми законами розвитку української мови витворилася сучасна українська система іменного і дієслівного відмінювання.

Детальніше про цю працю див. рецензію О. С. Мельничука [17].

У 1956 р. праця науковця “Питання походження української мови” стала методологічно визначальною на багато десятиліть щодо розв'язання загальних питань становлення української мови.

Протягом 1954 — 1960 рр. С. П. Бевзенко публікує цілий ряд статей, що стосуються історії мови: “Спостереження над синтаксисом літописів XVII ст.” [16: 165-243.], “З історії словотвору займенників” [4: 62–64], “З історії словотвору дієслів української мови” [13: 3-20], “Із спостережень над мовою пам'яток розповідних жанрів, писаних на Закарпатті (Повісті з “Римських діянь” в закарпатській обробці XVII ст.)” [14: 92-108], “З історії форм майбутнього часу в українській мові” [5:48-50], “З історії вигуків в українській мові” [5:51-52], “З історичних коментарів до українського словотвору. Прислівник” [15: 21-40], “До характеристики мови оповідань з “фізіолога” з Углянського збірника XVII ст. “Ключ” [6: 35-38], “Із спостережень над мовою літописних записок із с. Гукливого” [6: 39-43], “З історії форм минулого часу в українській мові” [18: 32-35], “До історії форм двоїни іменників в українській мові” [18:58-59], “З історії вивчення української морфології з погляду історичного” [7: 122-128] та інші.

Особливо плідним у науковому відношенні для С. П. Бевзенка був 1960 рік, коли він, крім п'яти наукових статей, видає солідну монографію обсягом 416 сторінок великого формату “Історична морфологія української мови (Нариси словозміни та словотвору)”

[1: 1-416], яка у 1962 році успішно була захищена як докторська дисертація. Крім вступної частини, в ній йдеться про предмет і завдання історичної морфології, дається детальна характеристика всіх частин мови від найдавнішого періоду до сучасного. Характеризується не тільки відмінювання та дієвідмінювання, а й словотвір, що дуже важливо, адже ж у багатьох працях з історичної граматики цьому питанню надавалося дуже мало уваги. Сам автор відзначає: “Пропонована книга в порівнянні з попередньою книгою автора “Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія” являє собою зовсім нову працю. Вона, крім того, що включає підрозділи із словотвору, далеко ширше і повніше висвітлює питання історії відмінювання і дієвідмінювання, оперуючи при цьому значно багатшим фактичним матеріалом; до того ж, і план розташування самого матеріалу книги відчутно видозмінено” [9: 3] і далі: “Щодо фактичного матеріалу книги, то він переважно взятий з різних наукових досліджень ... у ряді випадків автор добирає приклади з опублікованих пам’яток і сам” [9: 2].

У своїй праці С. П. Бевзенко широко використав не тільки матеріали історичних пам’яток, але й діалектні дані, без яких, як він вважав, взагалі немислиме справжнє наукове дослідження історії мовних явищ.

Дуже важливим у книзі є глибоке дослідження автором історичного словотвору. Саме цей розділ історії мови був поза увагою попередніх дослідників. Автор вважає, що українська мова успадкувала із спільно-східнослов’янської, а через її посередність спільнослов’янської, праслов’янської епохи всі діючі в ній типи і засоби словотворення [9: 405]. Найпоширенішим засобом морфологічного типу словотворення була суфіксація як в іменниковому і прикметниковому, так і в дієслівному словотворі. Префіксація найпродуктивнішою була і залишилася в дієслівному словотворі. Протягом історії певну активність проявляло і словоскладання, за допомогою якого виникло ряд специфічно українських новостворів, зокрема в прислівниках, займенниках та службових словах. Продуктивним протягом історії був і такий спосіб словотворення, як перехід одних частин мови в інші, що найактивніше проявлявся в так званій адвербіалізації. [9:405].

С. П. Бевзенко приходить до такого висновку: “Успадкувавши

найдавнішу східнослов'янську систему словотворення, українська мова, розвиваючись за своїми внутрішніми законами, протягом віків внесла в неї величезні зміни” [9: 406].

Ця монографія стала настільною книгою всіх тих дослідників, які цікавилися історією української та давньоукраїнської мови. Відомий український мовознавець Л. Булаховський у своїй рецензії на цю працю пише: “... використаний ним (С. П. Бевзенком — П. Л.) матеріал пам'яток переважно опублікованих, і що, безперечно, становить позитивну особливість книги, у книзі подано багатий свіжий діалектний матеріал, частково здобутий самим автором шляхом безпосередніх спостережень” [2: 113]. Л. Булаховський вважає книгу С. П. Бевзенка доказовою і оригінальною, повноцінною, корисною, компетентною і приходиться до такого висновку: “В українській філологічній науці вона (монографія П. Л.) — значне явище, вдалий підсумок того, над чим вели працю у другій половині XIX і впродовж всього нашого століття”. [2: 116]. Високо оцінили цю працю Ю. Шевельов [3: 20], О. Мельничук [3: 21] та інші відомі мовознавці.

Ще працюючи в Ужгородському університеті, С. П. Бевзенко публікує ряд статей з діалектології: “Завдання вивчення українських говорів Закарпаття” [12:3-6], “До характеристики синтаксичних особливостей українських діалектів” [12: 205-219], “Українська діалектологія. Вип 3. Синтаксис. Лексика” [20: 1-56], “Стан вивчення карпатських говорів і завдання дальшого розгортання наукового дослідження їх”, [8: 3-10] “Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу українських говорів Закарпатської області УРСР” (Співавтори: Й. О. Дзендзелівський та П. П. Чучка) [19: 1-56], “Побудова програми-питальника регіонального атласу” [21: 36-42] та інші праці.

Серед праць діалектологічного характеру мені особливо хочеться виділити ґрунтовну статтю С. П. Бевзенка “До характеристики складу лексики українських діалектів” [11:164-188]. Ця стаття охоплює 25 сторінок, у якій подаються вступні зауваження та такі підрозділи: Типи діалектних відмінностей в лексиці, Історичні нашарування в лексиці діалектів, Характерні риси лексики діалектів, Нетермінологічна діалектна лексика. Автор, подавши глибокий аналіз лексики українських говорів, приходиться до висновку, що, незважаю-

чи на поширеність в усіх українських говорах і діалектах більшої чи меншої кількості специфічних слів і виразів, абсолютна більшість слів, що означають найважливіші і найнеобхідніші предмети, явища, якості, властивості, дії і т. ін., є спільною для всіх українських діалектів і літературної української мови. У той же час С. П. Бевзенко вказує і на ряд відмінностей, які є між південно-західними і південно-східними та північними говорами. Зокрема він відзначає, що у південно-західних діалектах вживаються звичайно слова загальнослов'янського походження, наприклад, *видіти, метати, веречи, много*. Для крайніх південно-західних говорів є і такі слова, як *отиць, няньо* у значенні батько; *вуй, вуйко, стрий* у значенні дядько, *марга, маржина* у значенні худоба, *когут, кокош* у значенні півень, *мачка* у значенні кішка та інші. Автор вважає, що лексика українських говорів багата, і відмінне і спільне у лексиці діалектів існує не ізольовано, не окремо одне від одного, а перебуває в тісному взаємозв'язку, становить цільну систему лексики того чи іншого місцевого діалекту. У лексичному відношенні більше спільного між південно-східними і північними говорами.

Питанням діалектології С. П. Бевзенко приділяє велику увагу і після виїзду із Закарпаття. Працюючи в Одеському і Київському університетах, він публікує солідні розвідки з діалектології: “Вступ до української діалектології” (68 с.), “До характеристики діалектних відмінностей української мови у системі вокалізму”, “Українська діалектна морфологія”(у співавторстві), “Практичні заняття з української діалектології” (96 с.), “Українська діалектологія. Фонетика.” (Навчальний посібник, 51 с.), “Діалектні групи і говори української діалектології”(55 с.), “Українська діалектологія (Методичні вказівки)” (76 с.). У 1980 р. С. П. Бевзенко видає з грифом Міністерства освіти України у видавництві “Вища школа” посібник для студентів вузів “Українська діалектологія” (247 с.). Як бачимо, професор С. П. Бевзенко вніс значний внесок у розвиток як сучасної української мови (Інверсійний словник), так і історичної граматики та української діалектології.

В Ужгородському державному університеті він уперше взявся за підготовку педагогічних кадрів. У 1953 році на його прохання при кафедрі української мови була створена аспірантура зі спеціальності “українська мова”, і я став його першим аспірантом.

С. П. Бевзенко є засновником мовознавчої школи в Ужгородському університеті як у галузі історії мови, так і діалектології. Він виховав чимало своїх учнів і завоював великий авторитет та повагу як серед викладачів, так і серед студентів. В УжДУ науковець написав і захистив докторську дисертацію. Це була прекрасна людина, людина з великої літери, яка і після виїзду із Закарпаття (у 1962 році) не поривала зв'язку з нашим університетом і гордилася своїми учнями. Він був опонентом цілого ряду кандидатських і докторських дисертацій, він — автор близько 250 наукових праць.

2005 року 15 січня до нас в Ужгород з Києва надійшла сумна звістка, що від нас назавжди відійшов за обрїй земного життя відомий український мовознавець, доктор філологічних наук, професор, колишній завідувач кафедри української мови Ужгородського державного університету, прекрасна людина і мій учитель, згодом колега, Степан Пилипович Бевзенко, недоживши всього менше семи місяців до відзначення свого 85-річного ювілею. Ми відзначаємо цей ювілей без професора С. П. Бевзенка, але ми переконані, що світла пам'ять про нього залишиться в серцях усіх його колег і учнів.

1. *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). — Ужгород, 1960.

2. *Булаховський П. Л.* // Вопросы языкознания, 1967, № 5.

3. *Гриценко П. Ю.* Професор Степан Пилипович Бевзенко. — Київ, 1999.

4. *Доповіді* та повідомлення Ужгородського університету. — Серія історико-філологічна. — № 1 — Ужгород, УжДУ, 1957. — С. 62-64.

5. *Доповіді* та повідомлення Ужгородського університету. — Серія філологічна. — № 2 — Ужгород, УжДУ, 1958. — С. 48-50, 51-52.

6. *Доповіді* та повідомлення Ужгородського університету. — Серія філологічна. — № 4 — Ужгород, УжДУ, 1959. — С. 35-38, 39-43.

7. *Доповіді* та повідомлення Ужгородського університету. — Серія філологічна. — № 5 — Ужгород, УжДУ, 1960. — С. 122-128.

8. *Доповіді* та повідомлення Ужгородського університету. — Серія філологічна. — № 3. Матеріали першої Ужгородської міжвузівської конференції, присвяченої вивченню карпатських говорів. — Ужгород, УжДУ, 1958. — С. 3-10.

9. *Історична морфологія* української мови (Нариси із словозміни та словотвору). — Ужгород, Закарпатське обласне видавництво, 1960.

10. *Нариси* з історичної граматики української мови. Морфологія. — К., КДУ, 1953.

11. *Наукові записки* Ужгородського університету. — Т. 26. Діалектологічний збірник. — Вип. 2. — Ужгород, 1957. — С. 164-188.
12. *Наукові записки* Ужгородського університету. — Т. 14, Діалектологічний збірник. — Львів, ЛДУ, 1955 — С. 3-6., 205-219.
13. *Наукові записки* Ужгородського університету. — Т. 35, Філологічний збірник (Мовознавство). Присвячений VI Міжнародному з'їзду славістів. — Ужгород, УжДУ, 1958 — С. 3-20.
14. *Наукові записки* Ужгородського університету. — Т. 35, Філологічний збірник. — Ужгород, УжДУ, 1958 — С. 92-108.
15. *Наукові записки* Ужгородського університету. — Т. 37, Філологія. — Ужгород, УжДУ, 1959 — С. 21-40.
16. *Наукові записки* Ужгородського університету. — Т. 9, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. — Ужгород, УжДУ, 1954 — С. 165-243.
17. *Мельничук О. С.* Рецензія: *Бевзенко С. П.* Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія. — К., 1953 // Українська мова в школі, 1954, № 6.
18. *Питання історичного розвитку української мови.* Тези. — Харків, ХДУ, 1959. С. 32-35, 58-59.
19. *Програма* для збирання матеріалів до діалектологічного атласу українських говорів Закарпатської області УРСР. — Ужгород, 1960. — 87 с. (співавтори: Й. О. Дзензелівський та П. П. Чучка)
20. *Українська діалектологія.* Вип. 3. Синтаксис. Лексика (Лекції для студентів-заочників). — Ужгород, УжДУ, 1957.
21. *XI республіканська діалектологічна нарада.* Тези. — К., АН УРСР, 1962. — С. 36-42.

УДК 929:811.161.2'366

О. І. Бондар

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ МОРФОЛОГІЇ В МОНОГРАФІЇ ПРОФЕСОРА С. П. БЕВЗЕНКА “ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ”

У статті йдеться про розв'язання найважливіших дискусійних проблем з історії української граматики у монографії професора С. П. Бевзенка “Історична морфологія української мови”.

Ключові слова: професор С. П. Бевзенко, історична морфологія, українська мова.

The article deals with the dissolving of the most important and debatable problems of the Ukrainian grammar history in the monograph of professor Stepan Bevzenko “Historical morphology of Ukrainian”.

Key-words: professor S. P. Bevzenko, historical morphology, Ukrainian language.

Найосновніша праця професора Степана Пилиповича Бевзенка, яка зробила його відомим не тільки в Україні, а й далеко за її межами, — це наукова монографія “Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору)”, що вийшла друком у Закарпатському обласному видавництві в 1960 році. Вона містила не тільки глибокий науковий аналіз морфологічних процесів, що відбувалися в українській мові протягом багатьох століть. Відзначаючись водночас доступним викладом складного матеріалу, ця книжка відразу стала незамінним підручником для філологічних факультетів університетів.

Звісно, постала ця фундаментальна наукова праця не на порожньому місці. Ще 1953 року вийшла друком перша книжка С. П. Бевзенка “Нариси з історичної граматики української мови: Морфологія”, що стала помітним явищем у науковому житті України. Навіть академік Л. А. Булаховський позитивно оцінив її, попри те, що пізніше сам Степан Пилипович відгукувався про неї досить скептично. Безумовно, це свідчить про неабияку вимогливість вченого до себе. Власне, як би її не оцінювали, але вона стала тією підвалиною, на якій пізніше постала капітальна праця з історії української мови. Саме завдяки своїй першій монографії молодий вчений був помічений, і Л. А. Булаховський запросив його взяти участь у праці над академічним виданням “Історія української мови”. На жаль, після смерті академіка Л. А. Булаховського колектив розпався. Та доля була прихильна до С. П. Бевзенка: доклавши чимало зусиль, свою частину роботи він завершив і домігся, щоб його капітальна праця не пропала даремно. Доброю волею випадку автора підтримало керівництво Закарпатської області, і в Ужгороді, куди він потрапив після аспірантури за призначенням, 1960 року побачила світ його незабутня “Історична морфологія української мови”.

Працюючи над своїм дослідженням, С. П. Бевзенку доводилося постійно стикатися з багатьма проблемами, невіршеними на той час. До того ж, слід пам’ятати про час написання праці — доба тоталітарного режиму, коли не можна було виходити за межі вже ніби назавжди встановлених під впливом ідеологічних та політичних догматів наукових істин, і будь-яка ініціатива чи спроба якогось новаторства не допускалася. Автор знав про незавидну

долю цілого ряду українських вчених, в тому числі й мовознавців. Варто лише нагадати, що коли Степан Пилипович написав кандидатську дисертацію, то виникли проблеми з опонентами, бо переважна частина вчених була репресована в ході боротьби з “марристами”, що розгорталася напередодні. Тому взятися за історію української мови на той час — значить проявити також і певну громадянську мужність.

Вихідними формами для дослідження стали форми найдавнішого періоду існування спільносхіднослов'янської мови — VI-VII ст. н. е. Далі вчений взяв ще кілька зрізів існування української мови: XI-XII ст., XIII-XIV ст., XV-XVI ст. і сучасний стан. Вчений виходив із тези про безперервність, поступовість і повільність мовних змін, тому кожна конкретна зміна протяжна в часі, відбувається неоднаково в різних українських територіальних діалектах. Він наполягав також на наявності відносного поступального руху мовної системи. Мова розвивається, писав він, “в напрямку до вдосконалення її як засобу спілкування” (с. 6), виділяючи при цьому дві тенденції: тенденцію до уодноманітнення й уніфікації форм (вона є домінуючою) паралельно з недомінантною тенденцією до диференціації форм і тенденцію до виразності мовних форм.

Усі морфологічні зміни С. П. Бевзенко поділяв на зумовлені фонетичними змінами, граматичною індукцією, чи аналогією, злиттям двох слів у одне слово і морфологічні зміни, зумовлені перерозкладом.

Звичайно, дослідження С. П. Бевзенка ґрунтувалося на найновіших досягненнях тодішньої історичної науки, і ряд питань розглядалися досить традиційно, наприклад, поділ на частини мови, виділення типів стародавніх відмін іменників, їх перегруповання тощо. Але в коло зацікавлення С. П. Бевзенка потрапило чимало й проблем, які або взагалі не дістали належного наукового висвітлення, або залишалися дискусійними.

У цій статті ми зупинимося на головних таких проблемах, розв'язаних професором С. П. Бевзенком в монографії “Історична морфологія української мови”.

Так, в українській мові давнього періоду (XI-XII ст.) іменники -Ъ-, -jЪ- основ в орудному відмінку однини мали флексії -ъмь, -ьмь

(*стольмь, коньмь*), тоді як у старослов'янській мові існувала флексія *-омь, -емь* (*столомь, конемь*). Традиційно вважалося, що флексії *-ъмь, -ьмь* — це східнослов'янські новотвори. Аналіз великої кількості стародавніх писаних пам'яток дозволив С. П. Бевзенкові переконливо аргументувати своє розуміння: ці флексії існували ще в праслов'янській мові як її територіальний різновид (с. 21, 43), хоч, звісно, виникли під впливом *-ф* відміни. Саме така думка панує в науці й нині.

Особливо цікавою є проблема походження українських іменників чоловічого роду на *-о*, типу *Юрко, Дніпро, батько, дядько, соловейко, хвалько, Руденко, барило, дурило*. Академік О. О. Шахматов та професор В. Сімович вважали, що ці іменники мали коліть середній рід, як і всі іменники на *-о*, на кшталт *відро, вікно, гніздо, озеро, сідло*. І тільки на ґрунті української мови вони набули чоловічого роду. В. Шимановський твердив про суто фонетичні причини. Професор М. Грунський вбачав тут вплив кличного відмінка. С. П. Бевзенко звернув увагу на те, що такі форми не є тільки винятковим явищем української мови, трапляючись також і в білоруській, і в сербській, і в чеській, і в болгарській, і в говорах російської мови. А на східнослов'янському ґрунті вони відомі вже з найдавніших часів, фіксуєчись у писаних пам'ятках, у договорах з греками та ін. Степан Пилипович пропонує своє оригінальне і добре аргументоване пояснення: іменники чоловічого роду на *-о* не змінили середній рід на чоловічий, бо ніколи не мали середнього роду, а зазнали впливу іменників середнього роду. По-перше, вчений вважає, що особові імена чоловічого роду на *-о* зазнали такого впливу ще на ґрунті праслов'янської мови внаслідок десемантизації спочатку здрібно-пестливих назв типу *Володимерко*, оскільки здрібно-пестливі імена, безумовно, пов'язані з середнім родом (с. 33). По-друге, він виявляє тут різні процеси щодо інших іменників чоловічого роду на *-о*. Так, ряд гідронімічних назв типу *Дніпро*, діалектні форми *Дністро, Псло, Ворскло* утворилися під впливом іменників середнього роду і, справді, мали спочатку середній рід, на що вказує факт хитання в роді цих іменників, який добре засвідчують діалекти: *Дніпро* (він) — (паралельна форма Дніпр) і *Дніпро* (воно), *Дністро* (він) — (паралельна літературна форма *Дністер*) і *Дністро* (воно). І по-третє, інші іменники типу

Петро, Павло, Гаврило, дядько, соловейко набули флексій, властивих для середнього роду внаслідок аналогії до вже наявних іменників чоловічого роду на *-о*, які витворилися раніше.

Цікаво й оригінально професор С. П. Бевзенко розв'язує питання про походження в південно-західних говорах української мови форм орудного відмінка іменників жіночого роду на *-ов, -ев*. В науці того часу панувала думка, що форми типу *руков, головов, вулицев, землев* є наслідком впливу західнослов'янських мов, зокрема словацької і чеської. Автор "Історичної морфології української мови", ретельно вивчивши говори української мови, ставить під сумнів цю думку, яка, здавалося б, є очевидною. Річ у тому, що крайні західні українські говори, які межують із словацькими, якраз і не мають таких форм, натомість там виступають форми типу *руком, головою, пшеницьом*. Крім того, наявність форм на *-ев* навіть у деяких російських говірках, а також їх рання фіксація в давніх пам'ятках ще більше підкріплює думку професора С. П. Бевзенка.

У монографії вчений не оминає і особливо важкі питання, які не дістали належного розв'язку, але підходить до них з особливою обережністю. Так, наприклад, це стосується питання виникнення суплетивізму у відмінюванні предметно-особових займенників української мови (*він — його*). С. П. Бевзенко розглядає різні наявні спроби вирішити це питання: незручність збігу однини й множини займенника у формі *и*, тенденцію уникнення для повнозначних слів занадто коротких форм, зникнення зв'язку між формою називного і формами непрямих відмінків внаслідок того, що останні стали вживатися лише в постпозиції до інших слів. У праці вказується, що наведені пояснення мають певну рацію, але вони не з'ясовують питання в цілому. Вчений, не вважаючи за доведену свою гіпотезу, обережно подає її як можливий варіант розв'язку вищезазначеної проблеми. Він пов'язує виникнення суплетивності з диференціацією функцій суплетивних форм. Так, займенники *и, є, я* вживалися у функції означено-вказівних, тобто виконували роль своєрідного означеного артикля, тоді як *онь, она, оно*, тільки частково змінили своє первісне значення, перетворившись із вказівних третього ступеня віддаленості, тобто предметно-вказівних на предметно-особові. Форми ж непрямих відмінків вже здавна були

полісемантичними. Крім первісного свого значення вони здавна набрали ще й предметно-особового значення, а форма родового відмінка стала виступати також зі значенням присвійності. Форми непрямих відмінків, закріпивши поступово за собою предметно-особове значення як основне, ввійшли в тісний контакт з близьким за значенням вказівним займенником *онъ, она, оно*, який підпавши змінам, дав разом із непрямыми відмінками займенника *и, є, я* нове займенникове утворення — предметно-особовий займенник (с. 158). Ці міркування й досі залишаються актуальними.

Чимало не до кінця з'ясованих питань стосується розвитку форм українського дієслова, зокрема форм теперішнього часу 2-ої і 3-ої особи однини. На той час вважали, що форми сучасної української мови типу *несеш* сягають ще спільносхіднослов'янської мови, у якій паралельно існували форми *несєши* і форми *несєшь*. Остання форма, утворена шляхом часткової редуції кінцевого *-и*, закріпилася в давньоукраїнській мові, і з неї виникла сучасна форма. А велику частотність вживання форм на *-ши* в давньоруських пам'ятках пояснюють впливом старослов'янської мови. С. П. Бевзенко ставить під сумнів це положення. “Дані української мови, — пише вчений на с. 275, — дають більше підстав вважати для живої мови найдавніших слов'ян (в усякому разі для південно-західних староруських діалектів, що лягли в основу української мови) основною і разом з тим найдавнішою формою для 2-ої ос. одн. теперішнього часу форму на *-ши*”. Він цілком слушно мотивує свою думку тим, що в дієсловах I, II, III класів кінцевим голосним основи дієслів був звук *є*, який в 2-ій ос. одн. стояв безпосередньо перед особовим закінченням *-ши*. Якби в давнину цей звук *є* знаходився у позиції перед *-шь*, після занепаду зредукованих він би зазнав подовження і через стадію дифтонга перейшов би в *і*. Тобто, замість форм *несеш*, виникли б форми типу *несіш*. Якщо цього не сталося (навіть у жодних говорах не фіксуються такі форми, тому немає також підстав вважати, що в даному разі подіяла аналогія до інших особових форм з *є*), то це тільки свідчить, що в давньоукраїнській мові були форми не *несєшь*, а *несєши* з кінцевим *и*, тим більше, що діалектологи знаходять форми на *-ши* в деяких сучасних говорах української мови. Природнішим буде припустити, на думку С. П. Бевзенка, *-ши* скоротилося в *-шь* пізніше,

вже в той час, коли розпочався процес занепаду зредукованих, тому зміни з попереднім *e* не відбулися, натомість *ь*, втративши звукове значення, залишив після себе спочатку тільки м'якість *и*, що зникло ще пізніше внаслідок депалаталізації шиплячих в українській мові.

Непростим питанням є і витворення в сучасній українській мові дієслівних форм 3-ої ос. одн. теперішнього часу. Воно складається з двох окремих питань: 1) яку флексію мала стародавня форма — *-ть* чи *ть*?; 2) як виникли форми без кінцевого *-ть* у дієсловах I дієвідміни?

Перше питання більшість істориків мови з'ясовували так: старішою праслов'янською формою була форма на *-*ть*, з якої пізніше, але теж ще на ґрунті праслов'янської мови, виникла форма на *-*ть*, яка закріпилася в східнослов'янських мовах і зараз існує в російській мові. Вона виникла внаслідок ствердіння кінцевого приголосного за аналогією до інших форм за умов так званого *sandhi*, тобто в абсолютному кінці слів при тісному сполученні їх у мовленні з іншими словами, що починаються на тверді звуки. У старослов'янській же мові побутувала найстародавніша флексія *-ть*. Виходило, що рясні фіксації форм 3-ої ос. одн. дієслів теперішнього часу в давньоруських писаних пам'ятках пояснюються впливом старослов'янської мови. С. П. Бевзенко переконливо довів, що форми на *-ть* типу *ходить*, *носить*, *двигнеть* були живими формами мови східних слов'ян найдавнішої доби (с. 278). А російське тверде *-т* у цих формах (*ходит*, *носит*) і аналогічні форми в деяких українських говорах є вторинними. Найдавніші їх фіксації стосуються XIV ст., раніші випадки вживання їх рідкісні.

Друге, вельми важливе, питання про зникнення кінцевого *-ть* в дієсловах I, II, III класів. С. П. Бевзенко вважає його дуже давнім явищем, оскільки воно фіксується як найдавнішими пам'ятками старослов'янської, так і давньоруської мови. Причому на спільнослов'янському мовному ґрунті картина в цьому відношенні близько відповідала тій, що нині маємо в сучасній українській літературній мові. Форми без *-ть* поруч із формами з особливою флексією певний час існували як діалектне явище у всіх слов'янських мовах, але з часом вони в силу якихось причин знову дістали імпульс до життя, набрали широкого розвитку, охопив-

ши майже всі слов'янські мови (с. 283). Звичайно, проблема залишилася нерозв'язаною остаточно, але професор С. П. Бевзенко зміг намітити правильні підходи до її розв'язання.

Вчений дбайливо і уважно ставився до фактів, засвідчених у писаних пам'ятках. Він прекрасно розумів, що свідчення писаних пам'яток далеко не завжди відбиває реальний стан речей у живому народному мовленні або їх можна трактувати по-іншому. Так, на підставі того, що у писаних пам'ятках XII-XIII ст. аорист трапляється вкрай рідко, історики мови робили висновок про те, що в цей час аориста як живої форми в давньоукраїнській мові не було. С. П. Бевзенко, уважно проаналізувавши тексти, зробив висновок, що майже повна відсутність аориста в текстах зовсім не говорить про його занепад в живій мові, а повністю зумовлена контекстом. “Якихось інших форм минулого часу, крім перфекта, — писав вчений, — в даних випадках годі чекати, бо ж скрізь тут говориться про минулу дію, результати якої наявні чи, в усякому разі, повинні бути наявні в кожен момент мовлення” (с. 293). А тому, слід вважати, що аорист, як жива форма втратився не в кінці XI ст., а пізніше в к. XII — на поч. XIII ст., робить він слушний, обґрунтований висновок.

Шануючи і поважаючи наукові авторитети, професор С. П. Бевзенко не йшов безоглядно за ними у тлумаченні спірних питань, делікатно виявляв критичне ставлення і глибоко обґрунтовував свою оригінальну точку зору. Такий науковий об'єктивний підхід можна продемонструвати на розв'язанні ним питання про витворення форм дієслів минулого часу на *-в* (/ʎ/) з давніших форм на *-ль* (*ходиль* → *ходив*). Він розглядає дві панівні на той час точки зору. Найпоширенішою була точка зору, підтримувана такими видатними вченими-мовознавцями, як О. О. Потебня, Е. Огоновський, О. Шахматов, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко та ін., про фонетичний характер переходу *-ль* в *-в*, подібно до того, як це ми маємо в колишніх звукосполюках із *-ьл-*, *-ьл-*, наприклад: *вълкъ* → *вовк*, *жьлтъ* → *жовтий*. С. П. Бевзенко детально показує неспроможність такого погляду: 1) фонетичні позиції цих явищ абсолютно різні; 2) відсутність змін у такій самій позиції, що й у дієсловах минулого часу, у інших словах, наприклад, іменниках *віл*, *стіл*; 3) цю відсутність не можливо пояснити аналогією форм *віл*,

стіл до форм непрямих відмінків, бо, в такому разі, чому не поділяла така ж аналогія в дієсловах, наприклад, *носив до носила, носило, носили?*; 4) перебіг цих двох змін не збігається в часі; 5) зміна в дієслівних формах минулого часу чоловічого роду однини не пов'язана з занепадом зредукованих (с. 313-314).

Представники іншого підходу до трактування зазначеної зміни (К. Михальчук, А. Кримський) вважали, що форми минулого часу з активного дієприкметника на *-ль* виникли синтаксичним шляхом внаслідок змішування активного дієприкметника минулого часу на *-ль* з активними дієприкметниками минулого часу на *-въ*. Цей підхід, — зазначає С. П. Бевзенко, — не можна вважати достатньо обґрунтованим через те, що вищевказані дієприкметники мали в давній час зовсім різні синтаксичні функції, а тому не могли змішуватися (див. с. 317).

Проаналізувавши величезну кількість писаних пам'яток, Степан Пилипович розвиває здогадку П. Бузука про те, що в даному разі повинно йтися не про фонетичну чи синтаксичну зміну, а про результат морфологічної аналогії, зумовленої впливом дієприкметників на *-въ*, *-въши* на дієприкметники на *-ль*. І саме у зв'язку з тим, що з часу заміни форми дієприслівників на *-в* стали збігатися з формами минулого часу однини чоловічого роду, в українській мові сталася втрата дієприслівників на *-в*.

Таким чином, у “Історичній морфології української мови” професор С. П. Бевзенко розв'язав чи намітив розв'язок цілого ряду важливих проблем щодо розвитку морфологічної системи української мови, належним чином обґрунтувавши свої погляди.

Сплинуло вже 45 років, з дня виходу незабутньої “Історичної морфології української мови”, та вона значною мірою і сьогодні не втратила своєї наукової ваги.

Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). — Ужгород, 1960. — 416 с.

ОФІЦІЙНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС І ЖИВЕ МОВЛЕННЯ

Деформуючий вплив правопису на живе мовлення можна простежити у будь-який період: норми орфографії, часто не збігаючись із особливостями народного мовлення, потужно впливають на орфоепію, перетворюючи штучні правописні норми на загальноповживані вимовні.

Ключові слова: офіційний правопис, орфоепія, живе мовлення.

The deforming influence of spelling on live speech can be traced in any period: the norms of orthography, which often do not coincide with the peculiarities of people's speech, influence the orthoepy, changing the artificial spelling norms into generally used speech ones.

Key words: official spelling, orthoepy, live speech.

За час Центральної ради, Гетьманату, Директорії (1917–1920), за твердженням Ю. Шевельова, “статус української мови змінився разуче, багато в чому вирішально, порівняно з попереднім десятиріччям. По майже двостолітній перерві українська мова стає мовою законодавства, адміністрації, війська, зборів” [9: 61]. Перед українською літературною мовою стояло надзавдання: за короткий час виробити науково обґрунтовані норми — лексичні, граматичні, правописні, вимовні.

Найнагальнішою була потреба українського правопису, тому він опрацьовувався дуже спішно. Уже весною 1918 р. було створено при Міністерстві освіти правопису комісію на чолі з І. Огієнком, який склав “Найголовніші правила українського правопису”, ухвалені названою комісією 24 травня 1918 р.

Про інтенсивність роботи над правописом свідчить те, що окремий його варіант за підписом міністра народної освіти І. Огієнка, датований 17 січня 1919 р., набув чинності у школах та державних установах на всій Україні. Офіційно ухвалювався правопис спільним зібранням Академії наук 17 травня і 12 липня 1919 р. та 29 листопада 1920 р. [11: 66]. Цей варіант, надрукований під назвою “Найголовніші правила українського правопису” за підписом секретаря Академії наук А. Кримського у 1921 р., і є першим офіційним українським правописом [3].

Наводимо ці дані за розвідкою Ф. Шумлянського, прочитаною 12 червня 1923 р. в м. Кам'янець-Подільському [11], поділяючи його повагу до вчених, які склали першу правописну комісію, і висловлюючи своє подивування оперативністю їхньої роботи і високою науковою компетентістю, адже зразків для наслідування у них практично не було.

Відмінності між правописом І. Огієнка та “Найголовнішими правилами”, затвердженими УАН, стосувалися лише найбільш дискутованих питань, в основному випадків, що відрізняли східний правопис від правописної практики Галичини.

В основу ж першого офіційного правопису покладені правила, використовувані у писемній практиці кінця ХІХ — початку ХХ століття, в основному “грінченківка”.

“Найголовніші правила” мали еkleктичний характер, ґрунтувалися на двох базах — етнографічній та традиційній. Перша база — народне мовлення, в основному селянське. Друга — традиція письма, зафіксована в художніх творах, нечисленних граматиках та словниках.

Правопис із самого початку став головним чинником нормування й регулювання не лише писемної форми літературної мови, а й усної: написане сприймалося й сприймається переважною більшістю носіїв літературної мови як норма вимови. Таким чином, правопис, у багатьох моментах не відбиваючи домінуючих у мові особливостей вимови, завжди впливав на неї. Тому усне літературне мовлення під впливом орфографії набувало неорганічних для української мови рис: ці особливості почасти стосувалися не лише звукового образу мовлення, а сягали глибинних змін — фонемного рівня мови. Характеризуючи “Найголовніші правила” УАН, які щойно були введені в дію, Ф. М. Шумлянський зазначав: “...загалом беручи, як основний правописний принцип, маємо принцип фонетичний, але в переведенню його не зроблено тут майже ніяких кроків вперед: узаконено ту саму непослідовність що-до нього, яка була в українськiм письмі й до цього часу. Можна навіть з певністю твердити, що правопис 60-х років, як напр., “Основи”, “Граматики” Куліша, був фонетичніший; фонетичного принципу тоді було додержано послідовніше, ніж в правописі, що його в законюють “Правила” УАН¹ [11: 108].

¹ Збережено орфографію оригіналу.

Отже, із початків правописної та вимовної нормалізації української літературної мови часто написанням згладжувалися особливості звукового мовлення, нормою вимови ставало те, що фіксувалося письмом.

Зупинімося на кількох моментах. У першому пункті “Найголовніших правил” зазначається, що буква **ї** пишеться на початку слова або складу та після апострофа, коли вимовляється як [йі]. У всіх інших випадках і на початку слова — **і** [3: 3].

Тобто було офіційно закріплено порушення принципу використання літер **я, ю, є, ї**: перші три використовуються у двох значеннях — передають сполучення голосних фонем з попереднім /й/ та одну фонему і м’якість попереднього приголосного, а **ї** має тільки перше значення, передає лише /й+i/. Орфографія втратила спосіб розрізнення сполучень твердого та м’якого приголосних з /i/: після твердого і після м’якого приголосного стала вживатися та ж сама буква — **і**.

Автори першого правопису спиралися на писемну практику XIX ст. У “Грамматике малороссійскаго нарѣчія” (1818 р.) О. Павловського літера **і** позначає /i/</o/, /e/ та /ѣ/, у словнику за редакцією Б. Грінченка (1907–1909) буква **і** позначає /i/ будь-якої етимології: кінний, піч, пішохід, імовірно, зілля та ін.

Спостереження над рукописами і першодруками XIX ст. свідчать про те, як складно й неоднозначно вироблялася практика вживання літер **я, ю, є, ї**. Із лексикографів лише Є. Желехівський (“Малорусско-німецкий словарь” (1886) “надав, аналогічно до подвійного значення літер **я, ю, є**, букві **ї** такого самого подвійного значення (ліс, їду, ніс<нести, ніс<носа” [7: 27-28]. “Це власне те, що тепер відкинуто, хоч це дуже прикметний для нашої мови закон. Відтак це фатально вплинуло на нашу ортоепію (вимову)...” [7: 28].

У передмові до “Російсько-українського словника” (1918) його автори С. Іваницький та Ф. Шумлянський зазначають: стало писатися однаково дід (=д^дід) і дім (=д^дім); тінь (=т^тінь) і тік (=т^тік) і т. д., “не зважаючи на те, що в словах першої категорії звуки д, т, з, с, л, н, ц мають м’який відтінок, а в словах другої категорії ті ж самі звуки мають твердий відтінок”² [1: IV]. У “желехівці”, заува-

² Збережено правопис оригіналу.

жують автори, перша категорія слів пишеться з **ї**: дід, тїнь, зїлля, сїно, лїс, а друга — з **і**: дїм, тїк, сизї, сїк, лїй, нїч, куцї [1: IV].

Уніфікація правопису /i/ різної етимології спричинила зміни не лише у вимові, а й у фонологічній характеристиці даних сполучень. Усталилася норма вимовляти приголосні перед [i] лише м'яко, факультативно допустима сьогодні, за окремими науковими джерелами, вимова твердих перед /i/</o/ та /y**ѣ**/: [стїл], [дїл]. Таке обмеження привело до того, що серед фонемосполучень зникли /дї/, /тї/, /зї/, /сї/, /нї/, /лї/, /цї/, залишилися лише /д'ї/, /т'ї/, /з'ї/, /с'ї/, /н'ї/, /л'ї/, /ц'ї/. Літературна мова фактично втратила важливу вимовну особливість — тверду вимову передньоязикових зубних приголосних перед /i/</o/, /y**ѣ**/ та специфічні фонемосполучення твердих зубних із /i/.

Ще про одне явище, пов'язане з рефлексациєю колишнього **ѣ** в українській мові.

Правописна практика XIX — поч. XX ст. подекуди фіксувала м'якість приголосного перед наступним м'яким, що сполучався з /i/</**ѣ**/. Цю особливість вимови фіксували і словники. У передмові до “Російсько-українського словника” (1918) автори зазначають: “Показано знак м'ягчення (ь) в сполученнях: с(ь)ві, с(ь)мі, с(ь)ці, з(ь)ві, коли тут “і” є секундарне з “**ѣ**”, а також і в сполученнях: ц(ь)ві, ц(ь)в'я, с(ь)в'я, при чому знак м'ягчення взято в дужки — через те, що в останні часи на практиці в письмі він звичайно опускається. Упорядчики ж словника вважали не зайвим показати його хоч би й у дужках, бо це має значіння для вірнішої вимови. Адже цілком зрозуміло, що не однаково треба вимовляти згадані сполучення звуків в таких словах: сьвіт і свїй, сьміх і смїлка, сьпів і спікся, зьвір'я і звїд. В словах сьвіт, сьміх, сьпів, зьвір'я звук “і”, який вийшов з давнього слов'янського “ятя” (**ѣ**), м'ягчить “с” і “з”; в словах же — свїй, смїлка, спікся, звїд — звук “і”, який є секундарний з “о” та “е”, не м'ягчить попередніх “с” і “з”³ [1: V].

Як широко виявляється /i/</**ѣ**/ в українській мові? Чи є резон говорити сьогодні про втрати у мовленні через правописні правила? В українській лексикографії, як нам відомо, немає словника, що фіксував би окремо слова з /i/</**ѣ**/. Скористаймося російсь-

³ Збережено правопис оригіналу.

ким. І. К. Ган у лексикографічній праці “Полный словарь буквы ѣ. Собрание всѣхъ словъ русскаго языка, коренныхъ и производныхъ, которыя пишутся черезъ ѣ”, подає на 183 сторінках? 10800 слів. Можна припустити, що десь принаймні дві третини, а може й більше, слів мають відповідники з /i/ < /ѣ/ в українській мові. Отже, сполучення /i/ < /ѣ/ із приголосними — явище в українській мові не рідкісне.

Грунтовно аналізуючи “Найголовніші правила українського правопису”, Ф. Шумлянський зазначає, що позначення буквами **ь, я, є, ю, і** палаталізації не тільки приголосного, що стоїть перед ними, а й дальшого, тобто позначення м’якості двох приголосних, що стоять поряд, однією буквою, хоч і сприяє економії письма, але породжує небажані наслідки, “економія письма тут не надолужує тої шкоди, яку ми маємо від цього, бо спричиняється до псування вимови” [11: 100]. Йдеться про розрізнення вимови звукосполучень “з’ві, с’ві, с’мі, с’пі... ц’ві, ц’вя, с’вя, з одного боку”, і звукосполучень “зві, сві, смі, спі, з другого боку, напр.: звір, з’візда, с’віт, с’вічка, с’міх, с’міливий, с’пів, с’півець; ц’віт, ц’вітка, ц’вях, ц’вяхований, с’вятий, с’вято; але: звір (2-га ос. вольов. способу від “звіряю”), звід, звідки, звій, звільна, звірити, звістка, свій, свійський, смілка, смільний, спід, спідниця, спізнитися, спілка, спір. В першій категорії наведених прикладів і (також я) паляталізує з, с (ц), а в другій — не паляталізує. Спрощення правопису в першій категорії слів через упушення ь не раціональне: економія письма тут не надолужує тої шкоди, яку ми маємо від цього, бо спричиняється до псування вимови”⁴ [11: 100].

На час широкого обговорення першого офіційного правопису, очевидно, ці відмінності були відчутними, бо автор розвідки зауважує: “Особливо це тепер помітно в школах” [11: 100]⁵. “Уникнути цих всіх хіб можна було б при умові зазначування на письмі паляталізації в усіх випадках, коли ми чуємо її у живій мові” [11: 101].

⁴ Збережено правопис оригіналу.

⁵ Автор робить примітку: “Так можна дуже часто почути при читанню (частіше навіть від учителів): звізда, звір, світ, свічка, сміх, смільвий, спів, цвіт, свято і т. д. з твердими: з, с, ц, і, безперечно, спричиняються до цього тут зорові вражіння від недоладної транскрипції” [11: 100].

За збереження графічного позначення м'якості приголосного перед іншим м'яким висловлювався Ст. Смаль-Стоцький; академік А. Кримський у граматиці, наводячи ілюстративний матеріал, пише: сьмішно стало”, сьміху було” [2: 113].

Сьогодні, на жаль, ці тонкощі вимови зігноровані через однаковість написання без м'якого знака.

Ще один із важливих моментів. У пункті 2 “Найголовніших правил”, де йдеться про вживання початкової літери *і*, подано примітку: “Але перед *н* можна писати *и*: *інший, инколи, иней, иноді*” [3: 3].

Написання *і* на початку слова у час прийняття правопису було дискусійним. Ф. Шумлянський у вже згаданій розвідці про перший офіційний правописний документ висловлює незгоду із написанням *і*кавка, *Ірод, іржа та ін.*, посилаючись на словник Б. Грінченка, де ці слова подано з *и*. “Тому тут можна вбачати непотрібну штучність: жива мова підганяється під правило. Якби ми навіть погодилися на цю штучність для зазначених вище прикладів, то ні в якому разі під це правило не можуть підійти такі слова: *шва, шверень, шверь, швина, шний, инш*” [11: 107].

Факультативність написання початкового *и* було знято правописом 1929 р., *і*, всупереч вимові та етимології, запанувала правописна літера *і*, що було справжнім диктатом написання над вимовою. Буква заступила *і* фонему, *і* звук — сталися зміни *і* на фонемному, *і* на звуковому рівнях. Ю. Шевельов зазначає: “Теперішні хитання та факультативність вимови *и* чи *і* — призводить до практичної взаємозамінності *і* — *и* в цій позиції, послаблюючи фонематичний статус *и*” [8: 846].

Отже, уніфікація вживання букви *і* на позначення етимологічно різних звуків знівельовала специфіку української мови і цим самим завдала значної шкоди усному літературному мовленню. Відновлення початкового [и] у запропонованому в 1999 р. “Проекті” правопису було обнадійливим і необхідним для збереження звукової специфіки української літературної мови.

Якщо припустити, що є тільки фонема /i/, а [и] — лише її алофон, то звукове поле /i/ набуває не властивої для голосних української мови широти, до того ж у цьому полі два наголошених алофони — [i] та [u]: /i/ — [i] [v'ін], [i] [йул'а і ол'га], [i^н, и^н] [i^нш'і, и^нш'і], [u] [воли], [и^е], [ви^еcut^н], [e^н] [ve^нходи^ети], [e] [веделка].

индчка	[індчка]
индчня	[інди ^{чн} б]
иржбвий	[іржави ^{чй}]
иржбвина	[іржави ^{чна}]

Немає сумніву, яке з цих джерел ближче до істини: словник Б. Грінченка містить у переважній більшості живомовний матеріал, теоретичні ж засади “Орфоепічного словника...” (2001) у даному разі сумнівні. Ще раз переконуємося в тому, що слід правопописно врегулювати правила написання **и** на початку слів. Від цього залежить і вимова, і фонологічна характеристика /и/.

У першому правописі прийнято різні принципи передачі на письмі тих самих явищ. Зупинімося на одному факті.

У правописних системах ХІХ століття, починаючи від “Енеїди” І. Котляревського, збережено позначення дзвінкого приголосного в кінці слова **і**, за рідкісними винятками в середині перед глухим. Різнописань зазнали лише префікси **з-** та **роз-**, іноді перед глухим приголосним навіть в одному тексті писалися букви **то с**, **то з**. Наприклад, у Т. Шевченка: *Поговорымъ ...тихенько зтобою. Роскажи, якъ загорою сонечко сидае... Якъ широка сокорина вити розпустила... Я роскажу тобі де що поки спати ляжу...* [10: 3].

У журналі “Основа” засвідчено перед **к, п, т, х** як **с**: скажемо, справника, так і **з**: зкрашені, у творах П. Куліша пізнього періоду **с** — перед **к, п, х, с, ц**: схотіла, ссовувався, роскаже, россердився та ін.

У теоретичних працях кінця ХІХ — початку ХХ ст. викладені різні погляди на це мовне явище. В. Науменко (“Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи”, 1889) допускає оглушення префіксального [з] лише як поодинокі явища (співати, справедливий) при збереженні дзвінкого як норми вимови; Є. Тимченко (“Українська граматика”, 1918) вважає нормою вимову [с] перед усіма глухими: [к], [п], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш]: скрутити, спекти, сходити, сідити, сшити та ін., а В. Сімович (“Практична граматика української мови”, 1918) обмежує глухість сполученням префікса /з/ лише з початковими кореневими [к], [п], [т], [ф], [х]: скинути, спекти, стерти, сфальшувати, схопити. Автор підкреслює, що “перед безголосими: с, ш, ц, ч чуєть ся й пишеть ся все “з””: зсісти, зшиток, зчепити, зідити...”⁶ [5: 37]. Про вживання /з/ у при-

⁶ Збережено правопис оригіналу.

йменниках він зазначає: “Таксамо у зложених приіменниках пишемо (й по більшій часті вимовляємо) “з” не — “с”, отже: зпід, зпонад, зпід, зперед, зпоза...” [5: 37]. Немає ніяких мотивацій різної вимови і написання з перед буквами на позначення глухих [к], [п], [т], [ф], [х], адже скрізь /з/ входить до того ж самого складу, що й глухий приголосний, отже, зазнає оглушення.

Український обов’язковий правопис із самих початків продовжив традицію писемної практики XIX — початку XX ст. стосовно обмеженої фіксації глухої вимови [з]. Наскільки складною була робота над визначенням слабкої позиції префіксального [з] свідчить те, що в різних варіантах “Найголовніших правил...” по-різному формулюється те ж саме правило. У так званому “Подільському списку”, ухваленому комісією у квітні 1918 р., правило формулюється так: “Приросток з перед глухими к, т, п, ф, х змінюється на с: сказати, спарити...; перед всіма іншими приголосними (ч, ш, щ, с і інш.) приросток з не змінюється: зшивати, зчарувати, зсадити, ...зжалитися” [11: 75]; у списку, ухваленому 24 травня 1918 р., читаємо: “Приросток “з” перед глухими к, т, п, ф, х, с, ч, ш, щ змінюється на “с” [11: 75]; а в остаточній редакції фіксується: “Приросток з (або із) перед глухими: к, т, п, х змінює своє з на с: сказати, стулити..., перед усіма іншими приголосними приросток з (чи із) не змінюється: збавити... зшиток, зсадити” [3: 6]. Літера **ф** до переліку літер, перед якими пишеться **с**, додана пізніше⁷.

Отже, різнобій у переліку букв явний, згоди у визначенні їх складу, що фіксує оглушення, не було і не могло бути з огляду на різнописання, зумовлені браком обов’язкових єдиних правил.

На самих початках формування офіційного правопису у написанні префікса з- було поєднано два принципи — фонетичний (сказати, спиляти, стоптати) та фонематичний (зідити, зсадити, зчарувати, зшити). Згодом додалися правила написання через дефіс прийменників із компонентом з-: з-перед, з-посеред, з-під та ін. Тобто те ж саме мовне явище — [з] перед глухими приголосними — стало фіксуватися за трьома принципами: фонетичним (відповідно до вимови), фонематичним (відповідно до фонемного

⁷ У “Російсько-українському словнику” О. Ізюмова (1930) фіксується ще зфальшувати, тобто без зіни [з] на [с].

складу, незалежно від вимови) і традиційним — через дефіс відповідно до будови слова.

Правопис префікса з– на сьогодні ніби врегульовано, принаймні правило легке для засвоєння. Але з наукового і практично-вимовного підходу воно незадовільне і вносить дезорієнтацію у співвіднесення вимови і написання слів із префіксом з–. Це правило більше шкодить, ніж допомагає зрозуміти системну залежність звукозмін. У цьому нас переконують численні анкетні відповіді студентів, де більше 50% респондентів констатували оглушення одnofонемного префікса [з] лише у п'яти позиціях — перед [к, п, т, ф, х], ототожнюючи написання з вимовою.

Отже, це правило породжує вимовні хиби:

– неточність вимови [з] перед іншими глухими, напр., замість [с'ц'ідуити] — [з'ц'ідути], замість [с:унути] — [зсунути];

– неточність вимови [з] перед шиплячими: замість [шче"сати] — [зче"сати], [ш:тоўхнути] — [зштоўхнути і т. ін.];

– вимову без оглушення [з] у прийменниках з-під [сп'ід], з-перед [спере"д] та ін.

Мова йде не про зміну написань: вони надто глибоко вкорінилися у свідомість носіїв літературної мови і будь-які орфографічні зміни сприймаються як замах на мовні норми загалом. Йдеться про те, як інтенсивно впливає правопис на вимову, як обережно слід встановлювати правила написання, щоб не спотворювати звуковий образ мовлення і, що ще важливіше, не допускати втручання у глибини мови — її фонологічну структуру.

1. Іваницький С., Шумлянський Ф. Замість передмови// Російсько-український словник. — Вінниця, 1918. — Т. I.

2. Крымский А. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднѣпровья. — Т. II. — Москва, 1907.

3. Найголовніші правила українського правопису. — К., 1921.

4. Орфоепічний словник української мови: В 2 т. — К., 2001, 2003.

5. Сімович В. Практична Граматика української мови. — Раштат, 1918.

6. Словарь української мови/ За ред. Б. Грінченка: В 4 т. — Т. II. — К., 1907–1909.

7. Фаріон Ірина. Правопис — корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. — Львів, 2004.

8. Шевельов Юрій. Исторична фонологія української мови. — Харків, 2002.

9. Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. — Чернівці, 1998.

10. *Шевченко Т.* Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр. — К., 1963.

11. *Шумлянський Федір.* Найголовніші правила українського правопису Української академії наук видання 1921 року: Розвідка// Записки Херсонського інституту народної освіти імені Н. К. Крупської. — Ч. II. — Херсон, 1926.

УДК 811.161.2'342.6

Й. О. Дзензелівський

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД МЕТАТЕЗОЮ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті у вигляді словника подані спостереження над метатезою в українській мові.

Ключові слова: метатеза, українська мова.

In the article in a dictionary form the observation on metathesis in Ukrainian are placed.

Key words: metathesis, Ukrainian language.

Відомий різновид комбінаторних звукових змін метатеза, тобто мимовільна перестановка приголосних у слові, а в композиціях — їх складових елементів, найчастіше трапляється у діалектному мовленні в іншомовних, маловідомих чи незрозумілих словах. Метатеза в слові у більшості випадків, звичайно, супроводжує його деетимологізацію, воно, звичайно, стає як би новим словом і далі як таке залишається okazіональним регіоналізмом чи такою або іншою мірою розширює свій ареал — набуває поширення навіть на всьому мовному просторі і при сприятливих обставинах, нарешті, набуває літературної норми.

На явище метатези першим в українському мовознавстві звернув увагу проф. О. Огоновський у монографії “*Studien auf dem Gebiete ruthenischen Sprache*” (Львів, 1880), де у кінці фонетичної глави окремим параграфом відзначено 21 приклад метатези: ведмндь (медвідь) колопньї (коноплі), бундарь (боднарь), пбгнісьть (пбзнігть), тверйзий (пор. рос. трийвий), ворбль (волбрь), ганавшцы (нагавшцы), ягівка (гаївка), кбпосьть (пбкосьть), колупнпок, полутыпок, колупішок (полукіпок), намастирь (манастирь), наместо (монисто) та ін. (JSRS 95). Цей же автор у статті 1883 р. “*O wańniejszych wiańsiewońsiasch jkzyka ruskiego*”, навівши кілька при-

кладів досліджуваного явища, відзначив, що метатеза може супроводжуватися народною етимологією. Наприклад, вораль замість вольарь 'пастух волів', очевидно, під впливом дієслова (в)орбти (OWJR 50). І. Верхратський увів традицію фонетичну главу кожного з досліджень діалектних груп закінчувати підрозділом про метатезу-перестановку (ВхЗМ, ВхД, ВхЗн, ВхБ).

Основоположник української наукової діалектології К. Михальчук, очевидно, зважаючи на важливість метатези в загальній характеристиці українських говорів, у своїй відомій "Програмі до збирання діалектологічних одмін української мови" (Київ, 1908–1911) подав аж 21 запитання про метатезу, тобто про переважну більшість відомих на той час зметатезованих слів. Значну увагу досліджуваному явищу приділив Я. Янів у монографії "Gwara maioruska Moszkowiec i Sivki Naddniestracskiej" (Львів, 1926, 56–58).

У "Програмі для збирання матеріалів для діалектологічного атласу української мови" як окреме питання внесено лише метатезу семряга, проте через перестарілість самого одягу зібрані за цим питанням відповіді внесено лише до некартографованого матеріалу. Взагалі матеріали АУМ істотно поповнили наші відомості про метатезу в говорах української мови.

У 1948 р. Л. А. Булаховський опублікував свої міркування про ряд метатез в українській мові. Автор цих рядків у книзі "Конспект лекцій з курсу української діалектології. Фонетика" окремий розділ присвятив метатезі (Ужгород 1965, с. 116–120).

При написанні пропонованої праці використано матеріали, друковані літературною графікою, та діалектні джерела, друковані різними транскрипціями. Літературна графіка збережена, а різні транскрипції зведені у загальноприйнятну транскрипцію АУМ, а транскрипція на базі латинського алфавіту транслітерована.

Авторбк 'катаракта' с. Велимче Ратнівс. Вл (АСЗГ 1, 1).

Агнійик див. *ягнел*.

Андрата 'ондатра, Fiber zabethicus L. ' с. Заболоття Любомл., Підсиківка Старовижівс. Вл., *антбнра* с. Підманево Шац. Вл (АСЗГ 1, 3), *ондрата* id с. Пустомити Гошан. Рв (ДНЕ 97). З *ондатра* id.

Ббба-куль 'кульбаба, Тагахасum officinole Wigg. ', біля Підгаєць ВхНЗ 58. Композит, друга частина (*куль*) етимологічно пов'язана з діал. кулити (ЕСУМ II, 133)

Вакэлб, *багэл'а*, *квабэл'ка* 'зігнута півколом у верхній частині палиця, що на неї спираються в ході; ковінька' ряд говірок округи Стара Любовня та сусідніх сіл (ГАПЛ III, 132). Очевидно, з вживаного поряд *кул'бб-ка* іd; пор. ще вживані саме в цьому мікрорегіоні в описуваному значенні *кул'ббха*, *кул'ббчка*, *клу'ббка*, *кул'мбга*. Тут же у говірці с. Сулин *бакэл'а* поряд *кул'ббка*.

Балгаї pl. t. 'ліноці'. У фразеологізмі набли балгаї 'напали ліноці, розлінувався' с. Шендерівка Корсунь–Шевченк. Чрк. (ЛСПЧ). З баглбї 'ледар'.

Бар'як 'байрак' с. В'юнище Переяслав–Хмельниц. Кв (КМДФ 107).

Бйтнар 'цвях з великою шляпкою для прибивання дощок' с. Перегримка (ВхЛ 89). Пор. пол. *bretnat* (очевидно, із зближенням з *brat*), *bratnal*, зменш. *bretnalik*, *bratnalik* (SW I, 204) < нім. *Brettnagel*.

Бгати 'складати, м'яти, скручувати, згортати, вкладати, втискати, робити з тіста пироги, коровай; звити (гніздо)' (СУМ I, 116), *бгбчий*, *бгбчий* 'гибкий, гнучкий' (ГСУМ 362; Ж. 14), біл. *бгаць* 'гнуць, мяць, камячыць'; рос. діал. (южн., зап.) *бгать* 'гнуць, ломать, засовувать куда-либо, комкая', *бгаться* 'продираться в тесноте, тискаться' (СРНГ II, 168). З гьбати (ЕСУМ I, 157).

Бевза, *бевз*, *беўза*, *бевс*, *бевзина* 'провалля', 'прірва', 'глибінь' (ОСБГ I, 47), *бевз*, *бевзина* 'глибока поточина, позаростана, темна, зі стрімкими убочами', *бйвза* 'глибінь, прірва', 'стрімкий бік гори', 'стрімка"дибар"', 'стрімка збіч гори' (Кміт 12–13), 'непрохідні місця' (ОСБГ I, 42; МСГА 215). Пор. *безва* 'прірва' (Кміт 13).

Безвоглий 'сухий, обезводнений'. Земля безвогла с. Фоліївка Херсонського повіту Херсон. губ. (ЯСУМ, 191; ЧСНН I, 72). Пор. *без вологи*.

Біזורукий 'близорукий' с. Кам'яний Міст Первомайс. Мк; *бизолэкий* іd. с. Долматівка Голопристанс. Хрс. (АУМ III, Некарт. мат. 128).

Блиндий (?) і поряд *сумирний* 'смирний' (ГГБ 141).

Бундар 'майстер, що виготовляє діжки, бодні і т. ін.' (OSRS 95; Ж. 39; Грін. I, 86) і похідні *бондаршха*, *бондарьвна*, *бондбрний*, *бондбрня*, *бондбрство*, *бондбрський*, *бондарювбти*, *бондарювбння* (СУМ I. 216–217); пор. рос. *бундарь*, біл. *бундар*, пол. діал. (українізм) *bondar* (SW I, 190). Мета-теза уже в особовій назві *Бондарь*, *Бондарь* фіксується в середині XVI ст. (СУМ ХУІ–ХУІІ, II, 29); *бундарь*, *бондбрство*, *бондбрня*, *бондбрский* — ХУІ ст. (Тимченко 123), рос. *бундарь*, *бондарь*, *бондбрка* (1668р.), *бондбрский* (1669 р.) (СРЯ ХІ–ХІІІ I, 290). З діал. *буднар*, що від *будня* (**вьдса*) (ЕСУМ I, 221).

У ряді говорів півд-зах. укр. наріччя зберігається давнє *буднар* (МСБГ I, 63; ВхД 36 та ін.). Пор. пол. *bednarz*, чес. *bedňи*, в. луж. *bednaц* словац. *debnbr*.

Український полонізм *bondar*, можливо, уже на власному ґрунті розвинув значення 'umiejności wyrobiac iу•ki, grabie, wozy i tp', 'rodzaj kapu, daszka z iszności pod nim rusztem' (SW I, 190), 'rzemieslik zajmujności sik, wyrobem klepek' (SJPД II, 375).

Також українізма *bondarski, bondarowna* (SJPД, II, 375).

Брокви́ва 'кропива' мікроареал в р-ні влиття р. Стохід в р. Прип'ять, окремі говірки: *брукш'ва* с. Неньковичі Заріченс. Вл поряд з основною назвою *прокшва, прикшва* села поблизу м. Туров (АУМ II, 129), *брокева* id. с. Березна Воля Любешів. Вл., *бро'кви́ва* с. Калинівка Манев. Вл, *брок'іва* с. Парш Пінськ. Брест. Білорусь, *брукшва* id. с. Мохро Іванів. Брест. Білорусь (АСЗГ I, 33). Варіант постав з *прокй́ва* id. в результаті одзвінчення п > б. Див. *коприва, покршва, прокй́ва*.

Будіралош 'гаманець' с. Липша Хустс. Зк, *буд'ірбл'ош* id. сс. Синевирська Поляна Міжгірсь., Білки Іршавс. Зк, *пуд'ір'бл'ош* id. сс. Грушеве Тячівс., Великий Бичків Рахівс. Зк, Поляна (Румунія) (АУМ II, 297 коментар), *подіралош* id. (АУМ III, Некарт. мат., с. 141). З діал. *буд'іл'брош* id. <угор. *vigyellbris* id.

Булгахті́рія, булгбхти́рь, булгбхти́риша, булгахти́рювбть 'бухгалтерія, бухгалтер, жінка-бухгалтер, його дружина, працювати на посаді бухгалтера' ряд сіл Василів., Оріхів., Пологів., Запоріз. та ін. Зп (ЧСНН I, 112).

Валешник, вблєши 'вальдшнеп, *Scolopax rusticala* L. ' Нові Боровичі Щорс. Чрг (ДЗЛ 16).

Ведмідь літературна норма до діал. медведь *Ursus*. *Метатеза і в дериватах*: ведмедик, ведмежа, ведмежати́на, ведмедиха, ведмеди́ця, ведмежий та ін. (СУМ I, 345); *відзначається з XVIII ст.* ведм'їдь, ведмежий (1731); *пор. рос. діал. ведмедь id. (СРНГ IV, 92).*

Велетюрник 'падалиця, веретільниця, *Anguis fragilis* L. ' с. Завадка Римановська (ВхЛ 89). З діал. *веретюльник* id.

Верпина, мн. верпинкы (м) 'аґрус. *Ribes grossularia* L. ' с. Перегримка (ВхЛ 81), *верпина* id. Коломийщина (ВхПч II, 35). З діал. *вєрпина* id., лат. *vmrēs, vmpris* 'терновий кущ', 'шипшина'.

Вжури pl. t. 'сильна іржа, що появляється у стволі мисливської рушніці' с. Топільна Рожищенс. Вл (АСЗГ I, 53). Пор. *ржа, ржавіти*.

Вши́литис', *винилиц'ц'а*: *вшила́с'* шерс'т' з бичка 'вилиняти, втратити стару шерсть (про тварин)' с. Кримно Старовижівс. Вл (АСЗН I, 57).

Вири́нбти 'появлятися, з'являтися (з води)'; пор. *нирнути, нирком, ни́рцем; поринати, ринутти* 'погружатися, покриватися (водою)', 'ввійти в щось (поринутти в мрії)' (БМ 48).

Вогорі́ти 'говорити' (OSRS 95; МКП 77), *вогоріти* id. Золочівщина (ГСУМ 409), *вогорити, вугорити* id. (Шило 78; JMSN 57; ГГМР 333); пор.

також *навогурювати, навугурювати, навогоршти, навугоршти* (МСВГ У1, 11–13).

Вокупа див. *окупа*.

Ворбль 'пастух волів, воляр' с. Синевидсько (ВлЗС 8; OSRS 95; Ж 120; МКП 77). З діал. *волярь*. На думку О. Огоновського, метатеза могла постати, очевидно, в результаті народноетимологічного зближення з *(в)орбти 'орати'*.

Ўодульдати ся див. *одульдати ся*.

Ўосиковый 'рідкої мо'юко, на пі'ю квасної' сс. Ванівка, Опарівка (ВхЗ 172). З діал. *окисовый*, можливо, через зближення з *осика*.

Гаврос, Гервасій (ВхЛ 401; Грін 1У, 350).

Гамазій 'магазин, житниця' (БСУМ 93), *гамазій, гамазія* id. (Ж 136), *гамазин, гамазія, гамазні, гамазня, гамазія, гамазій* 'магазин для складу і хранения яких-либo вешей, хлеба' (Грін 1, 269), *гамазій* 'велике і неза-тишне приміщення' сс. Балки, Єлісаветівка Василів. Зп. 'амбар' с. Мар'янівка Онуфріївс. Крв. (ЧСНН 1, 219), *гамазія, гамазні, гамазня, хамазія (x<g)* 'будівля для зберігання речей, хліба, склад', *гамазей* 'амбар, комора' сс. Лопатні Ріпкінс. Чрг, сс. Криски Коропс., Ховми Борзнянс. Чрг (ЛСПГ 52), *гамаз^(ей)* 'окрема будівля для зерна' ряд сіл Чрг, Кв, Чрк, *гамазейя* id. сс. Боденька Вишгородс., Хоцьки Переяслав-Хмельниц. Кв (АУМ III, Некарт. мат. с. 82), *гамазин* id. с. Струмок Татарбунарс. Од, *гамаз'ин* і *поряд магаз'ин* id., *гамаз'ин* id. с. Батуриська Брюковец. Краснодар. край РФ (АУМ III, 2, 34 коментар), *гамаз'нія* *поряд з магаз'нія* id. с. Нагільна Вейделівс. Белград. обл. РФ, *гамазан* id. с. Григорівка Амвросіївс. Дн (АУМ III, Некарт. мат., с. 83). Сюди ж *гамазейицик* 'магазинер' (Ж 136). З *магазин*, діал. *магазей* тощо; пор. біл. діал. *гамазея*, рос. діал. *гамазея, гамазей* (СРНГ У1, 125–126).

Ганавиці pl. t. 'штани' сс. Купичволя, Угнів. р-н. Белза (ВхБ 29; OSRS 95; МГП 77; ГГР 36; ГГТ 155). Пор. біл. *ганавыці, ганавыцы, гановџцэ* id. сс. Рагадош Іванівск., Саха Драгічінс. Брест (ДСБ 42–43). З діал. *ногавиці* id.. Пор. біл. діал. *ганавџы, ганавџіці, анавџы* id. займає суцільний досить великий ареал зах. Гродненщини, спорадично і в інших р-нах Білорусі; біл. діал. *янавџы* id. с. Альшева Березовс. Брест (ДСБ).

Гбнел 'ангел' (JMSN 57). Див. *агнелик, ягнел*.

Гарадбиш *поряд з гадераш* 'околіт' сс. Осій, Білки Іршавс. Зк (ДЛАЗ 399). З угор. діал. *hadarbs* 'било, билень', 'скоромовка'.

Гарван 'гайворон, крук, *Corvus corax* L.' сс. Липник, Уяк, Вапеник (ВхЗк II, 55). З діал. *гаврон* id., що з словац. *havran* id., де *ra< *tort* (ЕСУМ I, 417; Machek 163). Пор. словац. діал. *harvan* id. (SSN 553, 556).

Гарвило 'Гаврило' с. Чертіжне (ВхЗн II, 55).

Гижавка 'кропива, *Urtika urens* L.' с. Замочок (ВхБ 30). З діал. *жиґавка* ід.

Гінзл'а 'гільза, вистрілений патрон' (ГТБ 152), *гінзл'и* ід. сс. Поляниця. Слобода Болахівська Долина ІФ (ДНЕ 85). З *гільза* (нім. Hülse, ЕСУМ 1. 514).

Гл'ад'ір 'граділь', ареал у говірках півд. Кросненського воєводства, півд. Новосондец. воєводства Полс. Респ, у селах р-ну півн. -сх Бардіїва, Свидника, Гуменного, Воронова на Східній Словаччині (АУМ 1, 306 комент.).

Гмла 'мла' сс. Ізби, Дарів, Горове (ВхЛ 90), с. Вишнівка (ВхЗм 172), *гмла* 'туман', 'імла' (ГТКБ 14) і *молга* 'туман, мряка, мряковина', сс. Варадка, Спаків, Бодруджал на Шарищині, *моўга*, з *молгы* ід. с. Ястреб на Шарищині, *мольга* ід. с. Чіри там же (ВхЗн II, 55); пор. ст. сл. *мьгла*, прасл. **mygla*, індоевр. *teigh* — (ЕСУМ III, 488). Пор. також словац. діал. *hmla* ід., *hmlistə* 'pokrytə hmlou', *hmlbi* 'benedikt lekčrsky, chnicus benedictus L.' (SSN 1, 581–582), пол. діал. *gma* 'mgta' (SW I, 853).

Гол'ірка 'горілка' сс. Куснице, Штунь Любомльс., Положево Шацьк. Вл (АСЗГ I, 97).

Гомыла, гомыла 'купа, могила' с. Горонда Мукач. Зк. (ВхЗн 1, 211), *гомыла* із ремаркою нове 'большая куча песка, камней, дров' (КДА 3). М. А. Грицак відзначає *гомыла* і *гомыла* із значенням 'невпорядкована купа чогось': Йаку гомылу дров наметбли (с. Брід Іршав. Зк), Закувала зозулиц'а, с'на на гомылу (с. Довге Іршав. Зк.), Вельку гомылу поклбли с'на (с. Білки, Іршав. Зк), Дукум посадив пйат' шурикув крумпил' та наумговав им гомылу кбмене (с. Осій Іршав. Зк), Ниє стойбли гомылы вздовж (с. Олександрівка Хуст. Зк). У говірці с. Велика Копаня Виноград. Зк *гомыла* 'межевий знак у вигляді купи землі': На гомыл'і росла велика чиршн'а.

В інших українських говорах метатеза *гомыла* не відзначається, а на Закарпатті з семантикою 'купа чогось' засвідчується досить широко, особливо на Боржавщині. Пор. серб. хорв. *гумила* 'на једном месту на трапана ве•а количина каквог материјала или предметб исте врсте, хрпа; скуп предметв, који се налазе један до другог' та ін. (РСХКНЈ III, 457), словен. *gomila* 'velik kup': *gomila drv, gnoja, kamenjб* 'velika količina, mno•inб', *sastar. 'griи, hrib'*, 'kup nasute zemlje ali kamenja, ki pokriva en grob ali vei grobov' (SSKJ I, 719); пор. також алб. *gamule* 'куча землі и травы', що, очевидно, слов'янїзм (Фасмер II, 635; Bezлај II, 161). Ця серб.-хор. метатеза відзначається ще в латинських грамотах XI ст. (Skok 1, 588). Вона має чимало дериватів, у тому числі антропонімів та топонімів, зокрема мікротопонімів, що може свідчити про її давність. Давніша (неметатизована) струк-

тура *могила* документально засвідчується з XIУ ст., тепер побутує лише зрідка у значенні 'камена или зем'яна гробна хумка; старинська, преисторійська гробниця с великим насипом, тумул', 'брежу'ляк, хум', 'уопште хрпа, гомила нечег' (РСХКНІ XII, 769–770).

Зважаючи на локалізацію та семантику, описувана українська метатеза *гомшла*, *гомшля* 'купа чогось' належить до числа закарпатоукраїнсько-південнослов'янських паралелей.

Можливо, що поширення на Зк цієї метатези зумовлено сербською колонізацією. Рятуючись від турецького поневолення, сербські князі (деспоти) Юрій Бранкович та Степан Лазаревич у другій половині XV ст. сюди привели до 1000 родин.

Можливо, з метатезою *гомшла*, *гомшля* 'купа чогось' етимологічно пов'язується діал. *гфмул'а*, *гомшл'а*, *гомшл'а*, *гфмул'а*, *гамул'а* і з ротацизмом *гфмфр'а*, *гомшр'а*, *гфмшр'а*, *гондшр'а* 'гу'ля, набита на голові', що суцільним ареалом локалізується у півн. -зах. ужанських говорах (ДІАЗ 336).

Гомника 'голінка, частина ноги від коліна до ступні', *гомилковий* прикм. до *гомника* (СУМ II, 121), *гомнок* ч. р. 'голінка' с. Капулівка Катерин. пов., *гомилкувий* с. Гнидино Олекс. пов. Катерин. губ., *гомилатий* 'кощатий' с. Сонцівка Хрк (ЯСУМ 151), *гомол'яка* 'велика голінка' с. Махнівка Олекс. пов. Катерин. губ., *гомол'яччя* зб. 'голінкові кістки' с. Солошин Олекс. пов. Катерин. губ. (ЯСУМ 151; ЧСНН I, 242), *гомника* 'голінка' Івано-Франківщина, *гомн'вка* ід. Коломийщина (ВхЗС II; ВхНЗ 64), *гомника* ід. (ГГП 285), *гомилка* 'голінкава кістка' (КЛТП 40), *гомивка* 'голінка, литка' (ГГБ 153). Очевидно, з *гоннка* (<*голн-ък-а*) через метатезу (**гонілка*) та дисиміляцію *м*<*н* перед подальшим *л* (ЕСУМ I, 558-559).

Гурботко 'ткана спідниця з одного куска матерії' мікроареали р-нів Глибока, півд. -сх. Вижниця, с. Білявиці Гричанс. Молдова (АУМ III, Некарт. мат., с. 116). З *обгуртка* (сусідні говори, *г* протетичне).

Горужина поряд з *рогожина* с. Пітелич (ВрБ 29).

Горозб 'рогоза' сс. Ласки Народиц. Жт, Тетерівське Іванківс. Кв, *гроза* Васькович Коростен. Жт. З *рогоза*, *рогіз*, Турфа L. (ЛСПГ 57).

Графіровка 'жіноча спідниця-гофре' говірки на зах. від Березно Рв (ДНЕ 86). З діал. *гофр'іровка*, *гафр'іровка* ід. (вживається в сусідніх говорах) < франц. *goufrer* 'прасувати складки'.

Грамот'із' 'ревматизм' с. Сильно Ківерцівс. Вл (АСЗГ I, 107).

Гйб'рвош 'залізна кочережка (для плити)' факультативно з *гербавош* 'кочережка, шіргак' мікроареал басейну нижньої течії р. Тересва' (ДІАЗ I, 27), *геб'рвош* ід. говірка с. Добрянське у згаданому регіоні (АУМ III,

Некарт. мат. с. 114). З угор. *gyrbevas* ід., що композит: *gyrbe* 'кривий, зігнутий' і *vas* 'залізо' (дослівно 'криве залізо').

Гулбрія 'винокурня, винокурний завод, гуральня' ареал у районі Верховини (Жабйого) (JSH 64), **гулярня** 'горілчаний або пивний завод, гуральня' сс. Ласки, Народовичі Народовц. Жт (ЛСПГ 64). З діал. *гурбляня* ід., пол. *gorzelnia* ід., що пов'язується з *gorzeż goritu*; відбиває укання (ЕСУМ I, 622). Пор. *голрка* 'горілка'.

Дербінб 'гушавина, хащі, цілина' с. Домонтове Чорнобильс. Кв 'земля, що кілька років не оброблялася' с. Ротичі Чорнобильс. Кв (ЛПС 65). Пор. *дебрі*.

Дзег 'гедзь, овод, *Tabanus*' с. Бігач Менс. Чрг (ЛСПГ), с. Собич Шосткен. См. *дзизкун* ід. сс. Доска Новгород. Сіверс., Велико Дог Борзнянс. Чрг, *дзигалка* ід. с. Вербичі Ріпкинс. Чрг (КЛТП 23). *Дзига* 'гедзь', можливо, під впливом народної етимології (*зига*), у *дзизкэн г > з > к*, а з, очевидно, під впливом ініціального *дз*; у *дзигалка г > з > к*. З *гедзь*.

Дзегуйе 'гедзкається; кидатися і бігати від укусів гедзя' сс. Чуйківка, Шатрище Ямпільс. См. *дзигайе* ід. сс. Сваркове, Ваничі Глухівс. См. *дзигуйе* ід. с. Імшана Ямпільс. См. *дзигайеца* ід. с. Гута Студенецька Щорс. Чрг, *дзигуйе* ід. с. Повурськ Ковельс. Вл. (КЛТП 24), *дзегаться, дзегнуться* ід. Наши коровш *дзегнул'іс*' с. Бігач Менс. Чрг (ЛСПГ 66). З *гедзатися* ід.

Дувбурь 'телепень': Ощй ше дуўбур'!. Ну, не^а понімб н'ічуго сс. Балки, Єлісаветівка Василів. Зп (ЧСНН I, 281). З *бувдур*, очевидно, через зближення з *дубня*.

Доломшна 'домовина' (Грін I, 405 з посиланням на П. Чубинського, П, 69), с. Тетерівське Іванківс. Кв (ЛСПГ 68).

Дрануз 'кіготь' сс. Серники Зарічненс. Рв (у собаки), Крупчатка Лугина, Лучиця Новоград-Волинс, Кропивна Володарсько-Волинс Жт (КЛТП 69). З *пазур > рануз* та зближенням з *драти, дерти*; див. *рануз, рапцук*.

Дресйн, дрясйн 'рдест, гірчак, *Polygonum persicaria* L.' На означення різних видів рдеста чи гірчака по говорах засвідчуються ще *дрисен, дрисень* (МСБ I, 234), *дерес* ід. (може, під впливом *верес*), *дересна, дересен, дересень* ід. (ВхПч I, 12; СНБ 202; Маковієцькі 284-286). *Рдест* назва праслов'янська **rdьstь* (Фасмер III, 452). Проте етимологія слова докладно не з'ясована. Утворення з метатези *dr < rd*; засвідчується: біл. діал. *драсён, дросіль, дроснь, дроснь, дросян, драсьянь* (СПЗБ II, 87-88), *друсен, драсйн* (ТС II, 41, пол. *drest, drzest* (SW I, 555, 571), в. -луж. *дрмст, drost* ід. (Pfuhl 160, 166), н. -луж. *drest, drost* ід. (Мука I, 201, 208), с. -х *дресан* ід. (РСХКНІ IV, 693).

Дрови́чка 'корова-первістка, що, як правило, дає мало молока': Шчіє і корови́чки¹ дойіт, коровки¹ — дрови́чки¹ сс. Білокоровичі Олевс., Ласки Народиц., Лучанки Овруч., Народи́вичі Іванків. Жт, *дрови́нка, дрови́ца* ід. сс. Буда-Воровичі, Кливино Поліськ. Кв, *дрови́чка* ід. с. Баранівка Малин. Жт (ЛСПГ 69; ЛССП 28). Семантика та фонетика, очевидно, дають підстави допускати метатезу з діал. **дворі́чка* (<**дворочька*) ід. Сюди ж мікроареали *дрови́чка, дров'ї́нка, друу́вка, др'у́фвка, дров'ї́ца, дрови́ца* ід. (КЛТП 28). В останніх трьох варіантах виступає суфікс *-іс-а-*.

Євангеліє 'Євангеліє' с. Лучки Мукачів. Зк (ВхЗн I, 46); пор. ст. сл. *евангеліє* < εὐαγγέλιον.

Єговда див. *игола*.

Єрентий 'дяк', 'титул дяка' сс. Дев'ятер, Малатин (Вишенька Мала), Мачишин (ВхБ 30), *ярі́нтій, єрі́нтій* ід. (JMSN 57, 166). З діал. *реснтий* ід.

Жайворонок 'жайворонок, *Alauda arvensis* L.' с. Підколодівка Богучарс. Воронежська обл. РФ (АУМ III, 1, 27), *жй́рвінок* ід. с. Мединя (ВхЗН 12; ШНП II), *скарвінок* ід. сс. Дунковички, Боретин, Лівці (ВхД 54), *шкавронок* ід. с. Чирна (ВхЛ 89). З *жбйворонок*, діал. *скб́врїнок, шкавренок* ід.

Жй́рв'ї́є З ос. од. теп. ч. 'догоряти без полум'я, тліти' сс. Дідівщина Фастівс. Кв, Іванівці Знам'янс. Крв, *жй́рвіт'* ід. с. Сари Гадяц. Пл, *жй́рвіті* ід. с. Зване Глушківс. Курс. РФ, *жй́рвіті* ід. с. Ріжки Таращанс. Кв *жерв'їті* ід. с. Виноградівка Дніпропетровс. Днп *жй́рві́є* ід. с. Карпилівка Іванків. Кв, *жсувр'їті* ід. с. Лопатні Ріпкінс. Чрг (АУМ I, 159 коментар), *жє'рвіті* ід. с. Підліський Макарів Дунаєвец. Хм (АУМ III, Некарт. мат., с. 250). З *жєврїті* ід.

Жй́рїй 'рижий' (JMSN 57)

Жмурити(ся) 'стуляючи повіки, частково заплющувати очі'. Метатезу уже фіксував Беринда, теж *жмуреньє* 'жмурїння' (Тимченко 935); сюди ж *жмурштися, жмурки* 'відома дитяча гра' тощо; пор. біл. *жмурыць, жмэрыцца, жмуркі* (ТСБМ II, 257), рос. *жмурить, жмуриться, жмура, жмурки* (Даль I, 1357), пол. *turki* (SJPD X, 1436), діал. *їтму́ж, їтурзеніє* (SW VIII, 713), словац. *їт'їрит'* (SSJ V, 822), серб. *жмурити, жмура* (РСХКНЈ 5, 436). З *мружити*.

Жовтробуха 'вівсянка, *Emberiza citrinella* L.' пликса. *Motacilla alba* L.' сс. Васьковичі, Ушомир Коростенс. Жт, *жовтробушка* пестл. -змен. до *жовтробуха* там же (ЛСПГ 74), с. Тірьск Щорс. Чрг, *жавтробушка* ід. с. Лоска Новоград — Сіверс. Чрн (ДЗЛ 30, 32), *жавтробушка* ід. с. Озерне Козелец. Чрг, *жовтробушка* ід. с. Дідківці Овруц. Жт, *жєфвтробушка* ід. с. Мощаниця Овруц. Жт.

Жунвб, жєфїва, жоу́нвб, жсондвб, жоно́вб 'дятел, *Dryobates major* L.,

Dryocosorus martius L., *Picus* L. – досить великий компактний ареал у верхів'ї рр. Черемош, Прут, часто факультативно з *жовнб*, *гітлик*, *кфїтбч*, *покоўтбч* та ін. (КДА 15; Ж 224; Грін I, 488), *жонвб*, *жувиб* – зелений дятел, *Picus viridis* L. – с. Бережниця Вижиц. Чрв (МСБГ II, 57; див. також АУМ II, 337; ДЛАЗ 127 коментар). З діал. *жовнб*, *жувна* ід. (< *жельна*), очевидно, зближення з діал. *жунб*, *жонб* – жінка?.

Загволок – подушка? с. Куляшне (ВхЛ 89). З діал. *зболовок* < пол. діал. *zagiowek* ід. (SW VII, 86).

Загностиця і поряд *занігтиця* с. Ванівка (ВхЗм 172), східногал. *занестиця* ід. (там же). Пор. *пагність*.

Збанк'етрувати – збанкрутувати? (IMSN 57).

Зваряльник – посудина у вигляді діжки, в якій золять (зваряють) білизну, мітки; жлукто? с. Брунари (ВхР 89). З діал. *зваряльник* ід.

З'їрба pl. t. 'зябра риби' с. Кримно Старовижів. Вл (АСЗР I, 188).

З'їкрайн-вн pl. t. знев. 'очі' с. Угринів Горохів. Вл (АСЗГ I, 190). Пор. *зір*, *зіркати*.

Зікрбтий – белаглазый? Чрк (Грін II, 153), 'зизоокий', 'такий, що має очі неоднакового кольору?', *зікрбч*, *зікрбтий* – вид маку? (Ж 300) *зікрбтий* – зіркатий? с. Стецьківка Хотінс. См (ДСС 109). *Зікри* – косі очі?, *зікрбч* – зизоокий? (Ж 300). Похідні від *зір*, *зрти* (ЕСУМ II, 263).

Злітицувбти – продати, продавати з торгів? (IMSN 58). Діалектизм з пол. *zlicytować* ід.

Ігола, іговда, іголий, іголийка – вивільга, іволга, *Oriolus galbulad* L. – говірки Лемківщини, *гивила* ід. с. Вільгівок, *гивіля* ід. с. Соколя, *іговна* ід. с. Бонарівка, *єговда* ід. с. Рудники (ВхНЗ 18), *ігола*, *іговда*, *іговна* ід. (ШСНП 26), *ігоўга* ід. с. Кружальова на Шарищині (ВхЗн II, 54). З *вовільга*, *іволга* ід. < прсл. **v^olga* (ЕСУМ I, 399).

Калавурити – охороняти, караулити? с. Забораль Луц. Вл (АСЗГ I, 205), *калавурка* – буцегарня? с. Старі Кодаки (ЧСНН II, 139; ЯСУМ 330). З *караэлитити*, *караэлка*, що деривати від тюркізму *караэл* (ЕСУМ II 387).

Кал'бук – пристрій для натягування знятої зі звіра шкіри? с. Карасин Сарнянс. Рв (АСЗГ I, 206), пор. діал. *каблучук* ід. (АСЗГ I, 202).

Калдубⁿ – бочка, витесана з стовбура дерева для зберігання збіжжя?: Кблдубⁿ на збіжж' стойт? у клунгі; – посудина завдовжки 4–7 м, витесана з одного стовбура дерева і призначена для зберігання зерна, встановлюється горизонтально? с. Сварицевичі Шац. Вл, – вулик-дуплянка, який встановлюється вертикально? сс. Смоленські Крамки Старовижівс., Вилиця Шац. Вл (АСЗП I, 205). У межах I та II томів АУМ мікротопоніми цієї метатези засвідчуються у варіантах *кблдуб*, *кблдубⁿ*, *кблдуп*, *кблдіб*,

каўдоп ($\ddot{y} > л$), кблдубок, кблдубец' у різних значеннях (АУМ II, 54; АУМ III, Некарт. мат., с. 132). З **kady-dylbъ* від **d'ibti* 'довбати'.

Каніфуль 'тверда склоподібна речовина з живиці'. Як і біл. *каніфуль* ід., можливо, через російське посередництво з нім. *Kolophonium* ід. Походить з лат. *colophonium*, яке у свою чергу з гр. *κολοφονια*, що від назви міста Колофон (у Лідії) (ЕСУМ II, 384).

Кбпость 'поганий, підступний, шкідливий учинок' і деривати *кбпосний*, *кбпосно*, *кбпосник*, *капосниця*, *кбпостити*, *кбпостіти* (СУМ ІУ, 96; Грін II, 218), пор. біл. діал. *кбпость* 'паскудства', *капоснік* 'паскудник' (ТС II, 182), рос. діал. *капость* 'пакость', 'о вороватом животном', 'шалость' і ряд похідних (СРНГ XIII, 56). Метатеза, очевидно, досить давня, на що могла б вказувати значна територія поширення та фіксація численних дериватів в архаїчних російських говорах (архангельських, олонецьких тощо). Зважаючи на історію заселення Кубані, засвідчений там діалектизм *капостунья* ж. р. до *капостун*, можливо, постало під впливом українських назв; пор. укр. *кбпосниця* ж. р. до *кбпосник*. З прс. **pakostь* (Фасмер III, 189).

Каралйвич 'колорадський жук, *Leptinotarsa decemlineata* Sag' с. Дніпровське Чернігівс. Чрг, *карагбдський жук* ід. с. Нові Боровичі, Павлівка Щорс. Чрг (ДЗЛ 38, 33). Може, через народноетимологічне зближення у першому випадку через *король*, у другому — через *гад*.

Карббс 'большая весельная лодка для прибрежного плавання в море' (Грін 11, 24 з посиланням на Левченка). З *баркбс* <франц. *barcasse*. Можливо, метатезі сприяла народна етимологія (БМ 47).

Катарббнити 'стукати': Мой, послухай, шос на погн катарббни с. Ясени Сторожинец. Чрв (МСБГ ІУ, 26). Очевидно з *тарабанити*.

Катрбн 'підтичка з набивними квітками', 'ганчірка', 'вид рослини' (Ж 337), 'фартух', 'вид рослини', зменш. *катранець*, *катраночка*, *катрановий* (Грін 11, 226). З діал. (Сяночник, Самбірщина) *картбн* (Вх3б 24), *картун* 'ситець', що з нім. *Kartun* ід. (<*kattun*< гол. *katoen* 'бвововна' (ЕСУМ 11, 297).

Ка(о)рвбтка 'глиняний (металевий, дерев'яний) посуд, яким набирають воду, щоб напитися' в частині деснянсько-надудайських говорах (АУМ III, Некартогр. мат., с. 112). З **квартка* від *кварта*.

Квбндрас 'чверть години, 15 хвилин': *Квандрас на читвїрту* с. Валява Кіцманс. Чрв; *Зачикбї на мїни квбндрас* с. Звенячин Заставнів. Чрв (МСБГ ІУ, 30). З діал. *квббдрас* ід. <лат. *quadrans* 'чверть'. Пор. пол. діал. *rwandrana*, *kwendrac* ід. (SW II 654). Пор. діал. *квандрасовий* 'п'ятнадцятихвилинний': *То квандрасова робота* с. Звенячин Заставнівс. Чрв (МСБГ ІУ, 30).

Кйбик, к'йбик 'вид риби, *Gobio gobis* L. ' відзначаються в подільських, волинських, буковинських, наддністрянських, рідше бойківських, покутських та ін. говірках (АУМ III, Некарт. мат., с. 126), *келб* ід. с. Рудня-Вересня Чорнобилс. Кв (ЛСПГ 96). Очевидно, з *кйблик* (*кублик*). Можливо, сюди ж слід віднести й *куўбик, куўблик, куўбел, куўбли, скуўбел*'.

Ке"нде"риц'а 'кукурудза' суцільний ареал у західноужанських, північноборжавських та середньоверховинських говорах, у південній частині ареалу часто поряд з *те"нге"риц'а* ід. (ДЛАЗ 72). З *те"нге"риц'а* ід., що від угор. *tengeri* ід. 'морський'. Пор. укр. діал. *ке"нде"-ричбнка* 'поле, з якого знято кукурудзу' суцільний ареал, причому на північно-західних окраїнах ареалу поряд з однозначними *те"нгере"чбнка, гыч'бнка, ги'ш'бнка*, на південному заході *был'бнка, бы°лбнка* (ДЛАЗ 198); *кенгеричбнка* ід. у трьох селах у межах цього ареалу (АУМ III, Некарт. мат., с. 90). Пор. також сх. слов. метатези *kenderica-tengerica, kenderiuanka-tengeriuanka* (Czambel 532, 604; Kóbal 236, 711; SSN 1, 764). Див. Дзензелівський Й. О. Назви сільськогосподарських культур у говорах Закарпаття// *Studia Slavica* VI, Budapest, 1960, с. 117–118.

Кшч'и°ли°ник, кшч'и°лник, кши°и°рник, кшч'и°ринок, кшч'и°рник ч. р., *к'ч'і-линка* ж. р. 'суглоб пальця руки' (ДЛАЗ 309), *кшчеленок, кшчерепок* ід. (Ж 344). Очевидно, з *чшколонок* (ЕСУМ II, 440).

Кімлшк див. *комлшк*.

Кмяля, кімляч 'різновид верші' (Ж 345), 'мережа для ловлі риби' (Грін II, 244), *кімло* 'вид верші' с. Бабайковка Екат. г. Новом. у. (ЯСУМ, 352), *кумля* 'різновид рибальської снасті' с. Воровськ Іванк. Кв, *кэмля* ід. с. Кливини Поліс. Кв (ЛССП 36, 38). Пор. діал. *клшмня, клшмя, клумня, клумля, клэмля, клувня, клум'я* ід. < **kloma, *kломьја* (ЕСУМ II, 446).

Кламбч, клбмпак 'теслярська сокира' ряд говірок півд. -сх. та північ. -сх. Снинщини, на північ від Меджилабірців (ГАПЛ III, 81). З діал. *планкбч, плбнокч, плінкач* ід., що побутує в сусідніх селах.

Клувайя 'невитривала, несильна тварина' с. Тоболи Камінь-Каширс. Вл (КЛТП 13). З *квулайя*.

Ко див. *тко*.

Коўтбч, куўгач, коўтбч, куўтбч, покоўтбч, коўтанйц'а, кфўтанйц'а, покуўтач 'дятел, *Dryobates major* L., *Picus*' суцільний ареал у говірках сх. Чрв (КДА 15), *покувтак* ід. сс. Загорб, Лубня, Великоберез. Зк, *кфвтбч* поруч з *д'бтел* мікроареал у р-ні Хуста Зк, *ковтан'а* ід. с. Стричава Великоберезн. Зк, *кфвталби* ід. с. Ганичі Тячівс. Зк (ДЛАЗ 127 і коментар). Про метатезний характер описаних лексем якоюсь мірою могла б свідчити й фіксація у деяких селах *тоўкбч* 'дятел'(ГГБ 162). Пор. *кувтати* 'стукати, бити; стукатися'.

Колума, -и 'корова без рогів' с. Великі Будки Надриганс. См (ДЗЛ 43). Пор. діал. *комолий*.

Колупня, мн. *колупні* 'конопля, коноплі, *Cannabis sativa* L.' (OSRS, 95; і МГП 77). Метатеза займає суцільний компактний ареал на Закарпатті, крім ужанських говірок (ДЛАЗ 75; ВхЗн 1, 46), Бойківщині, за винятком півн. -зах. частини (AGB 58. IMSN 57; ОСБГ 1, 368), півд. -зах. Буковини (ГАБ 266; МСБГ У, 71), говори південної Буковини (ГТБ 175; ГГМР 345, 371; ГГП 293, Гуцульщини (JSH 106) і далі на північ до Волині, зах. Полісся аж у р-н Білостока (АСЗГ 1, 237) та похідні *колонпняний*, *колупнище*, *колупниско*, *колупенка* тощо.

Колэпіток 'полукіпок, півкопи, 30 снопів пашні, дві п'ятнадцятки' (МКП 77; ГГР 53; ГГТ 165), *кулупітки* ід. мн. (Шило 78), *колэпіток*, *полутьінок* ід., *колэківок* ід. (ДМСС 111), *колук'інок*, *колэпінок*, *колэпіток* ід. (JMSN 57), *колэпонок*, *кулэпонок* ід. (ВЛГ 226; ДМСС 112), *пілэпіток* ід. с. Мости Великі (ВхБ 30). Значні відомості про цю метатезу подає АУМ. У порядку із заходу на схід відзначаються: *полэп'ітук*, *полуп'інок*, *колэп'інок*, *по'лут'інки* мн. (АУМ II, 318 коментар). Мікроареали *колуп'іток* фіксуються у говорах на крайньому півн. -зах. Зк, в р-ні Дрогоби́ча, у р-ні на сх. від Львова, на півн. від Червонограда, на зах. від Хмельницького, на півн. від Новоград-Волинського (АУМ II, 318), *колэп'івок*, *колэп'іток*, *колэпонок* у говорах на півн. -сх. від Києва, на півн. та сх. від Ніжина, на півд. -сх. від Конотопа, на зах. від Прилук, на півн. від Миргорода, на зах. від Полтави, на півн. -зах. від Сум (АУМ I, 69 коментар), мікроареали *полэп'івок* у говорах на півд. -сх. від Сум, півн. -зах. від Охтирки, півд. -сх. від Куп'янська, півд. -сх. від Белгорода та ін. (АУМ III, ч. 1, 98). Характерно, що в основній частині говорів південно-східного наріччя (на півд. від Полтави) ця метатеза не відзначається і лише в говірці с. Новосільцеве Джанкойс. Крм. занотовано *полуп'івок*, що, видно, занесено з північних районів України: *полэп'івок* (АУМ III, Некарт. мат., с. 101).

Колэпішок 'виплетене з лози рибальське знаряддя, вид корзини-кошика з невеликою горловиною, в яку заганяється риба, *Wagenkorb*, *Wagenflechte*' говірки р-ну Крехова (OSRS 95; Ж. 693; МКП 77), 'плетений кіш для всього воза, вкладений у драбини' (ГГР 53). З діал. *полэкішок* (*півкішок*, *півкошик*) ід.

Комлшк 'калмик', *комлшчка* 'калмичка', ряд сіл Днп, Зн, Мк, Хрс (ЧСНН II, 195–196), *комлшк* 'калмык', *комлшчка*, 'калмичка', *комлшцкій* 'камлькій', *комликовбтый* 'похожий несколько на калмыка, скулистый' (БСУМ 190), *кімлшк* 'калмык', *кімлшчка* 'калмычка', *кімлицький* 'калмыцкий', *кімлашня* 'калмыки' (Грін II, 244). Російсько-український словник

С. Іваницького і Ф. Шумлянського рос. *калмык* перекладають як *комлшк*, *калмшк*, *калмэк*, а *калмыцкій* — *комлшцький*, *калмшцький*, *калмэцький* (1, 145). Академічний російсько-український словник 1924–1932 рр. за редакцією А. Кримського подає *калмык*, *-чка*, *калмшк*, *калмшчка*, (діал.) *комлшк*, *комлшчка*, *кімлшк*, *-чка* (т. II, с. 233). Словники з другої половини 20-их років ХХ ст. уже фіксують лише *калмшк*. Сюди ж віднесу *камлшк* 'мала міцна людина' (МСП 81), 'мала на зріст, коренаста людина' (ПСМ 27).

Копршва 'кропива, *Urtica L.* ' Етимологи обидві форми вважають праслов'янськими. Однак, зважаючи на деякі моменти, гадаю, що *коприва* давніше, первісне, а *копршва* уже метатеза. У сучасних українських говорах *копршва* побутує у середньолемерківських, східнолемерківських та в ряді півн.-зах. ужанських говорів (АУМ II, 129; ДЛАЗ 6; Ж. 365; ВхЛ 90; RSNL 69), *копріва* с. Липовляни (Хорватія АУМ II, 129), *купршва* (АСЗГ 1, 269). Пор. чес. *kopřiva*, словац. *kopřva*, *kopřivica*. пол. (власна назва) *Koprzywnica*, в-луж. *kopřiva*, н-луж. *kopřiva*, полаб. *къцрѣива*, с. -х. *куприва*, словац. *kopřiva* і *kropřiva*, мак. *коприва*, болг. *коприва*, ст. сл. *коприва* і *кропива*, прасл. *kopřiva*. Див. *брокива*, *покрива*, *прокшва*.

Коркодил 'крокодил' (JMSN 58).

Курноз 'кнур' півд.-зах. Мукачівщина, *курнас* ід. суцільний, компактний ареал зах. ужанські та зак. верховинські говірки (ДЛАЗ 88), *курназ*, *курноз*, *керноз*, *керніз* ід. (ВхЛ 423, 427), *корназ* ід. (ГГКБ 36), *курнос* ід. (МСБ 1, 378); словац. діал. *kornaz*, *kernoz*, *kornac*, *kurnac*, *kurnac*, *kurnas* ід. (SSN 831) пол. *kiernoz*, ст. пол. (ХУ ст.) *kiernos*, діал. *kikrnyz*, *kierdos* ід. (SW II, 329), чес. *kornůz* ід. (Юнгманн), прасл. **къnorzъ* < **къrnozъ*, *къrnoz*, що з **къr'нь* 'обрізаний' та **orzъ* 'ядро' (ЕСУМ II, 474); Slawski II, 155).

Коруволотка 'прядка' с. Бортяхівка Рожищенс. Вл (АСЗП 1, 243), *коруволоток* 'прадільний коливорот — колесо (прясти нитки чи воўну', 'сукальний коливорот' (робити посторонки чи віроўки), *коруволоточок* 'коливорот навивати ткацький шнур' (ГГС 35), *ко'руволоток* 'пристрій перемотувати нитки' сс. Лобачівка Горохівс. Вл, Пониква Бродівс. Лв (АУМ III, некарт. мат., с. 154).

Крылик 'духовний, але ще не висвячений (напр., семінарист духовної семінарії)' говірки Мараморощини (ВхЗн 1, 46), пор. пол. діал. *krylik* ід. (SW II, 584), словац. діал. *kriesik* ід. (SSN 778, 875). З діал. *кльірик*, *крьлик* ід., пор. ст. сл. *клирикъ*, ст. гр. *κληριχοϝ*.

Крылос 'у церкві підвищене місце для хору із правого та лівого боку від вітваря чи церковних воріт' (СУМ 1У, 345). Пор. біл. діал. *крьляс* ід. (СПЗБ II, 544), *крьлус* ід. (БСБМ 234), рос. діал. *крьлос* ід. (Даль II, 293;

СРНГ ХУ, 544). Під народноетимологічним впливом (крило). З *кльрос* id. <ст. гр. id. *κλήροσ* id.

Кубарутки т. мн. 'інкубаторські курчата' с. Нова Володимирівка Ямпіль с. См (ДЗЛ 47). З **інкубаторки* id.

Кулуббха 'місце на грядці, де греблася курка' с. Бубнів Локачинс. Вл (АСЗГ 1, 266). Можливо, пор. *кубу* id. (АСЗГ 1, 161).

Курбстѡ 'молозиво' с. Сулин, Східна Словаччина (AJGL 114; ВхЗн П, 54). З діал. *кулбстра* (<рум. *colastrę*).

Кубітєйка, кибітєйочка, кубітїйка, кубітїйочка 'тюбетейка' ряд сіл Зп (ЧСНН П, 135, 136; 222) <тат. *тьбатді* id. (Фасмер ІУ, 134).

Кучуляда 'шоколад': Олю, йди судб я тобн кучуляд у купшла с. Звенячин Заставнівс. Чрв (МСБГ ІУ, 118). З діал. *чукул'бда* id. Пор. італ. *ciocolata*, нім. *Schokolade*, ісп. *chocolate*.

Лаворєвр див. *лівурєвр*.

Лбврик (Ж 395), *ібурук* поряд з *рбутук* (Озеряни Варвинс. Чрв), *вбурук* (Бронниця Могилів-Подільс. Вн), *ібврук* (Мар'янівка Онуфрвс. Крв), *ібурук* (Поєни Кам'янск. Молдова) 'равлик, слимак'. З *рбвлик*, що з *равл* 'слимак, равлик' (ВхПч 1, 16) і суфікса -ик. Слово *лбврик* 'равлик, слимак', очевидно, може бути пояснене як зменшувальна форма до власного імені *Лавру*>*Лбврик*>*лбврик*; пор. досить широко вживані в цій місцевості у значенні 'равлик, слимак' *рбутук*, *рбврук*, *рїрук*, *івбрук* (поряд з *уєгералка*).

Лагузка 'галузка' Черк. пов. (Грін П, 339).

Лаголідйце 'гололедяца' с. Нова Камінка (ВрБ 30), *леголедіс* id. с. Хотинєць (ВхД 54).

Ладуня 'долоня' мікроареали у східнополіських говорах, окремі говірки північної частини Середнього Полісся, форми ор. од. у ряді говірок Східного Полісся, *ладун'ай*, *ладун'айу*, *ладун'є'їу*, *ладун'вї*, *ладун'у*, *ладун'їу* (АУМ 1, 185 і коментар), *ладуня* id. сс. Васьковичі Коростенс. Жт, Лучанки, Словечне Овуц. Чрг, *ладэнь* id. с. Кучинівка Щорс. Чрг, *лодунь* id. с. Ваньковичі, Ушомір Коростен. Жт. (ЛСПГ 68 під словом *долун*), *ладоня* id. с. Змітнів Сосниц. Чрг (КМДФ 117). *Ладуня* морфологічно українізований російський церковнослов'янїзм; пор. рос. *ладунь*, ст. сл. *длань* з прасл. **dolнь*. Мета-теза *ладуня* постала на російському (а можливо, російсько-східнополіському українському ґрунті). Варіант *лодунь*, очевидно, контамінація укр. *долуня*, і рос. *ладунь*; форма *ладїнь*, очевидно, могла постати з *ладуня* і *лодфнь*, при цьому у другому складі *o* > *ї*.

Лакмбчити 'дурити, забирати нечесним способом' (ПСМ 27). Можливо, через народноетимологічне зближення з *лбхман*, *лакмбнник* постало з діал. *махлбчити* 'махлювати, шахраювати' (ЕСУМ ІІІ, 203, 419).

Левантина Валентина Лохв. пов., Слов'яносерб. пов. (Грін II, 554).
Лєворэця 'революція' с. В'юнище Переяслав-Хмельн. Кв (КМДФ 117).

Лєкримувбти 'рекламувати' (JMSN 58).

Лєпар 'коноплянка, *Carduelis cannabina*', пор. рос. *репел* 'довгохвостий сибірський снігур, *Uragus sibiricus* Pall' (БМ 51).

Лєурвер 'револьвер' спорадично в говірках Вл (АСЗГ 1, 287), досить відоме і в інших українських говорах; пор. *лавурвир* ід. с. Дубровка (ВхЗн 1, 46), укр. *лєурвет* ід. (ДСНЕ 65). Я. Янув гадає, що зближення шляхом народної етимології з *ліво* і *рвати* (JMSN 57). *Револьвер* < англ. *revolver*, що від *revolve* 'крутити, обертати'.

Л'ігорбтор 'виступи у вигляді зубців на кінці гряділя плуга, з допомогою яких регулюють глибину оранки' сс. Садів Луцьк, Башова Рожищенс. Вл (АУМ III. Некарт. мат. 93), *л'ігур'іроуш'*: *ук*, очевидно, те саме с. Стонова Горнянс. Белгородська обл. РФ (там же, с. 94). З *регулятор*.

Льзарня скринька 'скринька різальна, січкаря' с. Ванівка (ВхЗм).

Л'іпівдрика 'електрика, електричний струм' с. Мельниця Ковельс. Вл (АСЗГ 1, 288).

Л'іп'істрйка 'електричний ліхтар' с. Забужжя Іваничівськ. Вл (АСЗГ, 222).

Л'ітав'ізор 'телевізор' с. Підманево Шацьк. Вл. Зипсубвбс'а л'ітав'нзор (АСЗГ 1, 288).

Лодунь див. *ладуня*.

Магшка сира. З діал. *гомілка сира* с. Замочок (ВхБ 30).

Маймэрка, мармэрка 'ярмулка, шапочка з м'якої матерії без околиці, яка щільно прилягає до голови' (JMSN 57). З *ярмэрка, ярумэлка*.

Мбкортеть 'макітра' (Грін 11, 400), *мбкортет* ід. (ВхБ), *мбкортет, мбкортат, макортїт* ід. (АУМ 1, 176 коментар), *мбкортик* ід. (Шух, 1, 106; ГГР 61), відзначається мікроареалами у говорах південно-західних та центральних районів України, *мбкортет(ь)* 'котловина, впадина' с. Знаменка Знаменс. Крв та ін., *макортник* 'источник' с. Овнянка Олександрвс. Крв (МСГА 236). З діал. *мбкотерть* ід., пор. біл. діал. *макотёр* ід.

Магуўниця 'магляниця' сс. Рівне Любомльс. Вл, Березно Хелмське воєвод. ПР(АУМ 11, 289 коментар). З *маглівнїц'а* ід.

Маремух, маримух, маримуха, маремушка див. *моршмух*.

Минодора 'Нимидора' (МКП 138; Грін 1У, 557 з посиланням на І. Нечуя-Левицького).

Молга, моўга, мульга див. *змла*.

Моримэх (СУМ 1У, 803; Ж 452), *моршмух* (ГГБ 185; ГГР 62; ГГТ 168), *морімух* (Грін 11, 445), *моримэха* (СУМ 1У, 803; Грін 11, 445): *моршмуха*

(ГГР 62), *моримуха* (ВхЛ 436), *морімуха*, *моромух*, *маремух*, *маримух*, *маримуха*, *маремушка* (Маковієцькі 11; СБН 10), *маримух* (JSH 124) тощо 'мухомор, *Anarita muscartus* L.'; *марімуха*, *маремэха* id., *маремухи* pl. t. 'теревені': Не проводь марімухи, а пилэй роботу с. Великий Кучурів Сторожен. Чрв (МСБГ У, 57). З *мухомор*.

Набгбти 'напхати' (Ж 464). З діал. *нагбати* id. Див. *бгбти* id.

Набгум присл. 'напхом' (OSRS 95). З діал. *нагбом* id. Див. *бгати*.

Намастѣр 'монастир' (НСБН 341) сс. Козилівка, Корюків Чрг (Ж 483; OSRS 95; КМДФ 119); пор. рос. діал. *намастѣрь* id. (СРНГ 12, 30), біл. *номастѣрь* id., *номастѣрский*, серб. -хор. *ндамстѣр* id., змен. *намастѣрац*, *намастѣрак* та ряд похідних (РСХКНЖ 24, 94), з ст. сл. *монастирь*, *моностырь*, *манастырь* < гр. *μοναστηρι(ον)*, *μοναστη(ον)* 'монастир, келія самітника' Верхратс. (ВхБ 30), Лемешівка Народовец., Михайло Коцюбинського Чернігівс., См'яч Новгород-Сіверс. Чрг, *манастѣрський* 'монастирський' с. Гірки Новгород. Сіверс. Чрг (ЛСПГ 133).

Намысто 'жіноча шийна прикраса' (СУМ У, 128); пор. рос. діал. *намысто* id. (Даль II, 900, 1146), *намысто* id. (СРНГ X11, 45), пол. діал. *namisto* id. (SW III. 162). З діал. *монисто* id., що й досі зберігається у ряді говорів півд. -зах. та поліського наріччя (ДЛАЗ 162; МСБ II, 451; КМДФ 84, 117).

Нивербтлива 'невитривала, несильна тварина' с. Переспа Рожищенс. Вл (КЛТП 14). Пор. в суміжних говорах *тривбла*, *нетривачкб*, *невитривбла*.

Обнаковійний 'звичайний', с. Новоселівка Пологівс. Зп, *обнаковенно* 'звичайно' с. Балки Василів. Зп, *обниковійний* і *обнаковійний* id., *обниковійнно* і *обнаковійнно* с. Юлівка Закор. Зп (ЧСНН III, 13–14). З рос. *обыкновенный*, *обыкновенно*.

Одудьдатися, ѳодудьдатися 'одудлятися' с. Ріпник (ВрЗм 172, 200); *віддэдлити* 'пити з жадібністю та у великій кількості'.

Околэп'івок див. *колэпіток*.

Окумбн, вокомун 'економ' с. Верхрата (ВхБ 30, Грін III, 49; JGMS 57; ДСНЕ 70), *екумон, окомун* 'бригадир колгоспу' с. Брусниця Кіцманс. Черв, заст. 'економ' с. Примітче Заставнів. Чрв. (МСБГ У1, 94). З *економ* < гр. *οικονομοσ*.

Окупа, вокупа 'о пока' сс. Замочок, Любеля (ВрБ 30).

Ондрбта див. *андрбта*.

Пбгність 'ніготь' (СУМ У 10), *пбгнізь* id. (ВхБ 30), *пбгнізд*, *пбгніст*, мн. *пагности* id. (ВхЗм 172), *пагност*, *пагніст*, *пагност'*, *пбгност* id. (ЛАЛГ 28), *пбгніац'*, *пбгніст*, мн. *пбгности* id. (ГГр 66). Пор. прасл. *nogъть.

Падолист 'листопад' (Грін. III, 86; ОУСС 270; JSH 153).

Палатбры pl. t., род. *палатар* і *палатбрів* 'вовняний килимок, що ві-

шається на стіні над лавою, коло ліжка і т. п. ’ (ДСНП 28). З діал. *пара-тбри* id. (рум. *peretar* id.).

Паляруш, параліж ’параліч’ (ГГМ, 135; МГП 77), *пальбруш* (OSRS 95).

Параліс ’кишеньковий гаманець із замочком для грошей’ с. Лучанки, Словечне Овруч, Жт, *паралус* id. сс. Варівськ Іванк. Кв, Васьковичі Коростен. Жт, Гладковичі Овруц. Жт, Ліплянщина, Ласки, Народовичі Народиц. Жт *парельус* id. сс. Кривотин, Ємільчан, Жт, Ушомир Коростен. Жт (ЛСПГ 152), *парал’ус, парил’ус* id. Сильно Ківерц. Вл, *паралж* ’торбинка зі шкіри, в якій зберігали різні речі’; *парал’бс* ’торбинка для шроту’ с. Черевоне Маневиц. Вл (АСЗГ II, 27); *пара/у/л/л’/іс* ’кишен’кові гаманець’, *пара/е/л’ус* id. *парил’ус* id., *парул’ус* id.. *пара/л’іс* id. часто в західнополіських, середньополіських, східноволинських, зрідка у подільських говірках (АУМ III, Некарт. мат., с. 140–141). З діал. *пуляріс* id., з пол. *pulares*, що з лат. *pugillares* від *pugillus* *парбл’ес, парбл’ос, парел’іс, парил’ус, парэл’ус, парулуш* та ін. ’кишеньковий гаманець’ (АУМ II, 297 коментар)

Патрика ’великий шматок хліба’ сс. Казацька Балта, Василівка Біляїв. Дубиново Савран. Од (МСО 55). З діал. *партшка* id. (СУМ VI, 78); пор. пол. діал. *partyka* ’duza kromka, pajda, kes, kawet, gbon, skibka, np. chleba, odlam sobi’, czksc, partja (SW IV, 68) чес. *partjka* ’krajic chleba’ с. лат. *parteca*, с. гр. *παροδῆκη* (Machek 435).

Пектбр ’вид верхнього одягу’ с. Ясіня Рахівс. Зк (АУМ III Некарт. мат. с. 142). Очевидно, з діал. *кентбр* ’вид хутрянного одягу без рукавів’.

Перевійсло ’джгут із скрученої соломи для перев’язування снопів’ (СУМ VI, 135; OSRS 85 та ін.). Східнослов’янська метатеза, що, вірогідно, сягає глибокої давнини, ще часів відповідного праслов’янського діалектного членування, хоч, наприклад, укр. перевесло письмово відзначається лише з ХУІІ ст.

Пилипуни ’російські переселенці-старообрядці на Буковині, Добруджі’. З *липовни* id. Очевидно, під впливом Пилип.

Пиркбтий ’кирпатий’ с. Залав’є (ГГТ 173), *кирпатий* (ГГР 69); пор. пол. д. *perkoty* (ЕСУМ II, 1135).

Пирконусий ’курносый’ (Грін III, 152), ’кирпатий’, *пирконосий* (БМ 48); *пыртый* id. (ВхЗн II, 258); пор. *пиркатий* ’кирпатий’.

Пілэпіток див. *колупіток*.

П’ішл’ір ’окреме приміщення для зерна’ с. Гринівка Червоноармійс. Рв (АУМ III, Некарт. мат. 83). З *штхлір* id.

Пласт’ірувка, пл’аст’іровка ’жіноча спідниця-плісе’ говірки р-ну Сарни Рв (ДНЕ 93). Пор. діал. *пл’іс’ірувка, пласт’ірувка*, що вживається в сусідніх говорах, від *плісе* ’дрібні нестрочені складки на тканині (пере-

важно жіночого вбрання) (< франц. *plissü* від *plisser*). Результат народноетимологічного впливу *пласт*, *пластер*.

Плямка 'клямка коло дверей' с. Алтинівка Кролевец. См (КМДФ 121).
З *клямка*.

Покоўтбч, покуўтач див. *коўтбч*.

Покршва 'кропива, *Urtica L.*', ареал у зах. південнолемківських говорах (АУМ II, 129 і коментар; ВХЛ 90; ВхНЗ 60), *покршва* id. (ВхЗк II, 55; ВхЗ 172). Можливо, тут мало місце народноетимологічне зближення з діал. *покршва*, *покршити*, *покршвѣти*. Пор. пол. *pokrzywa* id., рос. діал. (рязан.) *ръкрѣва* id. (Фасмер II, 366). Див. *брокшва*, *копршва*, *прокшва*.

Полэп'івак, полэпопок, полутынок див. *колэпіток*.

По'ко'ришу, по'ко'ришув, род. од. *по'ко'ришува*, факультативно з *копе'р-ше/в/* 'домовина, труна' (півд. Ужгородщина). З *ко'по'рише*, *ко'по'ришев* id., що побутує поряд (ДЛАЗ 33). З угор. *kororsu* 'труна, могила'.

Полбва 'стеля (дошана)' сс. Курів, Крижі (ВхЗн II, 54), окр. Бардіїв, Крижі (ГАПЛ III, 7). З діал. *повбла* id. < пол. *rowaia*.

Пуловічка 'наволочка' (OWIR 30). З діал. *пуволицька* id.

Полэтынок див. *колэпіток*.

Пурваз 'повороз' с. Бехерів (ВхЗн II, 55). З діал. *повраз*, пор. црсл. і *повразь*. Але, очевидно, метатеза відбулася уже на східнославацькому ґрунті; пор. словац. діал. *porvas*, *porvaza* т. *povraz*, demin. *porvazek*, *porvaňiek*.

Поринѣти див. *виринати* (БМ 48).

Потромон'йт, патримбн 'гаманець' зрідка у середньополіських, середньонаддніпряньських, західнословобожанських, рідше східнополіських говорах (АУМ III, Некарт. мат., с. 140–141). З *портмоні* від фран. *porte-monnaie*.

Порци'налуве зфрн'а 'фарфорова посудина, з якої п'ють чай, каву, молоко' с. Дрениця, факультативно окр. Бардіїв, (ГАГЛ I, 82).

Поскўонкы 'п'лоскінь, чоловічі стебла конопель' с. Близнянка (ВхЗ 172). З діал. *пўосконкы* id.

Прокшва 'кропива *Urtica L.*' займає в основному компактний ареал на Поліссі у говірках басейну р. Прип'ять від м. Любешів на сході до м. Турів на заході. У межах цього ареалу побутує його варіант *прукшва* (< *про'кшва* < *прокшва*) (АУМ II, 129 і коментар; ТСП 148), *прок'йва*, *прокш'ва*, *прок'івб* (АСЗГ II, 94). *Прокшва* відзначається в окремих говірках Білостоцького воєводства (Польща) (АУМ II, 129; АСЗГ II, 94). Пор. біл. *прокшва* id. (ТС ІУ, 221). Див. *брокшва*, *копривб*, *покрива*.

Прушпан 'візник з підводою для війська' (JMSN 57, 194). З діал. *форшпан* id. через народноетимологічне зближення з *прошу пана*, пол. *proszk rapa*. Пор. дериват *прошпбнка* 'ізда у функції візника для війська'.

Пуд'ір^(б)*блош* див. *будірблош*.

Пукалка, пукаўка і поряд *купавка* 'dampyrigis noctiluca L.' с. Варадка (ВхЗн II, 55), *пукаўка* id. с. Ріпник (ВхЗм 172). З *купалка, купаўка* id. Можливо, під впливом народної етимології до *пекалка*.

Равлу, рбвлик, лавру, лбврик. Пор. гр. λαυροζ < лат. laurus 'лавр, лавровий вінок' (ЕСУМ III, 178).

*Рапээ*¹ див. *драпээ*.

*Рапээ*² 'гострий загнутий роговий гостряк на носі кішки, собаки; кіготь', виявляється мікроареалами в сс. Старе Село, Томашгород, Глинне Рокитівс. Рв, Червона Воля Новоград-Волинс, Радовель Олевс, Підлужи Ємільчин, Гулянка Коростенс, Жт Мала Цвіля, Гульськ, Тальки Новоград-Волинс, Неділище Ємільчанс, Мартинівка Червоноармійс. Жт (КЛТП 63). З *пазэр* id.; див. *драпээ, рапц'эк*.

Рапц'э див. *рапээ*.

Регурблний 'регулярний' с. Вільки Мазовецькі (ВрБ 29).

Ржда побіч *рджэ* 'іржа', *зарждавити* і поряд *зарджавити* 'заіржавити' сс. Перегримка, Лосе, Брунари, Нова Весь (ВхЛ 90). Проте, можливо, це старослов'янське; пор. ст. сл. *ръжда*, прасл. **ръджа* від *rūd* 'червоний'.

Рикудул'ід 'радикуліт' с. Грудка Камінь-Кашир. Вл (АСЗГ II, 119).

Рыпейува трава 'пырейова трава, пирій, Agropyrum' с. Вислик Великий (ВхЛ, 89).

Рискбль 'заступ' (СУМ УШ, 539; Ж 803; Грін ІУ, 18; ГГР 77; JSH 204 та ін.). *Рыскаль* 'кірка' відзначається уже в XIII ст. у Києво-Печерському патерику (Срезн III, 211–212); *рыскбл', роскбл'* 'заступ' (ГГР 77; ГГМР 367; JSH 199). Пор. також похідні: *рыскблшско* збільш. від *рыскаль*, 'Spatengriff' (Ж 803), *рыскальна* 'рукоятка заступа' Хотин. у. (Грін ІУ, 18). З *лыскар* 'заступ'. Пор. новогр λισυαρι, λισυор 'заступ'.

Рфланок 'їда після полудня перед вечерею, підвечірок', *ровланковбти* 'підвечіркувати', прислівники *урфвблнкы, урувланкы, урфвлангы, нарфвланок* 'під час підвечірку' ряд говірок схід. Мукач. та Сваляв. Зк. З *лфврбнок, лфвранковбти* (Чопей, 171; Жел 40) > *улфвранок, улфвранкы*, діал. *дфлфвранку* < угор. *olovrant, olevrant* id. < нім. *Halberabend* id. (з halb 'половинний', 'пів' та Abend 'вечір' (ЕСУМ III, 278). Пор. серб. -хрв. *лонвера* 'попідневни обід, ужина', *лцврати* '(по)їести, узети, узимати лфвру, ужинати' (РСХКНІ ІІ, 530), словац. *olovrant, olevrant* 'jedlo medzi obedom a veserou', *olorantova, olevrantova* 'jest olovrant' (SSJ ІІ, 559).

Розмарниться 'стати червоним, рум'яним від спеки, якогось збудження, після тяжкої роботи', *розмарнілий* 'червоний, рум'яний'. Видно, дитину у жар кинуло. Бач, йак *розмарнілась?* Ч'о ти такий *розмарнітий?*

Ч'и б'іг, ч'и шо? (ряд сіл Зп, Дн, Хрс.) (ЧСНН ІУ, 31). Семантика та словотвір, думаю, вказують на метатезу. З *розрум'янитися, розрум'янілий*.

Рэйтла, рэкла, р'утла 'драбина' боржавські говори (ДЛАЗ 95), *ртла, ртл'а* факультативно з *драбина* (півн. Снинщина (ГАПЛ ІІІ, 12). З діал. *лэйтра, л'этра* ід. (нім. *Leiter* ід.), які вживаються у сусідніх говірках. У варіанті *р'ькла* звук *к < т*.

Рулї 'ліра' Остер Козелец. Чрг (КМДФ 124).

Рипирбіця 'операція' с. Валява Кіцманс. (МСБГ ІІ, 9).

Русколік 'горішанка звичайна, *Nucifraga caryocathactes* L.' (ВхНЗ, 18; ШНП 25). З діал. *лускоріх < лускогоріх* ід., від *лускати* і *горіх*.

Салівїрст 'Сильвестр' сс. Лохв. повіту (Грін ІУ, 560).

Саишб див. *соишб*.

Св'ідер 'свердло' Подольск. г. (Грін. ІУ, 103), *св'ндир* ід. с. Забужжя Любомильс. Вл. (АСЗГ ІІ, 139), *св'ідіро/о'к, с''в'ідірок* ід. суцільний ареал у південноволинських, наддністрянських та західноподільських говірках, *с''в'ідер* ід. східнолемківські, часто факультативно з *св'ідеру/о'к/, с''в'ідірок* західнонаддністрянські, у ряді південноволинських та деяких суміжних говірок (АУМ ІІ, 159), *свідер* ід. с. Содки Приморсько-Ахтарс. Краснодар. Край РФ, *свідірок* ід. Біла Скеля Білогірє. Крм., *св'ідйлок* ід. с. Малий Маяк Алуштинс. Крм (АУМ ІІІ, некарт. мат. с. 154–155). З *свердло*.

С'нати 'обробляти землю після орання перед сівбою' с. Тисів Долинс. Ів-Фр. (АУМ ІІІ, Некарт. матер., 91). Очевидно, з *к'іскбти* ід., *кіськбти* 'паренувати' (Ж, 346).

Сімрїбга (МГП 77), **свїмрїбга** (OSRS 95) 'домоткане грубе сіре чи чорне сукно', 'вид верхнього одягу з цього сукна'; пор. рос. *сермяга* ід., пол. *sięrtikga* ід. (SW VI, 107). Давнє *сермага* 'грубий суконний кафтан' (Срезн. ІІІ, 340). В. Даль гадає, що рос. *сермяга* не від *серый*, а з мордовського *serming* 'суконний кафтан' (т. ІУ, 133), однак М. Фасмер (т. ІІІ, с. 609) відхиляє це, залишаючи питання про його походження відкритим. Метатеза *сімрґа* в українських писаних пам'ятках широко відзначається з середини ХУІІ ст. Наприклад, у актах Полт. гор. ур. під роком 1669: Ми з Щигирина, возми та в нас семряги (картотека Тимченка), у Протоках Полтавського полкового суду під 1674 р.... худобки Семеновой взяли *семрягъ двѣ* (там же), під 1689 р: Грицко... з Сироватченкомъ... *семрягъ* на мьнѣ подрѣзали (там же), у рукопису Приповѣсти Климентія ХУІІ–ХУІІІ ст.: Своѣ семрѣжка невѣжка (там же), пор. рос. діал. (Новгород) *семряга се/ѣ/рмяга* 'серый кофтан' (Даль ІУ, 126). Описувана метатеза відзначається в усіх регіонах української етнографічної території. У "Програмі для збирання матеріалів до атласу української мови"

(1949) окремим питанням (131) включено “Семряга, семеряга, семиряга, сімряга”, однак через значну застарілість слова у більшості обстежених пунктах його уже не записано, а в решті сіл воно одержало найрізноманітніші семантичні значення та їх відтінки. У результаті зібрані відомості довелось віднести до некартографованого матеріалу. Є певні підстави гадати, що ця метатеза постала шляхом зближення чи асоціації з числівником *сім* чи його формою род. від. *семи*. Про це свідчать ряд аргументів: 1. у говірці с. Олександрівка Красногвард. Крм поряд з *семир'ага* / *с'імр'ага* вживається варіант *се^uме^uр'ачка*, мешканці с. Красний Мак Бахчисарайс. Крм гадають, що у примовці *Своя се^uмир'бшка ни/и^e/ваш/ж/ка* нібито йдеться про сім воднораз убраних одєжин; у п'яти говірках різних регіонів (Пл, Чрн, См, Днп) зауважується, що тканина на *семер'бги* / *се^uме^uр'бги*, *с'імр'аги*/ ткалася у 7 пасом; численні діалектні написання в усіх чотирьох частинах атласу типу *се^uме^uр'бга*, *се^u/і/мир'бга*, *се^u/і/м'і-р'бжка*, *сы^l/і/мир'ага*, *сими^uр'бга*, *с^u/і/ми^l/і/р'ажка*, *се/е^u*, *и*, *и/ме/и^e*, *и*, — *і/р'бга*, *с'ім'іп'бга*, *се/е^u*, *и*, *'і/ме/е^u*, *и*, *'і/р'бж/ш/ка*, *се/е^u*, *і/ме/е^u*, *и^e*, *и*, *'і/р'бга*, *семирийбга*, *се^uмирбг* тощо (АУМ II, некарт. мат., с. 149).

У зв'язку з сказаним гадаю, що у тлумачному словнику поряд з *семиряга*, *семеряга*, *семиряга* (СУМ IX, 122) варто було б подати й варіанти *сімеряга*, *симеряга*.

Цей фразеологізм у всіх чотирьох частинах АУМ досить широко за-свідчується і в наш час: *своя* (наша) *се^uме^uр'бжка* (*с'ім'іп'бшка*) *не(не^u)важка*. Експлоратори у багатьох селах різних регіонів України при цьому підкреслювали, що в даному разі йдеться про велику дитину на руках у матері (АУМ III, некарт. мат., с. 149). Можливо, з таким саме семантичним відтінком він побутував і в часи Зіновіїва Климентія.

Скарвнок див. *жавйоронок*.

Слокотбт, слокотбть, слокотбти ‘лоскотати’ сс. Ласки Народиц. Жт; Денисовичі Поліск. Кв (ЛСПГ 198).

Смотолука ‘нежить’ (Ж 889; JSH 213), *смотолука* факультативно з *гэшичір'*, *гэшитир* ‘нежить’ півн. -сх. Рахівщина (ДЛАЗ 148). Широко відоме і на Буковині. В. Кміцикевич у своєму нім. -укр. словнику (Чернівці 1912) нім. Katarrh перекладає як *нйжить*, *смотолука* (с. 301), *смотолока* id. (ГГБ 216). З *смолотока* — *смола* і *текти*. Пор. з цим же значенням діал. *смолотука*, *смулавка*, *смул'анка*, *смулачка* (ДЛАЗ 148), *смолі* соплі (Грін. ІУ, 159), *смул'авиц'* ‘шмаркач’ (ОСБ II, 232). В одній з говірок за-свідчено *смотолука* ‘скелет’ (про виснажену людину) (ОСБ II, 232).

Снаркл'н pl. t ‘якась деталь при спорядженні плуга для орання’ с. Пальчинці Підволочис. Тр (АУМ III, некарт. мат., с. 93). З *скракли*

Сошб ‘шосе’ (під словом дорога) (ГТС 18), *сашб* id. ряд сіл Зп, Дп

(ЧСНН ІУ, 54), Кв (ГЧЗ 353), відоме і в інших регіонах; *сошійка* змен. від *сошб* ряд сіл Зп (ЧСНН ІУ, 90); пор. біл. діал. *сошб*, *сашб* id. (СПЗБ ІУ, 378), рос. діал *сошб* id. (Даль ІУ, 1463). Флексія -а, очевидно, під впливом слова *дорога*. З фран. *chaussée* id.

Стугна ‘стонога, *Opiscus murarius* Сув’ с. Дунковички (ВхД 54), *стогнб* id. с. Устя Надпрутське, с. Старівне (ВхНЗ 36), *стугна* ‘*scolopendra*’ (ГГМР 365). Після редукції *о* в *стонога* повстала незвичайна група *не* (JMSN 57).

Стрбйста ‘торба, з якої годують коней’ с. Райлянка Старокозац. Од (МСО 68), *трбста* ‘опалка (з оброком чи сіном) чіпляється до дишля’ (ГГМР 367), *трайстшнка* ‘сумка, торбина’ (ГГБ 315). З діал. *тайстра* ‘вид торбини’ (СУМ Х, 17).

Тбрель, зм. мн. *тбреликы* ‘таляр’ с. Заріччя (ВхЗн 1, 46). З нім. *Thaler*.

Тарника ‘тарілка’ (СУМ Х, 40). У півд.-зах. частині України переважно *таріль* id. (ВхБ 29), *таріль* (JMSN 57; ВхД 54; ТТБ 221), *тбрель* (ВхД 54), *тіріль* (ТТМ 367) тощо. Метатеза, очевидно, постала на власному ґрунті з діал. *тблір* (< нім. *Teller* id.); пор. також рос. *тарелка*, діал. *тарель* id. У білоруських говірках метатеза фіксується переважно у фразеологізмі Калі гарэлка, кам *тарэлка* (СПЗБ У, 81), де підтримується римою? У деяких поліських говірках зберігається *талірка* (КМДФ 70), *тарелка* (ЛССП 64), можливо, під впливом біл. *талерка*.

Тверійий ‘не п’яний, який не вживає спиртного, розсудливий’; біл. *цвярузы*, діал. *твярузы* id. (СПЗГ У, 98), рос. діал. *тверёзий*; пор. рос. *трезвый*, що з ст. сл. трѣвъ; пор. болг. *трѣзвен*, мак. *трезвен*, с.-х. *трезан*, *тријезан*, словен. *trüzэн*, пол. *trzeźmy*, чes. *stui•livэ*, словац. *striezlivэ*, *triezvэ*. Метатеза глибокої давнини; пор. у Святославовому збірнику: *Отъязатися подобають питаньства, в немь бо по истверезении стенаник и каганъ бывають* (Срезн 1, 1143) див. БМ 49, широко znana у різних регіонах української етнографічної території, наприклад, у говорах Південної Буковини *протверезитися* ‘пробудитися з глибокого сну’ (ГГБ 207).

Тко, ко ‘хто’, *детко, деко* ‘дехто’, *нитко, нико* ‘ніхто’, *ткос’, кос’* ‘хтось’. Метатеза *тко* (поряд з пізнішою формою, скороченням ініціального *тко*) побутує суцільним компактним ареалом на всьому Закарпатті, за винятком Рахівщини, півн.-зах. Ужгородщини, зах. і півн.-зах. Перечинщини, Великоберезнянщини та зах. Воловеччини. У говорах схід. Перечинщини, схід. Воловеччини та зах. Міжгірщини виступають факультативно із загальноукраїнським *хто* (< *къто, кто*, а після дисиміляції *к>х>хто*). Цікаво, що на протилежних кінцях ареалу *тко(ко)*: с. Тур’ї Ремети Перечин. на сході та с. Верхнє Водяне (Верхня Апша) Рахів. на заході незалежно постала контамінація *хко* id. (ДЛАЗ 264).

Закарпатський діалектизм *тко*, *ко* є особливістю цих говорів. І. Панькевич уважає його сербохорватизмом, появу якого пов'язує з міграцією сербохорватів під проводом Степана Лазаревича та Юрія Бранковича у другій половині ХУ ст. Від себе додає, що переконливим свідченням цього є однаковий розвиток давнього *къто*, постання паралельних структур *тко*, *ко* з тією тільки різницею, що на Закарпатті вони майже завжди (за винятком ряду боржавських говірок, які, вважаю, є епіцентром ареалу, побутує лише пізніший варіант *ко*) *тко* і *ко* вживаються факультативом, а в сербсько-хорватській мові *ко* є літературною нормою, а давніше *тко* — діалектизмом. Серб.-хор. сліди метатези *тко/ко/* відомі вже з XIII ст. Закарпатські писані пам'ятки *тко* 'хто' документально засвідчують з ХУІІ ст. (правда, єдиним прикладом).

Томолук 'молоток' с. Радянське Млинівс. Рв (АСЗГ ІІ, 204).

Трайста, трайстѣнка див. *страйста*.

Три'пк'и'й 'терпкий' (JMSN 58).

Тутеньший 'тутешній' (ВхЗм 172), *тутеньший* id. сс. Брунари, Перегримка, Фльоринка, Королик Великий, Тилява (ВхЛ 90), Хмельова Бардївс. округ, Верхомля Новосондс. воєвод. ПР, Кремпна Кросненс. воєвод. ПР (АУМ ІІ, 108). Проте, на думку І. Верхратського, метатеза могла також постати з огляду на пол. *tutejszy* через заміну *й* на *нь*.

Футиляр 'коробка, ящик або чохол, куди кладуть певну річ для зберігання, захисту її від пошкодження, запилення тощо'. Очевидно з рос. *футляр* id. < нім. *Futteral* (БМ, 49).

Хамазій див. *гамазій*.

Хамлатѣння 'лахміття' с. Мар'івка Онуфр. Крв. (ЧСНН ІУ, 188-189).

Хламѣття 'трап'є, лохмот'є' (Грін ІІ; БМ 59). З *лахміття*.

Хпѣти, хпѣти' 'пхати': Не" хпбїс'а, куди т'а ни" прос'ат. Ареал у півд. - зах. ужанських говорах: не хпай нуса до чуждого пруса; У мидвѣд'а сало *пхати* (не робити зайвого) (ДЛАЗ 437) і далі у південнолемківських говірках *хпѣти*: він *одохпат* с. Тварожець, в скору зо шилош'є вохпат (с. Вишній Мирошів), орішок орелови вохпал ся до піря с. Кружлова (ВхЗн ІІ, 55), *захпбїте днука* (ГГКБ 26), *хпѣти* 'пхати (штохпати)' (ГГП 318).

Хтур' род. од. *хтор'б*, *хтѣр'б* 'тхір, *Putorius putorius* L. ' займає суцільний ареал у східноужанських говорах (ДЛАЗ 277).

Циліорик 'цирульник'. Метатеза *р-л* > *л-р* і в апелєтиві, і в антропонімі (*цѣлѣорикъ*, *цилѣорикъ*, *цѣлѣорикъ*) вперше засвідчується в "Реєстрі Війська Запорозького 1649 р." Більшість антропонімів *Циліорикъ* із Лівобереж'є і лише якась частина з цим прізвищем із придніпрянських правобережних сіл, у творах ієромонаха Климентія Зіновїїва (Чернігівщина) *цѣлѣорикъ* і *цѣлѣруликъ*. Г. Квітка-Основ'яненко вживав лише *цилорик* (13

разів), І. Котляревський (1 раз); див. також БСУМ 382. Лексикографічно метатезу зареєстрував у своєму лексиконі Є. Славинецький: *chirurgis: цыльюрник, цѣлитель*. Як застарілі діалектні слова тепер фіксуються *цильюрник, цильюрня* (СУМ ІХ, 214).

Ча(о)ботька 'обичайка' 'обід у ситі' с. Дмитрівка Знам'янс. Крв (АУМ 1, 163 коментар). З *обичька* ід. Можливо, зближення з *чоботи*.

Чапарбха 'черепаха' с. Себечів (ВхБ 30), *чапарбха* 'Буфо', 'ропуха', с. Себечів (ВхНЗ 24), *чепарбха, чепербха* 'риб'яча луска' (JMSN 57. 153). З *черепаха*.

Чепарбха, чепербха див. *чапараха*.

Чепериця 'печериця, *Psalliotia campestris* (L) Fril'с. Любеля, Деревня (ВхБ 30) с. Лобізва (ВхНЗ 37; СБН 125). Очевидно, сюди ж відносяться *чепіриця* 'Роріліо', 'Phalaena' с. Сосниця, а можливо, й *пиршчка* 'Роріліо' з с. Барич (ВхНЗ 33).

Чеперица 'печериця, *Agaricus compestis* L. '; *чепершчка* зменш. -пестл. до *чеперица* ід. сс. Калинівка Поліс., Качали Бородянс. Кв, Кремне Лучинс. Жт (ЛСПГ 230), с. Любеля (ВхЗН 37), *чепериця* ід. сс. Деревня, Любеля ВхБ 30), *чепершця* ід. сс. Бишків, Віднів (Шило 78), *чепершці* ід. с. Малковичі (ВхД 54). Сюди ж, очевидно, *чепершця* 'комахи *Papilio* і *Phalaena*' с. Сосниця (ВхНЗ 33).

Черемшця 'чемерица, *Veratrum* L. ' (OSRS 95; МКП).

Черчбч поряд з *черчбк* 'жовтоносий дрізд, деряба, *Turdus viscivogus*' Лемківщина, пор. діал. (лемк.) *черчбк* ід., пор. діал. *черчбти* 'бряжчати, дзюрччати' (БМ 51)

Шбвля 'лікарська рослина *Sabvia officinalis* L. ', 'настій або відвар з листя диких видів цієї рослини' (СУМ ХІ, 395), діал. *шавлій, шевлія* ід. (ЛСПГ 233; СБН 136–137); пор. рос. діал. *шавлей* ід. (Даль ІУ, 1391). З діал. *шелвія* ід. Очевидно, з пол. *szalwia* < с. лат., італ. *salvia*; пор. цього ж походження рос., біл. *шалфій* ід. (Фасмер ІУ, 400).

Шарандбк 'тепла тканина спідниці' с. Заліниця Ківерцівс. Вл (АСЗГ ІІ, 259). З діал. *андарак* ід.

Шелевити 'ворушити, шелестіти': Вітер віє, шелевіє. Там в борі вітер листям (Федькович, "Пречиста діво..."). З *шевеліти* 'шелестіти' (БМ 49).

Шеретувбти 'обдирати лузгу на зерні' і деривати *шеретувбтися, шеретувбння, шеретуваний, шерствька, шеретувка* (СУМ ХІ, 443; див. БСУМ 397; Грін. ІУ, 492) має досить широкий і, видно, давній ареал. У творах Т. Шевченка: Мельник меле, шерстусе, Обернеться, поцілує Для потіхи. У художній літературі *шеретувати* нерідко вживається образно і переносно у значенні 'швидко безуважно говорити'. Наприклад, у М. Кропивницького: /Влас:/ у мене язик слухняний: звелю — меле і ше-

ретеує, не звелю — зразу загалюмує. У говорах широко вживається і переносно “ляяти, батькувати”: А ббба дда ше“ре”туїє за те, що рибу неа продаў с. Балки Василів. Зп (ЧСНН ІУ, 232), *вшшеретуваат* ‘вилаяти’ (ЧСНН І, 176), *перешеретуваат* ‘переляяти’: Варка так хлупц’іў пе“ре”ше“ре” тувбла, шо тепїр худ’ат’ йак шоўкуві с. Балки та ін. Зп (ЧСНН ІІІ, 106). З *решетувабти* — похідне від *решето*.

Шкаляруца ‘шкаралупа з яйця’ с. СотинкиКорсунь. -Шевч (ЛСПУ 21), Галайбине Борзнянс. Чрн (ЛСПГ 235, Грін ІУ, 498). З *шкаралуца*, *шкаралуюца* ід.

Шкбрвонок див. *жбвійоронок*.

Шл’анатур ‘штукатур’ с. Доросині Рожищанс. Вл (АСЗГ ІІ, 270). Очевидно, через народноетимологічне зближення з діал. *шл’бпати* ‘іти грязюкою’, *шлап*, *шл’ап*’.

Шнипорити ‘нишпорити’ (ПСМ 34).

Шфїфн’а, шоломїн’а, шулумн’а, шолумн’а, шалфнн’а, шалэмн’а ‘листя на качані кукурудзи’ говірки Ужгородщини — суцільний і компактний ареал (ДЛАЗ 203), *шоломїні* ід. с. Дрочинці Кіцманс. Чрв., *шулумїна*, ід. с. Василів Заставн. Чрв., *шулумїна* і *шумэлїна*, с. Довге ІФ, *шоломїна* (заст.) і *шомоїна* с. Лошківка Кіцман. Чрв. і *шуломїна* (зрідка) і *шэмала* ід. с. Квасово Берек. Зк. (КДА, 166), *шумилїна*, *шумилїння* (СУМ ХІ, 562), пор. *шум*, *шумїти* та ін.

На Закарпатті кукурудза з’явилася у кінці ХУІІ ст. у східних районах з Румунії, а в західних — з Угорщини. У південній Мараморощині на початку ХУІІІ ст. вона вже стала однією з основних культур. Важко сказати, коли склався ареал з метатезою *м — л > л — м* на Ужгородщині; привертає увагу по говорах, по-перше, значна кількість фонетичних та інших варіантів назви (*шумилїна*, *шумилїнка*, *шуме“лїн’а*, *шуме“лїн’н’а*, *шуми“лїна*, *шэмїл’*, *шэмїл’*, *шумїл*, *шэмїла*, *шэмїла*, *шумолб*, *шэмала*, *шумбк* (ДЛАЗ 203, КДА 163), а по-друге, різні значення (‘листя’ — ‘пелюстки на качані кукурудзи’, ‘стебло і листя кукурудзи’, ‘стебло і листя бобових’, ‘стручки бобових після обмолоту’, ‘шкаралупа горіха’, ‘шапочка лісного горіха’, ‘стружки при обробці деревини ножем, рубанком тощо’, ‘верхні неїстівні листки капусти’, ‘капуста, листки, які не сформувалися в головку’ та ін.) (КДА 166).

Шпиганбрь, шпигінбр, див. *шпокидбр*.

Шпокидбр ‘скипидар’ с. Новоселківка Пологів. Зк, *шпиганарь* с. Олексіївка Олександрів. Катеринославс. губ. (ЧСНН ІУ, 245,246), *шпигінар* ід. (ПСМ 34). Народноетимологічне зближення з *шпигати* (в ніс).

Штигэл’кати ‘шкутильгати, хромати’ (ГГР 101), *штигэл’кбти*, *штигул’кбти* ід. сс. Залав’є, Романів (ГГТ 193).

Шэпка ‘тупий кінець яйця’ середньоуборські (алевські) говірки (НЕЛЖ 126–127). З діал. *пэшка* ід., пор. діал. *пэха* ід. Полісся, Волинь; *пуховинб* ід. с. Попільня Жт, *пухб* ід. середне Полісся.

Ягівка ‘гаївка, веснянка’ (Ж 1111; ВхЗС 84; OSRS 95; МГП 77; ГГР 49); теж *ягінка* ід. (Ж 1111). Етимологія слова *гаївка* переконливо не з’ясована, хоч пропонувалося ряд версій (ЕСУМ 1, 451, тут і література питання).

Ягнел, мн. *ягнелы* ‘ангел’ с. В. Лучки Мукач. Зк (ВхЗн 1, 46), *агнілік* змен. від агніл під словом *шбгніл*’ (ГГБ 169), пор. ст. сл. *ангєль*, гр. *ἄγγελος*.

Умовні скорочення

- АСЗП Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. –Луцьк, 2000. — Т. 1–2.
- АУМ Атлас української мови. Т. І: Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. — К., 1984; Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. — К., 1988; Т. 3: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор’я і суміжні землі. –К., 2001.
- БСУМ Білецький–Носенко П. Словник української мови/ Підготував до видання В. В. Німчук. — К., 1966.
- ВЛГ Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність. — К., 1963.
- ВМ Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови. Метатеза// Мовознавство. Наукові записки. — Київ, 1949. — Т. УІІІ. — С. 46–51.
- ВхВ Верхратський І. Говір батюків. — Львів, 1912.
- ВхД Верхратський І. Про говір долівський// ЗНТШ. — Львів, 1900. — Т. 35–36.
- ВхЗм Верхратський І. Говір замішанців// ЗНТШ. — Львів, 1894. — Т. 5.
- ВхЗн Верхратський І. Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. — Львів, 1899–1901. — Т. 1–2.
- ВхЛ Верхратський І. Про говір галицьких лемків. — Львів, 1902.
- ВхЗС Верхратський І. Знадоби до словаря южноруського. — Львів, 1877.
- ВхНз Верхратський І. Нові знадоби до номенклатури і термінології природописної, народної// Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. — Львів, 1908. — Т. 12.
- ВхПч Верхратський І. Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної. –Львів, 1864–1872. — Ч. 1–5.
- ГГБ Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник с. Бродина, повіту Радівці (Румунія)// Зібрані статті, УІІ, Український Вільний університет, філософічний факультет. — Мюнхен, 1997. — С. 123–275.
- ГГКБ Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина)// Матеріяли до

- української діалектології. Український вільний університет, філософський факультет. — Мюнхен, 1973.
- ГГМ Гаєвський С. Говірка села Михиринець Староконстантинівського повіту Волинської губернії// Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. — Київ, 1915. — С. 123–145.
- ГГМР Горбач О. Південнобуковинська говірка с. Милешовець бл. Радовець (Румунія)// Зібрані статті. Український вільний університет. — Мюнхен, 1997. — Т. VIII. — С. 324–376.
- ГГО Горбач О. Західнополіська говірка села Остромичі, кол. повіту Кобринь// Окремий відбиток Наукових записок Українського технічно-господарського інституту. — Мюнхен, 1973. — Т. XXV.
- ГГП Горбач О. Мамароська говірка й діалектний словник с. Поляни над р. Русковою (Румунія)// Зібрані статті. Український вільний університет. — Мюнхен, 1997. — Т. VIII. — С. 276–323.
- ГГР Горбач О. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області// Окремий відбиток з Наукових записок Українського технічно-господарського інституту. — Т. VII. — Мюнхен, 1965.
- ГГС Горбач О. Південноволинська говірка й діалектний словник села Ступно, кол. повіту Здовбунів// Матеріали української діалектології. 1. Український вільний університет. — Мюнхен, 1973.
- ГГТ Горбач О. Говірки й словник діалектної лексики Теребовлянщини// Окремий відбиток з Наукових записок Українського технічно-господарського інституту. — Мюнхен, 1971. — Т. XIX (1969), XX (1970).
- Грицак Грицак М. А. Словник українських говорів Закарпатської області (рукопис, зберігається в Інституті української мови НАН України).
- Грінч. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. — К., 1907–1909. — Т. 1–4.
- ГСУМ Дзендзелівський Й. О., Ганудель З., Головацький Я. Ф. Словник української мови// Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. — Пряшів, 1982. —Т. 10.
- Даль Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. — СПб; М., 1911–1914. — Т. 1–1У.
- ДЗЛ Дейниченко Н. П. Питання вивчення зоологічної лексики рідного краю в курсі “Українська діалектологія”: Методичні поради. — Суми, 1984.
- ДЛАЗ Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України: Лексика. — Ужгород, 1958–1993. — Т. 1–3.
- ДМСС Дорошенко С. І. Матеріали до словника діалектної лексики. Сумщина// Діалектологічний бюлетень, в. 1X. — Київ, 1962.
- ДНЕ Дзендзелівський Й. О. Спостереження над народною етимологією

- ю в українській мові// Українське і слов'янське мовознавство. — Львів, 1996.
- ДСБ Аляхновіч М. М. та ін. Дыялектны слоўнік Брэшыны. — Мінск, 1989.
- ДСНЕ Дзендзелівський Й. О. Из спостережень над народною етимологією в українській мові// Українське і слов'янське мовознавство. — Львів, 1996. — С. 53–77.
- ДСНП Дзендзелівський Й. О. Словник специфічної лексики говірок нижнього Підністров'я// Лексикографічний бюлетень, в. XI. — Київ, 1958. — С. 36–54.
- ЕСУМ Ж. Етимологічний словник української мови. — К., 1982. — Т. 1
Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар. — Львів, 1882–1886.
- КМДФ Курило О. Матеріали до української діалектології та фольклористики. — К., 1928.
- КСЗВГ Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок// Українська діалектна лексика: Збірник наук. праць. — К., 1987.
- КТПГ Куриленко В. М. Лексика творництва поліських говорів. — Суми, 1991.
- ЛАБМ Лексічні атлас беларускай мовы. — Мінск, 1993–1998. — Т. 1–5.
- ЛСПГ Лисенко П. С. Словник поліських говорів. — К., 1974.
- ЛСПЧ Лисенко П. С. Словник специфічної лексики правобережної Черкащини// Лексикографічний бюлетень, в. У1. — Київ, 1958. — С. 5–21.
- ЛССП Лисенко П. С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся. — Київ, 1961.
- МКП Михальчук К. І. і Тимченко Е. Програма до збирання діалектних одмін української мови. — Київ, 1900–1911.
- МСБГ Матеріали для словника буковинських говірок. — Чернівці, 1971–1979. — Вип. 1–6.
- МСГА Марусенко Т. А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов// Полесьє (Лингвистика. Археология. Топонимика). — Москва, 1968. — С. 206–255.
- МСО Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. — Одеса, 1958.
- МСП Мельничук О. С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району Одеської області)// Лексикограф. бюлетень. — К., 1952. — Вип. 2.
- ОБГ Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. — К., 1984. — Т. 1–2.
- ОУСС Огієнко І. Український стилістичний словник. — Львів, 1924.
- ПСМ Паламарчук Л. С. Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки (Вчорайшенського району, Житомирської обл. // Лексикографічний бюлетень, в. У1. — Київ, 1958. — С. 22–35.

- РСХКНЈ Речник српскохрватског књижевног и народног језика — Београд, 1959. — Кн. 1 і наст.
- СБН Словник ботаничної номенклатури (Проект). — К., 1928.
- СГГ Єдлінська У. Я., Закревська Я. В., Керста Р. Й. Словник гуцульських говорів (Літера Б)// Гуцульщина:Лінгв. етюди. — К., 1991.
- СПЗГ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. — Мінск, 1979–1986. — Т. 1–У.
- Срез. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. — СПб., 1893–1912. — Част. I–III.
- СРНГ Словарь русских народных говоров. –М; Л., 1965. — Т. 1 і наст.
- СУМ Словник української мови. — К., 1970–1980. — Т. I–XI.
- Тимченко Тимченко Є. Историчний словник українського языка. — Харків — Київ, 1930–1932.
- ТС Тураўскі слоўнік. — Мінск, 1982–1987. — Т. 1–5.
- ТСБ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1977–1984. — Т. 1–У.
- Фасмер Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1964–1973. — Т. 1–1У.
- ЧСНН Чабаненко В. А. Словник говорів Нижньої Наддніпряни. — Запоріжжя, 1992. — Т. 1–4.
- Шило Шило Г. Ф. Північно-західні говори на північ від Дністра. — Львів, 1952.
- ШНП Шарлемань М. Словник зоологічної номенклатури. Назви птахів (Проект). — К., 1927.
- ШОЗН Шарлемань М. і Татарко К. Словник зоологічної номенклатури. Ч. 1. Назви хребетних тварин (Проект). — К., 1927.
- Шух. Шухевич В. Гуцульщина. — Львів, 1899–1908. — Т. 1–У.
- ЯСУМ Яворницький Д. І. Словник української мови. — Катеринослав, 1920.
- AGB Atlas gwar bojkowskich. Opracowany glynwie na podstawie zapisyw Stefana Hrabca przez Zespyl Instytutu Siowianoznawstwa PAN pod kierunkiem Janusza Riegera–Wrociaw; Warszawa; Krakyw; Gdacsk, 1980–1991. — Т. 1–VIII.
- Вѣлнт Сьры Вѣлнт. Szamoshѣti szytar. — Budapest, 1935–1936. — Т. 1–II.
- Сzambel Czambel S. Slovtnskѣ rei a jej miesto v rodine slovanskѣch jasykov. — Sv. Martin, 1906.
- JGMS Janyw J. Gwara maloruska Moszkowiec i Siwki naddnieszczaskiej z uwzglkdniem wsi okolicznych. — Lwyw, 1926.
- JSH Janow J. Siownik Huculski. Opracowal i przygotowal do druku Janusz Rieger. — Warszawa, 2001.
- Jungmann Jungmann J. Slovnik ieskonemeckѣ — Praha, 1836–1839. — Т. 1–V.
- Machek Machek V. Etymologickѣ slovnnk jasyka ieskmho. 2-e vyd. — Praha, 1968.
- Muka Muka E. Siownnk dolnosersbskeje rmcy a jeje narmcow. — Petrohrad; Praha, 1911–1928. — Т. 1–2.
- Makowiecki Makowiecki S. Siownik botaniczny lacinsko-maioruski. — Krakow, 1936.

JSRS	Ogonowski E. Studien auf dem Gebiete ruthenischen Sprache. — Lemberg, 1880.
OWJR	Ogonowski E. O wazniejszych wlasciwosciach jkyska ruskiego. — Krakow, 1883.
Pfuhl	Pfuhl Chr. Tr. Lausitzisch Wendisches Wuerterbuch. — Budissin, 1866.
PSJI	Ришницкий словник јазыка рускаго. — Praha, 1935–1957. — Т. 1–VIII.
SJPD	Siownik jkyska polskiego pod redakcj№ W. Doroszewskiego — Warszawa, 1958–1969. — Т. 1–XI.
Skok	Skok P. Etimologijski rjeinik hrvatskoga ili srpskoga jezika — Zagreb. — 1971–1974. — Т. 1–IV.
Slawski	Slawski F. Siownik etymologiczny jkyska polskiego. — Krakow, 1952–1956. — Т. 1 i наст.
SSKJ	Slovar slovenskega knji•nega jezika. —Ljubljana, 1970. —Т. 1.
SSJ	Slovník slovenského jazyka. — Bratislava, 1959–1965. — Т. 1–V.
SSNO	Siownik staropolskich nazw osobowych. Pod redakcj№ W. Taszyckiego. — Wrociaw; Warszawa; Krakow, 1965–1987. — Т. 1–VII.
SSN	Slovník slovenských narecí. — 1994 — Т. 1 (A–K).
SW	Kariowicz J., Kryucki A., Niedzwiedzi W. Siownik jkyska polskiego. — Warszawa, 1900–1927. — Т. 1–VIII.
Zeman	Zeman H. Siownik gurnoiuicycko-polski. — Warszawa, 1967.

Умовні скорочення назв областей:

Вн	Вінницька	Мк	Миколаївська
Вл	Волинська	Од	Одеська
Днп	Дніпропетровська	Пл	Полтавська
Днц	Донецька	Рв	Ровенська
Жт	Житомирська	См	Сумська
Зк	Закарпатська	Тр	Тернопільська
Зп	Запорізька	Хрк	Харківська
ІФ	Івано-Франківська	Хрс	Херсонська
Кв	Київська	Хм	Хмельницька
Крв	Кіровоградська	Чрк	Черкаська
Крм	Кримська	Чрв	Чернівецька
Лг	Луганська	Чрг	Чернігівська
Лв	Львівська		

КОДИФІКОВАНА ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ У ГРАМАТИКАХ ХІХ СТ.

Праця присвячена проблемам становлення норм вимови приголосних української літературної мови у ХІХ ст. Завдяки особливостям правопису першої друкованої граматики О. Павловського (1818), граматики Я. Головацького (1849), граматики М. Осадци (1862), а частіше всупереч йому, відбилися вимовні риси приголосних, більшість з яких стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови.

Ключові слова: орфоепія, становлення, першодруки.

The article is dedicated to the problem of pronunciation norms of consonants of the Ukrainian literary of the XIX century. Due to the spelling peculiarities the first published grammar by O. Pavlovsky (1818), the grammar by Y. Golovac'ky (1849), the grammar by M. Osadecy (1862) but oftener despite them pronunciation features of consonants became vivid; the majority of them became orthoepic norm of the modern Ukrainian language.

Key words: orthoepu, formation, early printed books.

Становлення орфоепічних норм та їх відповідність найістотнішим особливостям усного мовлення українського народу, безперечно, актуальні в наш час.

Кодифіковані норми вимови сягають своїм корінням далекого минулого і засвідчуються у пам'ятках старої та нової української літературної мови. Однак сам процес становлення української орфоепії ще й досі недостатньо вивчений, хоча історія української орфоепії висвітлювалась у вагомих теоретичних працях, починаючи з II половини ХІХ ст. — П. О. Лавровського, О. О. Потєбні, П. Г. Житецького, В. О. Науменка, А. Ю. Кримського, І. І. Огієнка, О. Н. Синявського, М. А. Жовтобрюха, М. Ф. Наконечного, П. Д. Тимошенка та ін. Проблеми вивчення процесу становлення орфоепічних норм за пам'ятками присвячені дослідження Б. В. Кобилянського [11], М. М. Фащенко [25], О. П. Шонц [29]. Б. В. Кобилянський, М. М. Фащенко розглядають основні вимовні особливості української літературної мови, відбиті в рукописах Т. Г. Шевченка.

М. М. Фащенко у статті “Вимовні особливості української мови в епістолярному жанрі на сторінках журналу “Основа” (1997)”

наводить мовні факти, які свідчать про те, що в досліджуваних листах знайшли відбиття більшість вимовних рис, які стали орфоепічними нормами.

О. П. Шонц досліджує відбиття норм української літературної вимови за пам'ятками II пол. XIX — початку XX ст.

Саме в пам'ятках, правописні системи яких побудовані більшою чи меншою мірою на фонетичних засадах, фіксуються ті зміни, які відбувалися у мовленні і які становлять тепер орфоепічну норму. Зокрема, такі свідчення знаходимо у “Грамматике малороссійскаго нарѣчія” О. Павловського (1818), у “Грамматике русскаго языка” Я. Головацького (1849), у “Грамматике русскаго языка” М. Осадци (1862).

“Грамматика малороссійскаго нарѣчія” О. Павловського — перша друкована граматики нової української літературної мови кінця XVIII — поч. XIX ст. Діалектною основою, на яку орієнтувався О. Павловський, були говірки околиць Києва, а також говірки південно-східної Київщини, західної Слобожанщини [5: 46-47]. У 1822 році сам автор зазначав, що “я в грамматике писал слова по тому произношению или употреблению, которое мне случилось слышать в разных местах, а главнейше в Киеве” [9: 55]. О. Павловський підготував неповну граматику української мови, а відбив у ній тільки те, що становить відмінності між українською та російською мовами. Наводячи лише те, що спостерігав на фактах живого народного мовлення, він не приписував мові штучних правил, а зафіксував ту норму, яка лягла в основу сучасної української літературної мови.

В основі “Грамматики русскаго языка” Я. Головацького лежить курс лекцій, прочитаних у Львівському університеті. Теоретичною базою її були граматики російської мови Востокова (1831), частково праці Боппа, Грімма. Використав також Я. Головацький у своїй граматиці граматики Й. Лозинського та О. Павловського [21: 284]. Однак “Грамматика” Я. Головацького, як зазначає П. Ю. Гриценко, спиралася на мовну практику Галичини [24: 95]. Грамматика О. Павловського, грамматика Я. Головацького — це, по суті, пам'ятки живої народної української мови, створені за фонетичним принципом правопису. “Грамматика русскаго языка” М. Осадци написана згідно з ученням Ф. Міклошича, з послідов-

ним збереженням етимологічних основ [24: 412]. Але, простеживши відбиття вимовних особливостей, встановивши їх відповідність сучасним орфоепічним нормам, можемо твердити, що М. Осадца дотримувався фонетико-етимологічного принципу письма, а не історико-етимологічного, як прийнято вважати.

На основі орфографічних даних, а частіше всупереч їм, у досліджуваних джерелах відбилися вимовні риси, більшість з яких стала орфоепічною нормою. Фіксація живої народної вимови у граматиках дає можливість простежити вимову і голосних, і приголосних, об'єктом даного дослідження є вимова приголосних.

Вимова префікса [з] перед глухими приголосними, засвідчена в досліджуваних джерелах, збігається з кодифікованими нормами. На позначення префікса *з-* перед [к], [п], [т], [х] вживається літера *с*: у граматиці **О. Павловського**: *сподобавъ* (59), *схаменуцьця* (60), *скрыцьця* (103); у граматиці **Я. Головацького**: *сходит сѧ* (12), *скитатисѧ* (144); у граматиці **М. Осадци** — *спираюча* (12), *стихае* (214), *скончѸ* (234). Однак можна говорити про непослідовну передачу цієї норми тоді, коли [з] виступає прийменником, оскільки простежуємо: *съ твердыми* (59), *съ тымъ* (183), *зь початкѸ* (7), *зь предлога* (11) — у **Я. Головацького**; *съ твердымъ* (15), *съ головнымъ* (226), *зь природы* (8), *зь понадъ* (133) — у **М. Осадци**. У літературній мові вже склалася певна традиція, що сприяла виробленню нинішньої орфоепічної норми: в “Енеїді” **І. П. Котляревського**: *схаменулись* (40, IV), в альманасі “Русалка Дністрова”: *схилили* (19), у словнику **П. Білецького-Носенка**: *сказитися*, *скиглити* (328), але *зховати* (161).

У граматиці **М. Осадци** засвідчується варіантна передача на письмі префікса *роз-*: *розказъ* (216), *розказати* (224), *розказѸ* (185), але *розтѧгае* (194), *розказѸють* (212), *розтѧѣ* (252). У граматиці **Я. Головацького** не простежується тенденція до подвійної вимови префікса [роз-] перед глухими приголосними: *розсѸджающій* (129), *розпосторонѧе сѧ* (131), *розходить сѧ* (136), *розказувати* (157). Переконливого спостереження над вимовою префікса *роз-* в “Грамматике” **О. Павловського** провести неможливо, оскільки наявні лише два слова: *розмайранъ* (72), *розкыдуѧ* (187), в яких вживається літера *з* згідно з сучасною орфографічною нормою. Варіантне вживання префікса *роз-* знайшло своє відбиття на сторінках

альманаху “Русалка Дністрова”: *розсвѣчала* (13), *розсипаються* (81), але *россипає* (13), *росправи* (20); на сторінках журналу “Основа”: *росплѣтає* (1861, № 6: 14), але *розказали* (1862, № 6: 62), у рукописах **Т. Г. Шевченка**: *розкажи* (194), але *росцвитає* (7).

У формуванні вимови [з] як [с] перед глухими приголосними, префікса **роз-** як **рос-** велику роль відіграли рукописи Т. Г. Шевченка, “Енеїда” І. Котляревського, твори П. Куліша, де ця особливість часто простежується.

Що ж до префікса **без-**, то лише один раз засвідчується його оглушення у граматиці **М. Осадици**: *бесмертний* (38). Тенденція до збереження дзвінкого [з] у префіксі **без-** наявна й у О. Павловського (*безсурмань* (26)), і в Я. Головацького (*безпосередно* (137)). Традиція збереження на письмі літери **з** у префіксі **без-** дотримана у словнику П. П. Білецького-Носенка: *безпалець* (53), у творах П. Куліша: *безхліб'я* (29, № 11-12, 1861), у творах Т. Г. Шевченка: *безталання* (53, I), *безсмертнихъ* (229, II). Безперечно, збереження дзвінкого [з] у префіксі **без-** пояснюється наявністю прийменника **без-**.

Оглушення дзвінких у префіксах **без-**, **з-** — явище досить часте і фіксується уже в перших пам'ятках давньоукраїнської писемності: *бесъчиньна* — *безчиньна* (Ізб. 1073), *бес памѣти* (Поученіє В. Мономаха), *истѣзати* — *изтѣзати* (Остр. Єв.) [15: 23-24]. Вимова [з] як [с] у префіксах **роз-**, **з-** перед глухими приголосними як фонетична риса наявна у літописі Самовидця: *спитка* [14: 186-187], у літописі С. Величка: *стверженную* (7), *розказати* (56) [2: 170-171], у творах Климентія Зіновієва: *сплыву* (227), *скоштовавъ* (237), *ропустивъ* (229) [12: 19].

У сучасній українській літературній вимові дзвінкі приголосні, за нормами, завжди звучать дзвінко — в кінці слова і перед глухими приголосними (за окремими винятками). У досліджуваних граматиках послідовно вживаються у кінці слова літери на позначення дзвінкого приголосного: в **О. Павловського**: *батигъ* (6), *гарбузь* (69), *дубъ* (79), *морозъ* (105); у **Я. Головацького**: *хлѣбъ* (29), *сторожъ* (31), *лобъ* (31); у **М. Осадици**: *дѣдъ* (37), *облогъ* (37). Як і в досліджуваних джерелах, дзвінкий у кінці слова зберігають автори альманаху “Русалка Дністрова”: *назад* (19), *віз* (17), І. П. Котляревський в поемі “Енеїда”: *лобъ* (III: 12), П. П. Білецький-Носенко у словнику: *бибъ* (54), Т. Г. Шевченко у рукописах: *судъ* (II: 32).

У досліджуваних граматаках дотримана традиція передачі на письмі дзвінких приголосних перед глухими: у **Я. Головацького** — *слабше* (12), *гладкій* (29), *ложка* (30), *могти* (138), у **М. Осадци** — *тажко* (8), *рѣдко* (24), *солодкій* (160), в **О. Павловського** — *губка* (32), *казка* (37), *тягти* (94), але *вітки*, *віттьль*, *вітти* (9), *жертка* (35). Хоч В. О. Горпинич вважає, що вимова [д] як [т] перед глухим [к] у слові *жердка* є орфоепічною нормою [4: 249]. Послідовно простежуються літери на позначення дзвінкого перед глухими приголосними в альманасі “Русалка Дністрова”: *солодким* (19), у словнику **П. П. Білецького-Носенка**: *доріжка* (122), у **П. Куліша**: *предки* (34, № 9, 1861), у творах **Т. Г. Шевченка**: *тажко* (І: 23). У словах *легко* (29), *ногтѣ* (29) — у граматиці **Я. Головацького**, *легко* (ІІІ) — у граматиці **М. Осадци**, *легше* (78), *нігтем* (87) — у граматиці **О. Павловського** дзвінкий [г] не оглушується на противагу правопису альманаху “Русалка Дністрова” (*лехкій* (73, 91), правопису словника **П. П. Білецького-Носенка** (*лехкій*), де простежуємо відбиття орфоепічної норми.

Втрата і набуття дзвінкості приголосними — явище давнє. У пам’ятках XII-XIII ст. виявлено: *рѣтко* — *рѣдоко* (Слово о полку Ігоревім”), *зде* — *сѣдѣ* (Є. Гал., 1266), *паропци* — *паробѣци* (Поученіє В. Мономаха) [15: 23-24]. Староукраїнські писемні пам’ятки досить часто засвідчують наслідки асиміляції глухого перед дзвінким *прозбу* (ВС, 13-47), *прозбою* (Л. Вел., 1720, 21), а також відбивають і наслідки оглушення дзвінкого перед глухим у середині слова: *светкы* (ВС., 1347) [10: 205-206]. За спостереженнями **П. П. Житецького**, у XVIII ст. дзвінкі приголосні в кінці слів і перед глухими приголосними зберігаються: *скарб*, *гребти* [7: 50]. Послідовно зберігаються дзвінкі приголосні перед глухими у літописі Граб’янки (XVIII ст.): *прикажчики* [6: 12].

Про те, що в кінці та середині слова перед глухими зберігається дзвінкість, за даними дослідження **М. М. Фащенко**, знають 50-60%: студентів I курсу українського відділення (*соло[д]кі*, *ва[ж]кий*, *лісово[з]*), 55-65% студентів III курсу та вчителів-мовників (*голу[б]чик*, *ні[д]пасич*).

Збереження дзвінкої вимови приголосних на кінці слова, у середині слова перед глухими приголосними є закономірністю нової української літературної мови. Безумовно, фіксація дзвінкості

приголосних у пам'ятках I пол. XIX ст. значною мірою впливала на формування сучасної вимовної норми.

У діалектній вимові, зокрема південно-західній, дзвінкі приголосні у кінці складу оглушуються: [н'ішка], орф. *ніжка* [16: 104]. Але в західноукраїнських граматиках ця діалектна риса не відбита. Можна говорити про те, що правописна практика західноукраїнських пам'яток сприяла утвердженню орфоепічного збереження дзвінкості приголосних у літературній мові.

Префікс **од-** перед глухими і дзвінкими приголосними у граматиці О. Павловського має однаковий звуковий склад [од-]: *одкарабуюся, одлыга, одлыгаюся* (48), *одпочити, одтяти* (29), що становить норму й сучасної української літературної мови. У граматиках Я. Головацького, М. Осадци, незважаючи на повну відповідність орфографічної норми орфоепічній щодо збереження дзвінкості приголосних у кінці слова та перед глухими, у префіксі **од-** фіксується літера, що позначає глухий приголосний [т]. Таке оглушення чітко відбито у західноукраїнських граматиках як перед глухими, так і перед дзвінкими: у **Я. Головацького** — *отдалити* (30), *отразѣ* (218), у **М. Осадци** — *отмѣны* (III). Слід звернути увагу на зауваження М. Осадци про те, що “фддати виговорюється фд дати”. У даному випадку автор граматики відбиває орфографічну норму, а його зауваження щодо вимови дуже вагомі і збігаються із сучасною орфоепічною нормою.

Варіанти **оть-** та **одь-(від)** фіксуються в альманасі “Русалка Дністрова”: *відперайся* (15), *отказує* (117), в “Енеїді” І. П. Котляревського: *одпроводити* (34, III), *отцурався* (16, II). У переважній більшості випадків у префіксі **од-** у творах Т. Г. Шевченка фіксується літера, що позначає приголосний [д]: *одпочине* (4, I), *одцвіла* (35, I), *одхожають* (19, II), але зрідка *отхожають* (17, I). Збереження дзвінкого [д] чітко відбите на письмі у тлумачному словнику П. П. Білецького-Носенка: *одповідь* (259), у творах П. Куліша: *одплати* (11, № 11-12, 1861). Префікс **одь-** із дзвінким [д], а іноді **від-**, за свідченням М. А. Жовтобрюха, рідко фіксують писемні пам'ятки староукраїнської мови: *оддѣляюся* (Син. XVII, 136), *одкидала* (І. Некр., XVIII, 14) [10: 284]. Варіанти **оть-** і **одь (від(од))** фіксуються у літописі С. Величка: *отваги* (2), але *одсѣкти* [2: 170-171]. Наведені факти приводять до висновку: у старій українській

літературній мові паралельно вживалися варіанти **оть** і **одь**, у новій українській літературній мові вживався переважно **од-**. Однак, за даними експериментального дослідження Л. І. Прокопової та Н. І. Тоцької абсолютно переважаючим є оглушення [д] у префіксі **од-** перед глухими приголосними [22: 24].

Я. Головацький і М. Осадца [ў] передають через буквосполучення **оу** на початку слова перед приголосним. У середині слова після голосного перед приголосним та в абсолютному кінці слова [ў] позначається літерою в: *оустає* (14), *оуживаютсѧ* (7), *але вовна* (18), *кровь* (18) — у граматиці Я. Головацького; *оуложивь* (2), *оурастає* (II), *але ластовка* (14), *островь* (14) — у граматиці М. Осадци. Тільки у правописі “Русалки Дністрової” [в] передавався відповідно до вимови знаком ǃ: *ўбераў* (35, 40), *пїўночі* (20). Це дуже важливо відзначити, бо вся правописна практика ХІХ — ХХ ст. не розрізняє різну звукову реалізацію /в/, що й зумовлює значні вимовні огріхи.

Перехід [в] в [ў] давньоукраїнські пам’ятки відбивають ще з II пол. ХІ ст.: *прауда* (Ізб., 1073, 60), *прѣѣхауше* (Є. Гал., 1144, 657). Зміну **в** на **у** фіксують пам’ятки ХІІІ-ХVІІІ ст.: *оунукумь* (гр., 1359, 10), *усѣми* (гр. 1414, 85), *утекъ* (АЖ, 1583, 58) [10: 226].

На позначення африкатів [дж], [дз] вживаються відповідно буквосполучення **дж** та **дз** у граматиці О. Павловського: *джкгутъ* (33), *бджола* (28), *дзвінь*, *дзыкга* (33). На позначення африката [дз] у граматиці Я. Головацького вживається зрідка буквосполучення **дз**: *дзвонь* (9), *дзень* (219), *але звонь* (9). М. Осадца буквосполучення **дз** не використовує: *зеркало* (24), *звонь* (27). Звукосполучення **дз** на позначення африката [дз] вживається в “Енеїді” І. П. Котляревського: *дзвинь* (7, II), зрідка в альманасі “Русалка Дністрова”: *задзвонили* (20), *але звонят* (32), у словнику П. Білецького-Носенка: *дзита* (114), *але кукуруза* (199).

Пам’ятки української мови африкат [дж] засвідчують порівняно пізно: *гудзѣки* (Акт. кн. Полт. гор. ур. I, 141), *дзвони* (там же, 28), *Гандзи* (68) [15: 48-49]. На думку В. В. Німчука, [дз] на місці початкового [з] фіксується з ХVІІ ст.: *дзвонити*, *дзвонокъ* [17: 9]. Не раніше кінця ХVІ — поч. ХVІІ ст. в українській писемності, на думку П. Житецького, з’являється [дж]: *Гуджуль* (Акт. кн. Полт. гор. ур., I, 24) [8: 239-240]. З ХVІ ст. **дж** зустрічається у пам’ятках часто:

раджу (“Лексис” Л. Зизанія (1896, 76), *попуджую* (“Лексикон” П. Беринди, 1627, 47), *єжджу* (Грама; 1643, 38) [10: 90-91].

Для позначення африката [дж] у західноукраїнських граматиках вживається буквособолучення **дж** тільки у дієслівних формах: у граматиці Я. Головацького — *ходжѣ* (9), *блѣдджѣ* (9), *саджати* (136); у граматиці М. Осадци: *походжати* (27), *саджати* (27), хоч *присѣжати* (178). Чергування [д] — [дж] у дієслівних основах граматики О. Павловського абсолютно не відбиває: *шкожу* (66), *гожуся* (100). Але є в граматиці один запис *виїжджати* (86). Не простежується чергування [д] — [дж] у словнику П. Білецького-Носенка: *нагорожати* (235), у рукописах Т. Г. Шевченка: *похожає* (6; I), *насажу* (309, II). Але дане явище започатковане в альманасі “Русалка Дністрова”: *похоцати* (22), *сацений* (41). Оскільки [д]// [дж] властиве південно-західному діалекту, то в пам’ятках Західної України чітко підкреслюються особливості народної вимови. Однак у мовленні студентів африкат [дж], за спостереженням Л. І. Прокопової, Н. І. Тоцької, переходить у звичайний фрикативний.

Автор “Граматики малоросійскаго нарѣчія” розрізняє звуки [г] та [g]: перший позначається літерою **г** — *гуляю, губка, Горпина*, а другий — буквособолученням **кг** — *кгуля, кгрона*.

Отже, у досліджуваних граматиках послідовно вживаються літери на позначення дзвінкого у кінці слова й перед глухими (крім слів типу *вітгиль*, слова *жертка* у граматиці О. Павловського), чітко простежується оглушення префікса **з-** перед кореневими глухими. Для префікса **роз-** у граматиці М. Осадци характерна варіантна передача як **роз-** і **рос-**, у граматиках Я. Головацького, О. Павловського префікс передається згідно з орфографічною нормою. У західноукраїнських граматиках послідовно фіксуються чергування [д]// [дж], звук [в] на початку слова послідовно передається **ѣ**. Однак у західноукраїнських граматиках оглушується [д] у префіксі **од-**, для позначення [дз], [дж] вживаються літери **з, ж**, хоч у граматиці Я. Головацького зрідка африкат [дз] передається літерами **д і з**.

Як бачимо, у західноукраїнських граматиках чітко виступають загальнонародні українські риси. Будь-яке наголошування на надто різних відмінностях між східним і західним варіантами україн-

ської літературної мови на рівні фонетико-орфоепічних особливостей у XIX ст. могло б бути лише штучним, бо, як свідчать досліджувані джерела, у процесі формування норм обох варіантів більше спільного, ніж відмінного.

Отже, наведені факти ще раз підкреслюють визначне місце “Граматики малоросійського нарѣчія” О. Павловського, “Граматики русского языка” Я. Головацького, “Граматики руского языка” М. Осадци в історичному процесі формування і розвитку української національної літературної мови.

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. Підготовка до видання В. В. Німчука// Відп. ред. К. К. Цілуйко. — К., 1966.

2. Волох О. Т. Фонетичні особливості української літературної мови початку XVIII ст. // Уч. зап. / Хар. ун-т. — 1960. — Т. 111.: Тр. філол. фак-ту. — Т. 9.

3. Головацкий Я. Грамматика русского языка. — Львов, 1864.

4. Горпинич В. А. Русско-украинский орфоэпический словарь. — К., 1992.

5. Дзедзелівський Й. О. Видатний український філолог // Мовознавство. — 1968. — № 6.

6. Житецький П. “Энеида” Котляревского и древнейший список её в связи с обзором малорусской литературы XVIII в. — К., 1950.

7. Житецький П. Нарис літературної історії української літературної мови в XVIII ст. — Львів, 1941.

8. Житецький П. Очерк звуковой истории малорусского нарѣчія. — К., 1876.

9. Жовтобрюх М. А. Орфографічна система О. Павловського// З історії української мови. — К., 1972.

10. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. — К., 1979.

11. Кобилянський Б. В. Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови. — Львів, 1971.

12. Колосова В. П., Чепіга І. П. Визначна пам’ятка українського письменства// Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті. — К., 1971.

13. Котляревский И. Енеида на малоросійській языкъ перелицованная И. Котляревскимъ: Ч. 1–3/ Иждивеніємъ М. Парпуры — СПб, 1798. — 32, 38, 72, 24 с (окрем. паг.).

14. Літопис Самовидця/ За ред. Я. І. Дзири. — К., 1971.

15. Москаленко А. А. Історична фонетика давньоруської і української мови. — Одеса, 1960.

16. Москаленко А. А. Конспект лекцій з української діалектології. — Одеса, 1940.

17. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові// Мовознавство. — 1992. — № 2.

18. Осадца М. Грамматика руского языка. — Львов, 1864.

19. Основа. Южно-русский литературно-ученый вѣстникъ. — СПб, 1861-1862.

20. Павловській А. Грамматика малоросійського нарѣчя. — СПб, 1818.
21. Плющ П. П. Історія української літературної мови. — К., 1971.
22. Прокопова Л. І., Тоцька Н. І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді// Мовознавство. — 1990. — № 3.
23. Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. — К., 1950.
24. Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000.
25. Фащенко М. М. Т. Г. Шевченко і становлення норм української орфоєпії// Т. Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали: Тези доп. та пов. Міжвуз. наук. конф. — Одеса, 1989. — Ч. 2.
26. Фащенко М. М. Українська орфоєпія — теорія і практика// Щорічні записки з українського мовознавства. Вип. 6. — Одеса, 1999.
27. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850. — К., 1989.
28. Шевченко Т. Г. Більша книжка. Автографи поезій 1847-1860. — К., 1989.
29. Шонц О. П. Становлення норм вимови приголосних української літературної мови у II половині XIX — на поч. XX ст.: Дис. канд. філ. наук. — Одеса, 2000.

УДК 808.3-15:93

О. П. Шонц

СТАНОВЛЕННЯ НОРМ ВИМОВИ ПРИГОЛОСНИХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У ПЕРШОДРУКАХ І РУКОПИСАХ II ПОЛОВИНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ. ТА ЇХ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

Стаття присвячена проблемі становлення вимовних норм української літературної мови у II половині XIX — на початку XX ст.

Рукописи й першодруки зазначеного періоду відтворюють процес становлення орфоєпічних норм на даному хронологічному зрізі.

Теоретичні праці кінця XIX — початку XX ст., у яких розглядається звуковий склад української мови, засвідчують науково-теоретичне обґрунтування процесу формування норм української літературної вимови.

Ключові слова: орфоєпія, становлення, рукописи, першодруки.

The article is devoted to the problem of Ukrainian pronunciation norms formation in the middle of XIX th — beginning of the XX th c.

Manuscripts and first printed books of the period indicated reflect the process of the orthoepic norms within the chronological period.

Theoretical works of the end of XIX th — beginning of XX th c., in which sound structure of the Ukrainian language is examined, show the scientific and theoretical grounding of the Ukrainian literary pronunciation norms' forming process.

Key words: orthoepy, formation, manuscripts, carli printed books.

Питання, пов'язані зі становленням вимовних норм української літературної мови, є недостатньо вивченими, не втрачають актуальності й зараз. Найістотніші вимовні риси української літературної мови, що мають історично-національне підґрунтя, сформовані під впливом живого народнорозмовного мовлення, розглядалися науковцями у вагомих теоретичних працях, починаючи з II половини XIX. Серед таких досліджень відомі праці П. О. Лавровського, О. П. Потебні, П. Г. Житецького, В. О. Науменка, А. Ю. Кримського, І. І. Огієнка, О. Н. Синявського, М. Ф. Наконечного, М. А. Жовтобрюха, П. Д. Тимошенка та ін.

Однак дослідження процесу вироблення норм української літературної вимови не охоплюють усіх явищ. Огляд вимовних особливостей української мови за пам'ятками нової української літературної мови є нецільним, безсистемним, зробленим поза хронологічним зрізом; відсутня кодифікованість звукових явищ мови.

Ставимо своїм завданням дослідити завершальний період формування вимовних літературних норм за пам'ятками II половини XIX — початку XX ст.: “Мала книжка”. Автографи поезій 1847-1859 рр., “Більша книжка”. Автографи поезій 1847-1860 рр. Т. Г. Шевченка, журнал “Основа” (1861), “Хутірна поезія” П. Куліша (1882), “Малоруско-німецький словар” Є. Желехівського і С. Недільського (1886), монографія “Іван Вишенський і его твори” І. Франка (1895), “Словарь української мови” Б. Грінченка (1907-1909), “Російсько-Український словник” С. Іваницького і Ф. Шумлянського (1918), які відтворюють процес становлення норм вимови приголосних на даному хронологічному зрізі, свідчать про ступінь сформованості кожної літературної норми. Найбільш виразно особливості реальної вимови передавала дуже фонетизована правописна система П. Куліша, якою написаний збірник “Хутірна поезія” (1882).

Проаналізований фактичний матеріал свідчить, що основні норми української літературної вимови виробилися досить виразно уже в II половині XIX ст. Формування орфоепічних норм відбувалося в тісному зв'язку з орфографічними. Відбиття вимовних особливостей української мови простежується у рукописах і першодруках, написаних фонетичним правописом. Тогочасний правопис не дає цілісного бачення української літературної вимови

на той період: крім фіксації живого мовлення, відчутна орієнтація і на традиційну орфографію. Зрозуміло, що вимовні риси не ідентичні в різних пам'ятках, оскільки на варіантах фонетичного правопису — “кулішівці”, “желехівці”, “грінченківці” — позначився певний діалектний вплив. Територіальні відмінності гальмували витворення єдиних вимовних норм. Але на початку ХХ ст. при теоретичному обґрунтуванні літературної вимови враховувалось мовлення більшості українських говорів, хоч перевага надавалась середньонаддніпрянському.

Отже, на формування вимовних літературних норм впливали такі фактори, як живе регіональне мовлення і більш-менш систематизований правопис (переважно — у словниках).

Розмежування вимовних і правописних норм спостерігається на початку ХХ ст., коли виходить ряд граматик, у яких обґрунтовуються норми української літературної вимови, що й стали орфоепічними.

Досліджуваний матеріал дає підстави зробити такі висновки:

Можемо твердити про сталість збереження дзвінких приголосних у кінці слів та збереження їх перед глухими. Ця вимовна особливість української літературної мови, обґрунтована в наукових працях II половини ХІХ ст., відбита у рукописах Т. Шевченка [17], [18], у журналі “Основа” [8-11], у “Хутірній поезії” П. Куліша [5], у словниках Є. Желехівського [2], Б. Грінченка [1]. Винятки зафіксовані і в словнику Є. Желехівського [2: 46, 123, 191], і в збірці П. Куліша [5: 25, 26, 44, 120].

С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер тримались наддністрянської вимови й пропагували часткове оглушення дзвінких у кінці слів і в середині перед глухими [14; 14, 19]. Збереження дзвінких приголосних у такій позиції визначене як вимовна норма в граматиках А. Кримського [4], Є. Тимченка [15], О. Синявського [12], В. Сімовича [13]. Ця вимовна особливість на початку ХХ ст. визнана нормативною і східноукраїнськими, і західноукраїнськими науковцями.

Вважаємо, що дана норма літературної вимови вироблена в основному під впливом традиційного правопису, що відбивав мовлення більшості східноукраїнських говірок, а потім під впливом фонетичного правопису, зафіксованого в пам'ятках II половини ХІХ ст.

Одзвінчення не передавалось правописними системами, у рукописах і першодруках творів, лексикографічних праць не фіксується. Але як вимовна норма одзвінчення представлено в граматиках С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера [14], Є. Тимченка [15], В. Сімовича [13]. Думаємо, що ця норма літературної вимови сформована під впливом живого мовлення.

Нова українська літературна мова засвідчує тенденцію до оглушення префікса [з-]. У досліджуваних джерелах спостерігається знеголошення [з] у префіксі з- перед глухими приголосними кореня. Ця особливість простежується у “Малій книжці” [17] і “Більшій книжці” [18] Т. Шевченка, в “Основи” [8-11], у “Хутірній поезії” П. Куліша [5], у словнику Б. Грінченка [1], закріплена грамами Є. Тимченка [15], О. Синявського [12], В. Сімовича [13]. Оглушення [з-] засвідчується в основному перед [к], [п], [т], [х].

Словник Є. Желехівського [2] відповідно до традиційного правопису послідовно фіксує префікс з-. Знеголошення [з] у префіксі [з-] перед глухим кореня не визнавав В. Науменко [7].

Оглушення префіксального [з], послідовно відбите “кулішівкою” і “грінченківкою” під впливом живої вимови, стало орфоепічною нормою. Різниця між цими правописними системами щодо цієї норми полягає в тому, що “кулішівка” більш фонетизована, ніж “грінченківка”, передавала оглушення [з] у префіксі [з-] перед будь-якими глухими, “грінченківка” — тільки перед [к], [п], [т], [х].

У досліджуваних пам’ятках простежується оглушення [з] у префіксах [з-] і [роз-] перед тими ж глухими. Перехід [з] у [с] у префіксі [роз-], становлення цієї норми засвідчують рукописи Т. Шевченка. У “Малій книжці” [17] відбита варіантна вимова [роз-] / [рос-], у “Більшій книжці” [18] майже послідовно фіксується префікс рос-. В “Основи” [8-11], у “Хутірній поезії” П. Куліша [5] послідовно передане оглушення [з] у цьому префіксі. У словнику Є. Желехівського [2] послідовно представлений префікс роз-. Словник Б. Грінченка засвідчує рос- тільки перед к, п, т, х. Норма вимови префікса [роз-] науковцями майже не обґрунтовувалась. Тільки В. Науменко визначив як нормативне збереження дзвінкості [з] у префіксі [роз-] [7]. У граматиках С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера [14], О. Синявського [12] подані приклади літературної вимови з оглу-

шенням цього префікса. В. Сімович визнавав знеголошення [з] тільки в префіксі [з-]. Отже, визначальною у витворенні цієї норми була орієнтація на реальну вимову, найвиразніше відбиту правописом П. Куліша. Але остаточно ця норма на зазначений період ще не сформувалась. Більшість джерел засвідчує варіант рос-.

Префікс [без-] в основному передавався без змін. Збереження дзвінкості [з] цього префікса послідовно простежується у творах Т. Шевченка [17], [18], у журналі “Основа” [121-124], у лексикографічних працях Є. Желехівського [2], Б. Грінченка [1].

Оглушення в переважній більшості випадків представлене у “Хутірній поезії” П. Куліша [5], 1 раз виявлене в граматиці О. Сиявського [12].

Вимова цього префікса як окрема літературна норма науковцями не визначалась. У сучасній орфоєпії перевага надається варіантові [без-] перед глухими приголосними ніби під впливом вимови прийменника [без]. Варіантну вимову префікса [без-]— [бес-] / [без-] — відбиває “кулішівка” останнього періоду, але частіше вживаним є варіант бес-. Думаємо, що оглушення [з] у префіксі [без-] почало передаватись пізніше під впливом наддністрянської вимови, оскільки журнал “Основа” [121-124], написаний в основному правописом П. Куліша, не засвідчує такого знеголошення.

Пам’ятки II половини XIX ст. є свідченням значної фонетизації українського правопису: у них зафіксовані наслідки асимілятивних змін. Асиміляція свистячого перед шиплячим засвідчена в рукописах Т. Шевченка [17], [18] поодинокими випадками. Зміна шиплячого на свистячий фіксована Т. Шевченком частіше. Найвиразніше уподібнення свистячого до шиплячого виявилось у першодруках творів П. Куліша — у “Хмельниччині”, надрукованій в “Основі” [9] (в іменниках із суфіксом -ин-), та майже послідовно у “Хутірній поезії” [5] (в будь-якій позиції). Асиміляція шиплячого перед наступним свистячим представлена П. Кулішем у меншій кількості випадків. Зазначені асимілятивні зміни абсолютно не відбиває “желехівка”. “Грінченківка” послідовно фіксує тільки уподібнення свистячого до шиплячого в іменниках із суфіксом -ин-. Зміна шиплячого на свистячий засвідчена у словнику Б. Грінченка в трьох словах [1. 1: 17, 128], [1. 3: 526].

Асиміляцію свистячого перед шиплячим і шиплячого перед

свистячим докладно розглядав В. Науменко [7]. Ці асимілятивні зміни як нормативні подавали С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер [14], Є. Тимченко [15]. Вони засвідчені у прикладах правильної вимови в граматиках О. Синявського [12], В. Сімовича [13]. Крім того, В. Сімович окремо розглядав уподібнення шиплячих до свистячих. Отже, у II половині XIX — на початку XX ст. асиміляція свистячого перед шиплячим і шиплячого перед свистячим як вимовна норма чітко визначилася.

Асиміляція приголосних [д], [дг], [т], [тг] перед свистячими й шиплячими представлена окремими пам'ятками. Іноді зафіксовані різні наслідки цих асимілятивних змін. Уподібнення приголосних [д], [дг], [т], [тг] до свистячих не передавав Т. Шевченко [199], [200]. Не виявлене воно і в “Оснoві” [8-11]. У словнику Є. Желехівського [2] 1 раз засвідчена асиміляція [д] + [сг] > [д̥зг] [2: 231], у деяких словах передана асиміляція [т] + [с] > [ц], [т] + [сг] > [цг]. Уподібнення приголосних [д], [дг], [т], [тг] до свистячих виразно відбите фонетизованим правописом П. Куліша [82]. У словнику Б. Грінченка [31] зрідка передана асиміляція [т] + [с] > [ц], [т] + [сг] > [цг]. В усіх досліджуваних рукописах і першодруках творів майже послідовно простежується асиміляція [тсга] > [цг:a] в кінці дієслівних форм. Це уподібнення представлено як нормативне й у всіх досліджуваних граматиках. Отже, воно є сталим. Асиміляція [д], [дг], [т], [тг] перед свистячими обґрунтована В. Науменком [7], Є. Тимченком [15].

Деякі пам'ятки фіксують асиміляцію приголосних [д] і [т] перед [ч]. За П. Кулішем і В. Науменком, [д] перед [ч] зазнає повної асиміляції: [дч] > [ч:]. Уподібнення [т] до [ч] передавали Т. Шевченко [17], [18], П. Куліш [5]. В 1 слові воно виявлене у словнику Б. Грінченка [1]. Асиміляція [тч] > [ч:] наявна в граматиках О. Синявського [12], В. Сімовича [13], як вимовна норма визначена В. Науменком [7], Є. Тимченком [15].

Асиміляцію приголосних [д] і [т] перед шиплячими не передавав правопис Є. Желехівського.

Отже, існували ще різні погляди на літературну вимову [д], [дг], [т], [тг] перед свистячими й шиплячими. Ця особливість характерна для усного мовлення, на письмі відбита зрідка.

Асимілятивне подовження приголосних майже послідовно передавалось східноукраїнськими письменниками й філологами.

Подовжені приголосні фіксуються у творах Т. Шевченка [17], [18], П. Куліша [9], [5], словнику Б. Грінченка [1]. Асимілятивну довготу приголосних закономірною вважали В. Науменко, Є. Тимченко, О. Синявський, В. Сімович.

У словнику Є. Желехівського [2] асимілятивне подовження засвідчується поодинокими випадками, в основному воно не фіксується. С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер теж визнавали нормативною відсутність асимілятивної довготи приголосних.

Вимова подовжених приголосних як літературна норма сформована під впливом східноукраїнського мовлення й визнана на початку ХХ ст. і західноукраїнськими мовознавцями.

Дисиміляція приголосних зафіксована у пам'ятках непослідовно, простежується в народнорозмовних словах. Дисимілятивні процеси розглянуті у працях В. Науменка [7], С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера [14], Є. Тимченка [15], В. Сімовича [13].

Спрощення в групах приголосних теж передане непослідовно — у рукописах Т. Шевченка [17], [18], у першодруках творів П. Куліша [9], [5], у словнику Б. Грінченка [1]. У словнику Є. Желехівського [2] спрощення відбите тільки в деяких словах — засвідчується орієнтація на традиційний правопис.

Ця вимовна особливість досить докладно обґрунтована у праці В. Науменка [7], у граматиках С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера [14], Є. Тимченка [15], В. Сімовича [13], визнана літературною нормою.

Можемо твердити про сталість вимови кінцевого [цг]. М'якість [цг] у кінці слів в іменниках чоловічого роду та перед [а] в іменниках жіночого роду передавалась письменниками і науковцями послідовно. Винятки засвідчені тільки в словнику Є. Желехівського [2]. Теоретичне обґрунтування цієї особливості представлене в граматиці В. Сімовича [13].

Вимова [р] у кінці слів у пам'ятках відбита по-різному. “Мала книжка” [17] і “Більша книжка” [18] Т. Шевченка засвідчують варіанти фонем [рг] / [р], перевага надається м'якій вимові. Варіанти [р]/[рг] фіксуються й у творах П. Куліша [9], [5], але частіше вживаний [р]. У словнику Є. Желехівського [2] майже послідовно передана твердість [р], у словнику Б. Грінченка [1] — м'якість [рг]. В основному спостерігається орієнтація на місцеву вимову.

Твердість [p] у кінці слова представлена як вимовна норма в граматиках А. Кримського [4], В. Сімовича [13]. О. Синявський відзначив, що твердість [p] усталилась в окремих словах [12; 19]. Граматика Є. Тимченка [15] засвідчує кінцевий [p]. Ця вимовна норма ще не визначилась як єдина на даний період.

У пам'ятках нової літературної мови знаходимо всі вимовні особливості української мови, що стали орфоепічними. Більшість із них уже на той час є сталими. Невизначеність засвідчується в передачі асимілятивних змін. У пам'ятках вони відбиті зрідка, особливо уподібнення [д], [дг], [т], [тг] до свистячих і шиплячих. Наслідки асимілятивних процесів найвиразніше фіксує “кулішівка” останнього періоду — найфонетизованіша правописна система.

Вимовні особливості української літературної мови в переважній більшості сформувались як єдині загальноукраїнські норми вимови на початку ХХ ст., про що свідчать граматики 1917-1918 рр. — Є. Тимченка [15], О. Синявського [12], В. Сімовича [13], — у яких ці норми теоретично обґрунтовані. Визначальною у витворенні вимовних літературних норм була орієнтація на живе народнорозмовне мовлення більшості регіонів України.

1. *Грінченко Б.* Словарь української мови. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958-1959. — Т 1-4.
2. *Желеховский С.* Малорусско-німецкий словарь. — Львів, 1886; Мюнхен, 1982. — Т 1.
3. *Кобилянський Б. В.* Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови. — Львів, 1971. — 91 с.
4. *Крымский А.* Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. — М., 1907-1908. — Т 1-2.
5. *Куліш П. А.* Хуторна поезія. — Львів, 1882. — 137 с.
6. *Микитин М. Л.* Становлення орфоепічних норм української літературної мови (кінець ХVІІІ — 60-і рр. ХІХ ст.): Дис. канд. філол. наук: 10. 02. 01. — Одеса, 1996. — 140 с.
7. *Науменко В.* Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи. — К., 1889. — 94 с.
8. *Основа:* Южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ. — СПб, 1861. — Февраль.
9. *Основа:* Южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ. — СПб, 1861. — Мартъ.
10. *Основа:* Южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ. — СПб, 1861. — Апрель.

11. *Основа*: Южно-русский литературно-ученый вѣстникъ. — СПб, 1861. — Июнь.
12. *Синявський О.* Коротенька Практична Граматика української мови для дорослих. — Харків, Київ, Львів: Рух, 1918. — 20 с.
13. *Сімович В.* Практична Граматика української мови. — Раштат: Український рух, 1918. — 367 с.
14. *Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф.* Руска граматика // Записки наукового товариства імени Шевченка. — Львів, 1893.
15. *Тимченко С.* Українська граматика. — К., 1917. — 168 с.
16. *Фащенко М. М.* Шевченко і становлення норм української орфоєпії // Т. Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали: Тези доповідей та повідомлень міжвуз. наук. конф. — Одеса: ОДУ, 1989. — Ч. II. — С. 63-65.
17. *Шевченко Т. Г.* Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850. — К., 1989. — 328 с.
18. *Шевченко Т. Г.* Більша книжка. Автографи поезій 1847-1860. — К., 1989. — 431 с.

УДК 81.161.2r37(09)

Ю. І. Блажчук

СЕМАНТИКА ТВІРНИХ ОСНОВ ПРИЗВИЩ УМАНЩИНИ XVII СТ. (на матеріалі прізвищ козаків Уманського полку за даними “Ресстру усього війська Запорізького...”)

Стаття присвячена аналізу прізвищевих назв Уманщини 17 ст. Основна увага зосереджена на лексико-семантичних особливостях антропооснов.
Ключові слова: прізвищева назва, лексико-семантичний спосіб творення, антропооснова.

The article focuses on the lexico-semantic analysis of family names in Uman anthroponymic system of the 17-th century.

Key words: family name, anthroponymic system.

Історія антропонімікону будь-якого регіону тісно пов'язана із суспільно-політичними та економічними процесами, що діють на цих територіях у певний час. Лінгвістична та історична інформація, яку містить у собі кожен антропонім, є предметом зацікавлення істориків, культурологів та мовознавців.

Питанням семантичної класифікації прізвищ займаються як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Спроби класифікувати прізвища знаходимо у С. Бевзенка, А. Дози, А. Баха, С. Роспонда. Та, як зазначає В. А. Ніконов, розходження між ними зумовлюються “не

відмінностями матеріалу, а індивідуальним підходом класифікатора” [4: 189]. В українській антропоніміці найбільш обґрунтованою і вдалою на сьогоднішній день вважається класифікація прізвищевих назв, створена М. Л. Худашем. Вчений виділяє три основні групи іменувань: апелятивні, апелятивно-антропонімні та власне антропонімні (до них учений зараховує утворення від імен людей, від імен-прізвиць, композити, патронімічні та матронімічні назви) [7: 157-160]. Аналізуючи лексичну базу прізвищ, ономасти цю класифікаційну схему останнім часом беруть за основу, дещо змінюючи класифікаційні розряди [1; 2: 70-106].

Вивчаючи прізвища Уманщини XVII ст., ми не ставимо перед собою мету створити власну класифікаційну схему. Нашим завданням є дослідити антропонімікон окремого регіону України на певному етапі його розвитку.

Проаналізувавши 2976 уманських прізвищ за лексичною базою основ, поділяємо їх на такі групи:

I. Прізвища, утворені від антропонімів. До цієї групи включасмо прізвища, твірною базою яких були такі оніми:

1. Давньослов'янські автохтонні власні імена та прізвиська пізнішого походження: а) давньослов'янські імена-композити; б) відкомпозитні утворення; в) власні імена, утворені семантичним шляхом від апелятивної лексики.

2. Церковно-християнські імена: а) чоловічі; б) жіночі.

II. Прізвища, утворені від апелятивних позначень особи.

III. Прізвища апелятивно-антропонімного походження.

Найважливішу роль у формуванні прізвищ відіграли власні імена. З цього приводу Ю. К. Редько писав:”Коли виникла потреба у розрізненні людей, які мали однакові імена, а згодом у створенні постійних прізвищ, то першою базою для цього стали саме імена — переважно батька, матері і діда” [5: 9]. Відіменних прізвищ в “Реєстрі” знайдено 917 (37 %).

Прізвищ, твірною базою яких були давньослов'янські імена-композити, нараховуємо всього чотири: *Богданичъ*, *Богданенко* (3). Це свідчить про обмежене використання цих імен у період формування уманських прізвищ.

Відкомпозитні прізвища досліджуваної території головним чином творяться усіченням постпозитивної частини. Найпродук-

тивніший тип — форми на *-к(о), -ик*, які можуть ускладнюватися іншими суфіксами. До цієї групи онімів відносимо такі прізвища: *Богунь* (<*Богун[•чъ]*), *Блажко* (<*Благо[слав]* чи <пол. *Блажей*), *Блажченко*, *Божко* (<болг. *Божо*), *Боженко*, *Борисеня* (<*Борис* <*Борис[лавъ]*) *Буть* (9) (<*Бутко* <*Буд[иславъ]*), *Бутенко*, *Бутенченко*, *Ващенко* <*Васько* <*Василь* або <*Івасько* <*Іван*, *З•нковский* (<*З•новий*), *Мисько*, *Собковичъ* (<*Собі* <*Собі[славъ]*), *Собченко*, *Ющенко* <*Юсько* <*Юхим* та ін.

Власні імена, утворені семантичним шляхом від апелятивної лексики, виникали шляхом метафоричного перенесення реалій дійсності на особу. У цих назвах відбиті різні уподобання, а також ставлення людини до життя. Тут можемо виділити такі групи:

1. Прізвищеві назви, основи яких відображають тваринний світ: *Вовкъ*, *Ворона*, *Воробецъ*, *Голубъ*, *Жукъ*, *Журавка*, *Заяць* (2), *Зозуля*, *Дроздъ*, *Котъ* (6), *Лебедъ*, *Муха*, *Пугачъ*, *Чайка*, *Чижъ*, *Цапъ* (2).

2. Прізвищеві назви, основи яких відображають рослинний світ: *Бузина*, *Буракъ*, *Капуста* (3), *Кв•тка*, *Редка*, *Ріпка*, *Перецъ*, *Цибулька*.

3. Прізвищеві назви, основи яких відображають назви страв, продуктів харчування: *Вискварка*, *Книшъ*, *Кисіль*, *Кулага* (“пісна страва у вигляді густого киселю з борошна”), *Масло*, *Сало*, *Па-тока*.

4. Прізвищеві назви, основи яких відображають назви різноманітних предметів побуту: *Гребінка*, *Капканъ*, *Куж•ль*, *Сокира*, *Скрипка*.

5. Прізвища, які надавалися за порядком народження дитини: *Безкорвайний* (“народжений до шлюбу”), *Девятниковъ*, *М•зиненко*, *Сіомакъ*, *Третьяченко*, *Третьякъ*, *Шостакъ*.

6. Прізвища, які надавалися за часом народження дитини: *Нед•лченко*, *Полуденный*, *Середенко* (2).

7. Прізвища, що вказували на час народження дитини за природними ознаками: *Кгрикга*, *Морозъ*, *Шелестъ*, *Хмара*.

Прізвищеві назви, утворені від церковно-християнських імен, становлять 81,7 % від загальної кількості відіменних прізвищ. До найбільш продуктивних імен Уманщини XVII ст. належать (у дужках подана кількість прізвищ, утворених від певного імені чи від

його варіантів): *Іван* (36), *Михайло* (36), *Петро* (30), *Федір* (28), *Василь* (27), *Григорій* (27), *Семен* (23), *Сава* (21), *Андрій* (20), *Степан* (17), *Олексій* (15), *Павло* (12), *Лаврін* (12), *Микита* (10), *Юрій* (10), *Марк* (10). По 3-8 різних у словотвірному плані прізвищевих назв уманців утворено від імен: *Данило* (8), *Герасим* (8), *Яков* (8), *Ярема* (6), *Ілья* (6), *Адам* (5), *Денис* (5), *Дмитро* (5), *Сергій* (5), *Кіндрат* (5), *Роман* (5), *Яким* (4), *Давид* (3), *Микола* (3).

Деривати від жіночих імен серед прізвищ Уманщини XVII ст. займають незначне місце (всього знайдено 19 прізвищ): *Варчичь*, *Гандзя*, *Ганченко*, *Ганщенко*, *Ганущенко*, *Емченко* (4), *Емчикъ* (3), *З'ненко* (2), *Мотринъ*, *Манченко*, *Настенко*, *Тимченко* (2).

Наявність прізвищ іншомовного походження свідчить про проживання на території Уманщини представників різних націй та народностей. Домінуючу кількість прізвищ становлять деривати від польських імен: *Якубенко*, *Кублик* (<*Jacub*), *Ющенко* (7) (<*Juzef*), *Яценко* (7), *Яцькович* (2) (<*Jacko* <*Jac*), *Янченко* (<*Jan*). Від єврейських імен утворені прізвища *Тимченко* (2) (<*Шимко*), *Авраменко* (3), *Исаенко*. Знайдено прізвище, утворене від вірменського імені *Арутюнян* — *Оручияненко*.

В антропоніміці апелятивними іменуваннями вважаються базові лексеми, які ідентифікували особу за професійними, соціальними ознаками, а також назви, що вказували на місце походження чи проживання, етнічну належність, віросповідання, спосіб чи особливість появи особи в населеному пункті [3: 39].

Прізвища Уманщини, утворені від апелятивних означень особи, за семантикою базового компонента можна поділити на такі групи:

1. Прізвища, утворені від назв осіб за професією чи заняттям. Таких прізвищ виявлено 501 (16,8 %). Антропоніми цього типу є цінним джерелом для вивчення історії та етнографії народу, оскільки з II пол. XIX ст. народні ремесла і промисли почали занепадати, то саме прізвища тут виступають благодатним матеріалом для вивчення етнографії та соціально-економічного життя країни та окремих її регіонів у певні періоди їхнього розвитку.

В основах такого типу уманських прізвищ широко представлені лексика, що вказувала не лише на народні ремесла чи промисли, а й на соціальний стан, релігійні ознаки носія. Прізвища цієї

групи за лексичним значенням базового компонента поділяємо на кілька семантичних підгруп:

А. Економічне життя (промисловість, торгівля, ремесло, сільське господарство та ін.): *Богатый* (3), *Бондаренко* (3), *Возненко* (3), *Войтенко* (11), *Воскачъ*, *Гончаренко* (5), *Городниченко*, *Городницький*, *Давыбаранъ* (2), *Дуденко* (2), *Жорникъ*, *Коваль* (7), *Коваленко* (7), *Капканчий*, *Котляръ*, *Кравецъ* (5), *Крамаренко*, *Кушинъ* (11), *Куширенко* (2), *Леснякъ* (2), *Л•сный*, *Мелниченко* (5), *Могилникъ*, *Панченко*, *Пас•чникъ*, *Пташникъ*, *Пташный*, *Рибалка* (4), *Рыбалченко*, *Солтаненко*, *Стадниченко*, *Сторожъ* (10), *Ткаченко* (2), *Ткачъ* (4), *Токаръ*, *Товмачъ* (2), *Швецъ* (6), *Шинкаръ*, *Шкляр* та ін.

Б. Лексика на позначення військової справи: *Асауль* (2), *Гармашъ* (2), *Джуренко*, *Козаченко* (2), *Кошовский*, *Лучниченко* (2), *Оприщенко*, *Писаренко*, *Писаръ* (2), *Пороховниченко*, *Стр•лниченко* (2), *Стрилниченко*, *Стр•лниковъ*, *Стрілець* (3), *Сагайденко*, *Сотникъ*, *Сагайдачный* (3), *Сотниченко* (2), *Стр•лникъ*, *Сурмачъ*, *Стр•лчинский*, *Шабелникъ*, *Чура*.

В. Назви на означення служителів церкви: *Богомоленко* (2), *Дякъ* (2), *Дякевичъ*, *Дяченко*, *Лаборець* (“збирач податків на церкву”), *Молибонъ*, *Монастырский* (3), *Паламаренко* (3), *Попенко* (6), *Поповичъ* (2), *Попаченко*, *Проскурненко* (9).

2. Прізвища, утворені за місцем походження чи проживання. Порівняно з іншими семантичними групами, антропонімів такого типу серед прізвищ Уманщини XVII ст. виявлено небагато — 187 (6,3 %). Такі назви були поширеними в період, коли ще не було усталених засобів ідентифікації особи, бо саме вони виділяли їхніх носіїв із загалу. Твірною базою для цих антропонімів послужили географічні об’єкти, котрі ідентифікували особу за просторовою ознакою, а також за місцем проживання.

Уманські прізвища XVII ст., що походять від назв осіб за місцем походження або проживання, можна поділити на кілька підгруп:

8. А. Прізвища, що походять від назв осіб за місцем проживання або особливостями їхньої появи в якомусь населеному пункті: *Бережня*, *Городецький*, *Далечниченко*, *Долинный*, *Донецъ*, *Дубный*, *Закриниченко*, *Запорозький*, *Зар•ченко*, *Зарудченко*, *Лисовець*, *Л•сняченко*, *Лужченко*, *Межирецький*, *Надолский*, *П•щанский*,

Поддубный, Подопригора (2), Подопригоренко, Прилуцький (2), Р•ченко, Селяновичь.

9. Б. Прізвища, що походять від назв населених пунктів чи місцевостей: *Бабанський (<с. Бабанка), Бахмачь (<м. Бахмач) Бершадченко (<м. Бершадь), Бузовський (3) (<с. Бузівка), Браславець (2) (<м. Брацлав), Богуславець (<м. Богуслав), В•нницький (<м. Вінниця), Дзвингородський, Звиногородський (<м. Звенигородка), Кияниця, Киенко (<м. Київ), Корсунець (<м. Корсунь), Конельський (2) (<с. Конела), Лебединський (<м. Лебедин), Любашевський (<м. Любашівка), Манковський (<м. Маньківка), Немировський (<м. Немирів), Савринський (2) (<м. Саврань), Талнянський (<м. Тальне), Уманський (<м. Умань), Черкась (<м. Черкаси) та ін.*

10. В. Прізвища, що походять від назв осіб за їхньою етнічною приналежністю: *Бойко (2), Бойченко (2), Волошинь (12), Волошенко, Волошиненко, Волошинець (2), Гирманенко, Литовка, Литвинь (2), Литвинко, Ляшок, Ляшко, Московченко (3), Москаленко (6), Німець, Сербиненко, Сербиновъ, Татаринь, Турчинь (10), Турчине-нко, Турчиної, Татаринь, Турковский, Угринь, Черкесенко та ін.*

11. Апелятивно-антропонімами вважаємо найменування, які давалися їхнім носіям за фізичними, психічними рисами чи особливостями поведінки, що спостерігалися в реальній дійсності. Такі антропоніми мали ознаки апелятивів. У нашому матеріалі зафіксовані такі різновиди цих прізвищ:

12. А. Прізвища, в основі яких відображені назви за характерними особливостями зовнішності людини: *Безушковський, Головенчинь (2), Головченко (2), Горбаненко, Гладкий (7), Гладченко, Жовотовський (2), Золотоволотий, Коваленко, Коротенко, Коротиненко, Коротченко (2), Корноусь, Красниченко, Кривий, Кривоощенко, Кудриченко, Кулаченко, Красовський, Лысий (5), Малыченко, Мигуленко, Нечипоренко (5), Носатый, Носовський, Очкасенко, Рудый (2), Рудковский, Рудненко, Сморщенко, Старенький, Тригубенко, Уханенко, Череватый, Чорнобровченко, Чорномазь (3), Чоликь, Чубаренко, Щербакь, Цицканенко та ін. Всього прізвищ такого типу нараховуємо 280, що становить 53 % прізвищ антропонімно-апелятивного походження.*

13. Б. Прізвища, в основах яких відображено назви за особливостями характеру, поведінки людини, її інтелектуальним рівнем:

Боркученко, Вялый, Говорено, Дураченко, Жадниченко, Задр•енко, Куйбіда, Кунявський, Ласченюк, Л•нивий, Лихоротий, Лютий (2), Мовчанъ (4), Мовчаненко (3), Мудр•ий, Подленко, Ревенко, Скороходенко, Тихненко, Умниченко, Хитрий, Холодняк, Шумченко (3) та ін.

14. В. Прізвища, в основах яких відображені назви за особливостями слуху чи дару мови: *Горкуша (гаркота — “картавість”), Горкушенко, Горкавцковъ, Глухъ, Глушко, Момотъ (“заїка”), Пискуненко (2), Хрипачъ, Шептій (2).*

Таким чином, найбільш продуктивними на території Уманщини у XVII ст. були прізвищеві назви, утворені від церковно-християнських імен, а також прізвища, утворені від назв осіб за їхньою професією чи родом заняття.

1. *Бачинська Г. Д.* Прізвища на -ак (-як), -чак українців-переселенців на території Тернопільщини // Наукові записки — Серія: Мовознавство / Відп. ред. Д. Г. Бучко. — Тернопіль, 1999.

2. *Близнюк Б. Б.* Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку: Рукопис дис. канд. філол. наук. — Львів, 1997.

3. *Бучко Г. Є.* Семантична та словотвірна структура сучасних прізвищ Бойківщини // Слов'янська ономастика / Відпов. ред. С. М. Медвідь. — Ужгород, 1998.

4. *Никонов В. А.* Имя и общество. — М, 1974.

5. *Редько Ю. К.* Сучасні українські прізвища. — К., 1966.

6. *Реєстр* усього війська запорізького після Зборівського договору з королем польським Яном Казимиром, складений 1649р., жовтня 16 дня й виданий по достеменному виданню О. М. Бодянським. — К., 1994.

7. *Худащ Л. М.* До питання класифікації прізвищевих назв // З історії української лексикології / Відп. ред. Д. Г. Гринчишин. — К., 1980.

СТИЛІСТИКА СИНТАКСИСУ ЛИСТІВ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

У пропонованій статті досліджуються особливості побудови дипломатичних листів Івана Мазепи першого періоду правління. Розглядаються усталені синтаксичні структури, які можна вважати маркерами стильової приналежності даних текстів.

Ключові слова: дипломатичне листування, жанрові норми, традиційні конструкції.

The article deals with the peculiarities of composition of Ivan Mazepa's diplomatic letters, written during the first period of his rule. Stable syntactic structures that can be viewed as stylistic markers of the given texts are analyzed.

Key words: diplomatic correspondence, genre norms, traditional patterns.

Документи є важливою частиною людського спілкування, адже вони не лише вважаються офіційним свідченням достовірності поданої інформації, але й могутнім засобом впливу на поведінку людей у суспільстві.

Виникнення жанру дипломатичних документів сприяло виробленню норм офіційно-ділового стилю в українській мові, до яких належить і типовість висловів, що полегшує продукування і розуміння тексту. У результаті подібного відбору мовних засобів і правил їх сполучення формується більш-менш стійка (для даної мовної спільноти) традиція, що співвідносить певну сферу людської діяльності з певним мовним субкодом – підсистемою національної мови [10].

Матеріал нашого дослідження – дипломатичні листи гетьмана І. Мазепи першого періоду правління (до 1691 р.), видані за редакцією В. Станіславського [8]. На жаль, з 215 листів, вміщених у цій книзі, об'єктом лінгвістичного аналізу може бути лише 24 з них, бо більша частина збереглася не в оригіналі, а у перекладах працівників Посольського приказу на тогочасну російську мову. Метою даної статті є дослідження усталених синтаксичних елементів у мові листів гетьмана Мазепи з погляду їхнього стилістичного функціонування.

Досліджувані листи дають чітке уявлення про те, якими спра-

вами займався І. Мазепа в той час і яке значення мала його діяльність для України. За часів гетьманування Івана Мазепи козацька держава, незважаючи на все більшу залежність від Москви, досягла апогею свого розквіту.

Добір мовних елементів відбувається згідно з потребами певних сфер комунікації, тобто підпорядковується дії насамперед позамовних факторів. Більша частина листів стосується зовнішньополітичної проблематики, так чи інакше переплетеної з внутрішніми українськими справами.

Питання стильової природи текстів є досить різноплановим, бо “завданням стилістики є якоюсь мірою характеристика за допомогою лінгвістичних методів усього процесу комунікації” [4:15]. Текст, центральний об’єкт стилістичного аналізу, можна визначити як “похідну мовленнєтворчого процесу, об’єктивовану у вигляді письмового документа, літературно оброблену згідно з типом цього документа, що складається з заголовку та ряду особливих одиниць (надфразових едностей), об’єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв’язку, і має певну цілеспрямованість та прагматичну установку” [5:18].

Поєднання мовленнєвих утворень (текстів) у жанри ґрунтується, “з одного боку, на композиційних та стилістичних особливостях, на внутрішньостильових розрізненнях, з іншого — на змісті та призначенні тексту, тому що основна різниця між одним та іншим жанром полягає не у його мовних особливостях, а у змістовій спрямованості. Саме спрямованість і зміст тексту зумовлює вибір певних мовних засобів, які характеризують той чи інший жанр” [9:82].

Подібними поглядами керувалася і М. Н. Кожина, визначаючи функціональний стиль як “певний соціально усвідомлений різновид мовлення, що відповідає тій чи іншій сфері суспільної діяльності і формі свідомості, і має певне забарвлення, спричинене особливостями функціонування в тій чи іншій галузі мовних засобів і специфічною мовленнєвою функцією, структурою, яка має свої норми відбору і сполучення мовних одиниць” [7:13]. Тому практичне призначення стилістики тексту, вслід за В. В. Одинцовим, можна пояснити так: “Перед мовцем або тим, хто пише стоїть мета найбільш адекватно, найбільш точно, повно, вдало пере-

дати зміст, висловити свої думки, побудувати текст; стилістика має допомогти йому в цьому, тобто визначити, яким повинен бути будівельний матеріал, дати типові архітектонічні схеми, засоби і прийоми організації матеріалу” [9: 34].

Структура стилів, їх історія, функціонування в певний період життя мови зумовлюється структурою загальнонародної, загальнонаціональної мови, її норм і базується на них у своєму розвитку і удосконаленні [3:73]. Тісний зв'язок між стилем тексту і його спрямованістю відзначив М. Бахтін: “Стил є нічим іншим, як жанровими стилями окремих сфер людської діяльності та спілкування” [1:242], тоді як жанр є “певною відносно стійкою типовою формою побудови висловлювання” [1:257]. Вибір певного мовленнєвого жанру визначається специфікою даної сфери мовленнєвого спілкування, предметно-змістовими (тематичними) міркуваннями, конкретною ситуацією мовленнєвого спілкування, персональним складом його учасників тощо. У процесі спілкування мовленнєвий задум мовця з усією його індивідуальністю та суб'єктивністю пристосовується до вибраного жанру, складається і розвивається у певній жанровій формі. У ширшому розумінні, “людський вчинок є потенційним текстом і може бути зрозумілий (як людський вчинок, а не просто фізична дія) тільки у діалогічному контексті свого часу (як репліка, як змістова позиція, як система мотивів)” [2:128].

Текст будь-якого твору несе на собі відбиток: 1) галузі людської діяльності, в якій він створений та використовується; 2) мети, функції, згідно з якою організуються відповідним чином його зміст і форма; 3) об'єкта зображення та вираження, який зумовлює набір лексичних, граматичних та стилістичних засобів; 4) автора тексту, що вносить риси суб'єктивного; 5) адресата, що зобов'язує вживати лише певні мовні засоби та прийоми їх організації [6:62].

Лист як тип тексту можна розглядати як одну з реплік адресанта у діалозі з адресатом, тому комунікативний намір автора обумовлює закінченість листа, його єдність та окремішність від інших висловлювань. Дипломатичне мовлення і листування є одним з найбільш унормованих видів мовленнєвої діяльності, тому стереотипні формули, вживані у кореспонденції гетьмана Мазепи

є досить чіткими маркерами стильової приналежності досліджуваних текстів.

Початок листа зазвичай залежав від адресата. У кореспонденції, спрямованій до російських царів обов'язковим було перерахування усіх їхніх титулів, і ця конструкція із “нанизаними” однорідними членами виходила досить розлогою, тому ми не маємо технічної змоги навести її повністю: “Божією милостію пресвѣтлѣйшимъ и державнѣйшимъ великимъ государемъ царемъ и великимъ княземъ Іоанну Алексѣевичю, Петру Алексѣевичю, и великой государынѣ благовѣрной царевнѣ, и великой княжнѣ Софіи Алексѣевнѣ, все Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержцемъ, московскимъ, киевскимъ, владимерскимъ, новгородскимъ, царемъ казанскимъ, царемъ астраханскимъ, царемъ сибѣрскимъ, государемъ псковскимъ, и великимъ княземъ литовскимъ...” [8:271]. У наступному реченні подавалося титулування гетьмана, який вітав адресатів “Іванъ Мазепа гетманъ, з Войскомъ вашего царского пресвѣтлого величества Запорожъскимъ, падъ до лица земного, пред пресвѣтлымъ вашего царского величества маестатомъ, у стопы ного монаршихъ смиренъно челомъ бю” [8:373-374].

У листах до російських воевод подавався зазвичай лише короткий титул царів (у яких названі воеводи перебували на службі) і власне привітання: “Божією милостію пресвѣтлѣйших и державнѣйших великих государей царей и великих князей Іоанна Алексѣевича Петра Алексѣевича всея Великія и Малыя и Бѣлыя России самодержцовъ и многих государств и земель восточных и западных и сѣверныхъ отчичей и дѣдичей и наслѣдников и государей и обладателей ихъ царского пресветлого величества околничому и воеводѣ сѣвскому и намѣстнику стародубскому господину Івану Юревичу Леонтіеву моему велце ласкавому приятелєви зычливое мое препосылаю поздровлене” [8:389]. Оскільки подібне звертання до воевод виходило досить довгим, воно інколи могло бути виокремлене у неповне речення: “...[кор. титул царів] их царского пресвѣтлого величества околничому и воеводам сѣвским и наместнику стародубовскому господину Івану Юревичу Леонтіеву з товарищы. Моему велце ласкавому господину и приятелєви, зычлое мое, и всяких благъ упрейме сприяючое пре-

посылаю поздровлене” [8:378]. Більш стислим було традиційне звертання гетьмана до запорозьких козаків: “Мои ласкавыи приятели и братья пане атамане кошовый и все старшое и меншее товариство Войска ихъ царского пресвѣтлого величества Запорозкого низового” [8:414]. Цікаво, що привітання як таке було відсутнє у згаданому листі, оскільки адресант-гетьман вирішив відразу перейти до суті справи.

Незважаючи на те, що основний зміст листа був досить різним, у всіх досліджуваних документах містилися цікаві для адресата відомості. Нова інформація вводилася до тексту за допомогою складнопідрядних речень, де підрядні з’ясувальні частини передавали зміст повідомлення, а роль головних частин, що допомагали привернути увагу, виконували вислови типу:

- “И тое покорне доношу...” [8:398];
- “Доносиль я перед симъ вамъ великимъ государемъ...” [8:401];
- “А я вашей милости прекладаю, что...” [8:431];
- “Нынѣ убо ознаймую вашей милости...” [8:431].

За допомогою складнопідрядних речень з підрядними з’ясувальними висловлювалися і прохання, але семантичне наповнення цих фраз дуже відрізнялося залежно від адресата і від обставин спілкування:

– “На якое дело взываемъ и васъ добрыхъ молодцовъ абысте с Коша своего постаралися тому войску нашему, в намѣренной дорожѣ любовне допомогти компанѣи...” [8:415];

– “про то я покорствеымъ и пренизкимъ челобитемъ моимъ упрошаю, абы ему тое чрезъ елекційное забавы не причтено в ослушаніе монаршого вашего царского пресветлого величества указу” [8:391].

Коли гетьман намагався дати адресатові (особливо російським царям) пораду, то перш за все підкреслював свій дружній намір і ненав’язливе бажання допомогти у складній ситуації. Це висловлювалося або в одній з частин безсполучникового складного речення, або в головній частині складнопідрядного речення з підрядним з’ясувальним, подібно до розглянутих вище фраз:

– “сей лист мой до вашей милости пишучы, приятелско предлагаю; изволь ваша милость оныхъ в Сѣвску черезъ якое время удержати...” [8:424];

– “И я гетманъ вѣрной и радѣтельной нашей подданской службѣ о том мыслячи и совѣтуючи тако уважили...” [8:395];

– “Теды я тут же покорне предлагаю, же...” [8:391].

Найменш усталеними були фрази, коли гетьман намагався дати адресатові зрозуміти, що певні події розгортаються не зовсім так, як хотілося б або було заплановано. Проблемні ситуації окреслювалися в загальних рисах, при потребі робився натяк або вказівка на те, які можна внести корективи до співпраці. Ці висловлювання були витримані у спокійному тоні і мали на меті сприяти позитивному характеру стосунків між кореспондентами, що загалом є характерним для дипломатичного стилю мовлення:

– “Прибыли ко мнѣ в Батуринь в первых числах октоврѣя посланные запорожские от атамана кошового... о которыхъ еще перед их прибытием писалемъ до ихъ великих государей просячы себѣ милостивого монаршого указу. Которого то монаршого указу по сее время у меня нѣтъ” [8:424];

– “А ось дасть Господь Богъ, же тыи запорожкіе посланцѣ з писмами в руках ихъ будучыми попадут в руки людям тым, которыхъ я умыслне по вашом великих государей указу для того на караулѣ поставиль. И если ж они посланцѣ будут в руках з писмами им даными, то вся неправда стороны оной достатечне на совершенѣйшее оной уличение окроется” [8:396] (про козацьких посланців, що вели таємні переговори з Польщею).

Після того, як зміст листа був викладений, автор запевнював адресата у своїй відданості. У листах до царів це робилося за допомогою стереотипної формули — односкладного означено-особового речення: “При семъ отдаюся яко найпокорнѣй, премилосердной монаршой вашого царского пресвітлого величества благостынѣ” [8:374]. Якщо адресатом був хтось із російських воєвод, ми бачимо більш різноманітні фрази, побудовані за цим зразком:

– “При семъ отдаюся вашей милости приязливой и любительной ласце” [8:424];

– “Зичу доброго здоровья, и всякого благополучия заживати вашей милости, и за тым полежаюся его ж приятельской и благодарительской ласке” [8:379];

– “При семъ приятельской вашей велможности приязнѣ и ласце навсегда мя поліцаю” [8:378].

Такі вислови наголошують на приблизно однаковому соціальному статусі кореспондентів і прагненні до обопільно вигідної співпраці, тому, незважаючи на офіційний характер, мають більш дружнє звучання.

Кожен лист обов'язково містив “вихідні дані”, тобто місце і дату написання (предикативний центр цих речень типу “лист відісланий” пропускався), причому датування робилося за двома стилями, поширюючи цю синтаксичну конструкцію однорідними членами:

– “З Батурина мая 11 лѣта от созданія міра 7198, а от Рождества Христова 1690” [8:394];

– “З Батурина іюня 28, лѣта от созданія міра 7198, от воплощенія жь слова Бога 1690” [8:402].

Лише у одному з листів дата була оформлена більш стисло: “З Батурина декаврія 24, року 1690” [8:431].

Підпис являв собою називне речення і складався з соціального дейксису (підкреслення поваги до адресата), що оформлювалося як відокремлена прикладка, та імені й титулу адресанта:

– “Вашего царского пресвѣтлого величества вѣрный подданный и найнижайший слуга, Иванъ Мазепа гетманъ Войска вашего царского пресвѣтлого величества Запорозкого [8:373] (у листах до царів);

– “Вашой милости во всем зычливый приятел Иванъ Мазепа гетманъ Войска ихъ царского пресвѣтлого величества Запорозкого” [8:379] (у листах до російських воєвод та інших адресатів).

Через функціональну відмінність між окремими композиційними елементами гетьманських листів у межах кожного з них ступінь синтаксичної однорідності варіативних речень неоднаковий. У таких елементах, як ім'я і титул автора листа, звертання до адресата і підкреслення поваги до нього, датування, підпис, формальний бік підлягає суворій регламентації. В інших ланках загальної моделі листів, де викладається основна інформація, вибір синтаксичної моделі і лексичних засобів її наповнення ширший.

Таким чином, для дипломатичних листів вказаного періоду вже існували вироблені норми. Певні синтаксично-стилістичні інваріанти існували на рівні як композиції, так і окремих речень, що однак не заважало враховувати багатоманітні ситуації спілкування і особливості сприйняття листа адресатом.

Функціонально унормована писемна мова, яка, відійшовши від книжних традицій, розвивалася, активно вбираючи в себе елементи живої мови, стала помітним явищем на шляху до зародження нової української літературної мови.

1. *Бахтин* М. М. Проблема речевых жанров // М. М. Бахтин. Эстетика словесного творчества. — М., 1979.
2. *Бахтин* М. М. Проблема текста. Опыт философского анализа // Вопросы литературы. — 1976. — № 10.
3. *Виноградов* В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. — 1955. — №1.
4. *Гальперин* Р. И. О понятиях “стиль” и “стилистика” // Вопросы языкознания. — 1979. — № 1.
5. *Гальперин* Р. И. Проблемы лингвостилистики // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1980. — Вып. 9.
6. *Гальперин* Р. И. Текст как объект лингвистического исследования. — М., 1981.
7. *Кожина* М. Н. К основаниям функциональной стилистики. — Пермь, 1968.
8. *Листи* Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — К., 2002. — Т. 1.
9. *Одинцов* В. В. Стилистика текста. — М., 1980.
10. *Социолінгвістика*//<http://www.krugosvet.ru/articles/69/1006978/100697a8/htm>.

СИНТАКСИС СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 81'367.5

З. І. Комарова

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА СВОЄРІДНІСТЬ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ РОЗЧЛЕНОВАНОЇ СТРУКТУРИ З ЗАЛЕЖНИМ КОМПОНЕНТОМ ПРИДІЄПРИСЛІВНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ

У статті охарактеризовано основні типи складнопідрядних речень розчленованої структури з залежним компонентом придієприслівникового зв'язку, з'ясовано їхню структурно-функціональну своєрідність.

Ключові слова: дієприслівниковий зворот, семантико-синтаксичні відношення, придієприслівниковий зв'язок у складному реченні.

In clause describes the basic types of compound sentences of the dismembered structure with a dependent component participial connection, is found out their structurally functional originality.

Key words: participial construction, semantic syntactic relations, participial connection in the complex sentence.

До проблем синтаксичного функціонування дієприслівника, що частково висвітлювались у працях вітчизняних та зарубіжних мовознавців (Н. Й. Бовтрук [1], Л. М. Коць [2], О. М. Кузьмич [4], О. В. Кульбабська [5], Т. В. Ликова [6], Е. С. Сасинович [7] та ін.), належить проблема вживання дієприслівників (дієприслівникових зворотів) у їх зв'язку з предикативними одиницями, залежними від них. В українському мовознавстві вперше до досліджуваного питання звернулася Л. М. Коць [2], [3].

Метою нашого дослідження є з'ясування параметрів функціонування дієприслівникових зворотів у складнопідрядних реченнях розчленованої структури.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: охарактеризувати типи складнопідрядних речень розчленованої структури з залежним компонентом придієприслівникового зв'язку, встановити їхню структурно-функціональну своєрідність.

Дієприслівниковий зворот як головний компонент для залежної предикативної одиниці у складнопідрядному реченні розчленованої структури не містить корелятивів, які вказували б на необхідність підрядних частин, отже, вони є структурно факультативними. При побудові таких речень основне навантаження припадає на сполучник, що відповідає тій семантиці, яку необхідно передати через підрядну конструкцію.

Серед складнопідрядних речень із факультативною підрядною частиною, що приєднується до дієприслівникового звороту, найбільшу групу становлять складнопідрядні речення мети, які “виражають пряму зумовленість, тобто такий зв’язок, коли у підрядній частині повідомляється про бажаний наслідок передумови, зафіксованої у головній частині” [8: 568]. Дієслово-присудок у складі підрядного обставинного речення мети, означаючи передбачувану подію, яка можлива лише внаслідок цілеспрямованої дії, виражається інфінітивом (якщо потрібно вказати на дві дії, виконуваним одним суб’єктом) або формою минулого часу (якщо є потреба виявити різні суб’єкти дій дієприслівника і фінітного дієслова), напр.: Ганнуся відхилила голову й завела, *розтягуючи слова, щоб надати їм більше жалісливості* (В. Підмогильний) — *Ганнуся розтягувала слова. Цим вона хотіла надати словам жалісливості*; Коли Юрко кинувся до них (каченят), *розставляючи руки, щоб вони не повтікали*, качка злетіла вгору (Є. Гуцало) — *Юрко розставив руки, щоб каченята не повтікали*.

Основним засобом зв’язку складових частин складнопідрядного речення мети з головним компонентом, вираженим дієприслівниковим зворотом, є сполучник **щоб**, напр.: *Стояли собі, позакладавши руки назад і закусивши губи, щоб не сміятись* (О. Гончар).

Синонімічний сполучникові **щоб** — **аби**, який вносить у конструкцію з підрядним мети обмежувальний відтінок, напр.: *Очі непомітно спинялись на оголошеннях старої газети, на етикетці від цигарок, на суглобах власних пальців, на все пильно роздивляючись, скрізь шукаючи пристановища, аби не звернутись на зрадницький аркуш...* (В. Підмогильний).

У складі дієприслівникового звороту можуть вживатися слова **занадто**, **досить** тощо, які вказують на надмірні або достатні підстави, послаблюючи бажальне значення підрядної частини ре-

чення, напр.: Що в інституті, що вдома він почував себе чудово, маючи **занадто** праці, академічної та громадської, **щоб** про щось серйозно замислюватись, зокрема про щось неприємне (В. Підмогильний).

Значення мети може ускладнюватися іншими обставинними чи атрибутивними відтінками, якщо підрядне речення пояснює один із залежних компонентів дієприслівникового звороту, напр.: Зоська стояла поруч, *тихо плескаючи в долоні, щоб не збудити увагу в помешканні* (В. Підмогильний) — *плескала тихо (чому?), щоб не збудити увагу в помешканні*; Та, *нових не мавши гвоздів, Щоб прибити знов Христа, Хоч з соломи перевеслом Прив'язали до хреста* (І. Франко) — *не мали гвоздів (яких?), щоб прибити Христа*.

Дієприслівниковий зворот здатний приєднувати залежну предикативну одиницю у складнопідрядному реченні з підрядним причини, яка здебільшого розкриває причину другорядної дії і призводить до її реальних наслідків, напр.: Він підіймався під гору, *часто спиняючись, бо чавила його ядуха* (В. Шевчук) — *чавила ядуха, тому часто спинявся*.

Підрядне речення в аналізованих структурах також може означати обґрунтування причини того, про що говориться у дієприслівниковій конструкції, напр.: Спершу прислухаюся до звуку свого голосу, дивуюся тому, що він тут так по-чужому, зовсім зайво обізвався, і ще вловлюю, як він затихає, зникає невідомо де, *так і не оставивши сліду, бо не зачепив ніщо свідомість* (Є. Гуцало).

Найпоширенішим засобом зв'язку між дієприслівниковим зворотом і залежною предикативною одиницею виступає сполучник **бо**, який виражає, зазвичай, власне причинові значення. На місці **бо** у підрядній частині речення може виступати частка-сполучник **адже**, яка передає своєрідну причину-пояснення, напр.: Дивиться на нього стурбованими і зацікавленими очима, *чекаючи, певне, чогось незвичайного, адже кожна дівчина чекає від свого обранця чогось незвичайного* (В. Шевчук).

У складнопідрядному реченні з підрядним причини, що характеризується придієприслівниковим зв'язком, у значенні причини при словах на позначення емоційного стану вживається також сполучник **що**, однак причинове значення не чітко відмежоване від об'єктного, напр.: “Пропaday усе пропадом, женюсь на Кате-

рині!” — викрикував він, *сам дивуючись цьому рішенню і радий, що воно до нього прийшло* (Є. Гуцало).

Не виключений і зв'язок дієприслівника з підрядним причини за допомогою сполучника **чи не**, напр.: Хлопець стояв коло невеликої подільської книгарні, що здавалась йому сліпучою, *немов вагаючись, чи не вертати на пристань* (В. Підмогильний).

У сучасній українській мові поширеними є складнопідрядні речення порівняльні, підрядні частини яких залежать від дієприслівника чи дієприслівникового звороту. Приєднуючись до дієприслівника за допомогою порівняльного сполучника, предикативна одиниця позначає дію, яка зіставляється з другорядною (дієприслівниковою) дією або уподібнюється їй. Якщо в підрядній частині ситуація подається як реальний факт, тоді виражається реальне порівняння, в оформленні якого спеціалізується сполучник **як**, напр.: Свічки зблискували,... збігались у гурт, розлітались, окреслювали кола, півкола, *залишаючи по собі в повітрі довгі сліди, як то полишає падуча зірка* (Є. Гуцало).

Підрядні порівняльні речення з сполучником **як** здебільшого бувають неповні, тобто з відсутнім присудком. Притому підрядна частина орієнтована на дієприслівник, а отже, поряд із сполучником легко домислюється дієслівний присудок, семантично подібний до дієприслівника. Головний член підрядної частини — присудок — підказується, зазвичай, об'єктним чи обставинним членом, напр.: Макар бабляв камеру, *розминаючи її пальцями, як (розминає) чинбар телячу шкіру* (Г. Тютюнник).

Порівняльні конструкції, приєднані до дієприслівника, можуть складатися лише з називного відмінка іменника (з пояснюючими словами або без них), що виконує роль головного члена підрядної частини складнопідрядного порівняльного речення — підмета, при якому пропущено присудок. У таких випадках іменник на позначення конкретного предмета виступає носієм певної дії, ознаки, яка названа дієприслівником, напр.: Пізно ввечері, *узявшись за руки, як (беруться) маленькі діти*, сплакані й тихі, вони прийшли на подвір'я Сісерки (Ю. Мушкетик).

Значення уявного порівняння надають підрядній частині, залежній від дієприслівника (дієприслівникового звороту), сполучники **немов**, **наче**, **ніби**, які виражають відношення уподібнення не до

справжньої, а до уявної події, напр.: Тоді вона голосно заплакала, *захлинаючись і хрипучи, немов стримувана повінь сліз відразу випорснула з її очей руйніщким потоком* (В. Підмогильний); Місяць утік, небо посіріло, а коли зовсім розвиднілось, вітер схопився, і вогонь ліниво, байдуже, *ні крихти не вважаючи на людей, наче й не їхні хати він пожер*, став погасати (В. Винниченко).

Підрядні частини зі значенням уявного порівняння також частіше бувають неповними. У таких конструкціях продуктивним виступає сполучник *мов*, напр.: Стефан випростався, *обома руками тримаючи Глонку, мов сокола на плечі* (О. Гончар).

За словами Л. М. Коць, дієприслівник (зворот, утворюваний ним) не може приєднувати предикативні одиниці у складнопідрядному реченні з підрядним допусту [2: 152]. Згідно з нашими спостереженнями дієприслівник зберігає і цю здатність дієслівного слова. Підрядні частини, які завжди постпозитивні, поєднуються з дієприслівниковим зворотом за допомогою сполучника *хоч*, напр.: Котя рвучко підводиться і твердо, *не заточуючись, хоч машину кидає з боку в бік*, іде до заднього борту (Г. Тютюнник).

Непродуктивними в сучасній українській мові є складні речення, у яких залежні від дієприслівникового звороту підрядні частини виявляють семантику часу. За допомогою різних чи однакових видових форм (недоконаний вид) дієприслівника і дієслова-присудка підрядного речення, а також за допомогою сполучника *коли* виражається значення одночасності основної і другорядної дій, напр.: Часто, *забігши до Тереня по обіді, коли в попівському подвір'ї все спало*, я чув у хаті поета розмову й зупинявся... (В. Винниченко).

Для позначення обмеженої одночасності використовуються сполучники *поки*, *доки*, які виражають своєрідне значення, коли другорядна дія не виходить за часові межі основної. При зазначених сполучниках дуже часто виступають підсилювальні частки *аж* і *не*, напр.: Сидів, *тиснучи долонями на очі, доки не заспокоївся* (В. Шевчук);... Кури ховались під тинами і сиділи, сумно схиливши голови, *немов чекаючи, поки прокинеться життя у дворі* (В. Винниченко).

Дієприслівниковий зворот може поєднуватися з предикативними одиницями за допомогою сполучника *ніж*, напр.:... Він сидів вечорами в бібліотеці, аж поки можна було в ній лишатись,

поринаючи в книжки **глибше**, **ніж** цього могла вимагати найбільша пильність; Звівши своє життя до механічної дії, хотів бачити її (культуру) і в інших, **стаючи розумніший**, **ніж** це собі варто дозволяти (В. Підмогильний). Складнопідрядні речення з сполучником **ніж** у сучасній синтаксичній науці кваліфікують як компаративні з ознаками нерозчленованих і розчленованих конструкцій [8: 586]. Специфічною ознакою цих речень є наявність опорного компонента у вигляді компаратива — форми вищого ступеня. У наведених реченнях підрядна частина пояснює залежний від дієприслівника прислівник і прикметник вищого ступеня, виступаючи безпосередньо після них.

Менш уживані конструкції, у яких прикметник у формі вищого ступеня поєднується з придієприслівниковим іменником, напр.: Путь на Голгофу велична тоді, коли знає людина, на що й куди вона йде, не прагнучи інших тріумфів, **знаючи вищу величність**, **ніж** *ту, що з престолу гукає: “Я з ласки божої цар, бо, гляньте, сиджу на престолі!”* (Леся Українка).

На місці прикметникових форм вищого ступеня може виступати слово **інше**, напр.: Тільки ж той крик Прометея на струнах удали здолають руки того, хто у серці іскру небесну ховає, рід свій веде з Прометея і предківський спадок шанує, **тямлячи іншу красу**, **ніж** *ту, що на ярмарку завжди руки до бубна призводить, а ноги до скоків безладних* (Леся Українка).

Отже, дієприслівниковий компонент із напівпредикативним значенням у структурі складнопідрядного речення розчленованого типу здатний підпорядковувати собі підрядні речення мети, причини, допусту і порівняння. Непродуктивними є синтаксичні структури, в яких залежні від дієприслівника предикативні одиниці виявляють семантику часу. Серед складнопідрядних речень із придієприслівниковим підрядним компонентом не зафіксовано побудов із підрядними реченнями умови і наслідку.

Залежні від дієприслівника предикативні одиниці завжди постпозитивні, звичайно вони пов'язуються з головною частиною речення за допомогою семантичних сполучників, які реалізують закріплені за ними семантико-синтаксичні відношення.

1. *Бовтрук Н. Й.* Дієприслівникові конструкції в сучасній українській мові: Дис.... канд. філол. наук. — К., 1955.
2. *Коць Л. М.* Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. — К. 1964.
3. *Коць Л. М.* Залежні від дієприслівника синтаксичні конструкції // Дослідження і матеріали з української мови. — К., 1962. — Т. 5.
4. *Кузьмич О. М.* Віддієслівні утворення в українській мові: Автореф. дис.... канд. філол. наук. — Луцьк, 1996.
5. *Кульбабська О. В.* Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові: Автореф. дис.... канд. філол. наук. — Чернівці, 1998.
6. *Лькова Т. В.* Взаимосвязь деепричастия и основного глагола в структуре предложения: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Ростов-на-Дону, 1975.
7. *Сасинович Е. С.* Дієприслівники в сучасній українській мові. — К., 1963.
8. *Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф.* Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. — К., 1994.

УДК 811.161.2:81'373.611

Л. А. Семененко

ПРЕФІКС-МОДИФІКАТОР *ПРЕ-* У РЕПЕРТУАРІ ПОЕТИЧНИХ ІДІОСТИЛІСТИЧНИХ КОДІВ

У статті аналізується креативний потенціал форманта *пре-* як експонента семантико — граматичної категорії кількісної градації ознаки у поетичному мовленні, його емотивно -експресивна потужність і здатність до модифікації значення лексем різних частин мови.

Ключові слова: префікс-інтенсифікатор, інноваційні лексеми, модифіковані ад'єктиви/адвербіативи.

Creative potential of the formant *pre-* as exponent of semantico-grammatical category of quantitative gradation of sign in poetical speech, its emotive-expressive power and ability to modify meaning of lexemes of different parts of speech are analysed in the article.

Keywords: prefix-intensificator, innovative lexemes, modified adjectives/adverbials.

Виучувані одиниці розглядаються у системі координат морфостилістики, яка вивчає процеси безперервного ускладнення існуючої системи поетичного мовлення як особливого типу художнього моделювання, динамічні процеси у структурі цього коду, певні марковані елементи морфологічного рівня, що характеризуються змістовою ускладненістю.

Функціонування у поетичному дискурсі ад'єктивних лексем із семантикою надмірної кількості/інтенсивності ознаки, що вноситься до структури значення префіксом **пре-** може супроводжуватися актуалізацією саме цієї семи/грамеми (за умов нагнітання, концентрованого вживання узуальних лексем; творення оказіональних / потенційних модифікованих ад'єктивів від узуальних мотиваторів; додавання означеного префікса до оказіональних лексем-модифікатів тощо). У поетичному ідіолекті спостерігаються численні вербальні рефлексії щодо способу вираження означеної семи/грамеми. Маркованим утворенням притаманні розширення функціональних семантико-конотативних виражальних можливостей, здатність виступати діагностичними характеристиками мовностилістичної специфіки поетичного мовлення і бути зняряддям втілення і відбиття індивідуально-авторського бачення навколишніх реалій і їх характеристик.

Формантом, що передає значення високого ступення вияву ознаки, вказує на більшу проти звичайної міру якості, “вносить у семантику утвореного слова значення хоча і великої, але порівняно з префіксами **над-, архі-** і т. д. середньої кількості ознаки” [2:116], виступає префікс **пре-: превисокий** — дуже високий, **прегіркий** — дуже гіркий, **прерізний** — дуже різноманітний. “У межах цього значення він, — за слушним зауваженням К. Г. Городенської, — має функціональні відповідники серед словотворчих суфіксів, вибір яких залежить від лексичного наповнення твірного прикметника, пор: **пребагатий і багатющий, прегарний і гарненький, предовгий–довжезний, довжелезний, довжений; презлий і злючий, злющий**. Перетинаючись функціонально, ці словотворчі афікси розрізняються за своїми оцінними значеннями: префікс **пре-** надає дериватам позитивного оцінного забарвлення, а згадані суфікси — негативного” [3:207]. В. О. Горпинич вважає, що дериватор **пре-** має значення максимально високого ступення вияву ознаки [4:149], що можна вважати перебільшенням.

Власне прикметниковий префікс — модифікатор **пре-** — носій граматичного значення високого ступеня вияву кількості ознаки, “у парадигму префіксальних значень надмірної ознаки він входить як початковий компонент її кількісної градації” [2:116]. Означене твердження потребує уточнення. Якщо групували префікси словотвір-

но-граматичної категорії інтенсивності вияву ознаки за принципом “ієрархічно впорядкованого ряду” від найменшого ступеня вияву інтенсивності до найбільшого, тобто утворити ланцюжок “незначна інтенсивність — висока інтенсивність — дуже висока інтенсивність”, то початковим компонентом цієї системи буде виступати префікс **за-**, а префікс **пре-** — це репрезентант другої ланки тріади [1:188]. Інтенсифікатор **пре-** у поетичному мовленні вносить до структури значення якісних прикметників квант експресивності:

Преловкі потішники темного люду,/ плетуть словеса непотрібні повсюди,/ речуть на великдень — горласті і хтиві — /під вікнами вірші свої нечестиві. /А світ окаянный, розвісивши вуха, /безтямно регоче і все оте слуха [В. Базилевський “Мандрівні дяки”].

...І хоч би слово, що і він /Складає вірші, що у нього/ Перлин віднайдено **премного**,/ Що кожен твір, неначе дзвін [О. Лупій “Пе-рша зустріч. Пам’яті Василя Симоненка”].

Коли експонент граматичного значення великої кількості ознаки **пре-** оказіонально додається до стійкого термінологізованого словосполучення чи словосполучення, що наближається до таких одиниць — виникають різні експресивно й емоційно забарвлені ефекти, наприклад, у інноваційному слововжитку можуть бути конотовані іронія, сарказм. Такі слововживання супроводжуються й експресією вжитку й експресією сприйняття маркованого комплексу. Один із віршів-памфлетів українського Джонатана Свіфта — Михайла Стрельбицького має назву “**Превелика політика**; чорнова робота”. Усталене словосполучення **велика політика**, ад’ектив якого штучно зазнав ступенювання, накладається на перераховані дрібнючі справи “нашого пана Президента” “Валуєвського Мовного Простору”. Розбіжність між модифікованою назвою — **превелика політика** і суттю описаних реальних вчинків стає ще більш вражаючою і призводить до розвитку у маркованому словосполученні контекстуальної енантіосемії, теж емоційно забарвленої і зрозумілої всім читачам [див.: М. Стрельбицький “**Превелика політика**; чорнова робота”].

Порівняйте також:

В церковнім приході закінчивши школу,/Твій батько їв **хліб прекрутого помолу**/Та голосом тихим, бувало, лиш гляне:/”Дивись-но мені, ой Іване, Іване!” [І Драч “На педагогічні теми”].

За спостереженнями М. В. Іщук, у “Словнику української мови” (в 11-ти т.) зареєстровано понад 70 дериватів-ад’єктивів із цим префіксом, причому 33 лексеми фіксуються цим словником уперше (**пребідний, прегіркий, предобрий, предорогий, прелютий, препаршивий, преповажний, пречорний** тощо). На матеріалі художнього мовлення нею зібрано ще 39 лексем з означеним префіксом, не зафіксованих словниками: **пребезумний, преблагий, прескорбний, пречестний** (Шевченко); **преважний** (Рильський); **превеличений, прелінивий, препростий, прерозумний, пресухий, прехудий** (Квітка-Основ’яненко); **превічний, прежовтий, презолотий, прекислий, прекучерявий, пресиній, пречуткий** (Яновський); **прегордий, пренаївний** (Драч); **предавній** (Смолич); **презлючий** (О. Іваненко); **прекислючий** (Глібов); **прелихий, пресвіжий** (Гуцало); **прескверний** (Казка); **претерпкий** (Гончар); **престрашений** (Квітка-Основ’яненко). До речі, ад’єктив **престрашений** вже зафіксовано у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” (170.000 слів, 2002р.): **престрашений**, -а, -е. розм. Надзвичайно страшний. Порівняйте: **страшений**, -а, -е. Розм. 1. Дуже страшний своїм виглядом, своїми діями, великою силою, потужністю і т. ін. // Дуже великий розмірами, кількістю і т. ін. Цей список можна продовжити: **прешкетний** [В. Бобинський]; **пренепокірний, пренепорочний** [І. Багрянний]; **преловкий** [В. Бразилевський]; **прехимерний, преглибокий** [С. Чарнецький]; **прегладкий** [М. Рудницький]; **преголубий** [Б. Лепкий]; **пребілий, пресиній** [В. Коротич, пребілий також трапляється у Д. Рихтицької, а **пресиній** — у В. Кордуна]; **преміцний** [В. Ткаченко]; **премоторошний** [В. Скуратівський]; **презхвалий** [Ю. Андрухович]; **пребуйний** [А. Колісниченко]; **прегіршний** [Г. Зленко]; **прегіршений** [Н. Чамплай]; **прешалений** [Д. Матола]; **прескорбний** [В. Гаврилюк, є у Шевченка]; **преповний** [Б. Нечерда]; **прегіркавий, препекельний, преубогий, прекрутенний** [І. Драч]; **предавній** [Є. Гуцало; М. В. Іщук зафіксувала цей дериват у Ю. Смолича]; **пребайдужісінській** [А. Глушак]; **предобренька** [П. Скунець]; **пречервоний** [В. Коломієць]; **прегордий** [В. Стус, Б. Рубчак]. “В українській мові, на відміну від російської, — зауважує М. В. Іщук, — префікс **пре-** не приєднується до прикметників у формі вищого й найвищого ступенів порівняння, прикметників суб’єктивної оцінки якості, крім деривата **прехорошенький**,

який має подвійну мотивацію (**прехорошенький**–**хорошенький і прехороший**), і похідного **пресвятіший** (пор.: **пресвятіший — святіший і пресвятій**), а також нечисленних утворень від прикметників із суфіксом **-енн-** (**предовжений, превисоченний**)”[5:195]. Ад’єктивна лексема-модифікат **пребайдужісінський** засвідчує можливість введення грамеми збільшеної кількості ознаки (формальний експонент **пре-**) до кодифікованого деривата **байдужісінський** з суфіксальним експонентом **-ісінськ-** — носієм синкретичного значення — збільшеної кількості ознаки і суб’єктивної оцінки якості.

Порожнє слово так гримкоче,/ Як на вибоїнах діжа. / Порожнє слово — потороча,/ Його цурається душа. / <... > Порожнє слово крил не знає? / Під ноги пада камінцем. / Воно завжди уб’є наснагу/ З **пребайдужісінським** лицем [А. Глушак].

Модифікація значення саме кольоративів і похідних адвербіативів — яскрава ознака поетичного мовлення Віталія Коротича:

Поетів не тривожить хмарний став — / Вже є супутник знаком висоти. / Блакитний безмір неба скуштував / Ракетні та бензинові хвости. / Над вибухи та шлейфи літунів/ Хлюпочеться **пресиній** хмарний став;/ В нім потонуло сто мільйонів днів / І розчинилось десять тисяч слав [В. Коротич “Осінь”].

Ми в тому липні досі ще ідем—/ Над морем синім, над **таким пресинім**... [В. Коротич “Спогад про липень”].

Коли замовкнуть втомлені громи, / А всі дощі відлинуть і відплачуть — / Я поцілую сніг, / бо все це значить,/ що знову дочекались ми зими. / **Пребіло** й чисто настає пора,/ Коли нам студить чола зимний вітер [В. Коротич “Сувора пора”].

Пор. також функціонування модифікаторів — кольоропозначень в ідіолектах інших митців слова:

А мої/**Білі, білі**/ Вибілені/ Біллю букви — / Немов — /Ті голуби/**Пребілі** — / Я зерном / Істини/ Розсію — /По ріднім/ Ґрунті/ Добром/ Надії... [Д. Рихтицька “Храм мистецтва”].

Півники в лісі/ співом зайшлися — **синім-пресинім**,/ півники в лузі/ в сонячнім крузі — вогнем спалахнули: \ в небі ні хмари — мокрі отари/ всі кучеряві. / Сонцерусяві [В. Кордун “Храм мистецтва”].

Діти малюють яскравими фарбами: / **червоною-пречервоною**,/ яро-зеленою,/ буйно-оранжевою... [В. Коломієць].

Вживання таких маркованих утворень у дискурсивних умовах супроводжується, як правило, або нагнітанням непохідних/похідних лексем-кольоративів, або вираження семантико-граматичного значення збільшеної кількості ознаки відбувається шляхом редуплікації ад'єктивних/адвербіативних слівформ. Сумісне вживання таких одиниць — контактне чи дистантне — модифікує кількісний вияв ознак в бік її збільшення і вводить означені одиниці до функціонально-семантичного поля інтенсивності ознаки. Семантичним відповідником різних структурно-комбінаторних різновидів редуплікації є прислівник **дуже**, який вказує на високий ступінь вияву ознаки. У поетичному мовленні будь-яка структурна модифікація сприяє семантичній модифікації, уточненню параметрів авторського бачення навколишнього світу.

Власне, стверджує М. В. Іщук, префікс **пре-** може поєднуватися з будь-якими якісними прикметниками, обмеження лексичного чи словотвірного характеру тут майже не діють. Наприклад, можливі, але не кодифіковані такі деривати: **пребрудний, преакуратний, прем'який, превихований, предурний, преуважний** і под. [5:194].

Проілюструвати незамкненість номенклатурного списку таких модифікатів — потенційних лексем — з визначеним семантико-граматичним значенням можна великою кількістю прикладів, але обмежимося кількома:

Що то в полі? гей, окурюються вулики,/ чи то попасом пішли по житі вогники.../ Посерпнево дотліва скаженим вугликом / побарвінщина — пожнив'я — поволощина.../Настинала того полечка, та й волоком / двоє снопиків гундосих поволочено, / двоє снопиків ще й сліз **преповні** оченьки [Б. Нечерда “Марія. Феєрична поема”]. Бинди є у синій скрині,/ бинди теж —/зелені й сині. /Є вишневі, наче вишні,/що в саду вродили пишно. / Навіть заполоч у скрині/ще бабусі Катерини!/ В синій скрині/ дерев'яній/скатертинна є **предавня**. / Скатертинна ця/ **предавня**—про бабусю/пам'ять славна[Є. Гуцало”Синя скриня”]. Чому мовчиш, кажу,/Чи ти вже не моя,/Чи тобі душно,/ Душе, до знемоги?/Чи так тебе,/Душе, кайданить крутія/Крута мого життя/ І хист мій **преубогий**[І. Драч 1994:252]. Криком кричаним, чорним прогортотом,/Ще й огортує дивним огортотом,/Ходить кручами **прекрутенними**,/Полунощними, полуденними [І. Драч”Крик півня”].

У поетичному мовленні означена можливість префікса **пре-** до сполучення з основами переважної більшості якісних прикметників і здатність таких дериватів до передачі не тільки кількісної градації вияву ознаки, а й до актуалізації конотативно-аксіологічного компонента у структурі значення лексеми використовується вповні. Слід звернути увагу і на те, що означений префікс — модифікатор з тим самим значенням може приєднуватися в ідіолектах окремих поетів і до дієслівних лексем:

Іще нічого не втрачено,/сестро моя Україно,/ бо ж і з байстриати **можуть-преможуть** бути люди,/і щонайперш — окрилені духом/ за нинішнього роїння петард [Б. Нечерда].

Прощаю вас, лихі кати мої,/прощаю вас.../<...> Прощальний змах батьківської руки,/ о **препрощай**,/ і впали кучугурами віки—/[перемагай]/...[В. Стус].

... Коли жінка-вчитель вродлива,/ Мов краса незбагненна сама,/ **Пренудотність** суфіксів пестливих/ Нас любити вчила жартома [В. Бондар”Жінка”].

Адже ніщо в світі не є таким зайвим, безглуздим і кумедним, як добра поезія, але водночас і ніщо в цьому світі не є таким необхідним, значущим і доконченим, як вона ж, **Ваше Преукраїнство** [король України Олелько Другий (Довгорукий-Рюрикович) –Л. С.] [Ю. Андрухович].

Когнітивна та перцептивна діяльність людини, а особливо митця, завжди пов’язана з пошуком і використанням узуальних/ потенційних/ оказіональних виражальних можливостей мовних знаків. Про наявність цієї антропоцентричної скерованості творчої особистості свідчить зібраний та проаналізований нами матеріал.

1. *Безпояско О. К., Городенська К. Г.* Морфеміка української мови. — К., 1987.
2. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови: Морфологія. — К., 1993.
3. *Городенська К. Г.* Прикметникова словотвірна категоризація супровідної предикатності // Південний архів. Філологічні науки. — Вип. XIV. — Херсон, 2002.
4. *Горпинич В. О.* Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. — К., 1999.
5. *Ицук М. В.* Словотвірна активність форманта **пре-** в українській мові // Культура народів Причорномор’я. — №32. — Симферополь, 2002.
6. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К., 2004.

ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗГЛЯДУ КОМПАРАТИВНОСТІ

У даній статті з'ясовано прагматичні аспекти розгляду компаративності, зроблено акцент на мовленнєвій поведінці адресанта в компаративних ситуаціях, виявлено механізми реалізації емоційно-оцінної інформації.

Ключові слова: компаративність, компаративна ситуація, адресант, інтенція, прагматичний ефект.

The pragmatic aspects of comparison were ascertained, made accent at linguistic conduct of addresser in the comparative situations, found mechanism of realization emotional information in this article.

Key words: comparison, comparative situation, addresser, intention, pragmatic effect.

Усебічне наукове висвітлення живої мови з урахуванням її процесуального характеру й соціальних сфер функціонування не охоплюється традиційними розділами описового курсу мови. Саме тому, зазначає О. С. Мельничук, цей курс потребує безпосереднього доповнення розділом, у якому має розглядатися проблематика теорії мовних актів і дискурсу, а також психолінгвістичних і когнітивних аспектів мовлення [16: 19].

У лінгвістиці останніх десятиліть ХХ століття відбувся “прагматичний поворот”, результатом якого став акцент на прагматичних, насамперед соціально-психологічних та інших конситуативних чинниках використання одиниць мови. Проблемним полем лінгвістичної прагматики, або прагмалінгвістики, є комплекс питань, пов'язаних з адресантом, адресатом, їх взаємозв'язками в комунікації, ситуацією спілкування. Прагмалінгвістика, таким чином, бере до уваги складові зовнішнього контексту, що можуть бути визначені як когнітивно-психологічні якості учасників комунікації, і постає як одна з найважливіших складових комунікативної лінгвістики [5: 14].

Основи прагматики були закладені Ч. Пірсом, Ч. Моррісом, Дж. Остіном, Дж. Серлем, П. Стросоном, розвинуті Л. А. Кисельвою, В. Г. Гак, Н. Д. Арутюною, І. П. Сусовим, Т. В. Булігіною, В. З. Дем'янковим, Ю. С. Степановим. У сучасному українському

мовознавстві окремі питання прагмалінгвістики вирішують І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, Т. В. Радзієвська, Т. А. Космеда та інші. На сучасному етапі прагматика є міждисциплінарною галуззю теорії комунікації, яка, за словами О. О. Селіванової, “здіює практично всі лінгвістичні напрями, а також деякі положення логіки та філософії, соціології і психології, етнографії і кібернетики” [22: 133].

Останнім часом більшість учених сходяться на думці, що найбільш повний аналіз мовних явищ досягається при прагматичному підході, який передбачає врахування всіх екстралінгвальних чинників, усіх тонкощів стосунків між учасниками спілкування. Як зауважує Дж. Остін, у принципових рисах своєї будови мова постає як егоцентрично орієнтований механізм, який призначений обслуговувати і просувати прагматичні інтереси мовця [18: 114]. Крім урахування сфери функціонування мови, мети комунікації, за прагматичного підходу увага надається вивченню впливу адресанта на адресата висловленням (мовленнєвим актом) і спонукання його до реакції у відповідь, інакше кажучи, мовній регуляції поведінки, або мовному моделюванню поведінки. Виходячи зі сказаного, особливо актуальним питанням є пошук прагматичної насиченості висловлення і його складових. Під висловленням розуміємо речення як абстрактну мовну одиницю, яка розглядається в аспекті її комунікативної організації, як компонент акту мовленнєвого спілкування.

Прагмалінгвістика як порівняно молода галузь науки ще не має чітких контурів, і об’єкт її дослідження остаточно не визначено, завдання її розуміються вченими по-різному. Більшість мовознавців вважають, що до сфери розгляду прагмалінгвістики відноситься все, що пов’язано з вибором певних одиниць мови у конкретній ситуації спілкування.

Урахувавши погляди різних дослідників, вбачаємо завдання прагмалінгвістики у виявленні зв’язків між уживанням певних мовних одиниць у процесі спілкування й тими ситуаціями, у яких мовні одиниці використовуються, у встановленні норм і закономірностей для типових випадків комунікативно орієнтованої мовленнєвої поведінки. При цьому обов’язково потрібно брати до уваги всі особливості стосунків, у які вступають учасники спілку-

вання в процесі діяльності і які обумовлені конкретно комунікативною ситуацією.

При дослідженні компаративності в прагмалінгвістичному аспекті до розгляду включаються такі питання, як первинні і вторинні функції, перехідні функції мовних одиниць із семантикою компаративності, роль контекстуальних засобів у вираженні наміру мовця в різних ситуаціях, цілеспрямований добір одиниць мови в процесі спілкування, виходячи з їх доцільності в даній комунікативній ситуації.

Як свідчать дослідження, процес комунікації неможливо дослідити без урахування прагматичних чинників, які відображаються в ряді категорій висловлення. Одні з них орієнтуються на мовця (локалізація: персональна, просторова, часова; модальність диктуму, що відображає відношення повідомлюваного до дійсності з кута зору мовця, і модальність модусу, яка відображає знання, волю і почуття мовця до повідомлюваного; оцінка; емотивність), інші — на слухача (інформованість; експресивність; прозорість) та на міжособистісні стосунки (соціологічний аспект спілкування, стилістичні модифікації мовних засобів) [9: 13; 8: 360-361].

Мовленнєвий акт передбачає двох учасників: суб'єкта і адресата мовлення, які належать до важливих компонентів комунікації. Адресант (суб'єкт мовлення, комунікатор, автор, мовець) ініціює комунікацію і є джерелом інформації, яку кодує й подає у відповідних формах, доступних для адресата. Він “відображає у своїй свідомості відношення між предметами дійсності й компонентами мовленнєвого акту” [9: 13]. Адресат (слухач, отримувач інформації, інтерпретатор, реципієнт, комунікант) сприймає й інтерпретує повідомлення відповідно до своїх когнітивних стратегій і конституативних умов. Він вступає в комунікацію не як “глобальна” особистість, а в певному своєму аспекті (амплуа або функції), який відповідає аспекту адресанта. У звичайній мовленнєвій ситуації параметри учасників комунікації повинні бути між собою узгоджені або перебувати в урівноважених ситуаціях, іноді асиметризовані різницею у стбті, віці, соціальному становищі [2: 357-358].

Одне з центральних місць серед понять прагмалінгвістики займає поняття інтенції. Комунікативна інтенція як осмислений чи інтуїтивний намір адресанта визначає внутрішню програму мов-

лення і спосіб її втілення відповідно до ситуації спілкування. До основних чинників, які зумовлюють мовленнєву інтенцію, відносять мотивацію, сукупність зовнішнього впливу на організм від даної обстановки, прийняття певного рішення [15: 31-32]. Безперечно, необхідні певні умови для реалізації інтенції. Найважливішими чинниками реалізації її Ф. С. Бацевич вважає такі: рівень володіння мовою, функціонально-стилістичний, соціолінгвістичний, афективний чинники, індивідуальний мовленнєвий досвід, мовленнєвий контекст і мовленнєва ситуація [5: 116-117].

У межах функціонально-стилістичного чинника виділяють у свою чергу три складових: вибір типу мовлення залежно від призначення конкретного висловлення, вибір форми мовлення залежно від умов спілкування, вибір стилістичних засобів відповідно до їх соціальних “ролей” [15: 34-35].

У структурному плані інтенцію розглядають як таку, що складається з двох компонентів. Перший компонент, який називається вихідною (актомовленнєвою) інтенцією, містить цільову спрямованість мовленнєвого акту. Другий компонент, який називається кінцевою (постактомовленнєвою) інтенцією, передбачає досягнення головної мети [20: 74-88]. Як зауважує В. В. Козловський [12: 49], актомовленнєві інтенції не відбивають відносно повної картини задуманого. Для найповнішого сприйняття комунікативного акту важливішим є постактомовленнєвий етап, реалізація якого відбувається за межами мовленнєвого акту. Із цим міркуванням важко не погодитися.

Останнім часом мінімальною одиницею спілкування, одиницею руху інтенції мовця в комунікації визнають мовленнєвий акт (МА). У МА як цілеспрямованій мовленнєвій дії, яка здійснюється згідно з прийнятими в даному суспільстві принципами й правилами мовленнєвої поведінки, виділяють такі складові: локуція (побудова граматично правильного речення з певним смислом), іллокуція (втілення у висловлюванні комунікативної інтенції, надання конкретної спрямованості висловленню), перлокуція (можливі наслідки впливу на свідомість або поведінку адресата). Прагмалінгвістика досліджує іллокутивний і перлокутивний аспект мовленнєвого акту.

Найважливішою ланкою в структурі МА є іллокутивний акт,

оскільки він показує, яким є комунікативний намір адресанта, чого він хоче досягти даним висловленням. Це, власне, те, заради чого створюється конкретний МА, тому він ототожнюється з іллокутивним [6: 38-39]. Іллокуція — це спосіб використання локуції: інформувати, переконувати, звертатися, наказувати, ототожнювати, описувати, критикувати, обіцяти, дякувати тощо. Кожний МА належить до певного типу відповідно до іллокутивної функції висловлення й має певну іллокутивну силу [14: 93-94; 19: 24].

Іллокутивна сила належить до сфери прагматичної семантики і вкладається у висловлення з метою здійснення певної модифікації поведінки, знань, емоційного стану адресата мовлення [17: 22].

Важливу роль у побудові висловлення відіграє його призначення, сила спрямованості на адресата, оскільки основною метою адресанта є здійснення впливу на думки, почуття чи волю слухача й очікування відповідної реакції у відповідь. Адресант виконує мовленнєву дію з розрахунком на перлокутивний ефект, який призведе до порозуміння, тобто він здійснює прагматичний вплив, під яким розуміється регуляція поведінки адресата. При цьому маємо на увазі не стільки спонукання до безпосередньої мовленнєвої дії, скільки опосередкований вплив, спрямований на формування певних емоцій, відношень, оцінок, необхідних для адресанта. У результаті ці установки повинні призвести до організації такої поведінки адресата, на яку розраховує адресант.

На формування висловлення і його інтерпретацію впливає пресупозиція, яку трактують як невербальні фонові знання, до котрих апелює адресант, висловлюючи думку, та слухач, сприймаючи її. Як стверджують учені, пресупозиція — це спільний фонд знань, спільний досвід, спільні попередні відомості про явище, подію, стан речей, якими володіють комуніканти; зона перетину їх когнітивних просторів, яка актуалізується в процесі спілкування [5: 181; 1: 88; 9: 13].

Висловлення завжди спирається на фонові знання співрозмовників, на стратегію діалогу, на загальні закони мислення [9: 13]. У компаративних категорійних ситуаціях адресант виходить у першу чергу з фонових знань про об'єкт порівняння, про його властивості, статичні й динамічні ознаки. Із метою адекватного сприймання та розуміння того, про що говорить адресант, адресат по-

винен мати певне уявлення про об'єкт порівняння, яке збігатиметься з уявленням мовця. Отже, обираючи об'єкт порівняння, адресант розраховує на досвід адресата, його знання.

Комунікант, на думку О. О. Селіванової, — мовна особистість, детермінована сукупністю ментальних, психічних, емоційних, оцінних, прагматичних та інших ознак [22: 137-138]. Не вдаючись до аналізу типології мовних особистостей, детально розглянутої Ф. С. Бацевичем [5: 188-191], підтримуємо думку О. О. Селіванової про оригінальну класифікацію мовних особистостей І. М. Прожогіної [21]. Дослідниця виділяє два типи мовних особистостей: поняттєво-логічний та асоціативно-художній. Серед засобів вираження мовної особистості першого типу, що характеризується логічною структурною організованістю та логічно аргументованим змістом і побудовою тексту, переважають слова з прямим значенням. Для другого типу мовної особистості, яка характеризується асоціативним способом формування висловлення, образністю, притаманне використання метафор, порівнянь, синонімів тощо. Беручи до уваги різні компаративні ситуації, вважаємо, що в них реалізується мовна особистість асоціативно-художнього типу, хоч не можна заперечувати окремих зон перетину з поняттєво-логічним типом. Докладніше про це йтиметься при дослідженні конкретних компаративних ситуацій у прагмалінгвістичному аспекті.

У будь-якому випадку стверджуємо, що мовна особистість автора підпорядковується законам, які притаманні всім членам мовного колективу, а також характеризується власними диференційними ознаками.

Успіх комунікації, у тому числі в компаративних ситуаціях, великою мірою залежить від мовної та комунікативної компетенції адресанта і адресата. Учасники спілкування повинні володіти засобами мови, знати закони їх використання. Крім знання мови, адресант мусить уміти використовувати її в конкретній ситуації. Недостатній рівень комунікативної та мовної компетенції зумовлює різного роду девіації, спричинені як адресантом, так і адресатом. Типологія комунікативних девіацій докладно розглянута Ф. С. Бацевичем [5: 215-249].

Мовні засоби із семантикою компаративності з погляду систе-

мно-структурної організації, як уже зазначалося, становлять функціонально-семантичне поле. Їх дослідження з кута зору функціональної граматики і прагмалінгвістики дозволить встановити структуру ФСП компаративності, сприятиме з'ясуванню мовленнєвої поведінки адресанта в компаративних ситуаціях. Особлива увага при дослідженні приділятиметься прагматичним аспектам спілкування, пов'язаним з адресантом, оскільки він “задає основні “координати” спілкування, значною мірою “веде” процес комунікації загалом” [5: 106]. Такими аспектами вважаємо відкриту чи приховану мету висловлення, мовленнєві стратегії і тактики, установки мовця, прагматичні пресупозиції, ставлення мовця до відомлюваного.

Мовленнєва стратегія як оптимальна реалізація інтенцій адресанта для досягнення певної мети залежить від прагматичних чинників (вік, стать, соціальна роль, національно-культурна належність) і передбачає певну комунікативну тактику. Комунікативна тактика — лінія поведінки при спілкуванні — виконує функцію способів здійснення стратегії мовлення. Які саме мовленнєві прийоми сприятимуть досягненню комунікативної мети, вирішує адресант із врахуванням прагматичних чинників. Мовець, як зауважує Т. Г. Винокур, здійснює вербальний відбір у жорстких умовах подолання альтернативи, яка являє собою словесний склад висловлювання в двох можливих стилістичних видах: нейтральному або маркованому. Акт віддавання переваги певному мовному засобові — це і є сам мовець, адресант даного висловлення [7: 18]. Вибір мовних засобів багато в чому визначається і ситуацією спілкування.

Усі підсистеми мовної інформації з кута зору їх прагматичних властивостей поділяють на дві основні групи: підсистеми мовної інформації з потенційною прагматичністю (власне інформативні), підсистеми мовної інформації з реальною константною прагматичністю (прагматичні) [11: 11-12]. Перші з них характеризуються такою прагматичністю, яка може бути чи не бути актуалізованою. Другим властива така прагматичність, яка регулярно актуалізується в мовленні внаслідок безпосередньої орієнтації таких підсистем мовної інформації на регулювання поведінки людини. Основне призначення власне інформативних підсистем мовної інфор-

мації — інформація про щось, повідомлення. Мовні одиниці як носії такої інформації називають інформемами. Основне завдання прагматичних підсистем мовної інформації — інформування та вплив на психіку і регуляція поведінки людини. Мовні одиниці як носії прагматичної інформації називають прагмемами.

Компаративність як важлива мовна категорія, як засіб і спосіб пізнання дійсності, що виявляється в усіх сферах людської діяльності, належить до підсистеми з реальною константною прагматичністю. Константна реальна прагматичність (прагматична константа) характеризує емоційно-оцінну підсистему мовної інформації. Під емоційно-оцінною мовною інформацією розуміємо інтелектуальну оцінку кого-, чого-небудь, пропущену крізь емоційну призму людської психіки і яка постає як схвалення чи осуд.

Відомо кілька механізмів, за допомогою яких емоційно-оцінна інформація набуває тієї чи іншої прагматичної орієнтації. Емоційно-оцінна інформація може впливати на поведінку через оцінні установки особи, через вказівку адресатові на можливість стати об'єктом осуду, насмішки тощо. Напр.: *Ці люди не мають жалю, як той жорстокосердий Авраам, що не здригнувся серцем, приносячи в жертву богові свого рідного сина* [10: 294]; *Вони мене везли з України на каторгу, на повільну смерть, і берегли, як пси* [3: 180].

Емоційно-оцінна інформація може впливати на поведінку через “психічне зараження”. У таких ситуаціях істотну роль відіграють оцінні установки адресанта, саме вони та авторитетність автора регулюють поведінку адресата. Напр.: *Повар — черкес, молодий, красивий, танцює, як бог* [13: 88]; *З-поміж дерев виглядали хатки, як білі горлиці, що зложили крильця, такі чисті хатки і гарні...* [4: 202]; *Ася. Наше місто сподобалось? Чорний. Як сліпий солдат, дивиться на світ чорнотою вибитих вікон* [13: 101]. При спілкуванні за механізмом “психічного зараження” адресант розраховує викликати такі ж почуття в адресата. Даний спосіб передачі емоційно-оцінної інформації найбільш частотний для компаративних ситуацій.

Емоційно-оцінна інформація може поставати як засіб психічної “розрядки”, як засіб саморегуляції. Напр.: — *Мені веселіше і тобі по дорозі. А то вночі сам, як сич, очима блимаю* [4: 215].

Емоційно-оцінна мовна інформація відображає емоційне став-

лення адресанта до того, що він говорить, до співбесідника або до самого себе. Виходячи з цього, вважаємо за можливе виділити кілька різновидів компаративності: екзистенційну, міжперсональну, егоцентричну. В одних різновидах компаративності важливу роль відіграє адресант, в інших — адресант і адресат.

Ставлення автора до того, що він говорить, може бути серйозним (*Декілька разів люди підходили, ослабівши, як осінні мухи...* [4: 217]; *Прикрість на серці, як камінь...* [4: 98]), жартівливим (Коноплицький. *А до Коноплицького (дівчата) липнуть, як оси до варення* [13: 152]), іронічним (*— В'їдлива ти бабо, як панський агітатор, — задоволено посміхається, знайшовши найдошкульніше слово* [23: 385]; *— Що це ти, розгомонівся. То все мовчиши, як пень, а це...* [3: 55]; Іван Савич. *Солідно виглядаю? — Килинка. Як півень на перелазі!* [13: 474]), співчутливим (*Ячіло (дитя), як пташеня, а над ним слізний материн голос, вмовляючи, припадаючи до маляти...* [3: 143]).

Міжперсональну компаративність цікавить ставлення комунікантів один до одного, яке буває довірливим, фамільярним, конфліктним тощо. Напр.: *А другий голос, такий же юний і журливий, підтримує, горнеться в холоді до першого, як волошка до волошки...* [3: 136]; Олена. *Ти, Юлю, як метелик. Щойно в мене була — і вже тут* [13: 26]; Юля. *Як муха в павутинні, будеш дзижчати: “Дз-з-з-з”, аж поки я тебе не з'їм!.. А може, й не з'їм. Тоді ти засохнеш, як мумія* [13: 25]; *— Щоб тебе дерло і не переставало, щоб тебе надвоє передерло, як попівську перину* [23: 234].

Під егоцентричною компаративністю розуміємо вираження ставлення автора до себе через порівняння. Воно пов'язане з рівнем вимогливості до себе, оцінювання себе: адекватне (Федоренко. *Я людина пряма, Миколо Андрійовичу, і не буду крутитися, як Вітряк!* [13: 462]; *Мати лягла, почувавши, що вже вона теж — як мрець* [4: 241]), підвищене (Аза. *В мене очі — як фотоапарат: гляну — і на все життя* [13: 143]; Юля. *Що б там не було, кину на нього ласо, як ковбой на дикого коня* [13: 25]), занижене (*Ще малим, коли мене били, мовчав, як пеньок* [23: 659]; Кравцов. *Відлежуся, як недобитий пес, і знову повзтиму туди* [13: 150]; Тамара. *Взяла слід, як мисливський пес, і майже бігом кілометрів тридцять...* [13: 125]).

Аналізуючи компаративні категорійні ситуації, об'єднуючи плани парадигматики і синтагматики, матимемо за мету з'ясуван-

ня прагмалінгвістичного потенціалу перехідних і вторинних функцій ФСП компаративності, висвітлення мовленнєвої поведінки адресанта в типових ситуаціях із врахуванням екстралінгвістичних чинників, а також встановлення способів досягнення перлокутивного ефекту.

1. Арутюнова Н. Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике // Изв. АН СССР. — М., 1973. — Т. 32. — Вып. 1.
2. Арутюнова Н. Д. Фактор адресата // Изв. АН СССР. — М., 1981. — Т. 40. — № 4.
3. Багрянний І. Тигролови. — Кіровоград, 2000.
4. Барка В. Жовтий князь. — К., 1989.
5. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики. — К., 2004.
6. Богданов В. В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. — Л., 1990.
7. Винокур Т. Г. К характеристике говорящего. Интенция и реакция // Язык и личность. — М., 1989.
8. Гак В. Г. Прагматика // Русский язык: Энциклопедия. — М., 1997.
9. Гак В. Г. Прагматика, узус и грамматика речи // Иностранные языки в школе. — 1982. — № 5.
10. Загребельний П. Євпраксія. — К., 1987.
11. Киселева Л. А. Язык как средство воздействия. — Л., 1971.
12. Козловський В. В. Про інтенційну характеристику ірреальних умовних речень // Мовознавство. — 1992. — № 2.
13. Коломієць О. Вибрані твори: В 2 т. — К., 1988. — Т. 2.
14. Комина Н. А. Систематика коммуникативно-прагматических типов высказывания // Прагматические аспекты функционирования языка. — Барнаул, 1983.
15. Леонтьев А. А. Основы теории речевой деятельности. — М., 1974.
16. Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. — 1997. — № 2-3.
17. Нарушевич-Васильєва О. В. Категорія спонукальності у прагмастилістичному аспекті: Дис. ... канд. філол. наук. — Одеса, 2002.
18. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. — М., 1986. — Вып. XVII.
19. Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений). — М., 1985.
20. Почепцов О. Г. Основы прагматического описания предложения. — К., 1986.
21. Прожогіна І. М. Мовленнєва інерція в спонтанному усному мовленні: Дис. ... канд. філол. наук. — К., 1998.
22. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). — К., 1999.
23. Стельмах М. Хліб і сіль. — К., 1967.

ЗНАЧЕННЯ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ ЗАСОБАМИ МИНУЛОГО У СТРУКТУРІ ПОЛІПРЕДИКАТИВНОГО КОМПЛЕКСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті описано деякі випадки вираження значень теперішнього часу засобами грамеми минулого у межах поліпредикативного комплексу. Розглянуто умови реалізації та компоненти-показники переносного значення форм минулого.

Ключові слова: транспозиція, теперішній час, минулий час, нелокалізованість дії, вид, поліпредикативна конструкція.

In the article some cases of expression of present tense's sense are described by facilities of the past tense within the polypredicative construction. The terms of realization and components-indexes of transposition of forms of the past tense have been analysed at the work.

Key words: transposition, present tense, past tense, aspect, polypredicative construction.

Загальновизнано, що із трьох основних часів — теперішнього, минулого і майбутнього, які вказують, відповідно, на одночасність, передування і наступність ситуації щодо моменту мовлення, — найбільшою складністю характеризується саме теперішній час [6:131]. Це пов'язано насамперед із широким семантичним обсягом форм презенса. Адже значення форми теперішнього часу виходить далеко за рамки твердження “дія відбувається у момент мовлення, тобто збігається у часі з повідомленням про неї” [8:62]. Залежно від лексичних, контекстуальних і ситуативних умов сфера теперішнього може бути конкретно локалізованою у періоді мовлення і його близькому оточенні, але може й розширюватися і узагальнюватися, при цьому можливий такий тип узагальнення, що не передбачає обов'язкового зв'язку позначуваної ситуації з моментом мовлення або взагалі позбавлений його [3:22].

Очевидно, саме тому питання змісту і структури семантичного поля форм презенса залишається дискусійним вже не одне десятиліття. Однак не менш актуальним і суперечливим є питання способів формального вираження значень, властивих грамеми теперішнього часу. Свідчення цьому — досить широке коло мовознавців, що зверталися до цієї проблеми (М. С. Поспелов, О. В. Бонда-

рко, І. Р. Вихованець, В. М. Русанівський, О. І. Бондар, С. С. Єрмоленко, В. Д. Шинкарук, С. О. Соколова, О. С. Шевчук, І. В. Піддубська та ін.), а також велика кількість праць, присвячених транспозиції у межах граматичної категорії часу загалом. Проте основну свою увагу науковці зосередили на власне семантичному, функціональному, стилістичному, емоційно-експресивному аспектах темпоральної транспозиції. При досить ґрунтовних напрацюваннях у цій царині мовознавства все ж залишається нез'ясованим характер часової транспозиції у рамках поліпредикативного комплексу.

Наше завдання — виявити й описати випадки вираження значень, властивих грамеми теперішнього часу, іншими мовними засобами, а саме формами грамеми минулого часу; встановити особливості такого типу транспозиції у межах поліпредикативної конструкції.

На відміну від минулого і майбутнього часів, що мають, відповідно, кінцеву й початкову межу, якою є момент мовлення, теперішній час подібних обмежень не має. Оскільки “межі граматичного теперішнього можуть виходити за поле зору і навіть взагалі зникати” [6:132], у семантиці грамеми теперішнього часу виявляються значення суміжних граем [4:92], що й створює умови для взаємодії з ними. У тих випадках, коли теперішній час мислиться як обмежений минулим і майбутнім, він зберігає ознаки протиставлення іншим часам, ця ознака характерна для часової локалізованості дії. Але центральне місце презенса і відсутність розмежувальної функції моменту мовлення створюють умови для витіснення теперішнім часом двох інших часів і заповнення ним всього часового простору [2:223]. Таким чином, форми теперішнього часу спроможні позначати дії локалізовані й нелокалізовані у часі, актуальні й неактуальні, що є важливим для аналізу вживання форм минулого у плані теперішнього.

Як зазначає О. І. Бондар, цей тип транспозиції відбувається тільки з одночасною взаємодією з функціонально-семантичним полем часової локалізованості, насамперед із зоною часової нелокалізованості [1:278]. Отож, у сфері перетину функціонально-семантичних полів нелокалізованості та власне темпоральності опиняються такі значення презенса, що не є обмеженими певним часо-

вим інтервалом, тобто актуальні, а, навпаки, абстраговані від конкретного відрізка часу — неактуальні. Такими значеннями є: теперішній узуальний (повторюваної, типової дії чи стану), теперішній узагальнений (позачасовий, всечасовий) та їхні варіанти. За рамками ж переносного вживання форм минулого залишаються значення теперішнього часу, що зберігають тісний зв'язок із моментом мовлення, інтервально локалізовані [9:187]. Ці значення, що є ядреними для грамеми теперішнього часу, можуть передаватися тільки власними формами презенса. Проте І. В. Піддубська [7:119-120] виділяє два випадки можливого функціонування форм минулого у сфері актуального теперішнього: для минулого доконаного у антифразисі типу “Так я тобі й повірила”, що означає “я тобі не вірю”, і для лексем “хотіти, вистачати” у формі минулого недоконаного (“Що ви хотіли? Я хотів тебе просити... Не вистачало ще вчити мене”).

Саме неактуальні значення є об'єктивно нелокалізованими у плані часу. Найбільш придатними для передачі широкого спектру значень часової нелокалізованості є форми теперішнього недоконаного та у певних умовах майбутнього доконаного, бо саме вони можуть виражати дії, не обмежені певним часовим планом, узагальнені.

Для форм минулого часу значення узагальненості чи позачасовості не є властивими, тому, функціонуючи у сфері теперішнього нелокалізованого, вони набувають переносного значення.

Оскільки для цього типу темпоральної транспозиції важливим також є функціонально-семантичне поле аспектуальності, дослідники диференціювали нелокалізовані значення теперішнього, що можуть бути передані формами минулого часу, ще і за ознакою “результативність/ процесовість дії” [Див.: 1,4,5,9].

Минулий недоконаний (НДВ) у значенні теперішнього в структурі:

Поліпредикативної конструкції (ППК) із предикатами у формі минулого НДВ:

1) Бистрий, глибокий і по-весняному повноводий плив Урал туди, розкинувшись по степу примхливими й широкими плесами, і біля підніжжя гір розливався великим золотим озером у сліпучому сьайві призахідного сонця (З. Тулуб);

2) На бульварі Шевченка тополі широкими шаблями вганялись у небо й так стояли — два ряди молодих і старих шабель (Є. Гуцало);

3) Своїми думками він [Володимир-пам'ятник — Л. Н.], здається, витав у далекому минулому і з його німих хащів заглядав, либонь, у немислиме майбутнє, обминаючи своїм поглядом цей світ, а тому нічим і не міг зарадити Полярушеві (Є. Гуцало).

У цих поліпредикативних конструкціях наявна транспозиція форм претерита у план теперішнього постійного, незважаючи на те, що всі предикати виражено формами минулого НДВ, типове значення яких процесуальність, що здійснювалася до моменту мовлення. На семантику теперішнього предикатів стану у цих випадках вказує не стільки лексичне значення власне дієслівної форми (у іншому контексті вони можуть бути предикатами дії), як їхнє оточення, зокрема суб'єкти дії, що мисляться як постійні, відносно вічні. Також важливим елементом адекватного сприйняття конструкцій такого типу є пресупозиція, знання того, що суб'єкти висловлення існують і “зараз”, не залишилися в історичному минулому (інакше — транспозиція не відбувається).

ППК із часовими конкретизаторами. Наприклад:

4) Вона таки має рацію — я завжди був безвольним тюхтієм, нікчемою, рожевою двоногою істотою (Є. Гуцало);

5) А все діло в рушничках: ними Лук'яньо кутає горнята, коли несе їх за тридев'ять земель, під голодні Чупринки, в яких споконвіку плодилося жебрацтво (В. Земляк);

6) Іване, не будь святенником і ханжею, це ніколи нікого не прикрашало... (Є. Гуцало).

Ці синтаксичні одиниці об'єднує функціонування форм минулого НДВ у значенні теперішнього кваліфікуючої функції [5:87], або абсолютної власне становості [1:279]. Теперішній кваліфікуючої функції характеризує суб'єкт щодо його рис, поглядів, здібностей. Форма минулого НДВ ніби виділяє часовий проміжок минулого, охоплений ознакою, із загальної протяжності існування цієї ознаки. Цим підкреслюється, що риса, про яку йдеться, притаманна суб'єктові взагалі [5:87-88]. У конструкції з таким типом транспозиції, як правило, наявні показники постійності і водночас давності ознаки (стану): *здавна*, *споконвіку*, *завжди*, *ніколи*,

зроду-віку й подібні. І. В. Піддубська стверджує, що такі лексеми — обов'язкова умова транспозиції минулого НДВ у цей різновид теперішнього, тому що саме вони виявляють метафоричність уживання відповідних граматичних форм, оскільки ситуативний контекст тут не є індикатором переносного значення [7:118]. Ми ж з цим твердженням не зовсім погоджуємося. Адже вилучення, наприклад, із конструкцій (5) і (6) лексем “споконвіку” й “ніколи” значення теперішнього ознаки не змінює. У реченні типу “Вона завжди любила дивитися на зірки” показник темпоральності “завжди” не обов'язково вказує на теперішній постійної ознаки, ця риса могла бути притаманна особі у минулому, за життя. Тоді йдеться про значення постійного минулого, що не передбачає переносного вживання форми минулого часу. На наш погляд, у таких випадках потрібна додаткова інформація про суб'єкт висловлення. Обов'язковим, мабуть, є такий компонент у конструкції, де суб'єкт виражений займенником 1-ї чи 2-ї особи, він є учасником (реальним чи уявним) мовленнєвого акту, що наближує форму минулого НДВ до актуального теперішнього, іншими словами, дія, стан були завжди, є і тепер. Наприклад, у реченні (4) відсутність лексеми “завжди” цілком змінює його зміст: ознака була притаманна раніше, але не зараз.

ППК із предикатами у формі теперішнього НДВ:

1. Минулий НДВ на позначення типових повторюваних дій.
Наприклад:

7) Щоправда, зимою й літом, знаючи відлюдькувату Вільготину вдачу, ніхто до нього не навідувався, зате ранньої весни і восени — ходять (Є. Гуцало);

8) Там менші завше горнутья до старших, але всі купно обирають собі отамана, не страхопуда, а хороброго — і головне, щоб був справедливий до всіх однаково, й до тих найменшеньких пастушків, які облипали вогнища, мов нічні метелики, й заворожено слухали побрехеньки старших, а поміж тим і правдиві оповіді про Вавилон та про сусідні “народи” (В. Земляк).

У цих поліпредикативних конструкціях значення контексту, а отже, і форми минулого НДВ визначають предикати, виражені дієслівними формами теперішнього часу, у поєднанні з непередикативними компонентами: темпоральними лексемами “зима, літо,

весна, осінь” у (7), “завше” у (8), суб’єктом дії у формі множини. Із зміною часового значення дієслівної форми із теперішнього на минуле зміст розглядуваних конструкцій змінюється повністю, при цьому темпоральна транспозиція відсутня (ті ж повторювані типові дії, але в минулому). І навпаки, контекст залишається незмінним, коли замість часового значення предиката у формі минулого часу вжити форму презенса. Це, очевидно, є свідченням переносного значення минулого НДВ у цих випадках.

2. Минулий НДВ, що має значення теперішнього узагальненого чи розширеного:

9) Знав од Данька, що конокради часто користувалися послугами жінок, і коли вже коня викрадає жінка, то вважай, що твоє діло пропаще, можеш збиратися на нову шкапину (В. Земляк).

У цій конструкції йдеться про абстраговані від будь-якого часового періоду типові дії. Частину Знав од Данька не розглядаємо, оскільки вона не впливає на контекстуальне значення предиката у формі минулого часу. Предикативна частина ...конокради часто користувалися послугами жінок..., виокремлена із решти речення (навіть у поєднанні з попередньою), позначала б дії, здійснювані у минулому, тобто минулий НДВ був би вжитий у прямому значенні. Однак саме наступна частина і зокрема предикати у формі презенса вказують на план теперішнього узагальненого всієї конструкції, а отже, і на темпоральну транспозицію. Обставина “часто”, підмет “конокради”, що позначає клас суб’єктів, вказують на узуальність, проте не обов’язково на план теперішнього, визначальними для якого у цьому випадку є саме предикати теперішнього.

10) Ти, мабуть, просто не задумувався над такими речами, не прагнеш узагальнити їх...(Є. Гуцало);

11) Офіцерський нащадок пам’ятає батька, дивиться вовчням на Теслю, а той не ступав жодного кроку назустріч, бо ж має своїх діток у Краматорську (В. Земляк).

Ці поліпредикативні синтаксичні одиниці — приклади розширеного теперішнього. Предикати ж у формі минулого НДВ семантично підпорядковані значенню контексту та іншим предикатам конструкції, тобто вони, позначаючи дію, що охоплює минуле і теперішнє, виконують роль грами теперішнього часу, а отже, є

транспонованими. У випадку підміни минулого теперішнім значення конструкцій не змінюється, якщо ж — теперішнього минулим, то конструкцію (10) можна розглядати з двох позицій: 1) форми минулого НДВ вжито у прямому значенні; 2) транспонованими у план теперішнього є два предикати (але для розрізнення цих варіантів, на наш погляд, недостатньо тієї інформації, що представлена такою конструкцією); а у реченні (11) усі предикати позначатимуть дії плану минулого.

Форми минулого доконаного (ДВ) можуть мати вторинну функцію транспозиції лише з одночасним узагальненням, абстрагуванням від конкретних дій, тому такий минулий називають минулим абстрагованим [1:278, 9:193] Як зазначає О. І. Бондар, висловлення з транспозицією форм минулого ДВ відрізняються від висловлювань із первинними часовими функціями, крім сильнішої експресивності, також наявністю семи інтенсивності, що торкається модального значення переконаності, впевненості мовця у відповідному результаті дій [1:278].

12) Затулився рукавицею і пішов, ще й робить, що треба... (О. Гончар);

13) А тепер поїхало десь, народило дитину — і привозить до батька та матері, щоб доглядали, поки виросте (Є. Гуцало);

14) А жолобець — річ просто грандіозна, відшліфована багатьма поколіннями сівачів, легка, зручна, а на випадок дощу накрив капелюхом і насіння сухе (В. Земляк).

Конкретні за своїм характером повторювані дії, притаманні сфері теперішнього, репрезентовані тут довершеною дією чи рядом послідовних довершених дій. Таке використання минулого часу у значенні узагальненого теперішнього С. С. Єрмоленко розглядає як граматичну синекдоху: одна дія замість цілого ряду, “одна конкретна подія символізує сукупність аналогічних подій” [5:82-83]. Форма минулого ДВ, опинившись у контексті із значенням теперішнього часу, виконує роль унаочнення (наочно-зриму функцію [7:115]). Адже дія сприймається спочатку як конкретно одинична, а потім як узагальнена.

“Контекст формує категорійну ситуацію для часової нелокалізованості, при якій реальні дії охоплюють всі три часові сфери, а значить повинні виражатися формою презенса. Семантика мину-

лого ДВ входить у суперечність із контекстом, позначаючи конкретну одиничну дію” [1:278]. Таким чином, виникає, можливо, “неповна” транспозиція видового протиставлення: ДВ позначає довершені, але водночас і повторювані узагальнені (сфера НДВ) дії.

Предикат, виражений формою минулого ДВ, вказує також на таксисні відношення між діями у структурі поліпредикативного комплексу, адже саме минулий ДВ увиразнює відношення послідовності у ряду дій. Наприклад, у реченнях (12), (13), а також у наступній конструкції:

15) А нема капелюха — посидів собі, потім встав і гайда (В. Земляк).

На абстрактність значення тут вказує частина “А нема капелюха”, адже наступну частину, ізольовану від попередньої, можна сприйняти і як ряд здійснених у минулому конкретних дій.

16) Насипаєш туди насіння, вішаєш до бока, під правицю, і пішов (В. Земляк).

Формальне представлення предикатів цієї конструкції цілком суперечить послідовності дій: дії передування у ланцюгу завершених послідовних дій передані формами НДВ, що вказує у цьому випадку на транспозицію виду. Однак значення висловлення свідчить про повторюваність ряду дій, типовим засобом вираження чого є НДВ. Отож у конструкціях такого типу наявна суперечність, з одного боку, між контекстом (теперішній типових дій) і формою минулого ДВ, з другого — між формою теперішнього НДВ і значенням, що позначає ця форма (результативна дія). Іншими словами, транспонованими, з одного боку, є предикат “пішов”, а з другого — предикати у формі теперішнього НДВ. Предикат, позначений формою минулого ДВ, у цій конструкції із значенням узуальності, на наш погляд, не так підкреслює результативність початкової фази дії “йти”, як увиразнює значення інтенсивності, легкості виконання всіх дій висловлення.

Інколи значення узуальності підсилюють додаткові елементи, що можуть становити і частину конструкції. Наприклад:

17) Тільки ж знаєш, як воно в нас: сто раз догодиш, а раз проморгав, не вгадав правильно відреагувати, а всі твої зусилля — нанівець (О. Гончар);

18) Зараз ви йдете на завод, наче в кіно, іди собі навіть у крива-

тці, бо кожному з вас там шухлядки до послуг (одна для чистого, друга для брудного), після роботи стаєш під душ, освіжився, перевдягнувся (О. Гончар);

19) У минулому — книги, у майбутньому — книги, вони замінили мені світ і життя (Є. Гуцало).

У результаті аналізу функціонування дієслівних форм минулого часу в сфері теперішнього у структурі поліпредикативного комплексу дійшли таких висновків:

– транспозиція форм минулого у план теперішнього відбувається за обов'язкової взаємодії з функціонально-семантичними полями часової локалізованості та аспектуальності;

– форми минулого вживаються у переносному значенні теперішнього, коли контекст позначає дію ширшу, ніж ситуація мовлення або взагалі необмежену в часі й абстраговану від моменту мовлення, тобто нелокалізовану. Відбувається накладання значення контексту, де теперішній охоплює і семантику минулого, на пряме значення дієслівної форми минулого;

– у поліпредикативній конструкції значення форми минулого у контексті абстрактного теперішнього визначається предикатом теперішнього, а також непредикативними компонентами, зокрема темпоральними лексемами завжди, ніколи, споконвіків та іншими, і контекстом загалом;

– темпоральна транспозиція форм минулого ДВ, що позначають повторювані дії, типові для теперішнього, супроводжується неповною транспозицією видового протиставлення.

1. *Бондар О. І.* Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: Дис. ... докт. філол. наук. — Одеса, 1998.

2. *Бондарко А. В.* Временная локализованность // Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. — Л., 1987.

3. *Бондарко А. В.* Временной дейксис и вопрос о значении форм настоящего времени // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. — Л., 1990.

4. *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1998.

5. *Ермоленко С. С.* Образные средства морфологии. — К., 1987.

6. *Князев Ю. П.* Настоящее время: семантика и прагматика // Логический анализ языка. Язык и время. — М., 1997.

7. Піддубська І. В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм: Дис. ...канд. філол. наук. — Донецьк, 2001.

8. Шевчук О. С. Семантичні можливості граматичної категорії часу в сучасній українській мові // Грамматическая семантика глагола и имени в языке и речи. Сб. науч. трудов. — К., 1988.

9. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення. — Чернівці, 2002.

УДК 811.161.2'367.625

Г. П. Серпутько

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ТИПИ ДІЄСЛІВ СТАВЛЕННЯ

У статті з'ясовується роль семантики дієслів ставлення у вираженні їх синтагматичної сполучуваності, виводяться різні способи репрезентації семантичної моделі дієслова ставлення на синтаксичному рівні.

Ключові слова: експлікуюча сема, факультативна сема, валентність, глибинна структура, поверхневий рівень, суб'єктно-об'єктне, двосуб'єктне, каузативне дієслово ставлення, одно-однозначна, стягнена, стягнено-розчленована структура.

The article elucidates the role of the semantics of verb formations in the expression of their syntagmatic connection, represents various ways of representation of the semantic model of the verb formation at the syntactical level.

Key words: explicating seme, facultative seme, valency, deep structure, superficial level, subjective and objective, two-subjective, causative verb formation, monosemantic, contractible, contractible and partitioned structure.

Дослідження семантики мови протягом декількох століть займають центральні позиції у світовому мовознавстві. Накреслюються загальні тенденції вивчення від семантики слова — до семантики речення, що із середини ХХ ст. сприяє розвитку теорії семантичного синтаксису. У працях Ю. Д. Апресяна, С. Д. Кацнельсона, Ф. Данеша, Г. Хельбіга, Л. Теньєра, У. Вейнрейха, В. В. Богданова, А. А. Уфімцевої, Н. І. Філічевої, Н. Д. Арутюнової розглядаються тісні зв'язки між семантичним наповненням і структурою речення, визначається роль семантики дієслова як предикативного центру речення.

У роботі виводяться моделі дієслів ставлення на семантичному і синтаксичному рівні із застосуванням теорії глибинних структур.

За експлікуючими семами, що визначають функціональні характеристики учасників ситуації, дієслова ставлення поділяються на: суб'єктно-об'єктні, двосуб'єктні та каузативні.

Семантика ставлення загалом зумовлює суб'єктно-об'єктний характер дієслів. Обов'язкова наявність у значенні суб'єктно-об'єктних дієслів ставлення семи “суб'єкт” і семи “об'єкт” дозволяє створити ситуацію ставлення, учасники якої є функціонально нерівноправними. Активний учасник ситуації, від якого виходить той чи інший вияв ставлення, виступає суб'єктом; залежний, — на якого безпосередньо спрямований вияв ставлення суб'єкта, — є об'єктом ситуації ставлення. Звідси виділення суб'єктно-об'єктних дієслів, яких серед дієслів ставлення переважна більшість: *шанувати, обожнювати, гордувати, довіряти, піклуватися, осміювати, наговорювати, вчаровувати, зневажати, осуджувати, підлещуватися, підозрювати* та ін.

Глибинна, семантична структура суб'єктно-об'єктних дієслів ставлення розкривається за допомогою релятивної категорії “ставлення” (R) та обов'язкових учасників — “суб'єкта” (S) і “об'єкта” (O). Семантика дієслова ставлення проектується на поверхневий, синтагматичний рівень, де обов'язкові семи мають здатність експлікуватися, заповнюючи відкриті позиції конкретним лексичним матеріалом. Компоненти поверхневого рівня формально позначаються через назви членів речення: П — підмет, Пр — присудок, Д — додаток. Синтагматична модель дієслова ставлення безпосередньо зумовлена його глибинною, семантичною структурою, але не завжди збігається з нею.

Репрезентації суб'єктно-об'єктних дієслів ставлення відповідає одно-однозначна модель, де кожному компонентові глибинної, семантичної структури відповідає позиція на поверхневому рівні: R, S, O = П, Пр, Д.

S R O
1. Вона любила дітей [5:211].
 П_{займ.н.одн.} Пр_{одн.} Д_{ім.з.мн.}

У наведених структурах суб'єкт співвідноситься з підметом, вираженим іменником чи займенником у називному відмінку однини або множини. Обов'язкову об'єктну позицію на поверхне-

вому рівні займає додаток у непрямому відмінку з прийменником або без: шанувати, довіряти, наклепувати, підлабузнюватися, гордувати. Відмінкова форма додатка цілковито зумовлена семантичним наповненням і сполучувальними характеристиками дієслова ставлення, що виконує функцію присудка. Дієслово-присудок може набувати будь-якої видо-часової форми, координуючи його форму з підметом.

Порівнюючи поверхневі структури суб'єктно-об'єктних дієслів ставлення одно-однозначної репрезентації, можна спостерегти різноманітність формул їх сполучуваності. Найпродуктивнішою для більшості дієслів ставлення цього типу залишається сполучувальна формула: “називний відмінок однини чи множини іменника (займенника) + перехідне дієслово ставлення + іменник (займенник) у знахідному відмінку однини або множини без прийменника”, напр.: любити, поважати, ненавидіти, обожнювати, вчаровувати, зневажати, недолюблювати, осуджувати, підозрювати. Знахідний відмінок однини або множини з прийменником виступає на позначення об'єкта, вираженого іменником (займенником), передусім у сполученні з суб'єктно-об'єктними дієсловами семантичної групи зі значенням “формувати негативне ставлення до об'єкта”, вияв ставлення яких концентрується у мовленні: наклепувати, набріхувати, а також семантики “ставитися з довірою, сподіванням” та “ставитися турботливо, бережно, дбайливо”: сподіватися, покладатися, піклуватися, а також злоститися, ображатися, плювати. Кількісно менше представлені в українській мові суб'єктно-об'єктні дієслова ставлення, що мають здатність сполучатися з іменником чи займенником в орудному відмінку однини або множини без прийменника: гордувати, нехтувати, пишатися, милуватися. З іменником (займенником) в орудному відмінку однини або множини з прийменником передусім сполучаються суб'єктно-об'єктні інтенсифіковані дієслова ставлення або негативної семантики: прихилитися (перед ким), сміятися (над ким). Орудний відмінок без прийменника широко представлений у поєднанні з дієсловами пасивного стану, що конверсують ситуацію ставлення: вчаровуватися. Об'єктна сема у сполученні з суб'єктно-об'єктними дієсловами ставлення може виражатися іменником (займенником) у давальному відмінку однини чи множини без прий-

менника: довіряти, симпатизувати, імпонувати, подобатися, зраджувати. Переважна більшість суб'єктно-об'єктних дієслів ставлення семантики “домагатися прихильного, приязного ставлення” мають при собі об'єктну сему, виражену іменником чи займенником у формі родового відмінка однини (множини) з прийменником до: підлещуватися, підлабузнюватися, підмазуватися, піддобрюватися. Особливістю сполучуваності деяких суб'єктно-об'єктних дієслів ставлення, переважно семантичної мікрогрупи “ставитися з іронією, несерйозно, насмішкувато”, є варіативність, можливість мати при собі на позначення об'єкта іменниково-прийменникові форми родового і орудного відмінків в однині або множині: сміятися, знущатися, іронізувати, насміхатися, кпити (з кого, над ким). Сполучуваність з іменником (займенником) у місцевому відмінку однини або множини у ролі об'єкта характерна для дієслів ставлення з семантикою “ставитися з острахом, підозрою, недовірою”: зневірятися, розчаровуватися, сумніватися.

Обов'язкова наявність об'єктної та суб'єктної семи при суб'єктно-об'єктних дієсловах ставлення визначає особливості їх сполучуваності:

1. Вживання у ролі об'єкта ситуації ставлення іменника (займенника) в непрямих відмінках однини (множини) з прийменником або без нього, залежно від семантичних і сполучувальних характеристик кожного конкретного дієслова, що на поверхневому рівні відповідає додатку.

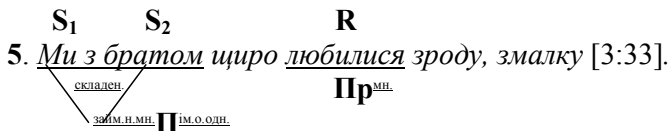
2. Властива деяким дієсловам ставлення варіативність у сполученні з кількома відмінковими формами іменника у функції об'єкта.

Кількість двосуб'єктних дієслів ставлення в українській мові є дещо обмеженою порівняно з релятивною семантикою загалом, симетричний характер якої зумовлюється, передусім, предметно-процесуальним, міжподієвим типом відношень.

У семантиці двосуб'єктних дієслів закладено ставлення, одночасно спрямоване на обох учасників ситуації, які є рівноправними суб'єктами: миритися, любитися, ладити, дружити, суперничати. Відповідно до семантичної класифікації виокремлюються мікрогрупи дієслів ставлення з позитивним і негативним значенням: ставитися із взаємоповагою, прихильністю, приязню; взає-

фологічно стягнені однією словоформою, вираженою найчастіше іменником у називному відмінку множини, що займає позицію підмета. Таке стягнення вимагає відповідної форми множини дієслова-присудка.

Синтаксичне стягнення двох суб'єктних позицій в одній синтаксемі може супроводжуватись морфологічним розчленуванням на дві окремі словоформи. Стягнені моделі з морфологічним розчленуванням на поверхневому рівні реалізуються за схемами, де обидва суб'єкти, виражені різними словоформами, займають позицію підмета, представленого або через однорідність (4), або складеною формою (5). Суб'єкти ситуації ставлення (S1 S2), що об'єднуються однією синтаксеєю як однорідні підмети, виражені переважно іменниками чи займенниками у називному відмінку однини або множини. Форми складеного підмета набувають словоформи на позначення суб'єктів ставлення, виражені сполученням іменника (займенника) у називному відмінку однини чи множини з іменниково-, займенниково-прийменниковою формою орудного відмінка в однині або множині. Важливо відмітити, що досить вільне варіювання числової форми компонентів складеного підмета (одн. +мн., мн. +одн., одн. +одн., мн. +мн.) вимагає лише множини двосуб'єктного дієслова-присудка, вживання ж дієслова-присудка у формі однини призводить до якісної зміни моделі на одно-однозначну (1).

Проте стягнена форма репрезентації глибинної моделі двосуб'єктних дієслів ставлення має здатність не лише до морфологічного, а й до синтаксично вираженого розчленування. Засобом синтаксичного розведення, властивого симетричним двосуб'єктним дієсловом ставлення, виступають дійктичні конструкції типу: між собою, одне з одним. Здебільшого двосуб'єктні дієслова ставлення здатні сполучатися з кількома подібними компонентами, однак певну регламентацію у їх вживання вносить саме семантика дієслова ставлення. Для стягнено-розчленованої структури ха-

рактерна подвійна репрезентація суб'єктної семи на поверхневому рівні — стягнена і розчленована займенниковими конструкціями. Наведені конструкції синтаксичного розчленування одного, між собою при двосуб'єктних дієсловах ставлення займають факультативну позицію.

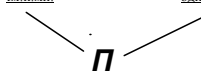
$S_1 S_2 \setminus^3 R$
6. Сусіди ворогували [між собою].
 $\Pi_{\text{ім.н.мн.}}$ $\text{Пр}_{\text{мн.}}$

Уживання конструкції один одного при суб'єктно-об'єктних дієсловах ставлення вносить додаткове суб'єкт-суб'єктне значення, спричиняє зміну валентних характеристик суб'єктно-об'єктного дієслова ставлення, надає структурі стягнено-розчленованої форми двосуб'єктних дієслів: Ми з братом любили один одного.

Окрім обов'язкових учасників — суб'єкта і об'єкта, які задають необхідний мінімум релевантної ситуації ставлення, ситуація може створюватись каузативними дієсловами ставлення, які вимагають обов'язкової наявності каузатора. Каузативні дієслова позначають ставлення, що нав'язується учасникам (учаснику) ситуації (Гайсина 140-141). Функцію каузатора ситуації ставлення, на відміну від персонального характеру суб'єкта, може виконувати як особа, так і предмет, процес, явище: *Сльози та несподівана тривога помирили сім'ю, неначе всіх помиряюча смерть* [5:242]. Каузатор може виступати учасником ситуації, найчастіше суб'єктом ставлення, або каузувати ситуацію ставлення, не виступаючи її безпосереднім учасником. Якщо роль каузатора перебирає на себе не безпосередній учасник ситуації ставлення, тоді учасники ситуації кваліфікуються як об'єкти, а дієслово ставлення є каузативно-двооб'єктним. Каузативно-двооб'єктні дієслова позначають ставлення, що не виходить від жодного з учасників ситуації, а встановлюється між ними (учасниками) третьою особою, яка не є безпосереднім учасником ситуації ставлення. Загалом об'єкт-об'єктний характер не властивий дієсловам семантики ставлення, на противагу семантиці відношення, що зумовлено наявністю персонального суб'єкта чи інтерперсональним виявом ставлення, виняток становлять лише каузативні дієслова ставлення. Каузативна валентність для таких дієслів ставлення є обов'язковою. Кау-

зативно-двооб'єктні дієслова ставлення найчастіше відбивають симетричність ставлення і виражені каузативними корелятами дво-суб'єктних дієслів. Учасники такої ситуації ставлення виступають рівноправними об'єктами. Загальносемантичну формулу таких дієслів можна представити як: **CausRO₁O₂**. Репрезентація об'єктів при каузативно-двооб'єктних дієсловах збігається з основними способами представлення суб'єктів при двосуб'єктних дієсловах ставлення, як одно-однозначна (7), стягнена (8), рідше — стягнено-розчленована структура, розбіжність полягає лише у появі ще одного обов'язкового компонента — каузатора. При поверхневій структурі репрезентації каузатор відповідає позиції підмета, а об'єктні позиції зайняті прямим і непрямим додатком. Каузатор (підмет) має традиційне морфологічне вираження називного відмінка у формі однини або множини, можливе також уведення однорідних підметів (8). Об'єктні позиції на поверхневому рівні зайняті додатками, при одно-одночленній структурі представлені поєднанням знахідного відмінка з прийменниково-іменниковою формою орудного відмінка. При стягненій чи стягнено-розчленованій формі репрезентації об'єктні позиції відповідають прямому додатку, вираженому знахідним відмінком однини або множини. Відповідно стягнення вимагає лише форми множини каузативно-двооб'єктного дієслова-присудка.

Caus	R	O₁	O₂
7. Мала <u>дитина</u> <u>наче трохи помирила</u> <u>свекруху з невісткою</u> [5:185].			
<u>П</u> _{ім.н.одн.}	<u>Пр</u> _{одн.}	<u>Д₁</u> _{ім.з.одн.}	<u>Д₂</u> _{ім.о.одн.}

Caus₁	Caus₂	R	O₁O₂³
8. <u>Сльози</u> <u>та несподівана</u> <u>тривога</u> <u>помирили</u> <u>сім'ю</u> ... [5:242].			
<u>ім.н.мн.</u>	<u>однор.</u>	<u>ім.н.мн.</u>	<u>Пр</u> _{мн.} <u>ім.з.одн.</u> <u>Д₁Д₂³</u>
			

Проте функцію каузатора може виконувати не лише стороння, третя особа (предмет, явище), що стоїть поза ситуацією ставлення, але й безпосередній її учасник, передусім суб'єкт ставлення. Така ситуація створюється переважно каузативно-суб'єктно-об'єктними дієсловами ставлення зі значенням викликати відповідне позитивне чи негативне ставлення, змушувати ставитися відповід-

ним чином: *вчаровувати, заворожувати, інтригувати, зацікавлювати, притягати, відштовхувати, приваблювати, привертати, манювати, знаджувати, закохати.*

У ситуації ставлення, створеній каузативно-суб'єктно-об'єктним дієсловом, учасник ситуації суб'єкт виступає каузатором ставлення. Саме суб'єкт каузує відповідне ставлення об'єкта до себе. Моделі каузативно-суб'єктно-об'єктних дієслів ставлення на глибинному, семантичному рівні представлені загальною мінімальною структурою **RScausO**: *Її краса так засліпила йому очі, так разом заманила серце, що вона йому здавалась не дівчиною, а русалкою* [5:201]. Якщо згадані дієслова ставлення сполучаються з відмінковими конструкціями зворотного займенника *себе* в родовому відмінку з прийменником *до* та орудному відмінку без прийменника (*до себе, від себе, собою*), які експлікують об'єктну сему дієслова, то ситуація ускладнюється і суб'єкт ставлення, одночасно виступаючи каузатором ситуації, експліцитно виконує й об'єктну функцію суб'єкта — виступає одним із об'єктів ситуації ставлення.

Думки дослідників збігаються у тому, що суб'єкт організованої каузативно-суб'єктно-об'єктними дієсловами ситуації ставлення має досить складну функціональну природу [4:141; 2:114]. Л. М. Васильєв зокрема вбачає у наведених дієсловах ставлення здатність до подвійного керування. Так додаток, виражений формами родового або знахідного відмінка, виступає об'єктом каузативу, а другий додаток, позначений знахідним чи родовим відмінком, є об'єктом схильності: *Маленька, кругловиденька, з терновими мрійними очима... вона зразу прихилила до себе серце всякої людини.*

Семантично обов'язкові позиції дієслова ставлення на поверхневому рівні можуть залишитися незаповненими. Граматично невиражена обов'язкова валентність дієслова є нульовою, або за термінологією Л. Теньєра “незаміщеною валентністю”, і на поверхневому рівні набуває значення факультативності. Переважно незаміщеною залишається об'єктна позиція дієслова, однак відмінністю ситуації ставлення є семантична необхідність об'єктної валентності, невираженість якої може призвести до семантичної зміни ситуації внаслідок пересування дієслова став-

лення до периферії лексико-семантичної групи ставлення. Тому факультативність об'єкта ставлення навіть на поверхневому рівні майже неможлива.

Досі йшлося лише про двохвалентні (двомісні) дієслова ставлення, які мають при собі обов'язкові відкриті позиції, заповнення яких вносить відтінок завершеності, викінченості у ситуацію ставлення, а відсутність хоча б одного з обов'язкових членів може якісно зруйнувати її. Проте дієслова ставлення потенційно здатні відкривати додаткові позиції, зайняті факультативними семами, як на семантичному, так і на синтагматичному рівнях. Однак питання щодо факультативності — нефакультативності функціональних сем не має однозначного вирішення, оскільки обов'язкові й факультативні валентності дієслова на поверхневому і глибинному рівнях можуть не збігатися. Встановлення обов'язкової й факультативної валентності відбувається за комплексним критерієм: шляхом аналізу ситуації ставлення, названої дієсловом, та власне лексичного значення дієслова ставлення; а сполучувальні характеристики визначаються ступенем структурної необхідності для утворення граматично правильного речення [4:121; 7:177].

Наявність тієї чи іншої факультативної валентності зумовлюється семантично. Трьохвалентна структура дієслів ставлення досягається введенням факультативної, передусім мотиваційної семи (**Mot**), яка у семантиці окремих дієслів може набувати значення основної: *поважати, цінувати, ненавидіти, недолюблювати, зневірятися*.

Не випадково деякі дослідники окремо виділяють суб'єктно-об'єктно-мотиваційні дієслова ставлення [6:336], хоча доцільніше було б розглядати їх як підтип суб'єктно-об'єктних дієслів ставлення, оскільки мотив лише вносить у завершену ситуацію додаткову аргументацію щодо її виникнення: — Та й бриклива ж ти, Мотре, хоч я тебе колись любив за той перець [5:269].

Для каузативних дієслів ставлення зі значенням “викликати позитивне чи негативне ставлення” продуктивною є наявність факультативної семи інструмент (I), вираженої орудним відмінком, за допомогою чого встановлюється відповідне ставлення: *інтригувати, вчаровувати, заворожувати, привертати, відитовхувати*. Для дієслів, ставлення яких виявляється у мовленні, властива де-

ліберативна сема (**Cont**) — контекст: *набріхувати, наклепувати*. Обов'язкова і факультативна семи (**O + Mot, I**) можуть суміщуватися в одній позиції, однак такі структури потребують додаткового трактування [1:162], напр.: *Мотря ненавиділа той облесливий голос, але стала ласкавіша до свекрухи* [5:185] не означає: *Мотря ненавиділа свекруху за той облесливий голос*. Дієсловом семантики відношення властивий ширший спектр факультативних сем: аспект, фактив, локатив тощо, що якісно відрізняє дієслова ставлення від інших релятивних дієслів.

Отже, у статті продемонстровано, як через семантику дієслова ставлення, що характеризується певним набором сем, розкривається його глибинна, семантична структура, яка на поверхнево-му, синтагматичному рівні знаходить своє конкретне лексико-граматичне вираження у різних сполучувальних моделях.

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. — М., 1976.
2. Васильев Л. М. Семантика русского глагола: Учебное пособие для слушателей факультетов повышения квалификации. — М., 1981.
3. Вовчок М. Оповідання. Казки. Повісті. Роман. — К., 1981.
4. Гайсина Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. — Саратов, 1981.
5. Нечуй-Левицький І. С. Твори в 2-х томах. — К., 1986. — Т. 2.
6. Олейник О. Б. Лексико-семантическое поле глаголов социальных отношений в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. — К., 1989.
7. Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. — М., 1978.

**ПОХІДНИЙ СИЛЬНОКЕРОВАНИЙ ЗВ'ЯЗОК
(на матеріалі девербативних безпосередніх словосполучень
із залежним об'єктом)**

У статті реалізовано новий підхід до вивчення виявів керування. На прикладі девербативних безприйменикових конструкцій із залежним об'єкта досліджуються чинники, що визначають силу і характер поєднання складників. Подаються можливі шляхи ускладнення похідної моделі.

Ключові слова: транспозиційний перехід, девербатив, сильне керування, об'єктивно-атрибутивні смислові відношення.

The article offers a new approach to study of word-group in connection with government. The author investigates the causes, that define the organization and power of connection as example of deverbative prepositionless constructions with subordinate objectal cases. In the article are given ways complication models of deverbative noun in main word.

Key words: transpositional transition, deverbative strong government, objective-attributive meaning relations.

Традиційно у граматиці похідні вияви керування розглядають в одній площині з власне іменними словосполученнями, об'єднуючи їх спільним терміном "іменниковий зв'язок". При цьому поза увагою залишається транспозиційна природа компонентів, а відповідно і ті чинники, що безпосередньо впливають на організацію зв'язку.

Неоднозначно вирішене питання морфологічної диференціації одиниць. Їх розглядають або в межах **дієслівних конструкцій**, які повністю дублюють базовий зв'язок (Н. Ю. Шведова), або **іменникових**, оскільки опорний член при збереженні лексичного значення, валентного потенціалу дієслова набуває формальних морфологічних і синтаксичних ознак імені (А. А. Булаховський, Т. М. Молошна, М. М. Прокопович, В. В. Бабайцева, І. Р. Вихованець, І. І. Слинко, М. І. Каранська).

Оскільки опорним компонентом підрядного зв'язку виступає девербатив, тобто компонент, що синтезує в собі риси іменника (найменування дії, стану предмета) і дієслова (валентна спрогнозованість залежної словоформи), доречніше говорити про **девербативне керування (сильне/слабке, безпосереднє/опосередковане,**

варіативне/неваріативне, одиничне/подвійне) як окремий вияв іменникового зв'язку.

Відсутність окремих лінгвістичних розробок, присвячених аналізу похідних словосполучень, обумовлює актуальність дослідження.

Метою статті є вивчення підрядного зв'язку на матеріалі девербативного безпосереднього керування із залежним об'єкта. Відповідно до поставленої мети спрогнозовано вирішення конкретних завдань: 1) подати механізм транспозиційного переходу речення в компоненти сильного девербативного керування; 2) проаналізувати формально-граматичні та семантичні властивості опорного і залежного компонентів; 3) дослідити позиційне розташування членів девербативного зв'язку, можливі шляхи ускладнення моделі.

Сильне девербативне керування являє собою валентно визначений, систематичний прояв зв'язку віддієслівного іменника з об'єктно-атрибутивною формою, найчастіше репрезентованою родовим відмінком. Підрядне словосполучення є результатом синтаксичного транспозиційного переходу конститuentів елементарного простого речення. Процес утворення і функціонування іменникових одиниць слід розглядати в межах речення, оскільки словосполучення становлять похідний тип конструкцій, дериваційно пов'язаних із двоскладним реченням, залежний компонент яких, як і при дієслівному керуванні, регулюється семантико-граматичною валентністю опорного компонента [3: 211; 4: 66-67; 1: 17-18; 5: 77; 6, 36-37]. Предикат вихідного речення має форму прямо-перехідного дієслова, роль прямого додатка виконує іменник, виражений безприйменниковим акузативом. Механізм транспозиційного переходу відбувається у такій послідовності: опорний компонент словосполучення — віддієслівний іменник — мотивується базовим предикатом, залежний генітив еквівалентний іменнику в знахідному відмінку двоскладного речення. Процес утворення має вигляд: Vtr + Nacc а Nвіддієсл + N ген (Вручив нам їх (нагороди) генерал Лукач... (Ю. Покальчук) а Після вручення нагород генерал Лукач підійшов до нас і став розпитувати, хто звідки (Ю. Покальчук); На лівому березі р. Уборті випікати коровай годилося лише з полудня у неділю (Несен І. І. Весільний ритуал Централь-

ного Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина ХІХ-ХХст): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2004. — С. 11). а На півдні та сході регіону традиція регламентувала випікання короваю напередодні весілля (Там же, С. 11). Якщо акузатив базової конструкції реалізує об'єктну семантику, то в родовому похідного словосполучення до основного функціонального значення додається атрибутивний відтінок (так звана синкретична або дифузна детермінація), що дає змогу кваліфікувати відношення між членами керування як об'єктно-атрибутивні [8: 56; 2: 40; 6: 86]. Керований генітив займає вторинну функціональну сходинку після ядерної суб'єктно-атрибутивної [9: 160; 6: 96].

Іменник, зберігаючи генетичний зв'язок із мотивуючим дієсловом, його словотвірні характеристики (це, насамперед, стосується дієслівних префіксів у будові віддієслівних іменників), повною мірою акумулює валентні та дистрибутивні можливості. Відбувається своєрідна уніфікація іменного словосполучення: за організацією, силою поєднання компонентів, а також за вираженням функціонально-семантичних відношень дублюється зв'язок між предикатом і прямим додатком двоскладного речення. Похідний опорний компонент керування теж валентно синсемантичний, з формального та інформаційного плану недостатній, тому потребує смислового уточнення об'єктною характеристикою. Віддієслівним іменником прогноуються правобічні залежні позиції, які заповнюються обов'язковими, валентно вмотивованими лексемами. Регулярно вживаною граматичною формою при віддієслівному іменнику виступає родовий безприйменниковий відмінок об'єкта: Конспектувати лекції а конспектування (чого?) лекцій; Шинкувати капусту а шинкування (чого?) капусти.

В іменникових словосполученнях чітко простежується окресленість сили керування характером смислових відношень. Оскільки вихідною одиницею для генітива служить знахідний об'єкта, якому належить центральна залежна позиція сильнокерованого другорядного придієслівного члена речення [4: 66; 6: 36], правомірною буде думка: спрогнозований активною валентністю віддієслівного іменника родовий об'єкта виступає прикладом сильного зв'язку з опорним членом. Слід зауважити, що функціональне наповнення грамеми родового відмінка залежить від лексич-

ного змісту керованих аргументів, діапазон яких чітко регламентований, той чи інший пояснюючий член легко встановлюється за формально-семантичними показниками. У значенні об'єкта при сильнокерованому іменниковому компоненті виступають власне — іменники — назви неістот, пасивних предметів, зокрема конкретні (удобрення землі, захист кордонів, планування житла), абстрактні (підвищення авторитету, передання надбань, реалізація принципів), речовинні найменування об'єктивного світу, на які спрямована дія (обробка металів, переробка руди, декорування одягу, консервування грибів).

Отже, передбачуваність, регулярність, обов'язковість вживання родового безприйменникового об'єкта, синсемантичність віддієслівного іменника як головного члена словосполучення, об'єктні-атрибутивні смислові відношення, транспозиційна природа моделі вказують на сильний вияв зв'язку.

Транспозиційний перехід предиката елементарного речення в опорний компонент іменного керування закріплений у граматичній системі української мови формальними морфологічними показниками. У морфемній будові віддієслівного іменника роль визначника релятивної (синсемантичної) чи абсолютної (автосемантичної) природи опорного слова, конкретизатора семантико-граматичних ознак залежного члена виконують суфікси. Префікс успадкований від відповідних дієслівних основ і, модифікуючи значення вихідного дієслова, додає семантичні відтінки, "вказує на структурну й значеннєву незавершеність центрального компонента, визначає синтаксичний список обов'язкових поширювачів" [7: 45]. Формальним показником носія активної валентності виступають префікси до-, по-, від-, пере-, ви-, з-, на-, про-, роз-, при-, о- (об-), в- (у-), за-, над-.

Аналіз дидактичного матеріалу (всього досліджено 2500 іменникових словосполучень) дає можливість виділити сім словотвірних типів віддієслівних іменників із родовим об'єкта, згрупованих за тотожністю таких ознак, як походження, словотвірне значення, словотворчі формати:

1) **керуючий компонент — віддієслівний іменник із суфіксом -нн-**: *визначення помилки, вимірювання відрізка, опрацювання матеріалів, валяння сукна, вивчення діаграми, визначення закономірнос-*

тей, зміцнення контактів, пожвавлення діяльності, створення умов, освоєння областей, біління стін, буріння свердловини, водіння машини, носіння одягу, прядіння волокна;

2) **головний член зв'язку — абстрактний процесуальний іменник із суфіксом -ізаці-, -изаці-, -аці-**: активізація виробництва, акредитація закладу, демонстрація відеороликів, концентрація уваги, координація дій, ліквідація наслідків, механізація господарства, мобілізація сил, оптимізація відносин, раціоналізація режиму, реалізація принципів, стерилізація молока, уніфікація моделі, комп'ютеризація школи;

3) **опорний компонент іменного вияву керування має словотворчий формант -к- на позначення опредмеченої дії чи процесу, що підсилює їх результативне завершення**: вигонка дьогтю, вичинка шкiри, доставка продукції, заправка машини, зйомка фільму, обробка волокна, підготовка інвентаря. Вихідною базою для частини іменників служать локативні дієслова: вивозка товарів! Вивозити товари, висилка листів! Висилати листи;

4) **конститутивний член — іменник із суфіксом -тт-**: биття посуду, вибиття килима, викриття злочину, відкриття світу, відчуття страху, здобуття освіти, прийняття рішень;

5) **носій валентності — безафіксний іменник чоловічого роду, мотивований префіксальним дієсловом**: вибір матеріалу, захист інтересів, огляд місцевості, потиск руки, продаж товарів, розбір слова, розподіл майна, підбір вбрання;

6) **керуючим членом словосполучення виступають девербативи із суфіксом -ник-, -тель-, -ач-(-вач-), -ець- (-вечь-)**. Групу формують агентивні найменування, тобто назви осіб за характером діяльності: завідувач кафедри, зберігач інформації, виконавець завдань, подвижник науки, переписувач населення, творець пісень, здійснювач намірів, збирач бавовни;

7) **опорний компонент сильного іменного керування-віддіслівний іменник із суфіксом -тв-**: будівництво поселень, виробництво заліза.

У сучасній українській мові простежуються непоодинокі випадки, коли провідним організаційним чинником словосполучення виступає формальна валентність опорного члена, за морфемною будовою якого упорядковується морфологічна форма і функціо-

нальне навантаження конкретизатора опредмеченої дії, прогнозується ступінь злиття компонентів. Словосполучення вирішення питань — рішення педради, відвоювання земель — завоювання спортсменів, збір урожаю — збори робітників, маючи різну трансформаційну природу, відрізняються силою поєднання складників. У першій групі формальними властивостями віддієслівного іменника передбачений необхідний, регулярно вживаний об'єктний член, тому зв'язок визначаємо як сильний його вияв. Формально-граматична структура словосполучень іншої групи окреслює залежну позицію суб'єктом слабокерованим компонентом. Проте вивчення формальної специфіки компонентів іменного керування неможливе без урахування плану змісту опорного та залежного членів, бо валентність, як і сполучуваність, — семантико-граматичний механізм, що не може зумовлюватися виключно граматичними факторами [7: 22- 23]. Тому аргументованою є думка О. Есперсена про те, що оформлення та вживання залежного генітива зумовлене власне лексичним значенням обох компонентів.

Девербативи в основному повторюють лексико-семантичний розподіл базових предикатів. Опорний член сильного іменного керування із залежним об'єктом компонентом оформлюється такими ЛСГ віддієслівних іменників:

1. Віддієслівні деривати, що номінують конкретну фізичну дію, безпосередньо спрямовану на об'єкт, види людської діяльності (анотування, брання, будування, буріння, вантаження, вивішування, вигладжування, виплавка, вирізьблювання, водіння, в'язання, вудіння, забивання, закупорка, кування, малювання, свердління): У теплі дні збирання винограду Її він стрів... (М. Рильський); Для кування дротяних прикрас використовувалися жолобчасті ковадла... (Археологія. — № 2. — 2004. — С. 108).

2. Девербативи, які вказують на виділення об'єкта з ряду однорідних, поділ предметів за певними характеристиками (виціджування, відбір, відсівання, відсорткування, відфільтрування, поділ, подрібнення, розподіл, класифікація, систематизування, упорядкування): До синтаксичних інновацій Яра Славутича слід віднести також винесення в абсолютний початок речення ремотвірного компонента (Загнітко А. Слово у душі — душа у слові. — Донецьк: Академія, 1997. — С. 209); Традиційно чи не найбіль-

шою складністю є розмежування господарського і цивільного права (Юридичний вісник України. — №52. — 2 січня. — 2004. — С. 15).

3. Віддієслівні іменники на позначення придбання речовини, матеріалів, предметів, поповнення об'єкта якимись складниками (вклеювання, вшивання, єднання, купівля, придбання, спадкування): ... Поезію я зрозумів як простоту таку велику, таке єднання точних слів (М. Рильський); Бачите, я взяв собі за правило в придбанні мисливського приладдя не давати нікому ніякісіньких порад (О. Вишня).

4. Синтаксичні деривати, що вказують: а) на ступінь вияву дії, процесу (активізація, збільшення, зменшення, зростання, інтенсифікація, наповнення, нарощення, насичення, підвищення, поглиблення, пожвавлення, розростання, розширення); б) на повторну дію об'єкта (перебивання, перебільшення, переважування, перевишування, передрукування, пережарювання, переклейка, перемотування, переоформлення, перепродаж, перескладання, переспів, перешиття, перефарбування); в) на наближення дії до завершення (довантаження, додрукування, дожарювання, доквашування, докопування, докошування, докрашування, домальовування); г) на неповноту дії або частковий її прояв (недодавання, недонесення, недоплата, недосів, підбілювання, підв'ялювання, підгвинчування, підкислювання, підливання): ...Радився з мудрецами про поліпшення й утвердження законів (П. Загребельний); В природі лагідність, повільне завмирання, нарощення клітин на гусці, у зернині (Е. Андієвська); За умови аграрного перенаселення краю зростала заробіткова еміграція... (Бегей С. І. Передача і поділ спадщини в селянських родинах Галичини в XIX — 30-их роках XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2003. — С. 5); Тенденції розвитку Конотопа свідчать про зростання соціальних стандартів життя (Віче. — № 9. — 2004. — С. 36).

5. Девербативи, які виражають повне чи часткове покриття об'єкта матеріалом, речовиною, його обробку (азотування, асфальтування, бетонування, бинтування, боронування, відзолення, визолочування, вичинка, вошіння, забілювання, забруковування, задерніння, закрашування, залатування): Важко проходили навіть на правлінні колгоспу мої ідеї про асфальтування вулиць...

(Ю. Покальчук); Ніж виготовлено із залізної заготовки високої якості з наступною двобічною цементацією леза без термообробки (Археологія. — № 2. — 2004. — С. 113).

6. Віддієслівні іменники, що характеризують надання предметам нових якісних характеристик, видозмінення об'єкта (вв'язування, виформування, вишивання, відновлення, вплітання, вишивання, забарвлення, мереження, накладання, оздоблення, оновлення, трансформація): Доробка кожної заготовки шпильок проводилася за власним алгоритмом (Археологія. — № 2. — 2004. — С. 108); Конотація-емоційне, оцінне чи стилістичне забарвлення мовленнєвих одиниць узуального чи okazіонального характеру ("Наукові записки" Вінницького державного пед. університету ім. Коцюбинського: Зб. наукових праць. Серія: Філологія. 2003. Випуск 6. Відп. ред. Н. Л. Іваницька. — С. 92).

7. Деривати-іменники, що означають процес приготування їжі, ведення господарства (бланшування, варіння, вижарювання, випікання, висолювання, в'ялення, замішування, засолення, фарширування, шинкування): ...З додатками чебрецю отримували трав'яну сіль для виготовлення делікатесів (Народна творчість та етнографія. — №5. — Вересень-жовтень. — 2004. — С. 85).

8. Іменники на позначення стану об'єкта (фізіологічного, фізичного, емоційно-психічного), вияву почуттів (вижидання, відчуття, очікування, переживання, почування, почуття, чекання): Відчуття цієї кари здавалось написаним на кожному обличчі (І. Багрянний); Чекання чуда тривало (І. Павлюк).

9. Девербативи, які номінують розумову діяльність, мисленнєві операції, спрямовані на пізнання, дослідження предметів об'єктивної дійсності (аналіз, вивчення, завчання, вигадування, видумування, загадування): Глибоке пізнання циркуляції вод є ключем до розуміння природи не тільки Світового океану, а й планетарних процесів (Федорищак Р. П. Загальне землезнавство. — К.: Вища шк., 1995. — С. 155).

10. Віддієслівні іменники, які позначають мовленнєві процеси (виголошення, вигукування, викрикування, вимовляння, випитування, випрошування, висловлення, закликання, переказ): Гарна розмова відбулась під час обговорення проекту (Ю. Покальчук); Роз'яснення вимог до роботи є одним із ефективних методів управ-

ління і запобігання конфліктів (Осовська Г. В. Управління трудовими ресурсами. — К.: Кондор, 2003. — С. 140).

11. Віддієслівні іменники, що вказують на пересування, рух об'єкта в просторі (відбуксування, відвезення, відвід, віднесення, відтягання, відгін, відправлення, викочування, завезення, перевозка, перенос, пересування, транспортування): Це ж підтверджує конкретний статистичний матеріал Р. Рибарського про вивезення польськими і волинськими купцями солі із Долинських жуп у 1547 — 1548 рр. (Глушко М. С. Генезис тваринного запрягу в Україні (культурно-історична проблема): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — Львів, 2004. — С. 15); Для транспортування мажі застосовувались парні запряжки волів (Лазаренко В. М. Каравани українського степу. — Черкаси: Ваш Дім, 2004. — С. 14).

12. Віддієслівні деривати, які називають джерело формування, виникнення, відкриття чогось нового (відкриття, заснування, створення, формування): Ідея створення музею народилася в обласному відділенні Музичного товариства України (Народна творчість та етнографія. -№1-2. -2004. -С. 83); Заснування монастиря датується дослідниками XIII ст. (Народна творчість та етнографія. -№1-2. -2004. -С. 70).

13. Девербативи, які позначають виведення чогось зі складу, втрату, знищення (викорінювання, виколупування, викорчовування, вилучення, виполювання, витравлення, витрачання, вищипування, відняття, продаж, псування, реалізація, трата): Старість — це добровільна здача своїх позицій (Є. Гуцало); ...Це зовсім не втрата інтересу до життя та світу...(В. Шевчук).

14. Віддієслівні іменники, які номінують фазу протікання якоїсь дії, явища (початок, кінець, продовження, припинення): Після закінчення фізико-математичного факультету Микола Германський був призначений на посаду викладача...(Освіта України. — №24. — 29 березня. — 2005. — С. 9).

Формальна репрезентація залежного іменника родовим відмінком типова для девербативного керування. Рідше базовий предикат передає свої зв'язки з давальним та орудним відмінками. Визначальним для похідного об'єктного словосполучення є той факт, що синтаксичний дериват повністю зберігає розташування залежного компонента (постпозиція), формальне вираження (без-

прийменникова форма відмінка), функціонально-семантичну позицію (об'єкт дії). Константою щодо базового речення залишається сила зв'язку між членами. Тому як сильнокеровані розглядаємо девербативні словосполучення із залежними дативом чи аблятивом, які у вихідних структурах характеризуються валентною спрогнозованістю та обов'язковістю вживання при синсемантичному опорному компоненті, наприклад: Учитель опанував інтерактивними технологіями → опанування технологіями; Хлопець нехтував будь-якою небезпекою → нехтування небезпекою; Виборці довіряють депутатові → довіра депутатові. Відповідно слабкий зв'язок, визначуваний у базових реченнях комунікативними потребами мовців, тому спрогнозований та іррегулярний, маємо в об'єктних конструкціях із залежним давальним чи орудним типу оплата відпусток працівникам (пор. Підприємство повністю оплатило відпустки працівникам і Підприємство повністю оплатило відпустки, де елімінація залежного іменника у формі орудного не порушує інформаційної достатності речення), вручення (атестатів) випускникам, транспортування (товару) машиною, нагородження (переможців) дипломами. Компоненти переважно входять до складу подвійного девербативного керування.

Іменникове віддієслівне словосполучення із сильним виявом зв'язку найчастіше складається з пояснюваного та пояснюючого складників, що характеризується контактним розташуванням членів. Залежна форма імені в родовому відмінку знаходиться у постпозиції щодо опорного іменника. Препозиція можлива лише за умови вираження пояснюючого компонента займенником: Їх (обручів) стягування було також ділом неабияким (Культура і побут населення України: Навчальний посібник / В. І. Наулко та ін. — К.: Либідь, 1993. — С. 83). На реченнєвому рівні, а також у межах конкретної ситуації, контексту опредмечена дія доповнюється інформацією про якісні характеристики об'єкта, тоді між девербативом і іменником у родовому відмінку природно стоїть узгоджене означення, виражене прикметником. Компоненти керування мають дистантне розташування: Послала (Роксолана) Гасана навздогін польському послові, щоб передав гроші на відбудову рогатинських церков (П. Загребельний).

Формально-синтаксичне ускладнення іменного зв'язку відбу-

вається кількома шляхами. З метою актуалізації додаткової інформації про об'єкт до складу моделі може включатися слабоекерована безприйменникова форма іменника в орудному відмінку: обробіток лану ралом, ловля риби перемітами, поповнення традицій елементами, покриття будівель шифером. Поширеним способом ускладнення іменного прояву зв'язку є вживання відмінкової чи прийменниково-відмінкової форми іменника, що прилягає до генітива, виражаючи означальні або обставинні смислові відношення, і поєднується із складниками моделі способом іменного прилягання: створення системи (якої?) жанрів (пор. жанрової системи, виготовлення форми для литва, використання праці робітників, продовження традицій попередників.

Таким чином, організація сильного іменного керування зумовлена багатьма взаємозв'язаними чинниками, серед яких виділяємо:

1. Іменне віддієслівне керування транспозиційно співвідноситься з елементарним простим реченням.

2. У ролі опорного члена словосполучення виступає віддієслівний дериват, валентною синсемантичністю якого проектується обов'язкове вживання передбаченої, вмотивованої, регулярної форми імені в родовому відмінку без прийменника.

3. Члени словосполучення перебувають в об'єктно-атрибутивних смислових відношеннях.

4. Зв'язок визначають формально-граматичні властивості опорного компонента та лексичне значення обох членів. У створенні моделі сильного керування беруть участь 7 словотвірних груп і 14 ЛСГ віддієслівних іменників. Залежним об'єктом можуть бути виключно назви неістот.

Обсяг статті не дозволяє повною мірою освітити інші похідні прояви керування. Вивчення їх походження, формально-семантичної організації становитиме об'єкт подальших досліджень автора.

1. *Безпояско О. К.* Іменні граматичні категорії (Функціональний аналіз). — К., 1991.

2. *Богдан М. М.* Субстантивні словосполучення з прийменником від// УММИ. — 1975. — №2. — С. 34 — 40.

3. *Богородицький В. А.* Очерки по языковедению и русскому языку. — М., 1939.

4. *Вихованець І. Р.* Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації// Мовознавство. — 1983. — №2. — С. 65 — 71.
5. *Городенська К. Г.* Деривація синтаксичних одиниць. — К., 1991.
6. *Джура А. С.* Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі іменникових форм родового відмінка): Дис. ...канд. філол. наук. — Луцьк, 1999.
7. *Масицька Т. С.* Граматична структура дієслівної валентності. — Луцьк, 1988.
8. *Молошная Т. Н.* Субстантивные словосочетания в славянских языках. — М., 1975.
9. *Плющ М. Л.* Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. — К., 1986.

УДК 81'28

І. С. Білик

ПРИЙМЕНИКОВІ ОБ'ЄКТНІ КОНСТРУКЦІЇ: СЕМАНТИЧНЕ І ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ВАРІЮВАННЯ

Стаття присвячується розгляду прийменникових дієслівних конструкцій з об'єктними семантичними відношенням у східностепових говірках Донеччини, які реалізуються за допомогою родового, давального, знахідного та орудного відмінків іменного компонента конструкції.

Ключові слова: дієслівні словосполучення, іменний компонент, прийменникові об'єктні конструкції.

The article is dedicated to consideration of prepositional verbal constructions with objective semantic by the relation in the eastern-steppe dialects of Donetsk, which will be realized by genitive, dative, accusative and instrumental cases of nominal component construction.

Keywords: verbal word combinations, nominal component, prepositional objective constructions.

Проблема словосполучення серед актуальних проблем теорії синтаксису досі займає важливе місце і становить значний інтерес як у теоретичному, так і у практичному плані. Базою у вченні про словосполучення є дослідження зв'язків між його компонентами, з'ясування правил і закономірностей співвідношення слів та встановлення чинників, які зумовлюють його структуру.

Вивчення синтаксису на діалектному рівні відзначається незначною кількістю досліджень, присвячених словосполученню. На сьогодні розглянуто синтаксис закарпатських говірок, зокрема структура та семантика прийменникових конструкцій та безприймenni-

кових об'єктних (В. Добош), східнополіських — склад, функції та семантика у просторових синтаксемах (М. Железняк), частини середньополіських, зокрема виконано структурно-функціональний аналіз синтаксичних особливостей (О. Юсікова), західнополіських — опис прийменникових конструкцій (М. Перетятко), східнослобожанських — опис локативних та темпоральних синтаксем, зокрема їх різноманітних моделей (Т. Сердюкова) та ін. Важлива інформація про синтаксичні конструкції, прийменники та сполучники подається у “Атласі української мови” та регіональному атласі українських говірок Північної Буковини К. Германа. Деякі питання про особливості синтаксичних структур окремих діалектів розглянуто у працях Г. Шила, В. Вашенка, В. Шимановського, І. Верхратського та ін. [1: 1]. Однак синтаксис говірок південно-східного наріччя, зокрема східностепових, ще не одержав системного опису. Дієслівні словосполучення з об'єктними відношеннями залишалися майже поза увагою дослідників. Незважаючи на те, що систему прийменникових конструкцій з урахуванням їх функцій, структури та семантичних розрізень описав В. Добош, найближче підійшовши до системної репрезентації синтаксису середньо-закарпатських діалектів у своїй ґрунтовній праці “Синтаксис українських південно-карпатських говорів” [4], проте, у східностепових говірках це питання залишається недостатньо вивченим.

Метою статті є опис прийменникових дієслівних конструкцій з об'єктними семантичними відношенням у східностепових говірках Донеччини у структурно-семантичному та функціональному аспектах.

Завдання статті — подати структурно-семантичну та функціональну характеристику прийменникових об'єктних дієслівних словосполучень з іменним компонентом у говірках Донеччини.

Семантичне варіювання об'єктної синтаксеми зумовлюється насамперед семантичною природою предиката. Відповідно до природи предиката в об'єктній синтаксемі можна виділити такі семантичні варіанти: об'єкта дії, об'єкта стану, об'єкта якісної ознаки-відношення, об'єкта локативного предиката дії [3:118]. Основним семантичним варіантом об'єктної синтаксеми виступає синтаксема у функції об'єкта дії, у якій найповніше відбито семантичну своєрідність категорії об'єктності.

У східностепових говірках Донеччини дієслівні конструкції з об'єктним відношенням реалізуються за допомогою родового, давального, знахідного та орудного безприйменникового та прийменникового відмінків іменного компонента конструкції.

Розглянемо детальніше прийменникові дієслівні конструкції з об'єктними семантичними відношеннями.

У конструкціях з прийменником в (у) + Р. в. об'єктні відношення виступають у функції так званого род. аблативного при об'єкті-особи, від якої щось віднімається, відчужується. Опорні дієслова у структурах такого типу виступають із найбільшим значенням відчуження типу |брат', |вз'ат', про|сит', у|мерти і под.: про|сила в |нейі |сол'і (н. п. 14); заб|рав у |н'ого |коней (н. п. 85); д'із|налас' в |н'ого про сес|тру (н. п. 72); |треба бу|де |вз'ати у |мамки |хл'іба (н. п. 43); у них по|мер |бат'ко (н. п. 19); роб'ітни|к'ів у сво|їїх |брали (н. п. 34).

Функціонування в (у) + 3. в. у конструкціях з об'єктними відношеннями становить досить строкату картину. Основна об'єктна функція в (у) + 3. в. реалізується в кількох семантико-синтаксичних варіантах, майже кожен з яких характеризується наявністю синонімічних дублетів або діалектною специфікою.

Серед аналізованих конструкцій найбільш типовими є загальнонародні конструкції з в (у) + 3. в. іменників-назв одягу, взуття, прикрас і под. при дієсловах чинності із загальним значенням одягання: од'аг|лас' в |плат':а (н. п. 14); вбравс' у ха|лош'і (н. п. 45); |клали в пла|точок (н. п. 36); уз'а|ла у св'ій |хвартух ди|тину (н. п. 45).

Типовим для досліджуваних говірок є специфічні конструкції у функції об'єкта дотику чи зіткнення при дієсловах (|grimnutис'а, загри|м'іти, |вдаритис'а, |тр'існутис'а, уче|сати, |упертис'а і под.), які в літературній мові передаються конструкціями з о (об) + 3. в.: вче|сав в |ухо (н. п. 11); |вдарила в ст'іл (н. п. 99); за|grim'іла в |земл'у (н. п. 32).

Вживаними є також конструкції з в (у) + 3. в. об'єкта, близьким за своїм функціонально-семантичним значенням до по + М. в. при дієсловах типу |бити, |лускати і под.: бив у |ноги (н. п. 46); |лускав у |дошку (н. п. 23); |била у |ст'іну (н. п. 28).

Також в (у) простежується як паралельний до на + 3. в. і кр'із' + 3. в. у функції об'єкта, крізь який проходить дія: загл'а|дав в |две-

р'ї (н. п. 9); п'їдг'ла|дали в |д'їрку за |ними (н. п. 47). Характерними є також конструкції з в (у) об'єкта порівняння при дієслові |вдати-с'а, зро|битис'а і под. та об'єкта в результаті перетворення при дієслові перем'ї|нитис'а, перетво|ритис'а і под.: |вдавс'а в |бат'ка (н. п. 45); перем'ї|нивс'а в |д'їда (н. п. 40); перетво|рилас'а у го|лубку (н. п. 23).

Об'єктні відношення передаються у дієслівних конструкціях за допомогою залежних іменників на позначення: а) органів та частин тіла: по|держимо в |рот'ї (н. п. 78); три|мали в ру|ках (н. п. 13); б) речовини (зем|л'а, во|да тощо): був в:о|д'ї (н. п. 2); |грузла в пил' (н. п. 20); зако|пали в си|ру |земл'у (н. п. 53); закла|дали у во|дичку (н. п. 46); за|сипали у ц'у |воду (н. п. 106); ви|мочували у во|д'ї плос|к'їн' (н. п. 82); |пр'али в ц'їй во|д'ї (н. п. 47); ле|жит' у си|р'їй зем|л'ї (н. п. 55); в) їжі та інших побутових предметів (бу|мага, |к'їсто, уз|вар тощо): кла|ду му|ку в |к'їсто (н. п. 52); пи|сав в бу|магах (н. п. 14).

Конструкції з дл'а + Р. в. в мовній практиці фіксуються дуже рідко. Це, насамперед, відповіді на прямі питання. При цьому дл'а + Р. в. виступає лише у функції об'єкта призначення у конструкціях придієслівного керування, які увиразнюються прийменником дл'а: ку|пила дл'а |себе пла|т'а (н. п. 8); зро|бив дл'а них са|рай (н. п. 11); при|н'їс дл'а |мене |с'ївалочку (н. п. 23); переда|ла дл'а |сина гос|тинц'ів (н. п. 31). У конструкціях приіменного керування прийменник дл'а набуває виразного атрибутивного відтінку: |пилка дл'а |дерева (н. п. 13); |гр'адка дл'а бур'а|к'ів (н. п. 104); ни|тки дл'а виши|ван'а (н. п. 52).

Широко вживаними у східностепових говірках є словосполучення з до + Р. в. власне об'єкта, при яких дія підпорядковуючого дієслова спрямована на об'єкт. Серед конструкцій цього типу можна виділити кілька різновидів: а) конструкції з до + Р. в. при дієсловах |братис', |вз'ац'а і под.: при|став до ру|бахи (н. п. 46); усе л'ї|пилас' до |ц'ого (н. п. 20); |бралас'а до рук (н. п. 38); |добре |вз'алас' до ст'їни (н. п. 68); б) безособові конструкції з до + Р. в. при безособово-предикативних словах б'ї|да, |можна, |треба, |шкода з давальним суб'єкта: а б'ї|да нам до них (др'ів) (н. п. 57); тут |треба у|с'їм би до кирпич'ів (н. п. 9); ме|н'ї |шкода |класти до |ц'ого (н. п. 107); |можна їй до |мене (н. п. 46); |кон'ам да|леко до |с'їна (н. п. 6);

в) конструкції з до + Р. в. при дієсловах говоріння (ка|зат', гово|рит', шчебе|тат', бе|с'їдуват' і под.), які адресовані певному суб'єкту-адресату, який виступає у функції об'єкта: гово|рила до |мене (н. п. 12); |каже до |ж'їнки (н. п. 78); звер|нувс'а до |мене ди|ректор (н. п. 99); о|це бе|с'їдуєш до |мене (н. п. 81); так |ласково шчебе|тала до |н'ого (н. п. 10).

У конструкціях з власне об'єктним відношенням за + З. в. або зрідка Р. в., О. в., який виступає у функції об'єкта, має кілька функціонально-семантичних різновидів: а) за + З. в. або Р. в. ціни чи вартості, що виражається різноманітними назвами грошей і грошових одиниць та іншими семантично спорідненими з ними іменниками при дієсловах із найбільш загальним значенням купівлі-продажу типу |дат', ку|пит', про|дат' тощо, а також буду|ват', дер|жат', ро|бит' і т. д., напр.: ві|дав |д'івку за го|рі'вку (н. п. 9); про|дала за |дес'ат' то|д'і ш'е рубл'ів (н. п. 43); |платит' за |викуп (н. п. 56); в'їд|стройїли за |дуже ба|гато |грошей |хату/ вже і не |помн'у (н. п. 14); б) за + З. в., зрідка Р. в. і О. в. об'єкта досягання, дотику при дієсловах |брац'а, |вз'ац'а, дер|жац'а, пот'аг|нут', три|матис'а, хва|тац'а і под.: |вз'ала за |руку (н. п. 60); зач'ї|пали за со|ху або |рало (н. п. 31); три|малас'а за абри|косову |в'етку (н. п. 11); хва|талис'а за дер|жала (н. п. 107); пот'аг|нувс'а за |с'їл'у (н. п. 57); бе|рис'а за |н'ого (н. п. 38); |б'їгала за во|дойу (н. п. 100); |нужно бу|ло пот'аг|нутис'а за кар|н'ізом (н. п. 9); в) за + З. в. об'єкта, який позначає переважно назви певних частин тіла і под., при дієсловах ку|сат', |тиснут', |шкр'абат' і под. як паралельний до знах. безприйм. чи у + З. в. об'єкта, напр.: поку|сав за |ногу той со|бака (н. п. 8); |к'їшка по|шкр'абала йо|го за ли|це (н. п. 35); по|др'авав за пле|че (н. п. 78); |тиснув за |двер'ї (н. п. 7); гриз за |палец' |поки був ма|лий (н. п. 29); г) за + З. в. деліберативного об'єкта як паралельний з про + З. в. при дієсловах із найбільш загальним значенням повідомлення та турботи (бре|хат', гово|рит', |думат', за|бут', до|в'їдац'а, |знат', на|гадуват', сп'ї|ват', |чут'): *н'їх'то не |знає за |нейї н'їчого* (н. п. 69); *|хочец'а роска|зати за |сорок |шостий год* (н. п. 74); *здога|давс'а спитати за Мат'їйчу|к'ів* (н. п. 37); *ска|жи за |мене |слово* (н. п. 9); *о|то йак поч|не бре|хати за |бабу Ма|рус'у* (н. п. 38); *гово|рила за ро|боту та йак пра|ц'ує* (н. п. 22); *все |времїа |думала за |сина* (н. п. 11); *за|був спро|сити у ди|ректора за |себе* (н. п.

25); *тоді чули за серидн'ак'ів/ шчо ходили воли у друг'і села* (н. п. 3); *сп'ївали за погибших на фронт'і* (н. п. 77); *була шчо д'їзнавалас' за вс'їх вс'їгда* (н. п. 35); *дов'їдалас' а вчора за молоко* (н. п. 9); *забув за воли* (н. п. 41).

У конструкціях з об'єктними відношеннями простежуються два функціонально-семантичні різновиди з прийменником *на* + *З. в.*, *Д. в.* або *М. в.*: *на* + *З. в.*, *Д. в.*, *М. в.* власне об'єкта і *на* + *З. в.* об'єкта, який призначається для чогось, тобто об'єкта призначення.

У функції власне об'єкта вживається *на* + *З. в.*, *Д. в.*, *М. в.* іменників різної семантики, але при обмеженому колі дієслів, зокрема при деяких неперехідних дієсловах із значенням, як правило, внутрішньої, психічної чи психофізичної діяльності (*змагав'а*, *попратит'*, *лакомиц'а*, *нар'їкати* і т. п.), а також деяких перехідних дієсловах чинності (*мін'ат'*, *зрат'*, *робит'*, *їїздит'*, *мотат'* і под.), напр.: *п'їшла в л'їс та почала на н'ого сваритис'а / шчо не прийшов додому* (н. п. 13); *шче ме'н'ї будеш нар'їкати на скотинку* (н. п. 11); *не гн'ївайс' на нейї* (н. п. 83); *змагавс'а на подарки* (н. п. 44); *то вона його на то попрадила* (н. п. 90); *все лакомилас' на груш'ї* (н. п. 9); *не нар'їкай на н'ого* (н. п. 13); *м'їн'ав на грош'ї* (н. п. 78); *мотав на деревину* (н. п. 54); *розбагат'їв на ц'ому* (н. п. 14); *зрала на магдал'їн'ї і балалайк'ї* (н. п. 60); *зрав на скрипц'ї* (н. п. 77); *воз'ат' його на тачанц'ї* (н. п. 8); *їїздила на кон'ах* (н. п. 58); *їїздила на каров'ї* (н. п. 91); *ставимо на ст'їл шампанс'ке* (н. п. 74); *п'їсали на бу'маз'ї* (н. п. 23); *соби'ралис'а на ве'чирки* (н. п. 24); *била на кришу* (н. п. 91); *кидайїм на ма'шину* (н. п. 101); *подививс' на ногу; поробит' на руках* (н. п. 10); *работали на тракто'рах* (н. п. 87).

На + залежні іменники у конструкціях розглянутого типу, як правило, не виявляє синонімічного паралелізму. Однак при деяких дієсловах простежуються випадки вживання *на* + *З. в.* об'єкта як паралельного з іншими засобами вираження цієї функції, зокрема: а) із *про* + *З. в.*, *за* + *З. в.* чи знах. безприм. при дієсловах *дбати*, *думат'*, *забут'*, *памїятат'*, *пов'їсти*, *сказат'*, напр.: *їак зараз на н'ого подумайу / то сл'ози на о'чах* (н. п. 46); *їа на вас не забуду* (н. п. 21); *х'їба те'пер памїятайут' на то* (н. п. 8); *їа на тебе н'ї пов'їст'вуйу* (н. п. 32); *спом'а'ни с'а на мене гр'їшного* (н. п. 76); б) із знах. безприм. при дієсловах *зукат'*, *кликати*, *звати* і под., напр.: *або їду прац'увати / та усе в'ремїа на мене поклик'айут'*

(н. п. 50); у *горах* погу^лкала на сво^йїх (н. п. 16); *клич* на су^с'ідку / най іде *їйти* (н. п. 36); *бу^деш* пози^ввати на *птиц*'у (н. п. 87).

При більшості дієслів спрямованої чинності (*бризнут*' , *ди^виц*'а, *покласти*, *л^л:ати* і т. п.) на + 3. в. об'єкта набуває більш чи менш виразного об'єктно-просторового відтінку, напр.: *покла*ла на *ст^л* *вс^аке* *разне* з *города* (н. п. 2); *лив* і на *кришу* / і на *в^ікна* / *позали^вав* у^лсе (н. п. 8); *всипав* на *мене* *охапку* *соломи* (н. п. 37); *покла*в на *кришу* *ста^р'і* *гор^лшки* (н. п. 9); *аби* на *тебе* *св^а'та* *вода* *т^т'іки* *бризнула* (н. п. 89); *на^л* *тебе* *сам* *див^л'ус*'а (н. п. 35) тощо.

Другим різновидом у конструкціях з об'єктним відношенням є на + 3. в. об'єкта, якому призначається об'єкт, позначуваний підпорядковуючим словом. Такий об'єкт може містити додатковий відтінок мети або умови. У функції об'єкта призначення вживається на + 3. в. переважно назв неістот, зокрема при дієсловах буття, наявності, потреби (*бут*' , *остатис*'а, *залишитис*'а, *придбати* і под.), а також при безособово-предикативних словах *треба*, *можна* і т. п., напр.: *та* *нам* *це* *прида^сц*'а на *воду* (н. п. 67); *це* *бу^де* на *свад^б'у* (н. п. 16); *то* *в^із*'*мете* на *кан^лхвети* (н. п. 12); *зали^ши* *то* на *чорний* *ден*' (н. п. 55); *можна* і на *табу^реточки* (н. п. 34).

Також простежується вживання на + 3. в. об'єкта призначення і при дієсловах різноманітної чинності та володіння, як правило, перехідних, напр.: *оста^в'али* на *хл^л'їб* (н. п. 46); *п^і'ідготов^л'али* *зе^лмл^у* на *пше^ниц*'у (н. п. 78); *да^ла* на *до^рожку* *хл^л'їбц*'а (н. п. 44); *по^зичив* на *гурт* *грош*'і (н. п. 89). Однак у конструкціях цього типу на + 3. в. об'єкта призначення майже в усіх випадках набуває більшою мірою виразного атрибутивного відтінку або відтінку мети (пор.: *мала* *па^ру* *во^л'ів* на *базар* (н. п. 6) — *дер^лжала* *сви^ней* *дл^а* *про^дажу* (н. п. 22)).

Конструкції з об'єктним відношенням із прийменником *про* + 3. в. можуть реалізуватися: а) у функції деліберативного об'єкта: *вес^час* *думала* *про* *н^н'ого* (н. п. 69); *про* *д^і'тей* *вс^ім* *ро^сказу^їу* (н. п. 24); *не* *думай^ї* *так* *про* *д^і'вчаточок* *сво^йїх* / *да^леко* *во^ни* *в^ід* *мене* (н. п. 32); *н^і'чого* *про* *той* *ден*' *не* *зна^їємо* (н. п. 20); *аби* *не* *було* *л^л'уд*'ам *што* *про* *вас* *зга^дувати* (н. п. 4); *то* *п^їє* / *щоб* *не* *гово^рити* *про* *се^бе* (н. п. 25); *да^же* *не* *га^дала* *про* *це* (н. п. 54); *то* і *про* *мене* *не* *забу^вай* (н. п. 12); б) у функції об'єкта призначення, що простежується лише у кількох випадках: *та* *в^же* *про* *мене* *не* *їє* *л^луч:ого*

мі'ста (н. п. 11); то бу'де про тебе — млин і блин (н. п. 38); чи не найдец':а про нас йа'кас' ро'бота (н. п. 60); оце так ро'бота про дру'жину (н. п. 4) [2: 67].

У конструкціях з *n'id* + 3. в. у східностепових говірках при власне об'єктних відношеннях простежуються найбільш типові і широкочисельні розглядувані конструкції, у яких *n'id* + 3. в. виступає в одній функції, а саме у функції об'єкта, під який спрямований рух чи дія при дієсловах руху та спрямованої чинності. У деяких випадках вони набувають об'єктно-просторових відношень, напр.: *покла'ди хустку n'id плече* (н. п. 6); *хай ле'жит' n'id рушнич'ком* (н. п. 52); *кла'дец'а рост'вор це'лента і n'іс'ка n'id:ошчечку* (н. п. 28); *кла'дец':а n'id руку* (н. п. 36); *посте'лили n'id і'кону* (н. п. 89); *клали n'id го'лову |рожениц'і шта'ни ха'з'айіна* (н. п. 45); *схо'вала n'id по'душку* (н. п. 34).

У досліджуваних говірках з об'єктними відношеннями конструкції із *над* дуже рідкісні. Нами виявлено кілька прикладів таких словосполучень з *над* + *О. в.* у функції об'єкта вияву чи порівняння переважно при дієсловах, які мають значення лікування, ворожіння, зцілення, а також позначають психологічний стан переживання, турботи тощо. Такі конструкції часто бувають синонімічними із *б'іл'а* + 3. в. або *за* + *О. в.*: *ди'вивс'а над |ж'інкою* (н. п. 89) — *си'д'іли б'іл'а |нейі /поки не прі'їхали за |нейу* (н. п. 101) — *не спу'скав о'чей за |нейу* (н. п. 109); *нагл'адала над д'іточ'ками* (н. п. 35) — *ходила б'іл'а |мати* (н. п. 57) — *сл'ідила за ма'лими* (н. п. 33). Залежними компонентами виступають назви істот: *варту'вав над |сином не йак |мати* (н. п. 64); *шеп'тала над |бабкою і все прой'шло* (н. п. 12); *ви'читувала над |нейу моли'тви* (н. п. 46); *но'чами не спала над |ними* (н. п. 68); *у'се б'ігала і кру'тилас'а над ним* (н. п. 30).

Отже, у досліджуваних східностепових говірках серед прийменникових конструкцій з об'єктними відношеннями досить строкату картину становлять структури із *в (у)* + 3. в., які характеризуються наявністю синонімічних дублетів: *вче'сав в |ухо* (н. п. 22); *за'гримала в |земл'у* (н. п. 69). Конструкції у функції дотику чи зіткнення у літературній мові передаються конструкціями з *о (об)* + 3. в.: *вдарився об землю* [3: 38]. Конструкції з *дл'а* + *Р. в.* фіксуються в мовній практиці дуже рідко. Це насамперед відповіді на прямі питання: *зро'бив дл'а них* (н. п. 38). Конструкції із *над* + *О. в.* часто

бувають синонімічними із *б'іл'а* + 3. в.: *ди'вивс'а над 'ж'інкоюу* (н. п. 93) — *си'д'іла 'б'іл'а 'нейі* (н. п. 7).

Вживаними є також конструкції з *в* (*y*) + 3. в. об'єкта як паралельні до *кр'із'* + 3. в., *по* + М. в.: *загл'а'дав у в'ік'но* (н. п. 24); *бив у 'ст'іну* (н. п. 100). Широко вживаними є структури з *до* + Р. в. власне об'єкта. Словосполучення із *за* + 3. в. деліберативного об'єкта та з *на* + 3. в. виступають як паралельні до *про* + 3. в. при дієсловах із найбільш загальним значенням повідомлення та турботи: *спи'тав за Ми'колу* (н. п. 40); *розка'зав за 'триц':ат' шес'той год* (н. п. 6).

Список населених пунктів

1. м. Артемівськ; 2. Авдот'їно, м. Донецьк; 3. Антонівка, Мар'їнський р-н; 4. с. Билбасівка, Слов'янський р-н; 5. с. Благодатне, Амвросіївський р-н; 6. с. Богданівка, Красноармійський р-н; 7. с. Бойове, Володарський р-н; 8. с. Василівка, Новоазовський р-н; 9. с. Васюківка, Артемівський р-н; 10. смт. Велика Новосілка; 11. с. Веселе, Великоновосілівський р-н; 12. с. Вільне, Волноваський р-н; 13. с. Вільховчик, Шахтарський р-н; 14. с. Войківське, Амвросіївський р-н; 15. с. Володимирівка, Волноваський р-н; 16. смт. Гольмівське, м. Горлівка; 17. с. Грабове, Шахтарський р-н; 18. с. Гранітне, Володарський р-н; 19. с. Гришине, Красноармійський р-н; 20. м. Дебальцеве; 21. с. Дмитрівка, Шахтарський р-н; 22. м. Добропілля; 23. с. Донське, Волноваський р-н; 24. с. Єгорівка, Волноваський р-н; 25. с. Єлизаветівка, Мар'їнський р-н; 26. с. Захарівка, Першотравневий р-н; 27. с. Званівка, Артемівський р-н; 28. с. Зелений Яр, Володарський р-н; 29. с. Землянки, м. Макіївка; 30. с. Землянки, Ясинуватський р-н; 31. с. Золотий Колодязь, Добропільський р-н; 32. с. Зоряне, Мар'їнський р-н; 33. м. Зугрес, Шахтарський р-н; 34. с. Зуївка, Шахтарський р-н; 35. с. Ілінка Великоновосілівський р-н; 36. с. Іскра Великоновосілівський р-н; 37. с. Калініне, Артемівський р-н; 38. с. Катеринівка Мар'їнський р-н; 39. с. Кленівка Амвросіївський р-н; 40. х. Карлівка, Волноваський р-н; 41. с. Колодязі, Краснолиманський р-н; 42. с. Комишівка, Волноваський р-н; 43. с. Красновка, Волноваський р-н; 44. с. Краснопілля, Старобешівський р-н; 45. Куйбишевський район, м. Донецьк; 46. м. Курахово, Мар'їнський р-н; 47. с. Мала шишівка, Амвросіївський р-н; 48. м. Макіївка; 49. с. Макіївка, Гірняцький р-н, м. Макіївка; 50. с. Микільське, Волноваський р-н; 51. с. Миколаївка, Волноваський р-н; 52. с. Мирна Долина, Олександрівський р-н; 53. с. Михайлівка, Красноармійський р-н; 54. с. Мічуріне, Тельманівсь-

кий р-н; 55. с. Муравка, Красноармійський р-н; 56. с. Несвітай, Амвросіївський р-н; 57. х. Несвітай, Новоазовський р-н; 58. с. Нікішине, Шахтарський р-н; 59. с. Новоандріївка, Волноваський р-н; 60. с. Новогнатівка, Волоноваський р-н; 61. с. Новгородське, Шахтарський р-н; 62. с. Новомихайлівка, Мар'їнський р-н; 63. с. Новопетриківка, Великоновосілівський р-н; 64. с. Новоселівка, Ясинуватський р-н; 65. с. Новосілка, Старобешівський р-н; 66. с. Новотроїцьке, Волноваський р-н; 67. с. Новоукраїнка, Мар'їнський р-н; 68. с. Октябрське, Добропільський р-н; 69. с. Олександрівка, Мар'їнський р-н; 70. с. Ольгинка, Волноваський р-н; 71. с. Осикове, Старобешівський р-н; 72. с. Орлово-Іванівка, Шахтарський р-н; 73. с. Пантелеймонівка, Ясинуватський р-н; 74. Петровський район, м. Донецьк; 75. с. Петропавлівка, Шахтарський р-н; 76. с. Предтечине, Костянтинівський р-н; 77. с. Привілля, Слов'янський р-н; 78. с. Приморське, Новоазовський р-н; 79. с. Прохорівка, Волноваський р-н; 80. с. Райгородок, Слов'янський р-н; 81. с. Рідкодуб, Краснолиманський р-н; 82. с. Роздолівка, Артемівський р-н; 83. с. Роздольне, Старобешівський р-н; 84. с. Роя, м. Курахове, Мар'їнський р-н; 85. с. Русин Яр, Костянтинівський р-н; 86. с. Рясне, м. Горлівка; 87. с. Самсонове, Тельманівський р-н; 88. м. Селидове; 89. с. Сергіївка, Слов'янський р-н; 90. с. Серебрянка, Артемівський р-н; 91. с. Седово-Василівка, Новоазовський р-н; 92. с. Старий Караван, Краснолиманський р-н; 93. с. Старомихайлівка, Мар'їнський р-н; 94. с. Старченкове, Володарський р-н; 95. с. Срібне, Красноармійський р-н; 96. с. Терни, Краснолиманський р-н; 97. м. Торез, Шахтарський р-н; 98. с. Торське, Костянтинівський р-н; 99. Трудівські, м. Донецьк; 100. с. Удачне, Красноармійський р-н; 101. с. Улянівка, Красноармійський р-н; 102. с. Успенівка, Амвросіївський р-н; 103. с. Успенівка, Красноармійський р-н; 104. с. Хлібодарівка, Волноваський р-н; 105. с. Шевченко, Красноармійський р-н; 106. с. Широкине, Новоазовський р-н; 107. с. Яківлівка Ясинуватський р-н; 108. с. Ямпіль, Краснолиманський р-н; 109. с. Ясинівка, м. Макіївка; 110. с. Ясинівка, Ясинуватський р-н.

1. Білик Л. С. Дієслівні словосполучення у східноstepових говірках Донеччини: Автореф. дис ... канд. філол. наук: 10. 02. 01. — Дніпропетровськ, 2003.

2. Білик Л. С. Дієслівні словосполучення у східноstepових говірках Донеччини: Дис... канд. філол. наук.: 10. 02. 01. — Донецьк, 2003.

3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К., 1992.

4. Добош В. І. Синтаксис українських південнокарпатських говорів (прикладно-конструкції): Текст лекцій. — Ужгород, 1972.

СЛОВОВІРНА РЕАЛІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЇ ТАКСИСУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті йдеться про експлікацію функціонально-семантичної категорії таксису на рівні словотворення: розглянуто похідні іменники, дієслова, прикметники й прислівники із семантикою одночасності, попередності й наступності дій, станів, процесів, фактів.

Ключові слова: Функціонально-семантична категорія таксису, словотвірна реалізація грамеми одночасності, словотвірна реалізація грамеми попередності, словотвірна реалізація грамеми наступності.

The article deals with explication of the semantically-functionally category of the taxis on the level of the word-building. This article is considered of the derivative nouns, verbs, adjectives with their semantically simultaneity, previously and consecutively of the actions, conditions, processes, facts.

Key words: Semantically-functionally category of the taxis, word-building realization simultaneity, previously, consecutively of the gramema.

Українська мова має різноманітні засоби для вираження семантико-синтаксичних відношень одночасності, попередності й наступності дій. До них відносимо синтаксичні, морфологічні, словотвірні, лексичні й контекстуальні експлікатори порядку дій чи станів. Сукупно вони складають систему лінгвального таксису, яка інтерпретується як функціонально-семантична категорія (поле) таксису. Словотвірні, лексичні й контекстуальні засоби реалізації таксисних відношень належать до найменш вивчених у вітчизняному й зарубіжному мовознавстві.

Функціонально-семантичний аналіз дериваційних морфем доводить, що у формально-граматичній структурі дериватів вони представляють (заміщають або модифікують) певні компоненти семантичної структури — предикати або аргументи, виступаючи виразниками їх семантичних функцій. Співвідносні з афіксальними дериватами, семантичні структури в переважній більшості випадків є структурами реченневого плану, які репрезентують різні типи семантично елементарних речень, рідше — структури плану словосполучення, що включає аргумент і супровідний предикат [3: 205]. Похідне слово, будучи одиницею, наділеною певним лексичним значенням, і будучи одночасно структурою, яка має дериваційні властивості, є семантично-синтаксичною одиницею таксису.

ваційне значення, засобом когезії, здійснює текстові зв'язки між словами і по лінії лексичної семантики, з одного боку, і по лінії більш узагальненого (дериваційного) значення, з іншого [9: 17]. Властивість деривата засобами однієї лексеми виражати інформацію, співмірну з семантикою цілої синтаксичної конструкції, особливо важлива для семантичної організації тексту. Семантична компресія дериватів у необхідних випадках текстотворення, які визначаються комунікантами, дає змогу оптимально й економічно реалізувати комунікативні завдання, усуваючи надлишкову інформацію, яку містить синтаксична конструкція, що є базовою для творення похідного слова [5: 52]. На особливість морфем експлікувати семантику таксису вперше в україністиці звернув увагу дослідник Бондар О. І. [4]. Метою нашої статті є виявлення й систематизація словотвірних засобів, спроможних виражати семантико-синтаксичні відношення одночасності, попередності чи наступності дій.

Словотвірна реалізація грами одночасності відбувається насамперед за участю іменникових лексем. Нові східнослов'янські префікси прийменникового походження актуалізують в похідних іменниках значення, співвідносно із значенням відповідних прийменників [7:146]. Зокрема, семантика одночасності закладена у префіксальній морфемі **спів-**: *співвидавець, співвинуватець (співвинуватиця), співвідповідач, співдоповідач, співвласник (співвласниця), співволодіння, співдружба, співжилець, співжиття*. Названий вище префікс функціонує також у таких біморфемах: **спів- + -ник; спів- + -я**, наприклад, *співбесідник, співзвуччя*. Іншомовний префікс **син-** відповідає за значенням українському **спів-** і виражає спільність дій: *синхронія* [11: 97], *синхронізація, синхронізм*. На одночасність дій вказують також префіксальні морфемі **під-, при-, су-**: *підсвист, призвук, присвист, супровід, супутник, супутниця*.

Досить широко експлікують семантику таксису у структурі української мови іменники-композиції. Особливістю композитів, зазначає Н. Ф. Клименко, є наявність внутрішнього і зовнішнього синтаксису [12: 89]. Внутрішній синтаксис — це специфічний порядок розташування елементів, їх зв'язок, який ґрунтується на тому, що пояснювальний член словосполучення в композиті обов'язково виступає в препозиції, тобто ставиться перед тією

основою, яку він пояснює. Зовнішній синтаксис визначається зв'язком лексем у реченні. Якщо композит виражений іменником, то в реченні він виступає підметом і може мати означення-прикметник і виражати суб'єктні відношення в словосполученні [1: 25]. Щодо утворення композитів, то К. Г. Городенська запропонувала нові, синтаксичні засади їх утворення: вона тлумачить цей процес як формально-граматичну реалізацію семантичної структури речення [6: 27-34]. Прикладами виразників семантики одночасності слугують такі складні слова: *двоєженство*, *двоєженець*, *багатоголося* (муз., одночасне звучання кількох (багатьох) самостійних мелодійних голосів в хорі або музичних тем в оркестрі), *багатоженець* (той, хто одружений одночасно з кількома жінками), *багатоженство* (форма шлюбу, при якій чоловік може бути одружений одночасно з багатьма жінками), *багатомужжя* (форма шлюбу, при якій жінка може бути одночасно одружена з багатьма чоловіками).

Іншомовні форманти **амбі-**, **бі-**, **ди-**, **ду-**, **уні-**, **кон-**, **полі-**, **сим-**, які у сучасній лінгвістиці прийнято називати іншомовними компонентами складних слів [14: 200], частинами інтернаціональних слів [16: 128], префіксоїдами [15: 137], афіксальними радикасоїдами [13: 63], препозитивними блоками [2: 7-8], міжнародними терміно-елементами [8:26], реалізують таксисне відношення синхронної одночасності, наприклад: *поліфонія* (багатоголося в музиці, засноване на одночасному сполученні й розвитку ряду рівноправних мелодій), *бігамія* (книжн., форма шлюбу, коли кожен може одружитися одночасно з двома особами іншої статі; двошлюбність); *диплекс* (грец. *diploos* — подвійний; система телеграфного передавання, що допускає одночасне проходження по проводах двох телеграм в одному напрямку), *дуплет* (два одночасні постріли з обох стволів двоствольної мисливської рушниці), *амбівалентність* (суперечливе, “роздвоєне” емоційне переживання певного явища (одночасна симпатія чи антипатія); *кондомініум*, *кондомінат* (спільне володіння), *унісон* (муз., одночасне звучання двох або кількох звуків на одній висоті), *консонанс* (лат. *consonage* — звучати в унісон), *контрапункт* (нім. *Kontrapunkt*) — 1) те саме, що поліфонія; 2) саме поліфонічне контрапунктичне поєднання мелодій; 3) мелодія, яка супроводжує головний мелодійний голос),

симбіоз (біол., форми спільного існування двох організмів різних видів, що, як правило, приносить їм обопільну користь).

До дієслів із семантикою одночасності відносимо такі:

1) віддієслівні дієслова, що мають у структурі конфікс **під-** + **-ува-**, **-ва-**, — **овува-**, із значенням “злегка, не в повну силу здійснювати дію, супроводжуючи нею іншу дію, іноді однотипну”: *підсвистувати, підтакувати, підтьохкувати, підвивати, підторговувати*;

2) віддієслівні дієслова з конфіксом **при** + **-ува-**, **-овува-** із семантикою “дія, названа твірним дієсловом, здійснюється не в повну силу і супроводжує іншу дію”: *прицмокувати, притакувати, присьорбувати*.

Спорадично вживаються в українській мові префіксально-суфіксальні комбінації на зразок **при-**+**-овувати**: *пританцьовувати, притупцьовувати*.

Продуктивними в українській мові є дієслівні лексеми з конфіксами **під-** (**при-**) + **-ува-**.

Семантику синхронної одночасності виражають також прикметники-композиції, в яких перша частина слова бере на себе основне смислове навантаження, вказуючи на одночасність дій, процесів, фактів: *багатоголосий, багатоголосний, двоголосий, двоголосний, стоголосий, стоголосний, тисячоголосий, тисячоголосний, тисячогомінний*.

Словотвірна реалізація грами попередності здійснюється насамперед конфіксальними прикметниковими лексемами. При конфіксації, або суфіксально-префіксальному способі словотворення, префікс і суфікс, виступаючи твірними елементами одночасно, складають за своєю сутністю дистантну біморфему, яка утворює рамкову конструкцію, в яку “вкладається” основа чи слово [17: 282]. Водночас зауважимо, що саме префікси з часовою семантикою спроможні виражати різні види таксисних відношень.

Конфікси на зразок **перед-** + **-н-**, **-єн-**, **-ов-**, **-єв-**, **-ян-**, **-івськ-**, **-очн-** реалізують семантику безпосередньої попередності, а саме, такі прикметники, утворені застосуванням парасинтезу, експлікують одне з кількох значень: “такий, що в часі передує чомусь або відбувається раніше від того, на що вказує основа твірного іменника”. Прикметникові лексеми цього типу вказують на передування чогось явищам природи *передгрозяний, передгрозовий, переддощо-*

вий, передбуряний; місяцям: передтравневий, передсерпневий, переджовтневий; порам року: передлітній, передосінній, передзимовий, передзимній, передвесняний, передвесінній; дням чи частинам доби: передучорашний, передполудневий, передсвітній, переддосвітній, передсвітанковий, передобідній, передденний, передвечірній, передзахідний, переднічний, передранній, передранішній, передранковий; святам або дням відпочинку: передріздвяний, передсвятковий, передсвяточний, передвихідний; сільськогосподарським процесам: передсадивний, передпосівний, передзасівний, передпосадковий, переджнивний; суспільним процесам й історичним подіям: передреформений, передреформний, передреволюційний, передвоєнний, передолімпійський, передз'їздівський, передкризовий, передкризовий, передісторичний, передвиборчий, передвиборний; фізіологічним процесам: передпухлинний, передінкубаційний, передінфарктний, передсмертний; різноманітним процесам: передопераційний, переднавігаційний, передпусковий; проміжкам часу, які передують періоду, що зайнятий певною діяльністю: передекзаменаційний, переддипломний; тощо: передминулий, передостанній, передчасний.

Конфікси на зразок **до-** + **-н-, -ов-, -ськ-, -івськ-, -овськ-, -янськ-, -ичн-** слугують для утворення прикметників зі значенням “такий, що передує в часі певній події, періоду, явищу чи епосі”: *дошкільний, дочасний, дофеодалний, дотеперішній, достроковий, досоціалістичний, дореформений, дореволюційний, дорадянський, допривозний, допотопний, домонополістичний, докапіталістичний, доімперіалістичний, доіскрівський, доісторичний, докласовий, домарксистський, допетровський, дописемний, довузівський, дохристиянський, дообідній*. Префіксальна морфема **до-** виявляє відому активність, позначаючи відношення дистантної часової попередності, відрізняється від префікса **перед-**, який позначає відношення безпосередньої (контактної) часової попередності (пор. семантику прийменників *до* і *перед*: *до обіду* і *перед обідом*). Префікс **до-**, як правило, поєднується з конкретною лексикою, містить семантичний еліпсис, наприклад, *дотелефонний* — “такий, що належить до часу, коли ще не було телефона” [9: 82].

Конфікси на зразок **під-** + **-н-, -ов-** входять до складу прикметникових лексем зі значенням контактної попередності: *підвечірній, підобідній, підзимній, підзимовий, підосінній*.

Префіксовані прикметникові словоформи досить часто налаштовані експлікувати значення часової попередності, бо семантика префіксів характеризується більшою відокремленістю, окресленістю і стандартністю, ніж значення суфіксів [11: 22]. До словотвірних експлікаторів часової попередності відносимо також рідковживаний старослов'янський префікс **пред-**, що є стилістичним варіантом української префіксальної морфеми **перед-** (*предвічний*), іншомовний префікс **пре-** (лат. *pre*), який відповідає за значенням українському **перед-** і виражає контактну попередність (*препозитивний, преліментарний (попередній)*), і префікс **поза-**, в якому закладено значення дистантної попередності (*позаторішній, позаминулий, позадавній, позавчорашний*).

Таксисне значення попередності властиве також прикметникам-композиціям з першою складовою “вище” (*вище...* — перша частина складних слів, що значенням відповідає словам *раніше, перед цим, тільки що*, наприклад: *вищезазначений, вищезгаданий, вищенаведений, вищеназваний, вищеподаний* (“Словник української мови”, Т. 1, 546). Утворюються такі лексеми способом словоскладання. Аналогічне значення реалізують також складні утворення на зразок: *зазначений вище, згаданий вище* тощо.

Семантику часової попередності реалізують префіксовані іменники з формантами **перед-** (*переддень (передодень), передзахист, передсуд, передрік, передісторія, передпрядіння, передсвіт, передсвітання, передсвітанок, передсмак, передплата, передмова, передслово, передумова*); **пра-** (*праісторія*) і **до-**, який актуалізує семантику невизначеної попередності (*досвіт, доісторія*). Іншомовні сегменти **про-**, **прото-**, **архе-**, **пре-** також налаштовані експлікувати семантику часової попередності, наприклад: *прогноз, прогнозування, пролог* (перен. — початок чого-небудь), *профаза; прототип* (прообраз, первісний зразок кого-, чого-небудь); *архетип* (архе... — частина складних слів, що означає первісність, початок); *преліментарії* (< пре... і лат. *limen (liminis)* — початок) — попередня угода, переговори; *прелюдія* (лат. *praeludium < praeludere* — попередньо грати) — інструментальна музична п'єса, яка є вступом до музичного твору; *прецедент* (< *praecedens (praecedentis)* — той, що передує, — випадок, який стався в минулому і є виправданням або прикладом для наступних подіб-

них випадків); *преюдицальність* (< лат. *praeceducium* — попереднє рішення суду).

Іменники-композиції із першою складовою частиною **першо-** (**перво-**) також належать до засобів вираження часової попередності, наприклад, *першопричина, першодрук, перевозимки, первоначало, первообраз, первотвір, первоцвіт*.

Рамковий біном **під-** + **-|- (а), перед-** + **-|- (а), перед-** + **-ок-** бере участь в утворенні іменникових лексем із семантикою попередності: *підвечір'я, передбур'я, передвечір'я, передгроззя, переджнив'я, передобіддя, передрання, передвістя, передчуття, передобідок, передднівок (переддновок)*.

До дієслів із таксисною семантикою попередності відносимо насамперед дієслівні лексеми із префіксальними морфемами **перед-** і **під-**: *передрікати, передректи, передрішати, передрішити, передвіщати, передчувати, підобідувати* тощо.

Прислівники із формантом **-о**, утворені від прикметників із семантикою попередності, виконують аналогічну функцію, наприклад: *дочасно, дотерміново, достроково, завчасно, завбачливо, передсмертна, передчасно, попередньо*. Прислівникові лексеми, утворені додаванням префіксів **під-**, **перед-**, **поза-**, покликані експлікувати семантику контактної дистантної попередності: *підвечір, передучора, передвчора, позавчора, позаторік*.

Словотвірна реалізація грамеми наступності також здійснюється за участю чотирьох кардинальних частин мови. Це насамперед конфіксальні прикметники із 1) конфіксами на зразок **після-** + **-н-**, **-ов-**, **-ев-**, **-івськ-**, **-альн-**, які у поєднанні із субстантивом утворюють прикметникову лексему із значенням “такий, який настав, відбувся пізніше того, що названо твірним іменником”. Названі біморфеми поєднуються з іменниками — найменуваннями суспільно-історичних подій, явищ природи, соціальних формацій і типів правління; періодів і явищ, які належать до сільського господарства; місяців, частин доби, процесів тощо: *післявоєнний, післяреволюційний, післяжовтневий, післяз'їздівський, післяжнивний післяукісний, післяпосівний, післязбиральний, післясвятковий, післяполудневий, післяобідній, післягрозовий, післяпологовий, післяопераційний, післяльодовиковий, післязавтрашній*; 2) префіксоїдом **пост-**, який відповідає за значенням українському префіксу **після-** і входить

до складу біморфем **пост-** + **-н-**, **пост-** + **-альн-**, **пост-** + **-янськ-**, **пост-** + **-атичн-**: *постембріональний, постін'єкційний, постінфарктний, пострадіаційний, пострадянський, посттравматичний, пост'ядерний, постнатальний*. Подані вище прикметникові лексеми реалізують таксисне відношення дистантної наступності. 3) Конфіксами **по-** + **-н-**, **-ев-**, які, поєднуючись із субстантивом чи прислівником, утворюють прикметник із значенням “такий, що настав чи відбувся безпосередньо після певної події або якогось періоду, явища”: *пожовтневий, пореволюційний повоєнний, пореформений, пожнивний, пообідній, пополудній, пополудневий, повечірній, позавтрашний, понедільний, пошлюбний*. Проте, як зазначають окремі лінгвісти, префікс **по-** у часовому значенні невиразний [15: 316].

У префіксальному дієслівному словотворенні беруть участь слов'янські й іншомовні префіксальні морфеми, які й формують семантику наступності дій: **за-** (*запити, запивати, заїсти*); **до-** (*докупити, долити*); **пере-** (*передрукувати, переписати*); **під-** (*підсипати, підлити*); **ре-** (*реорганізувати, реконструювати*). Український префікс **до-** вказує на наступну додаткову дію: *доповнювати, доповняти, доповнити; досівати, досіювати, досягти; досоловати, досолити; дасипати, дорощувати, доробляти, дороблювати, доробити; дорізувати або дорізати (землі), доплачувати, доплатити; доочищати, доочистити; доопрацьовувати, доопрацювати; доозброюватися, доозброїтися; доозброювати, доозброїти, доодержувати, доодержати; доливати; довивати, довити*. Префікс **пере-** виражає значення повторної дії [11: 89]: *перевантажити, переукладати, перезапилити, перезволожити, переспівати, передоверити, переповивати, передислокувати, перевдягати, переводягати, переворухити, перезнімати, переписувати, переповідати*. Дієслова із префіксом **під-** позначають додаткову дію, яка ніби продовжує чи повторює однорідну, раніше виконувану дію (*підбавляти, підбавити, підкласти (дров)*).

Українські іменники з префіксом **до-** реалізують семаш наступності: *доплата, довибори, доповнення, доповнювання, досоловання, досівання, досів, досипка, досипання, дорощування, дороблювання, доробка, доплачування, доочищення, доочищення, додрукування, доливання, дообпилення, доодержування, доозброєння, доочищення, доопрацьовування, доопрацювання, доозброєння, доодержування,*

доодержання. Префікс **після-** має семантику однозвучного прийменника і в структурі іменникової лексики експлікує значення жорсткої наступності, наприклад: *післяслово, післяплата, післямова, післядіяння, післядія*. Таке ж значення властиве іншомовній префіксальній морфемі **пост-**: *постскрипtum* — [лат. *post scriptum* — після написаного] — приписка до певного тексту, переважно до листа (після підпису), що позначається звичайно латинськими літерами P. S.; *постфактум* [лат. *post factum* — після зробленого] — після того, як щось сталося, відбулося. Іменникові лексеми, які мають у структурі префікс **від-**, позначають опредмечену дію, яка є продовженням попередньої, аналогічної: *відгомін, відгук, відзвук*. Префікс **пере-** означає повторність дії чи явища, названого мотивуючим словом: *перерозрахунок, переоблік*. Спорадично в українській мові функціонують іменники із сегментом **по-**, в якому також закладена семантика наступності: *пополудень*. Дистантна біморфема **по- + -ja** налаштована реалізувати семантику жорсткої наступності, наприклад: *повечір'я, пообіддя, похмілля*.

Відприкметникові прислівники на зразок *післяукісно, післяжнивно* та прислівник *післязавтра* є засобом реалізації таксисної семантики наступності.

Отже, функціонально-семантична категорія таксису (хронологічного порядку дій) виявляє себе також на словотвірному рівні. До експлікаторів часової одночасності, попередності й наступності відносимо насамперед префіксальні морфемі, які характеризуються виразною семантикою через співвіднесеність з аналогічними прийменниками, і, виступаючи у структурі іменникових, прикметникових, дієслівних і прислівникових лексем, мають можливість реалізувати закладене в них значення.

1. *Азарова Л. Є.* Структурна організація складних слів (концепція “золотої пропорції”): Дис... д-ра філол. наук: 10. 02. 01 / Інститут української мови НАН України. — К., 2002.

2. *Акуленко В. В.* Співвідношення національного та інтернаціонального у мові // Мовознавство. — 1976. — № 1.

3. *Безпояско О. К., Городенська К. Г.* Морфеміка української мови / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — К., 1987.

4. *Бондар О. І.* Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові. Функціонально-ономасі-

ологічний аспект: Дис.... д-ра філол. наук (10. 02. 01) / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 1998.

5. *Грецук О. Б.* Словотвір у процесі породження тексту: Дис.... канд. філол. наук: 10. 02. 01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 1996.

6. *Городенська К. Г.* Префіксально-суфіксальний словотвір // Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979.

7. *Горпинич В. О.* Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Навч. посібн. — К., 1999.

8. *Григорьев В. П.* К вопросу о “грамматических отношениях” между компонентами сложного существительного // Русский язык в школе. — 1958. — №5.

9. *Земская Е. А.* Словообразование и текст // Вопросы языкознания. — 1990. — №6.

10. *Земская Е. А.* Словообразование как деятельность / Рос. акад. наук, Ин-трус. яз. — М., 1992.

11. *Н. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А.* Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. — К., 1998.

12. *Клименко Н. Ф.* Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. — К., 1975.

13. *Кочан І. М.* Слова з міжнародними терміноелементами в сучасній українській літературній мові // Мовознавство. — 1988. — № 6.

14. *Н. Лопатин В. В., Улуханов И. С.* О некоторых принципах морфемного анализа слов. — М., 1963. — Вып. 3.

15. *Потиха З. А.* Современное русское словообразование. — М., 1970.

16. Современный русский язык. Морфология / Под ред. В. В. Виноградова. — М., 1952.

17. *Шанский Н. М.* Очерки по русскому словообразованию. — М., 1968.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЗИЦІЇ СЕМАНТИЧНОГО СУБ'ЄКТА В РЕЧЕННЯХ ПЕРФОРМАТИВНОГО ТИПУ

Стаття присвячена визначенню місця семантичного суб'єкта в реченнях поетичних творів, специфічна перформативна структура яких викликає інтерес у сучасному семантичному синтаксисі.

Ключові слова: інтенціональність, перформатив, предикат, предикативний зв'язок, суб'єкт, експресивність.

The article is devoted to determination of part semantic subject in the sentence of poetical works, their specific of performatic structure cause interes in the contemporary semantic syntax.

Keywords: intencionalty, performaty, predicate, predicational contact, subject, expression.

Останнім часом синтаксична наука вводить до своїх ґрунтовних, базових понять типи семантико-синтаксичних функцій, що тісно пов'язані з усіма елементами мовленнєвого акту. Якщо класичний синтаксис був зорієнтований на відношення логічних форм мислення до структурних форм речення, то семантичний синтаксис більше цікавиться різними типами відношення актуалізованого найменування до його денотата (предмета дійсності, з яким співвідноситься певна мовна одиниця). Виникла потреба прагматичного тлумачення висловлення в межах аналізу явища суб'єктності й комунікативної сутності тексту. Такий процес викликає потребу ретельно дослідити й упорядкувати семантико-синтаксичну будову речення за ознаками одиниць як формального, так і семантичного характеру. Актуальність подібних досліджень полягає, на нашу думку, в тому, що різноманітність інтерпретацій елементів семантичного синтаксису, зокрема суб'єктних синтаксем, не дає остаточного вирішення цієї проблеми.

Сучасні синтаксисти все частіше намагаються виявити закономірність позицій суб'єктності в реченнях художнього стилю, на підставі чого з-поміж традиційних синтаксичних теорій виділяються теорії комунікативної перспективи тексту, сфери дії логічних слів, деривації синтаксичних одиниць тощо. Зокрема, І. Р. Вихованець у своїй функціонально-синтаксичній концепції ви-

водить три рівні об'єктивно-сміслового змісту речення — денотативний, логіко-семантичний і мовно-семантичний. У залежності від того, на якому з цих рівнів здійснюється акцент автора, формується загальний характер семантичної структури речення. Різні за структурою самостійні речення у складі тексту розгортають, як вважає І. Р. Вихованець, таку текстову побудову, яка відповідає закономірностям формування думки автора [3:7]. Однак М. В. Мірченко вважає, що у реченні можна спостерігати своєрідну взаємодію семантичної і формально-граматичної структур, які не слід ототожнювати, оскільки формально-граматична структура будується різними комбінаціями наявних словоформ, а семантична — семантемами (граматичними формами слів як одиниць словника) [7:40]. Враховуючи подібні зауваження, є доречним, на наш погляд, дослідити значення категорій семантико-синтаксичного рівня та кваліфікувати за цим рівнем таке цікаве синтаксичне явище, як суб'єктність.

Як відомо, семантико-синтаксична структура речення характеризується диференційними семантико-синтаксичними відношеннями і виділюваними на їх основі синтаксемами, що відбивають специфіку з'єднання змісту і форми компонентів речення в конкретній мові. Семантико-синтаксична ознака вказує на семантичну природу характеризуваного нею елемента, а також на його синтаксичну сутність у реченні. При цьому сутність елементів, що характеризуються семантико-синтаксичними ознаками, встановлюється щодо тих елементів, з якими вони в реченні поєднуються предикативним зв'язком.

Предикативність є невід'ємною ознакою речення-висловлення, тому що вона дозволяє виділяти суб'єкт висловлення і протиставляти йому всі інші елементи, описуючи таким чином певні суб'єктні ознаки. Предикативний зв'язок між елементами речення дозволяє показати відношення між вихідним предметом і всім іншим змістом висловлення, яке виступає як ствердження або заперечення певних властивостей цього предмета, або суб'єкта. З цієї точки зору те, що позначає будь-яке речення, завжди має характер суб'єктно-предикатного відношення [5: 66].

Компоненти-синтаксеми, що характеризуються диференційними семантичними ознаками, визначуваними з урахуванням син-

таксичних зв'язків, складають семантичну інтерпретацію формально-граматичної структури речення, тобто семантико-синтаксичну структуру. Оскільки первинною й основною функцією речення є повідомлення про щось, що певним чином відбувається в дійсності або зображується автором, предикативний зв'язок є необхідною умовою існування семантико-синтаксичних категорій. Функція повідомлення із семантико-синтаксичного боку здійснюється суб'єктами і предикатними синтаксемами. Виходячи з того, що в основі будь-якого речення знаходиться найбільш загальне уявлення про суб'єкт синтаксичної семантики, можна вважати його (суб'єкт) референтом субстанції семантичної організації будь-якого речення.

Суб'єктна синтаксема як абстрактна субстанціональна семантико-синтаксична мінімальна одиниця звичайно реалізується у своїх семантичних і морфологічних варіантах. Семантична диференціація суб'єктної синтаксеми, залежачи від характеру предиката, має такі варіанти: суб'єкт дії, суб'єкт процесу, суб'єкт стану, суб'єкт якісної оцінки, суб'єкт локативного стану, суб'єкт кількісної ознаки, основним з яких, на думку І. Р. Вихованця, Н. Д. Арутюнової, С. І. Кокориної, М. В. Мірченко та ін., виступає варіант суб'єкта дії, з яким пов'язана найвиразніша семантико-синтаксична і формально-синтаксична диференціація категорії суб'єктності. Така суб'єктна синтаксема позначає активного виконавця дії: *Дівчина співає пісню; Діти годують птахів*. Наявність семантико-синтаксичної ознаки активності суб'єкта дії позначається обсягом охоплюваного ним лексичного матеріалу [3:112].

У сучасних лінгвістичних дослідженнях поняття суб'єкта диференційоване за різновидами його семантичних інтерпретацій. Основною ж семантичною функцією суб'єкта є ідентифікація предмета дійсності, про який повідомляється у висловленні [7:167]. Така функція притаманна семантичному суб'єкту, що виступає як субстанція джерела дії активної предикативної ознаки. Семантичний суб'єкт з'являється не в будь-якому реченні, а лише в тому, де предикат є ядром багаточленної предикатно-аргументної структури. Семантичний суб'єкт протиставляється предикату і, таким чином, ця пара вичерпує склад речення-судження. Якщо структура судження знаходить відображення у синтаксичному членуванні ре-

чення, то семантичним суб'єктом буде так званий агентивний аргумент, що володіє найбільшою активністю і від якого прямує дія, стан, сприйняття, відношення, володіння або ознака.

Специфіка речень художнього стилю виявляється в сукупності обов'язкових суб'єктивних значень, у яких і реалізується намір мовця передати своє авторське бачення світу і ставлення до відображуваного. Автор актуалізує передаваний у реченні зміст, співвідносить його із ситуацією мовлення, а також наповнює речення власними суб'єктивними значеннями, що виявляють ставлення мовця до повідомлюваного в реченні [2:117]. У царині семантико-синтаксичної структури речення художнього твору значення суб'єктності конструює сам автор, а його комунікативний намір, таким чином, передається семантичним суб'єктом.

Звичайно, більш природним у даній ситуації є включення в стан семантичного суб'єкта людей, інших істот, але інколи в конкретну перспективу потрапляють і неістоти: *Буря зламала дерева; Річка весело хлюпоче, немов сміється; Сонце запалило ліс* і т. п. Це пояснюється насамперед тим, що семантичний суб'єкт існує в реченнях, інформація з яких може зводитися до судження, а використання іменників абстрактного значення характерне для текстів художнього стилю, у яких суб'єктивна авторська позиція формує зміст твору. Найвищий ступінь експресії досягається якраз тоді, коли суб'єкт виражає абстрактну сутність, оскільки тут він "ідентифікує" предметне поняття. Абстрактні поняття, як відомо, існують лише у сфері людського мислення, що дає змогу для яскравої метафоризації художнього тексту. Ця природна закономірність широко використовується майстрами поетичного слова з метою створення експресивного фону [9: 244].

Можна було б припустити, що там, де конкретна лексика заміщується іменами абстрактного значення, вона стає менш семантично експліцитною та інформативною, але така заміна не стане занепадною, якщо характер події, на яку "натякає" конкретний іменник, досить визначено підказується змістом цього останнього. Речення, у яких місце логічної обставини займає ім'я предмета з очевидними конотаціями події, можуть сприйматися як повноцінні повідомлення [1:143]. Згідно з цим контекстуальна еквівалентність змісту речення (особливо в художніх творах з яскраво ви-

раженою авторською оцінкою події) співвідноситься з позицією семантичного суб'єкта. Саме співвіднесеність між змістом повідомлення і семантичним суб'єктом утворює ситуацію, яка допомагає адресату зрозуміти референцію цього суб'єктного слова. Отже, семантичний суб'єкт як необхідний елемент речення-судження виконує насамперед ідентифікуючу та комунікативну роль, чим підтверджує власну перспективу у творах художнього стилю. У текстах літературних творів звичайно зображується вигадана художня комунікація, створена автором. Керуючись художнім задумом, письменник детермінує суб'єкт самим актом комунікації і таким чином створює комунікативну настанову, а разом з цим і естетичний вплив. Така ситуація створює необхідні умови для виведення експресивності речення художнього твору засобами одиниць семантичної суб'єктності.

Так званий експресивний синтаксис, що активізується семантичним суб'єктом, став продуктом синтезу теорії дій і мовлення. Експресивність у синтаксисі являє собою сукупність семантико-стилістичних ознак одиниці мови, що дозволяє розглядати комунікативний акт як суб'єктивне вираження мовця (автора) до змісту або адресата. Внаслідок цього ще у другій половині ХХ ст. виникла ідея перформативних речень, що являють собою не звичайні повідомлення з певною інформацією, а є еквівалентними дії, вчинку, серйозній акції. Дж. Остин, автор цієї ідеї, вважав, що класичними зразками перформативних висловлювань можуть бути формули оголошення війни, укладання договорів і угод, слова обіцянки, вибачення, запрошення, присягання, викликання на двобій [8:79].

Перформативом є вислів, еквівалентний дії, вчинку [4:372]. Він входить у контекст життєвих подій, створюючи соціальну, комунікативну або міжособову ситуацію, яка тягне за собою певні наслідки. Та дія, яка є відповідною перформативу, здійснюється самим актом мовлення. Так, наприклад, присяга є неможливою без проголошення її тексту. У цьому відношенні перформативи є автореферентними, тобто вказують на дію, що здійснюється ними самими [4:372]. У перформативах мова реалізує функцію, наближену до так званої магічної (ритуальної); порівняємо, наприклад, такі акти, як присвоєння об'єктам імен, проголошення республі-

ки і т. п. Перформативні речення, таким чином, є одним із центральних понять прагматики і теорії висловлення.

Замість дійсності або недійсності перформативні речення, як і будь-який вчинок чи цілеспрямована дія, характеризуються ознаками ефективності або неефективності, щасливого або нещасливого кінця, вдалості або невдалості. У концепції Дж. Остина поняття перформативності, що відповідає тенденції поєднання мови і дійсності, пізніше було наближене до поняття “ілокутивної сили” — комунікативної спрямованості висловлення, а перформативними почали називатися дієслова, що виражають мету мовного акту (“наказувати”, “обіцяти”, “заперечувати” тощо). У генеративній граматиці будь-яке висловлення, що містить ілокутивне дієслово, вважається перформативним, чим, звичайно, пояснюють різницю між комунікативним актом і соціальною акцією.

Вивчення перформативних речень певним чином визначає структуру мовного акту — використання висловлення із власним смислом і референцією, тобто надавання йому значення. Це є природним, оскільки будь-яке висловлення здійснюється з певними намірами: висловити свою думку, дати пораду, щось пообіцяти або виявити, вимагати чогось тощо [1:47]. Перформативні ж речення самим фактом свого існування і формою визначають свою дійсність або недійсність шляхом самопідтвердження чи самозаперечення, наприклад: *Я присягаюся на цьому! Я обіцяю повернутися скоріше; Я не наполягаю на зустрічі* і т. п. Звертання до моделей мовного акту, виражених перформативно, підкреслює наявність авторської інтенції, яка відображає суб’єктивні семантичні наміри письменника, його цілісне ставлення до світу. Перформативні речення певним чином виражають авторську інтенціональність засобами синтаксичної експресії, у чому виявляються ціннісні відношення і позиція суб’єкта як внутрішньо-текстова реальність:... *Вечірнє сонце, дякую за день! / Вечірнє сонце, дякую за втому...* [Кост.: 1980];... *Зате я знаю про людське тіло. / Немає харчу — пропаще діло...* [Кост.: 1961];... *Я думаю — у точності науки / яке мистецтво і натхнення є!* [Кост.: 1961] і т. п. У результаті цього інтенціональна активність суб’єкта мотивує розгортання тексту в його ціннісному й художньому визначенні [6:10].

Як бачимо, перформативні речення нічого не констатують,

володіють ознакою ефективності / неефективності, мають своєрідну неповторність та одиничність і, що важливо з боку синтаксису, здебільшого використовують дієслова 1-ої особи теперішнього часу індикативу активу [1:47]. Семантичний суб'єкт подібних речень виражений займенником 1-ої особи, а у неозначено-особових реченнях заміщується відповідно дієсловом 1-ої особи однини теперішнього часу. Функція референції та функція індивідуалізації реалізується у такому суб'єкті одночасно. Виникає питання: чому семантичний суб'єкт у перформативних реченнях виражений насамперед займенником? Цілком очевидно, що, говорячи від свого імені, мовець виражає власні справжні наміри здійснення чогось, а це складає найбільш очевидну “умову щирості”. Максимальне наближення до особовості мовця яскраво ілюструє явище перформативності, а, отже, визначає комунікативну спрямованість висловлення: *Ображати тебе не хочу я, / прошу тільки, щоб ти зрозумів — / не розстрілюй часу робочого / кулеметною чергою слів!...;... Я можу все. / Я — вічна мати...* [Кост.: 1961].

Слід відзначити також, що речення перформативного типу, як свідчать приклади, повідомляють про стан суб'єкта і є двоскладними (двокомпонентними). Сам семантичний суб'єкт при цьому знаходиться на початку речення і передує дієслову-перформативу: *Я хочу побачити світ; Я вас благаю!; Я прошу вибачення* і т. ін. Подібні репліки якнайкраще доводять, що саме суб'єктність складає психологізм і несподівану могутність бажаних ефектів від словесних виразів. Наведені міркування дозволяють стверджувати, що проблематика істинності перформативного речення і позицій знаходження у ньому семантичного суб'єкта (особливо в художніх творах) зводиться до суб'єктивного принципу щирості висловлення. Інакше кажучи, будь-яке речення перформативного типу, що має семантичний суб'єкт активної дії, здійснює своє комунікативне завдання шляхом звернення до зовнішнього світу через світ “справжніх” думок, почуттів і намірів мовця. Цей процес, безумовно, приводить до збагачення семантичного матеріалу синтаксичних конструкцій як соціально-побутового, так і художнього напрямку.

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. — М., 1976.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. — К., 1993.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К., 1992.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990.
5. Ломтев Т. П. Структура предложения в современном русском языке. — М., 1979.
6. Маринчак В. А. Интенциональность в исследовании семантики художественного текста // Вісник Харківського Національного університету ім. В. М. Каразіна. — Харків, 2003. — № 583.
7. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. Монографія. — Луцьк, 2001.
8. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. — М., 1986.
9. Хавхун А. П. Особливості вербальної реалізації граматичного суб'єкта в поетичному тексті (Суб'єкт в плані поетичного означуваного) // Проблеми семантики слова, речення та тексту. — К., 2001.

Джерела

1. Кост.: 1961: Костенко Л. В. Мандрівки серця: Поезії. — К., 1961.
2. Кост.:1980: Костенко Л. В. Неповторність: Вірші. Поеми. — К., 1980.

УДК 811.161.2'366.5

В. В. Борецький

ДО ПОНЯТТЯ ПРО СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ

У статті коротко розглядається історія вивчення семантико-граматичних категорій, аргументується доцільність виділення останніх на прикладі центральних частин мови — іменника й дієслова.

Ключові слова: лексико-граматичний, семантико-граматична категорія, центральні категорії, категорійне значення, опозиція.

The article shortly covers the history of learning semantically-grammatical categories, arguments of usefull distinction of semantically-grammaticall categories on the examples of the morphological classes of words-a noun and a verb.

Key-words: lexico-grammatical, semantically-grammatical category, centrall categories, categorial meaning, opposition.

Мовні явища, що реалізують себе на рівні слова, в лінгвістичній науці прийнято розподіляти за співвідношенням у них формального й семантичного на лексичні (власне семантичні), граматичні

чні та лексико-граматичні. Традиція виділення останніх започаткована у слов'яністиці Л. Зизанієм (виділяв загальні й власні назви), М. Смотрицьким, М. Ломоносовим (власні, загальні, збірні імена).

На матеріалі різних частин мови семантико-граматичні категорії (лексико-граматичні розряди) досліджували: Адмоні В. Г., Блумфільд Л., Бондарко В. А., Кацнельсон С. Д., Мігірін В. Н. — дослідження категорій в загальномовознавчому аспекті; Арнольд І. В., Арутюнова Н. Д., Басаманова А. Г., Гак В. Г. — розгляд проблеми в романо-германських мовах; Горшкова М. І., Дегтярьов В. І., Ревзіна О. Г., Татарінова Т. І., Якубов І. Ж. — у слов'яністиці; Арбатський Д. І., Борте Л. В., Виноградов В. В., Гвоздєв А. Н., Реформатський О. О. — у російському мовознавстві; Безпояско О. К., Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Горпинич В. О., Загнітко А. П., Леонова М. В., Прокопчук О. О. — дослідження на базі української мови. Однак, незважаючи на послідовне виділення подібних угруповань у різних граматичних системах, статус таких мовних одиниць і дотепер не знайшов у лінгвістиці одностайного й достатньо аргументованого трактування. Класифікація таких мовних одиниць завжди мала проблемний характер, відрізняючись, на думку деяких науковців, “нелінгвістичністю”, оскільки порушувала автономність існуючих мовних рівнів (ярусів).

Поняття “лексико-граматичності” спочатку пов'язувалося з ученням про частини мови. Так, більшість лінгвістів класичної та радянської шкіл лексико-граматичними розрядами (класами) називали частини мови (Виноградов В. В., Поспелов Н. С., Потєбня О. О. та ін.). Термін “лексико-граматичний” має значення “... такої єдності цих двох сторін слова, яка розглядає лексичне у слові як будівельний матеріал, а граматичне — як основа, яка оформлює, надає будівельному матеріалові слів, а в результаті й усій мові стрункого, осмисленого характеру” [10: 14]. Отже, поняття “лексико-граматичний” пов'язане зі словом.

В сучасному українському мовознавстві виокремилася вчення про семантико-граматичні категорії (далі — СГК) як специфічні, гібридні категорії, що репрезентують вияви ізоморфізму в мові. Вслід за визнанням гетерогенного підходу до виділення частин

мови як єдиного компромісного, науковці все ближче схиляються до багатоаспектного підходу у внутрішньокатегоріальній класифікації. Слушним видається зауваження А. П. Загнітка про те, що семантико-граматичні категорії в різних частинах мови мають різні критерії виділення [6: 35]. При аналізі ЛГР послідовно враховується можливість творення певних граматичних форм і непослідовно граматична дистрибуція та словотвірні зв'язки [5: 62].

З огляду на невизначеність предмета лексико (семантико)-граматичних категорій найпроблемнішими є виділення й класифікація останніх. По-перше, не з'ясовано до кінця склад SGK, по-друге, існують аргументи на користь того, що не всі лексико-граматичні розряди мають право носити статус категорій. Так, на думку В. О. Горпинича, “протиставлення якісних і відносних прикметників становить лише лексико-граматичний розряд, а не категорію, оскільки воно не має відмінних граматичних засобів вираження” [3: 102]. Дослідник зазначає, що прикметники класифікуються за двома критеріями: характер самої ознаки та спосіб її позначення. У параграфі “Лексико-граматичні розряди прикметників” В. О. Горпинич розглядає повнозначні і займенникові (дейктичні прикметники), мотивуючи виділення цих розрядів способом позначення ознаки [3: 102]. Такої ж думки дотримується А. П. Грищенко.

Спільним в усіх семантико-граматичних категоріях є те, що вони відображають спільні денотативні особливості групи лексем. Відповідно склалася мовознавча традиція виділяти переважно такі семантико-граматичні категорії (розряди):

В іменникові: власні / загальні, конкретні / абстрактні, предметні / речовинні, одиничні й збірні;

У прикметникові: якісні, відносні, присвійні;

У числівникові: означено-кількісні, неозначено-кількісні;

У дієслові: роди дії;

У прислівникові: означальні, обставинні.

Термін “семантико-граматична категорія” регулярно вживається в сучасних граматиках тільки стосовно іменника як частини мови з найнижчим рівнем мовної абстракції. Онтологічна природа інших частин мови (предикатність, периферійність, синтагматичність) змушує науковців відповідно адаптувати й ономасіоло-

гічні терміни. Наводимо їх, враховуючи праці українських грамати- стів, маючи на увазі, що поняття “лексико-граматична катего- рія” може розглядатися стосовно їх як інваріантне:

іменник: лексико-граматичні розряди (Матвіяс І. Г., Горпи- нич В. О.); семантико-граматичні категорії (Безпояско О. К.), се- мантичні категорії (Леонова М. В.);

прикметник: лексико-граматичні розряди (Горпинич В. О.); розряди за значенням (Плющ М. Я.); міжрівневі (морфолого-син- таксико-словотвірні) категорії (Вихованець І. Р.);

числівник: розряди за значенням і граматичними ознаками (Плющ М. Я.); семантичні та структурно-морфологічні (окремо) розряди (Вихованець І. Р.); розряди (Горпинич В. О.);

дієслово: лексико-граматичні розряди (Грищенко А. П.), роди дії (Вихованець І. Р.);

прислівник: атрибутивні, обставинно-атрибутивні, обставин- ні (Вихованець І. Р.), означальні, обставинні (Городенська К. Г.) тощо.

А. П. Загнітко виділяє ядро граматичного ладу української мови, до якого включає категорії, що відображають позамовну дієність і різняться особливостями її формального вираження:

1) категорії з цілісною однорівневою парадигмою афіксів (рід, число, відмінок іменника; вид, спосіб, час, особа дієслова);

2) категорії з нецілісним міжрівневим інвентарем формальних засобів (категорії істот / неістот, осіб / неосіб іменників; валентно- сті дієслова);

3) категорії, репрезентація яких пов’язана з особливостями функціонування тих чи інших одиниць (предикативність, модаль- ність і под.) [6: 3].

Семантико-граматичним категоріям у цій ієрархії місця не знай- шлося, по-перше, через їхню периферійність, пов’язану з відсутні- стю регулярних індикаторів категорійної семантики, по-друге, через особливий “перехідний” статус окремих значень таких ка- тегорій, хоча найвірогідніше віднести їх до другої групи. Ряд ро- сійських та радянських мовознавців вирішують цю проблему за- провадженням особливих зон синкретизму (Бабайцева В. В., Мі- гірін В. Н.).

Можна припустити, що інваріант “семантико-граматична ка-

тегорія” є цілком прийнятним для усіх частин мови за такого обумовлення: в іменникові вона (категорія) має семантико-морфологічний характер, в прикметникові й числівникові — семантичний, в дієслові — семантико-словотвірний, в прислівникові — семантико-синтаксичний. На подібний підхід натякає В. В. Бабайцева, розглядаючи семантико-граматичні категорії як явища сфери міжрівневих зв’язків. Такі зв’язки, на думку науковця, в сучасному мовознавстві “знайшли відображення в складних термінах типу “лексико-граматичний”, “лексико-синтаксичний”, “морфолого-синтаксичний” тощо” [1: 106]. Як аргумент наявності міжрівневих зв’язків наводиться факт обслуговування різних мовних рівнів одними і тими ж граматичними й лексико-граматичними засобами.

Онтологічні настанови при структуруванні іменника на СГК значно чіткіші, зважаючи на дві визначальні ознаки — первинну синтаксичну незалежність та непередикатність іменника. Іменники — єдині у своєму роді непередикатні знаки словесного рівня. Ця частина мови потверджує свою абсолютну центральність тим, що її ядро (конкретні іменники) одноосібно реферує матеріально-предметний світ. Усі інші повнозначні частини мови є ознаковими, передикатними знаками. На цьому ґрунті існує принципова відмінність у виділенні СГК іменника та інших частин мови. Останні характеризуються широким набором різномірних ознак, які є диференційними для тих чи інших СГК, наприклад, відсутність або наявність тих чи інших граматичних особливостей якісних прикметників залежить від різних факторів — від їх семантичних ознак, морфологічної будови, стилістичного вживання, тоді як ці ж самі ознаки стосовно іменника чітко маркують конкретний розряд.

Серед ознакових слів порівняно чітку регулярність і незалежність семантико-граматичних категорій виявляє дієслово. “Поділ іменників на лексико-граматичні розряди пов’язаний з відомістю однієї з категорійних сем цієї частини мови” [9: 12]. Очевидно, це стосується й інших класів, але найпоширеніше виділяються СГК в тих частинах мови, де наявні семантичні опозиції категоріального значення й модифікованого — в іменникові й дієслові. Один із членів кожної із вказаних опозицій репрезентує таку

видозміну в напрямку дроблення, конкретизації категорійного значення.

Так, важко не погодитись, що кожен лівий член іменних СГК (власні / загальні; одиничні / збірні тощо) пресупозитивно ідентифікується з конкретним предметом більшою мірою, аніж правий. На цій основі під спільним таксономічним знаменником можуть бути об'єднані лексико-граматичні значення “загальний”, “недискретний”, “абстрактний” як значення, що репрезентують денотат з більшою мірою абстрагування й меншою — розчленованості. Морфолого-словотвірні категорії родів дієслівної дії “об'єднує те, що вони ґрунтуються на семантичній опозиції цілісність / нецілісність дій, станів, процесів” [4: 235]. Кожен правий член опозицій горнути — нагорнути, читати — начитатися, подібно до випадків з іменником, конкретизує, членує дію, позначену вихідним дієсловом.

Якщо значення способів (родів) дієслівної дії, які можуть бути подані сталими словотвірними моделями (до+ДІЄСЛ+ся — пейоративна семантика: добігатися, догратися; по+роз+ ДІЄСЛ+ся — сумарно-дистрибутивна семантика: порозбігатися, порозлітатися тощо) засвідчують можливість включення аспектуальних значень до СГК, то існує ряд дієслів, які неоднозначні в плані віднесення їх до певних СГК. Так, А. В. Бондарко, Ю. С. Маслов відносять до способів дієслівної дії семантично спільні ряди дієслів типу біліти, зеленіти, золотіти, сіріти, чорніти тощо [4: 235]. Такі групи дієслів не відповідають сучасному розумінню СГК не тільки через семантичну зрощеність давнього форманта -і- з коренефою морфемою, а й через багатозначність:

Золотіти 1. Набувати золотистого відтінку, ставати золотистим. Ліворуч біленькі хатки на слободі, мов у оправі з темно-зелених садків, золотилися в останніх проміннях сонця, що пишно й червоно сідало за слободою (Б. Грінченко, II, 1963, 82). 2. Виділятися золотистим кольором; блищати, як золото. Часом знов від подуву вітру полум'я стелилося плазом, золотилося іскрами (І. Франко, VI, 1951, 98). Лексикографічні дефініції таких лексем потверджують потребу в синтагматичній конкретизації фазового значення, а отже й аспектуальної семантики.

Як зазначає М. К. Дем'яненко, “словник не завжди фіксує лексико-граматичний розряд іменників, тут потрібно користуватися

принципом змістової структури” [5: 28]. Подібне спостерігаємо й у лексикографічному відображенні вищерозглянутих дієслів типу біліти, зеленіти, золотіти, сіріти, чорніти тощо або інших семантичних груп. За словами М. Заханевич, щодо таких лексем існує “ряд недоліків семантичних і граматичних характеристик слів у тлумачних словниках, що є наслідком нерозробленості формальних методів розрізнення значень слів, а також недостатньої взаємодії лексичного і граматичного значень слів” [7: 77].

Отже, в центральних категоріях, — іменникові й дієслові, — SGK найадекватніше відбивають співвідношення семантичного й граматичного, причому, якщо в дієслові таке співвідношення охоплює лише словотвірну парадигму (префіксальну та префіксально-суфіксальну при творенні родів дії), то в іменникові меншою мірою словотвірну (збірні, одиничні, частина абстрактних і речовинних), більшою — словозмінну, що виявляється в специфічному функціонуванні категорії числа власних, абстрактних, збірних, речовинних тощо.

Семантико-граматичні категорії — це лінгвістичні таксономічні одиниці нижчого (у порівнянні з граматичними категоріями) ступеня узагальнення, які являють собою усталені відображення (“гешталти”) розчленованої дійсності (предмети, ознаки), що здійснюють певну компресію на власне граматичні величини.

Граматичні категорії як сукупності парадигм стосуються власне мови й відображають реальні властивості референтів з найвищим ступенем абстракції. SGK — це не тільки “гібридні”, перехідні категорії між лексичним та граматичним. Це предовсім та частина мовної матерії, яка стосується прагматики, “живих ситуацій” і намагається якнайточніше реферувати явища світу, ускладнюючи й трансформуючи власне граматичні значення, й слугує предикативності, — одній з основних ознак одиниць мовлення. Роль SGK — сприяти максимальній розчленованості дійсності у мовленнєвій сфері, яка водночас знову ж таки прямує до стандартизації, граматикалізації, потверджуючи діалектичний характер мови. Узурпування неспеціалізованих засобів для вираження семантико-граматичних значень — це не тільки компресія лексичного рівня на граматичний. Це універсальна тенденція до уникнення описовості, економії мовних ресурсів.

1. *Бабайцева В. В.* Явления переходности в грамматике русского языка. — М., 2000.
2. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови. Морфологія: Підручник. — К., 1993.
3. *Горпинич В. О.* Українська морфологія: навчальний посібник. Дніпропетровськ, 2000.
4. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г.* Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / За ред І. Р. Вихованця. — К., 2004.
5. *Демьяненко Н. К.* Лексико-грамматические разряды имен существительных в современном русском языке. Дис. ... канд. филол. наук / Крымский гос. пед. ин-т им. М. Ф. Фрунзе. — Симферополь, 1972.
6. *Загнітко А. П.* Теоретична граматика української мови: Морфологія: Монографія. — Донецьк: Дон. ДУ, 1996.
7. *Заханевич В. М.* До семантичної і граматичної характеристики дієслів типу *білити, біліти, білішати* // Мовознавство. — 1972. — №1. — С. 77 — 82
8. *Леонова М. В.* Система семантичних категорій іменника // УМЛШ. — 1980. — № 12. — С. 21 — 27
9. *Погрібний І. І.* Матеріально-речовинні іменники (лексична семантика та словозміна). Дис. ... канд. філол. наук — / Нац. ун-тет ім. М. П. Драгоманова. — К., 1999.
10. *Поспелов Н. С.* Мысли о русской грамматике: Избр. Труды / Сост. Е. А. Иванчикова. — М., 1990.

УДК 811.161.2' 367

Л. В. Гмиря

ІНТЕНЦІЙНО-ВАЛЕНТНІ ВЛАСТИВОСТІ ДВОВАЛЕНТНИХ ДІЄСЛІВ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

У статті розглядається питання про інтенційно-валентні властивості дієслова як центрального елемента у побудові речення, окреслюються семантичні групи дієслів-прдикатів емоційного стану та можливості реалізації їхньої валентності у семантико-синтаксичній структурі речення. Об'єктом дослідження є двовалентні дієслова емоційного стану.

Ключові слова: валентність, дієслівна інтенція, прдикати стану, об'єкт, суб'єкт, семантична група.

The intentional-valency characteristic of the verb as the main element in the creation of the sentences is observed in this article. It is determined semantic groups of verbs-predicates of emotional condition and possibility of realization their valency in semantics-syntax structure of sentences. The object of investigation is bi-valency verb of emotional condition.

Key-words: words: valency, verb intention, conditional predicates, object, subject, semantic group.

Дієслово — найскладніша за семантикою частина мови і саме тому привертає увагу вчених-лінгвістів.

До актуальних проблем сучасного мовознавства належить питання ролі інтенційно-валентних характеристик дієслова як головного елемента в реченні та висловлюванні.

Проблема валентності та інтенції дієслів як їхньої здатності сполучатися (чи не сполучатися) з іншими словоформами, вимагати (чи не вимагати) вираження агенса чи пацієнса дії вивчалась у працях вітчизняних та зарубіжних учених (Ю. Д. Апресяна, Й. Ф. Андерша, М. Ф. Степанової, Г. О. Золотової, Я. Качали, Ф. Данеша, Г. Хельбіга та ін.)

“Іntenція чи спрямованість дієслівної дії — це лексико-граматична категорія... На основі цієї категорії будується інтенційна дієслівна система, яка складається з елементів, що називають дію й учасників дії, та відношень між цими елементами” [13:389-390]. Дієслівна інтенція — поняття широкє, ширше, ніж дієслівне керування, оскільки воно включає відношення дієслова не тільки до пацієнса, але й до агенса.

Поняття валентності ввів у науковий обіг Л. Теньєр у 1934 р. Під цим поняттям він розумів здатність дієслова керувати кількома словами в реченні (актантами). У випадку порушення валентності виходить граматично і комунікативно неповноцінне висловлювання.

Розвиваючи таке розуміння валентності, дослідники дієслова під цією властивістю мають на увазі необхідне чи можливе контекстуальне оточення слова, його зв'язки і відношення на семантичному і синтаксичному рівнях, контекстуальну сполучуваність слів як семантичних і синтаксичних партнерів [9:101].

Концепція Л. Теньєра знайшла свій подальший розвиток у працях німецьких мовознавців І. Ербена та Х. Брінкманна, які застосували теорію валентності і до іменних частин мови.

По-іншому використав термін “валентність” С. Д. Кацнельсон, який, уперше застосувавши його у вітчизняному мовознавстві, трактував це поняття як “властивість слова певним чином реалізуватися в реченні і вступати у певні комбінації з іншими словами” [10:126].

Семантико-синтаксична валентність як системна семантично

передбачувана сполучуваність слів перебуває в точці перетину синтаксису і лексичної семантики.

Основою речення виступає семантичний предикат, що виражається дієсловом. Дієслівні конструкції мають вирішальний вплив на структуру словосполучень і речень. Лексичне значення дієслів взаємодіє з граматичним, взаємозумовлена і їх семантична структура та можливості синтаксичного моделювання.

Дієслівний присудок своєю валентністю визначає склад синтаксичних і семантичних поширювачів. Дієслівна семантико-синтаксична валентність “прогнозує” семантико-синтаксичну структуру речення. Вона визначає семантичні ролі іменника як однієї з центральних частин мови. Дієслово керує своїми граматичними партнерами [7:110]. Н. Д. Арутюнова зазначає, що “семантичні відношення між дієсловом і його актантами, передусім прямим об’єктом, дуже важливі для розуміння змістового плану речення” [2:125].

Інтерес до сполучувальних властивостей дієслів стану, їхніх інтенційних і валентних структур обумовлений насамперед інтенсивним вивченням змістової та формальної побудови речення.

У вивченні семантики дієслів стану приділяють особливу увагу поняттєвій сутності категорії стану (О. І. Леута, Т. М. Смирнова, Н. Ортен та ін.).

Предикати стану в сучасній українській мові становлять своєрідну з погляду синтаксичних і морфологічних ознак групу. Стани безпосередньо пов’язані з часовими характеристиками, вони реалізуються у тому відрізку часу, з яким співвідносяться, і вказують на тимчасову характеристику предмета. Певний стан як властивість якогось предмета являє собою змінну величину. Стан не є характерною ознакою предмета, що відбиває його внутрішню сутність, а є чимось плінним, непостійним. Він виражає становлення цієї ознаки на часовій осі, що зумовлює відсутність членування його упродовж певного періоду на окремі проміжки. Стосуючись часових відрізків, а не точок на часовій осі, він триває і не зазнає упродовж відповідного проміжку часу таких змін, які б засвідчили перехід до іншого стану [5:93].

О. І. Леута у дослідженні, присвяченому дієслівним предикатам стану, називає такі кваліфікаційні ознаки предикатів стану:

1. Предикати стану обов'язково зорієнтовані на суб'єкт стану.
2. Стан не може створювати класи однорідних станів.
3. Часовий характер зв'язку стану з його суб'єктом виявляється в неможливості сполучення дієслів стану з родовими поняттями.
4. Дієслова стану мають значення недоконаного виду, тобто стан не має внутрішньої межі.
5. Предикати стану можуть сполучатися з прислівниками та словосполученнями зі значенням напруженості, повторювання, протяжності: *довго, безупинно, завжди, щодня* [11:6-9].

Втрачаючи компоненти дії, дієслова набувають семантики стану. У цьому виявляється діалектична єдність дії і стану. Зменшення ступеня вияву дії (акціональності) зумовлює пропорційне збільшення ступеня стану. У таких випадках лексеми, що мають подвійну природу, не можна однозначно кваліфікувати, тому що за одними ознаками вони можуть бути віднесені до номінативно-акузативних (двовалентних), тривалентних, чотирьохвалентних, п'ятивалентних, шестивалентних, а за іншими — до одновалентних (з лівою суб'єктною валентністю). За дериваційними ознаками більшість лінгвістів вважають їх номінативно-акузативними (традиційно кваліфікуються як перехідні дієслова).

Особливу увагу привертають до себе речення з предикатами емоційного стану.

У сучасних дослідженнях розрізняють два класи дієслів емоційного стану: дієслова-предикати емоційного стану та дієслова-предикати емоційного ставлення. Л. М. Васильєв, окрім цих груп, виділяє також дієслова емоційного переживання, які від дієслів емоційного стану відрізняються лише іншим акцентом позначення, оскільки як основний аспект виділяють не емоційний стан, а процес переживання [4:123].

Емоційність слова визначається його емоційною віднесеністю до пацієнса та наявністю в його смисловій структурі своєрідного компонента, емоційного значення, який реалізує емоцію, а не поняття про неї і виражає (але не обов'язково викликає) різні емоції та емоційну оцінку. Емоційне значення є узагальненою реалізацією в слові емоцій, однією з форм відображення людською свідомістю реальної дійсності [3:57].

Т. І. Дешерієва називає дієслова емоційного стану афективни-

ми, з емоційним забарвленням. Першою суттєвою особливістю афективної конструкції (у плані семантики) є суб'єкт, співвіднесений з живим денотатом (зазвичай — людиною, яка щось переживає чи відчуває та пізнає світ дійсності). Певною мірою наслідком першої названої особливості є друга: присудок афективної конструкції — це або (у більшості випадків) дієслово почуттєвого сприйняття чи (та) мимовільної дії (“афективної”), чи недієслівна група присудка з цією семантикою [8:77].

Клас дієслів емоційного стану виділяє у якості головного аспекту різні моральні стани людини, за яких переживаються і виражаються ті чи інші почуття. Напр., дієслово “сумувати” означає одночасно і стан суму, і переживання почуття суму, і прояв стану (почуття) суму. Саме таким синкретизмом дієслів “сумувати”, “радіти”, “сердитися” та под. пояснюється той факт, що вони можуть синонімізуватися і з тими дієсловами, які означають лише один чи два з цих аспектів (напр., *радіти* — *веселитися*, *сердитися* — *ображатися* і т. д.) [4:158].

Дієслово, яке входить до семантичного поля почуттів, пов'язується (безпосередньо чи опосередковано) з іншим дієсловом, а також з дієсловами інших семантичних груп. Особливо активно взаємодіють дієслова почуттів із семантичними полями поведінки, мовлення, інтелектуальної, вольової діяльності та фізичного стану людини.

Дієслова емоційного стану можна поділити на дві групи:

1) ті, що позначають позитивний стан: *батьорити*, *звеселяти*, *надіятися*, *радіти*, *торжествувати*, *тріюфувати*; *бавитися*, *веселитися*, *забавлятися*, *сміятися* і 2) ті, що позначають негативний стан: *безуміти*, *безумствувати*, *бентежити*, *бідкувати*, *вболівати*, *вередувати*, *горювати*, *капризувати*, *навіснити*, *нервувати*, *ніяковіти*, *нудьгувати*, *панікувати*, *переживати*, *психувати*, *сатаніти*, *скаженіти*, *скучати*, *сумувати*, *тужити*, *хвилювати*, *хитрувати*, *шаленіти*, *шкодувати* (у знач. “сумувати”); *бентежитися*, *бідкатися*, *губитися*, *дратуватися*, *жатися*, *журитися*, *засмучуватися*, *зневірюватися*, *казитися*, *комизитися*, *коцюбитися*, *норовитися*, *нудитися*, *опинатися*, *печалитися*, *побиватися*, *полохатися*, *полошитися*, *пручатися*, *смутиватися*, *труситися*, *трястися*, *убиватися*, *упиратися*, *хвилюватися*, *химерувати*.

Валентні структури являють собою синтаксичну реалізацію інтенції дієслівної дії, яка відбувається на основі валентності дієслова-предиката, тобто його здатності відкривати визначену кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення їх учасниками дії на формально-синтаксичному рівні. Елементарні прості речення, семантико-синтаксичну вершину яких становлять предикати стану, є трикомпонентними структурами, тобто складаються з двовалентного предиката і двох іменникових синтаксем, суб'єктної та об'єктної.

Основні типи валентних структур складаються з дієслова-предиката (**Vf Praed**) та залежних від нього членів — підмета (**Subj**) і додатка (**Obj**). Залежно від кількісного та якісного набору цих компонентів в українській мові можна виділити таку валентну структуру: **Subj — Vf — Obj**, яка реалізується в структурній моделі **N1 — Vf — N4**.

Знахідний як другий центральний відмінок має — подібно до називного — чітку граматичну спеціалізацію. Він спеціалізований на вираженні семантико-синтаксичної функції об'єкта дії або стану [6:84]. Знахідний відмінок прямого об'єкта перебуває з дієсловом у найтіснішому зв'язку, виступає в позиції першого придієслівного залежного члена речення.

Об'єктні синтаксичні відношення зумовлюються, як і інші відношення при підрядному зв'язку, не тільки морфологічною валентністю опорного дієслова, а й смисловими значеннями поєднуваних слів. Реалізуючи валентність перехідного дієслова, залежна словоформа знахідного відмінка одночасно виражає відношення до нього як об'єкт до дії, тобто набуває в цьому зв'язку ознаки синтаксичної форми [12:41].

Знахідний відмінок сполучається з:

1) дієсловами, що позначають негативний емоційний стан суб'єкта, викликаний об'єктом (*бентежити, відбентежити, відхвилювати, нервувати, переживати, хвилювати, хвилюватися*): “Ну-ну, простудишся, а тоді переживай за тебе” (О. В. Донченко). Суб'єктом стану може бути як особа, так і предмет, об'єктом завжди є особа. Отже, можна виділити два варіанти прочитання речення:

- а) “що — Vf — кого” б) “хто — Vf — граєр кого”

Промова збентежила слухачів Микола переживав за товариша;

2) дієсловами, що позначають позитивний емоційний стан суб'єкта, викликаний об'єктом (*звеселяти, радіти, торжествувати*): *“Твої праці всіх зацікавили, як в Галичині, так і тут, і я дуже радію за мою кохану авторку”*(М. Коцюбинський). У позиції суб'єкта — обов'язково особа, об'єктом може бути особа або предмет, тобто можна виділити такі форми прочитання речення:

- а) “хто — Vf — граєр кого” б) “хто — Vf — граєр шо”
Учні раділи за свого однокласника *Вчителі раділи за цю звістку;*

3) дієсловами, що визначають нейтральний емоційний стан суб'єкта, що характеризується деяким волевиявленням (*чекати*): *“Олександра давно вже зварила вечерю і чекала чоловіка”*(М. Коцюбинський). Дієслово *чекати*, що означає емоційний стан, є предикатом таких речень, що сполучається з суб'єктом-особою; об'єктом може бути як особа, так і предмет. Можливі два варіанти прочитання речення:

- а) “хто — Vf — граєр кого” б) “хто — Vf — граєр шо”
Хлопці чекали на дівчат *Діти чекали на диво*

Структурна модель N1 — Vf — N2

На периферії синтаксичної зони прямого об'єкта перебуває родовий партитивний і родовий, зумовлений уживанням у заперечному значенні [12:44].

Сутність родового визначає його присубстантивне вживання. Типовою (і первинною) функцією родового присубстантивного є суб'єктно-атрибутивна. У ній та інших, близьких до первинної присубстантивних функціях родовий пов'язаний дериваційними відношеннями з називним суб'єкта, а через називний — із знахідним об'єкта [6:154-155].

Родовий відмінок сполучається з:

1) дієсловами, що виражають негативний емоційний стан суб'єкта, викликаний відсутністю об'єкта (*горювати, журитися, нервувати, ніяковіти, нудитися, нудьгувати, переживати, печалитися, скучати, смутитися, сумувати, тужити*): *“Вона сиділа оце, слухняна, в хаті й нудилась без роботи”*(М. Коцюбинський). Суб'єктом стану завжди є особа (крім випадків з переносним використанням), об'єктом може бути як особа, так і предмет, що передбачає два варіанти прочитання речення:

а) “хто — Vf — граєр кого”

Учні нудьгували без учительки

б) “хто — Vf — граєр чого”

Хлопець нервував без причини;

Об’єктний поширювач, виражений формою родового відмінка, в цих конструкціях приєднується за допомогою прийменника *без*. Така прийменниково-відмінкова конструкція має значення “у зв’язку з відсутністю об’єкта”.

2) дієсловами, що виражають позитивний емоційний стан суб’єкта, викликаний об’єктом (*радіти, тріумфувати*): “Ясногорську називали в розмовах не інакше, як Вірною. Вірна! Найбільше раділи з цього її нового імені мінометники” (О. Гончар). Дієслова обмежують свої сполучувальні можливості із суб’єктом лише особою. Особливістю сполучування його з об’єктною формою є те, що об’єктом може бути тільки предмет, отже, існує єдиний варіант прочитання речення:

“хто — Vf — чого”

Всі тріумфували з нагоди перемоги

Структурна модель **N1 — Vf — N3**

Давальний відмінок можна кваліфікувати як відмінок, якому властиві функції чисто синтаксична й семантична. Під семантичною функцією давального відмінка розуміємо різні його конкретні значення (обмеження, призначення, приналежності тощо), які зумовлюють його периферійну позицію в реченні; під чисто синтаксичною — його об’єктне значення, яке впливає з його центральної позиції в реченні (позиції непрямого додатка). Між конкретними й об’єктними значеннями давального відмінка різниця лише в ступені граматичної абстракції: у першому випадку його семантика залежить безпосередньо від об’єктивної дійсності, у другому — вона зумовлюється насамперед внутрішньограматичними факторами (зокрема, сильним керуванням) [1:17].

Давальний відмінок сполучається з дієсловами, що виражають позитивний емоційний стан суб’єкта, викликаний об’єктом (*радіти*): “Дітвора.. раділа весні, теплу і звільненню від хатнього ув’язнення” (О. Довженко). Оскільки суб’єктом емоційного стану обов’язково є особа, а об’єктом може бути як особа, так і предмет, то можливі два варіанти прочитання речення:

а) “хто — Vf — кому”

б) “хто — Vf — чому”

Працівники музею зраділи відвідувачам

Учасник акції зрадів перемозі

Структурна модель **N1 — Vf — N5**

Опору відмінкової периферійності становить орудний відмінок, первинні семантико- і формально-синтаксична функції якого є ядреними (непохідними) і створюють автономну, що не ґрунтується на інших відмінках, позицію [6:125].

У сучасній українській мові об'єктна функція орудного є виявом його граматичної семантики. Орудний об'єкта, позначаючи субстанцію, яка повністю охоплюється дією, виступає засобом детермінації дієслова, і, як і будь-який інший об'єктний відмінок, є сильнокерованою формою іменника (займенника), формально зумовленою дієсловом [12:55].

Орудний відмінок сполучається з дієсловами, що позначають негативний емоційний стан суб'єкта, викликаний об'єктом (*вередувати, горювати, губитися, журитися, ніяковіти, нудитися, нудьгувати, переживати, печалитися, побиватися, скучати, сумувати, тужити, убиватися*): “Тут, над морем цим погідним, Я тужу тепер за вами, Любими осокорами” (М. Вороний). Суб'єктом у таких реченнях є особа, об'єктом може бути як особа, так і предмет. Можливі такі варіанти прочитання речення:

- а) “хто — Vf — /граер/ ким” б) “хто — Vf — /граер/ чим”
Онука сумувала за бабусею Студент нудився перед лекцією
Структурна модель N1 — Vf — N6

Місцевий відмінок суттєво відрізняється від безприйменникових відмінків семантикою, синтаксичними позиціями і обов'язковою наявністю прийменника, а щодо інших прийменникових відмінків — деякою специфікою взаємовідношення прийменникового і відмінкового закінчення. Він якоюсь мірою тотожний за своїми семантико-синтаксичними параметрами прийменниковим відмінкам, за винятком однієї ознаки — неможливості використання без прийменників [6:189].

Форма місцевого відмінка перебуває на крайній периферії і реалізує значення негативного емоційного стану суб'єкта, викликаного об'єктом (*бентежитися, бідкатися, горювати, журитися, нудитися, нудьгувати, печалитися, побиватися, скучати, сумувати, тужити, шкодувати* (у знач. “сумувати”), *убиватися*). Позицію суб'єкта виконує особа, виняток становлять лексеми *душа, серце*. Об'єктом може бути особа чи предмет. Можливі такі форми прочитання речення:

а) “хто — Vf — граєр кому”

б) “хто — Vf — граєр чому”

Брат сумував по сестрі

Хлопці скучали по роботі

Дослідження інтенційно-валентних властивостей двовалентних дієслів емоційного стану дозволяє зробити такі висновки:

1. Валентність дієслова реалізує його здатність вступати на основі свого лексичного значення в певні зв'язки з іншими одиницями мови тоді, коли дієслово функціонує в ролі предиката. Іntenційна структура має суто семантичний характер: виражає відношення дії до реальних предметів як її учасників, а валентна відображає зв'язки дієслова з певними словоформами, що репрезентують цих учасників.

2. Предикати стану виражають психічний, морально-етичний та інший стан особи позитивний чи негативний. Специфіку дієслів-предикатів емоційного стану становить їх сполучуваність із суб'єктною синтаксею як компонентом, що виражає значення неактивності, пасивності носія стану. Іntenційно-валентний потенціал дієслівних предикатів стану зумовлює своєрідне семантико-синтаксичне моделювання структури речення. У семантичному плані відмінки реалізують семантико-синтаксичну валентність дієслова-предиката чи його еквівалентів відповідно до відображеної ним ситуації.

1. *Андерш Й. Ф.* Семантична структура безприєменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах. — К., 1975.

2. *Арутюнова Н. Д.* Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. — М., 1976.

3. *Берлизон С. Б.* Эмоциональное значение — особый компонент смысловой структуры слова // Вопросы описания лексико-семантической системы языка: Тез. докл. — Ч. 1. — М., 1971.

4. *Васильев Л. М.* Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи // Очерки по семантике русского глагола. — Уфа, 1971.

5. *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К., 1992.

6. *Вихованець І. Р.* Система відмінків української мови. — К., 1987.

7. *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.

8. *Дешериева Т. И.* Субъектно-объектные отношения в разноструктурных языках. — М., 1985.

9. *Загнітко А. П.* Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. — К., 1990.

10. Кацнельсон С. Д. Общее и типологическое языкознание. — Ленинград, 1986.

11. Леута А. И. Семантико-синтаксическая структура предложений с глагольными предикатами состояния в современном украинском литературном языке: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10. 02. 01 / Киев. гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. — К., 1988.

12. Плюц М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. — К., 1986.

13. Morfoloogia slovenskijho jazyka. — Bratislava, 1966.

УДК 811.161.2'367.337.3

В. М. Каленич

СЕМАНТИКА ОДНОВАЛЕНТНИХ ДІСЛІВНИХ ПРЕДИКАТІВ ДІЇ

У статті розглянуто семантичний діапазон одновалентних дієслівних предикатів дії. Визначено групи дієслів, що виконують функцію таких предикатів.

Ключові слова: одновалентні дієслівні предикати, суб'єкт, семантико-синтаксична структура.

The semantic range of one-valency verbal predicates of action has been considered in the article. The groups of verbs, which function as these predicates, have been determined.

Key word: one-valency verbal predicates, subject, semantic-syntactical structure.

Семантика предиката — поняття багатомірне, оскільки самі критерії цієї категорії та її значеннєвих варіантів є досить різноманітними. Проблема семантичної класифікації предикатів перебуває в числі актуальних і не має однозначного розв'язання. Різні параметри виділення й розмежування предикатів пропонували Т. Б. Алісова, Н. Д. Арутюнова, В. В. Богданов, Т. В. Булигіна, В. В. Виноградов, Ф. Данеш, Г. О. Золотова, Г. Г. Сильницький, Ю. С. Степанов, У. Чейф, Л. В. Щерба й ін.

В україністиці питання типології предикатів або окремих її аспектів порушували О. І. Бондар, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, Н. Л. Іваницька, М. В. Мірченко, К. Ф. Шульжук й ін. [1; 2; 3; 4; 6; 7; 8]. Так, І. Р. Вихованець пропонує класифікувати предикати за двома параметрами: їх семанти-

кою і частиномовною належністю. За семантикою автор вирізняє шість типів предикатних синтаксем: предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, локативні предикати і предикати кількості. Особливості предикатних синтаксем виявляються в їх частиномовному оформленні. Предикати репрезентують частини мови, які виражають значення дії, процесу, стану, якості, кількості: дієслова, прикметники, прислівники, числівники, а також іменники [2:137-138].

Центральне місце серед предикатів займають дієслівні предикати, семантику яких визначають одним із найважливіших факторів формування семантико-синтаксичної структури речення, зважаючи на широкий валентний потенціал дієслів. Метою цієї статті є аналіз семантичного діапазону одновалентних дієслівних предикатів (далі — ОДП) із основною семою “дія”.

Валентний потенціал ОДП дії орієнтований лише на позицію суб’єкта, що є ініціатором або носієм дії. Такі предикати породжують двокомпонентну модель речень: *Олег лікарює; Вони вечеряють; Жінка репетує; Кизикала чайка*. Семантико-синтаксичну структуру речень з одновалентними дієслівними предикатами дії можуть поширювати валентно непов’язані компоненти атрибутивного, адвербіального й модального типу, які не є зумовленими предикатом, а лише інформативно доповнюють комунікативний зміст висловлювання: *Заклекотів запізнений бубько на сусідовій хаті* (І. Франко); *Андрій добре фехтував* (З. Тулуб); *Вранці всі починають заїкатись* (О. Черногуз); *Директорує, звичайно, Прагнімак* (В. Дрозд).

Семантичний спектр ОДП, які об’єднуємо за семою “дія”, досить розгалужений. Дієслова у функції ОДП дії входять до лексико-семантичних груп, що мають значення: 1) діяльність як заняття; 2) поведінка; 3) рух; 4) споживання їжі в певний час; 5) мовлення; 6) звучання.

1. ОДП діяльності як заняття відображають життєдіяльність осіб у суспільстві: трудову й повсякденну діяльність, заняття, уміння; характеризують різні соціальні функції суб’єктів.

1.1. Діяльність особи, пов’язану з виконанням професійних або громадських обов’язків, виражають дієслова в ролі ОДП: *адвокатувати, бондарювати, візникувати, директорувати, ковалювати,*

кравцювати, лікарювати, пасічникувати, слюсарювати, столярювати, токарювати, учителювати, фурманити (хурманити), шоферувати тощо, напр.: *Ну, вчителює це він* (А. Тесленко); *Петро хурманив* (Б. Харчук); *Батько Ліди Шепель замолоду візникував* (О. Донченко); *Тепер [дід Данило] жив дома, пасічникував* (Б. Грінченко); *Людина він майстрова, столярює, бондарює* (Є. Гуцало).

Серед ОДП означеної семантики виділяємо два семантичні різновиди: а) дієслівні предикати виражають професію, фах, посаду, яку займає особа: *акторствувати, лікарювати, професорювати, ректорювати, учителювати, шахтарювати, шоферувати* тощо; їх можна трансформувати в конструкції “бути кимсь”, “працювати кимсь”, “займати якусь посаду”: *акторствувати* — “бути, працювати актором”, *професорювати* — “бути професором, займати посаду професора”, *учителювати* — “працювати вчителем”;

б) дієслівні предикати вказують на рід занять, трудової діяльності: *бондарювати, гончарювати, ковалювати, кравцювати, шевцювати*; трансформованим варіантом є конструкція “займатися певною діяльністю”: *бондарювати* — “займатися бондарством”, *гончарювати* — “займатися гончарством”, *кравцювати* — “займатися кравецтвом”. У семантиці деяких дієслівних предикатів відбувається нейтралізація вказаного протиставлення, оскільки вони виражають і рід занять, і професію, спеціальність одночасно, напр.: *візникувати* — “бути візником, займатися візницьким промислом”, *пасічникувати* — “займатися бджільництвом; бути пасічником”, *столярювати* — “виконувати столярні роботи, займатися столярством; працювати столяром”.

1.2. Діяльність особи за її соціально-побутовим становищем позначають ОДП: *бурлакувати, гайдамакувати, гетьманувати, господарювати, жебракувати, княжити, козакувати, королювати, наймитувати, отаманувати, старцювати, царювати* тощо, напр.: *Нехай старий бурлакує...* (Т. Шевченко); *...вона [Маруся] господарює, мов і справжня господиня* (Б. Грінченко); *Вмер Олег. Закняжив Ігор* (О. Олесь); *За той час, пане голово, ви будете отаманувати* (А. Чайковський); — *Я не старцюю, ваше преподобіє* (Р. Іваничук).

Семантику дієслівних предикатів цієї групи виражають перифрази “бути ким”, “виконувати дію, властиву кому-небудь” за соціальним статусом, пор.: *господарювати* — “займатися госпо-

дарством, вести господарство; вести домашнє господарство, виконувати різні домашні роботи”, *жебракувати* (*жебрати, жебрачити, старцювати*) — “бути жебраком; просити милостиню”, *княжити* — “правити князівством”, *королювати* — “бути королем, правити королівством”, *отаманувати* — “виконувати обов’язки отамана, бути отаманом”. У сучасному мовленні такі дієслова переважно застарілі й маловживані, оскільки немає відповідної соціальної стратифікації; збереглися вони лише в художній літературі. Деякі дієслова (*господарювати, жебракувати*) спорадично перебувають у мовленнєвому вжитку.

1.3. Функцію ОДП діяльності суб’єкта як уміння, захоплення виконують дієслова: *відьмувати, злодіювати, знахарувати, джигітувати, куховарити, полювати, рибалити, розбійничати, фехтувати, чаклувати* тощо, напр.: *Чаклунки чаклували* (Л. Костенко); *Андрій добре фехтував* (З. Тулуб); *Якийсь час я рибалив і все це знаю...* (В. Малик); *Харитина куховарила під вербами* (І. Цюпа); *Не полював лише велетень Овайюак* (М. Трублаїні). Такі ОДП вказують на здатність особи виконувати певні дії не за професійними характеристиками, а за уподобанням, захопленням і реалізують значення “займатися чим-небудь, виконувати певні дії”, напр.: *відьмувати* (*відьмити, чаклувати*) — “займатися відьомством, чаклунством”; *фехтувати* — “займатися фехтуванням”.

1.4. Життєдіяльність особи за її віковим станом називають ОДП: *бабувати, батькувати, дівочитися, діувати, дідувати, молодикувати, парубкувати*, напр.: *Матері їх бабують* (Б. Харчук); *Ні, вона [Докія] не діувала* (Б. Грінченко); *Вона вже давно дівочиться* (У. Самчук); *Лейба щось довго запарубкував. Парубкував і Лазур* (І. Сенченко). Дієслова в ролі ОДП називають дії (поведінку) суб’єкта, які притаманні йому в певному вікові: *діувати* — “бути дівчиною, брати участь у дівочих розвагах”, *парубкувати* — “бути парубком, вести парубоцьке життя, весело проводити час, гуляти в колі молоді”, а також додаткові характеристики: *парубкувати* — “бути нежонатим, неодруженим”.

У двоскладних реченнях з ОДП діяльності, які містять сему “особа”, закономірними і єдино можливими в позиції суб’єкта є іменники-антропоніми (власні й загальні назви людей) чи займенникові іменники.

2. ОДП поведінки суб'єкта виражають дії, пов'язані з поведінкою особи в певній ситуації: *бавитися, бенкетувати, бешкетувати, вередувати, геройствувати, грубіянити, добродіяти, кокетувати, лицемірити, метушитися, пустувати* тощо, напр.: *Діти бавилися охоче й весело* (А. Чайковський); — *То Загнібіда бенкетує* (Панас Мирний); *Вона знову почала кокетувати* (М. Хвильовий); *Невже вона лицемірила?* (Є. Гуцало); *Дітвора метушилася* (І. Сенченко). Дієслова *бавитися, бенкетувати, гратися, розважатися* й ін. мають значення “проводити час певним чином”: *бавитися* — “весело проводити час, розважатися”; *бенкетувати* — “брати участь у бенкеті; гуляти”. Дієслова *вередувати, грубіянити, добродіяти, кокетувати, лицемірити, скромничати* тощо вказують на вияв індивідуальних рис характеру через поведінку: *добродіяти* — “надавати допомогу, сприяти кому-небудь у чомусь”, *кокетувати* — “своєю поведінкою, манерами, одягом неприховано намагатися сподобатися кому-небудь”, *лицемірити* — “діяти лицемірною, виявляти лицемірство”.

ОДП можуть називати дії, пов'язані з життям і поведінкою тварин: — *Миші скребуться?* (Панас Мирний); *Біля будки забіснувався ув'язнений пес* (М. Стельмах); *Кобила брикає; Кінь дибиться; Кури гребуться*. Інколи для вираження поведінки тварин використовують дієслова поведінки, властивої людям, напр.: *Чамбелі [слон] вередує* (О. Черногуз); *Мавпочка пустує*; при цьому предикати актуалізують лише окреме значення дієслівної лексики, що стосується поведінки тварин: *вередувати* — “виявляти незадоволення” (але не “мати примхи, бути вибагливим”); *пустувати* — “гратися” (але не “розважаючись, бавитися, гратися; поводитися легко-важно”).

3. ОДП руху виражають значення “переміщення в просторі”, не актуалізуючи на вихідному й кінцевому пункті, шляхові чи засобах руху, констатують дії (рух), що виконує суб'єкт самостійно. Функцію ОДП руху виконують дієслова, що передають основну ідею руху, а також спосіб і характер руху [5:134] (*рухатися, пересуватися, робити кроки, пересуватися в повітрі, пересуватися по воді*): *бігти, дрейфувати, іти, їхати, кульгати, летіти, марширувати, мчати, плавати, плисти, рушати, скакати, текти, ходити, шугати* тощо, напр.: *Ми марширували... Як ми марширували!*

(Б. Харчук); *Невідомий міг плисти* (О. Донченко); *Кінь біжить* (У. Самчук); *Вона [шхуна] почала дрейфувати* (М. Трублаїні); *Пролітав кажан. Шугала сова* (Б. Харчук); *Трамвай рушає* (О. Довженко). Деякі дієслова із семантикою руху багатозначні, що уможливорює сполучення предикатів з різними суб'єктами. Основними учасниками руху є істоти.

Двоскладні речення з ОДП *ходити, літати, плавати* можуть мати значення: а) “здатність пересуватися в певному середовищі” — *Людина ходить; Тварина ходить* (суб'єкт володіє здатністю пересуватися по землі за допомогою ніг); *Птах літає* (суб'єкт володіє здатністю пересуватися в повітрі); *Риба плаває; Лебідь плаває; Хлопець плаває* (суб'єкт має здатність пересуватися у воді); б) “переміщатися, змінювати місце в просторі протягом певного часу”: *І довго ходить мовчазний рибак* (М. Рильський). Предикати такого типу, зауважує О. І. Бондар, “вказують не на окрему дію, а на клас дій або на властивості суб'єкта: *Птахи літають* чи на його потенції: *Дитина вже ходить*” [1:46].

За спільним загальним значенням “рухатися”, “переміщатися в просторі” дієслова утворюють синонімічний ряд, актуалізуючи при цьому додаткові семи, експресивні відтінки значення дієслова: *іти, кульгати, чалапати, чвалати, шкандибати, шкутильгати* тощо; *бігти, мчати, летіти* тощо: *Василина не йшла, а бігла* (І. Нечуй-Левицький); *Воли, підбившись на кам'яній дорозі, шкутильгали* (О. Гончар); *Мчить людина* (Остап Вишня); *І кінь мчить, аж летить* (В. Шевчук).

4. ОДП споживання їжі в певний час репрезентують дієслова: *снідати* — “їсти вранці, з'їдати сніданок”, *обідати* — “споживати їжу серед дня, між сніданням і вечерею; їсти обід”; *полуднати* — “приймати їжу в проміжок часу між обідом і вечерею”; *вечеряти* — “їсти ввечері”: — *Ти снідала?* (В. Малик); *Ви обідали?* — *спитав Костюк* (Ю. Щербак); *Погонич пополуднував* (І. Нечуй-Левицький); *Вечеряють люди* (А. Тесленко).

Спільною для предикатів споживання їжі в певний час є лексема *їсти* — “споживати їжу”. Валентний потенціал дієслова *їсти* прогнозує дві залежні позиції: *Чоловік їсть борщ*. Правобічна позиція може бути незаповнена внаслідок неактуальності назви об'єкта їжі, а дієслівний предикат матиме узагальнений характер,

напр.: — *Я їсти хотіла.* — *Хіба ти дома не їла?* (Б. Грінченко); *Ви хочете їсти?* (П. Тичина).

5. ОДП мовлення. Дієслівна лексика, що позначає мовлення, досить численна й семантично різнорідна: *белькотати, бубоніти, бурмотати, галасувати, гаркавити, говорити, гомоніти, горлати, гугнявити, жартувати, заїкатися, кричати, лементувати, ремствувати, сюсюкати, шепелявити, шептати* тощо. ОДП мовлення позначають власне процес мовленнєвої дії, сполучаються із суб'єктом-особою — ініціатором мовлення і вказують на здатність володіти мовою чи індивідуальні особливості мовлення, різні дефекти мовлення.

Семантично нейтральним є дієслово *говорити*, яке в ролі ОДП реалізує значення: 1) “мати здатність висловлювати думки, почуття; володіти мовою”; 2) “усно висловлювати думки, почуття; розповідати про що-небудь”, напр.: *В хатині стало тихо. Почав говорити Матій* (І. Франко); *Чи ще хто хоче говорити?* (Б. Лепкий). ОДП характеризують фізичні ознаки мовлення. Гучність мовлення виражають предикати *гомоніти* — “розмовляти тихо, приглушено”, *шептати* — “говорити, вимовляти щось дуже тихо, пошепки”, *кричати* — “видавати крик”, *галасувати* — “здіймати галас, сильно кричати”, *лементувати, репетувати* — “говорити дуже голосно”, напр.: *Рибалки весело гомоніли* (І. Нечуй-Левицький); *Вероніка кричить* (М. Хвильовий); *Вона лементувала й лементувала, скарги та прокльони сипались з її грудей, як каменюччя...* (Є. Гуцало). Нечіткість артикуляції позначають предикати *белькотати, бубоніти, бурмотати* — “говорити невиразно, неясно, нерозбірливо”, напр.: *Вітя почав сердито бубоніти* (С. Васильченко); *Притула забелькотав безтямно* (Г. Тютюнник).

На індивідуальні особливості мовлення, пов'язані іноді з дефектами мовлення, вказують ОДП *гаркавити* — “вимовляти нечітко окремі звуки (найчастіше “р” або “л”)”, *заїкатися* — “мати ваду у вимові — заїкання; говорити, зупиняючись, мимоволі повторюючи окремі звуки, з труднощами добираючи слова (від хвилювання, раптового потрясіння і т. ін.)”, *сюсюкати* — “заміняти у вимові шиплячі звуки свистячими”, *шепелявити* — “вимовляти свистячі звуки як шиплячі”, напр.: *Він трошки гаркавив, але його ламане “р” з домішками “л” звучало музично приємно* (С. Добро-

вольський); *Вранці всі починають заїкатись* (О. Черногуз); *Слободянюкові недавно вирвали верхні зуби, ...капітан шепелявив* (Л. Первомайський).

Окрему групу ОДП мовлення становлять предикати, що позначають вигукове мовлення: *агувати, ахати, вйокати, гейкати, егекати, екати, нукати, ойкати, охати, угувати, ухати, шикати* тощо, напр.: *Настя йойкнула* (М. Коцюбинський); *Старовіри ахнули* (О. Довженко); *Безбородько аж охнув* (В. Малик); *Ромко погейкує* (О. Дмитренко); *Вона вйокнула, погейкуючи на коней* (Б. Харчук). З одного боку, дієслова, похідні від вигуків, близькі до дієслів власне мовлення, оскільки стосуються суб'єктів-осіб — ініціаторів комунікативного акту. З іншого боку, наближаються до дієслів звучання: називають не процес мовленнєвої дії, а окремі її звуки чи звукосполучення: *ахати* — “вигукувати “ах”, *охати* — “вигукувати “ох”, *нукати* — “говорити “ну”. ОДП, які виражають вигукове мовлення, не лише відтворюють звуки чи вигуки, а й мають комунікативне спрямування: *егекати* — “повторювати “еге”, стверджуючи або заперечуючи що-небудь”, *охати* — “вигукувати “ох”, виражаючи почуття здивування, захоплення, радості, болю, горя, співчуття і т. ін.”; *шикати* — “вимовляти звук “ш-ш”, “чш”, закликаючи до тиші, заспокоюючи і т. ін.” тощо, напр.: *Марина Костянтинівна здигає і шика...* (Панас Мирний).

Семантика дієслів *жартувати, злословити, лукавити, ремствувати* й ін. в ролі ОДП пов'язана зі змістом мовлення: *жартувати* — “говорити що-небудь дотепно, веселитися, смішити когось; говорити що-небудь несерйозно”, *злословити* — “говорити зле, погане про інших”, *лукавити* — “хитрувати, приховуючи правду”, *ремствувати* — “виявляти невдоволення, нарікати”, напр.: *Грицько лукавив* (Панас Мирний); — *Я жартував. — Ви жартували?* (І. Франко); — *Я нічого. Я так. Я не ремствую* (І. Цюпа).

6. ОДП звучання. Лексико-семантичний діапазон дієслів, що виконують функцію ОДП і характеризують природні й штучні звуки довкілля, досить розмаїтий. Серед ОДП звучання виділяємо такі, що передають: 1) звуки осіб; 2) звуки тварин, птахів, комах; 3) звуки предметів і природних реалій.

6.1. ОДП звучання осіб можна поділити на такі, що вказують на: а) звуки, не пов'язані з мовленням: *кричати, волати* — “вида-

вати крик”, *верещати, вищати, пищати* — “видавати уривчасті, різкі, пронизливі звуки”, *свистати* — “видавати свист”: *Отаман свистить* (О. Довженко); *Немовля запищало* (М. Хвильовий); б) звукові вияви фізіологічних процесів в організмі: *кашляти* — “видавати звуки кашлю”, *сопіти* — “важко дихати, переважно носом, видавати звуки з присвистом”, *хрипіти* — “видавати горлом хрипкі звуки”, *хроніти* — “видавати хриплі звуки уві сні”, *чхати* — “мимовільно судорожно видихати повітря носом і ротом, видаючи різкі звуки, шум (при подразненні носоглотки)” тощо, напр.: *Парубок кашлянув* (А. Тесленко); *Ігуменша засопіла* (О. Гончар); *Татарин хронів* (А. Чайковський); *Поляк чхнув* (О. Довженко); в) звуки як наслідок психоемоційного стану: *цмокати* — “видавати характерні звуки губами, язиком, виражаючи здивування, захоплення і т. ін.”; *реготати, хихотати* — “гучно, нестримно сміятися”, *хихикати* — “сміятися неголосно, стиха або тонким голосом”, *скиглити* — “жалібно плакати”, *хникати* — “жалібно плакати, видаючи уривчасті неголосні носові звуки”, *схлипувати* — “плачучи й уривчасто, судорожно вдихаючи, втягуючи повітря, утворювати відповідні звуки”, *ревіти, ридати* — “дуже голосно плакати”, напр.: *Левко цмокнув* (В. Підмогильний); *Біля нього хтось тихо, зловісно хихикав крізь зуби* (М. Трублаїні); *Катря схлинула* (В. Малик); *І вона ридала* (Б. Грінченко). Законними є власні й загальні назви осіб у позиції суб’єкта. Іноді однакові ОДП можуть називати звуки людей і тварин, пор.: *Діти пищать і Миші пищать; Людина хрипить і Звір хрипить*.

6.2. ОДП характеризують звучання, властиве тваринам: *бека-ти, вити, гавкати, іржати, кувікати, мекати, мукати, мурчати, някати, ревіти, сичати* тощо: *Коні ржуть* (А. Малишко); *Мекав цап* (Остап Вишня); *Загавкало собача* (О. Гончар); *Під дверима надійливо нявчав кіт* (І. Вільде); птахам: *терготати, телгати, кахкати, кизикати, киркати, крумкати, кувати, курликати, підпадьомкати, туркотати, тьохкати, цвірінькати, щибетати* тощо: *Півні закиркали* (І. Нечуй-Левицький); *Кує зозуля* (М. Коцюбинський); *Пташки щебечуть* (О. Олесь); *Ворон крумкнув удруге* (О. Донченко); *Дзвінко підпадьомкають перепелиці* (У. Самчук); *Голуби голосно туркотіли на карнизах* (Ю. Щербак); комахам: *гудити, дзижчати, сюрчати* тощо: *Гудуть джмелі...* (З. Тулуб); *У сад-*

ку *гули бджоли* (Б. Грінченко); *Під шафою цвіркун сюрчить* (А. Тесленко).

ОДП означеної семантики мають переважно звуконаслідувальний характер (*мекати* — видавати звуки “ме” (про козу, вівцю); *мувати* — видавати звуки “му-му” (про велику рогату худобу); *ку-курікати* — видавати звуки “кукуруіку” (про півня), *кувати* — видавати звуки “ку-ку” (про зозулю), *рохкати* — видавати звуки “рох-рох-рох” (про свиней)) і позначають звуковий вияв конкретних представників тваринного світу, тому позиція суб’єкта семантично передбачувана і закрита (*кахкає качка; кигикають чайки; квакають жаби; кудкудакає курка; нявкають коти; кувікає поросля*).

Подеколи звукові вияви тварин, птахів узагальнюють окремі ОДП, напр.: *кричати* — “видавати пронизливі звуки (про тварин, птахів)”: *Крикнули десь півні...* (С. Васильченко); *Десь закричав кулик* (М. Хвильовий); *Кричали білі гуси* (Г. Тютюнник); *На подвір’ї закричав ослик* (О. Іваненко); *співати* — “щебетати, свистати, ку-курікати і т. ін.”: *Співали півні* (С. Васильченко); *Соловей співає; Пташки співають*.

Позицію суб’єкта у двоскладних реченнях з ОДП звучання, властивого тваринам, птахам, комахам, заповнюють їх загальні назви. Спорадично трапляються власні назви свійських тварин (корів, собак, котів): *В оборі замукала Калина* (М. Стельмах); *Ряба мукнула* (Є. Гуцало); *Рудий [пес] дзяволив* (Б. Харчук); *Волохан радо скавучав* (М. Трублаїні).

6.3. ОДП звучання, які відтворюють штучні звуки довкілля, актуалізують значення “видавати звук, звуки” внаслідок певних дій і пов’язані з неістотами. Предмети в позиції суб’єкта не є активними діячами, а носіями (джерелами) звукових дій. За джерелом звучання можна виділити ОДП, що називають:

а) звуки рослин: *скрипіти, шамотіти, шарудіти, шелестіти, шуміти* — “видавати скрип, шерех, шелест, шум”, напр.: *Тополина скрипить* (А. Малишко); *Трава зашелестіла* (Б. Харчук); *Як зашуміли смутні кипариси* (Леся Українка); *Шарудів очерет* (М. Хвильовий). Позицію суб’єкта заповнюють назви дерев, трав;

б) звуки рідин, утворювані при кипінні або рухові (течії): *булькати, бурлити, бушувати, дзюрчати, хлюпати, хлющати, шуміти*, напр.: *Бурлить вода* (О. Довженко); *Бульчить калюжна пла-*

вань (П. Тичина); *Борщ над примусом булькає* (М. Хвильовий); *Хлюпочуть хвилі на просторі...* (М. Нагнибіда); *Море шумить* (М. Коцюбинський). У позиції суб'єкта функціонують назви рідин і водних середовищ, а також власні назви водоймищ, напр.: *Чорне море шумить*; *Бушував Тихий океан*.

в) звуки, пов'язані з явищами природи: *гоготати, гуркотіти, свистати, тріскотати, хрумтіти, хрустіти*, напр.: *Гуркотів грім* (А. Тесленко); *Вогонь тріскотів весело, кидаючи іскри* (А. Чайковський); *За ними щосило гоготало полум'я* (В. Малик); *Тужно вітер свище* (І. Драч); *Хрумтить льодок* (Л. Костенко); *Весело хрустить сніжок січневий* (Л. Забашта). Деякі назви явищ природи сполучаються з різними ОДП звучання: грім — *гримить, гуркотить, гогоче*; вогонь — *гогоче, тріскотить*; вітер — *гуде, вис, свище* тощо;

г) звуки механізмів, машин, приладів: *гриміти, гудіти, гуркотіти, дзеленчати, деренчати, пахкати, рокотати, тарабанити, торохкотати, торохтіти, чмихати* тощо, напр.: *Затарабанив віз* (Б. Харчук); *Гуркотять мотори* (М. Трублаїні); *Задзеленчав телефон* (І. Багрянний); *Трактор, стріляючи й чадячи, загуркотів на місці* (Є. Гуцало); *Мотор чмихнув, торохнув* (В. Дрозд). Загальне значення таких ОДП — “видавати різні звуки під час руху, роботи, інших дій”. Позицію суб'єкта заповнюють назви механізмів, машин, приладів;

г) звуки предметів, спеціально пристосованих для утворення звуків: *бамкати, бомкати, бренькати, бумкати, гудіти, дзвеніти, дзеленчати, скрипіти, сурмити, теленькати, терликатити* тощо, напр.: *А бубон гудів* (М. Коцюбинський); *Скрипка заскрипіла* (І. Нечуй-Левицький); *Дзвонили дзвони* (О. Довженко); *Дзеленчить довго і тоненько дзвоник* (С. Васильченко); *Дзвінко засурмили ріжки* (Ю. Мушкетик); *Скрипки на весіллях терликають* (Л. Костенко). Функцію суб'єкта виконують назви музичних інструментів;

д) звуки різних твердих предметів (металічних, скляних, дерев'яних тощо): *Двері грюкнули* (І. Багрянний); *Дзенькають остроги* (З. Тулуб); *Затріщав одяг* (Ю. Мушкетик); *Шкварчали цигарки* (Б. Харчук); *Знову двері хряснули* (С. Васильченко); *Гоготять дрова у грубі* (Г. Тютюнник). ОДП вказують на звуки, що виникають при ударах під час руху або інших дій: *гриміти, грюкати, клацати, стукати, торохтіти, хлопати, цокати*; при руйнуванні: *трі-*

щати, хрупати, хряпнути; під дією вогню: гоготати, шипіти, шкварчати. Специфічні звуки утворюють металічні й скляні предмети: брязкати, бряжчати, дзвеніти, дзенькати, дзеленчати.

ОДП, що називають дії неістот, супроводжувані звуками, актуалізують значення “видавати звук, звуки”. Якщо дієслівні лексеми мають значення “утворювати звуки за допомогою чогось”, то функціонують як двовалентні предикати: позицію суб’єкта заповнює назва особи (каузатора дії), а джерело звучання є інструментом, пор.: **Клацнув** *вмикач* (Ю. Мушкетик) — *Хтось клацнув вмикачем*; **Забряжчали** *шаблі* (З. Тулуб) — *Вояки забряжчали шаблями*. При вилученні зі значення дієслова вказівки на каузатора звучання акцентується увага на предметах, які звучать, і на звуках, їм властивих.

Отже, семантичний діапазон одновалентних дієслівних предикатів дії досить широкий. Ядро становлять предикати, що позначають дії осіб (діяльність, поведінку, рух, споживання їжі в певний час, мовлення), а також дії тварин, птахів, комах (поведінку, рух, звучання). Семантично неоднорідними є ОДП звучання, при яких суб’єкту позицію займають назви осіб, тварин, предметів. Предикати, що позначають звукові вияви неістот, формують периферійну зону ОДП дії й межують із предикатами процесу (за ознакою пасивності, динамічності).

1. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській мові. Система засобів вираження. — Одеса, 1996.

2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. — К., 1993.

3. Городенська К. Г. Реченневотвірний потенціал предикатів якості// Лінгвістичні студії. Вип 7. — Донецьк, 2001.

4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. — Донецьк, 2001.

5. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. — К., 1986.

6. Іваницька Н. Л., Іваницька Н. Б. Типологія предикатів, виражених дієсловами абсолютивної семантики// Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. — Донецьк, 2004.

7. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. — Луцьк, 2001.

8. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. — К., 2004.

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ФУНКЦІЇ СИНГУЛЯРНОСТІ ТА ПЛЮРАЛЬНОСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ КВАНТИТАТИВНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджено лексико-морфологічні, словотвірні засоби вираження функції сингулярності та лексико-морфологічні, синтаксичні засоби вираження функції плюральності.

Ключові слова: функція сингулярності, функція плюральності, функціонально-семантичне поле квантитативності.

The article focuses on the lexical-morphological, word building means of the expression of the singularity function and the lexical-morphological, syntactical means of the expression of plurality function.

Key-words: singularity function, plurality function, functional-semantic field of quantitativity.

У традиційних граматиках феномен квантитативності не досліджувався. Тому, наприклад, граматична категорія числа і лексико-семантичні та словотвірні засоби вираження кількості розглядалися відокремлено (М. П. Івченко, М. А. Жовтобрюх, С. П. Бевзенко, С. П. Самійленко, Т. Б. Лукінова). Теорія функціональної граматики уможливорює інший підхід до вивчення мови: не як системи рівнів, ярусів (лексика, морфологія, синтаксис...), а як системи функціонально-семантичних полів (О. В. Бондарко, О. І. Бондар, О. І. Букреєва, В. І. Дмитрук та ін.). В основі кожного функціонально-семантичного поля (далі ФСП) є функціонально-семантична категорія, що виражає основну понятійну категорію — час, причину, кількість, якість... Польова структура передбачає наявність центру (ядра), напівпериферії (проміжної зони) і периферії, що характеризується поступовим спадом ознак і властивостей від центру у напрямку до периферії. Отже, побудоване ФСП квантитативності означає моделювання структури “центр — напівпериферія — периферія”, що дозволяє систематизувати одиниці усіх рівнів мови з кількісним значенням. Ядром усього ФСП квантитативності є функціонально-семантична категорія числа, яку формують опозитивні підзони сингулярності — плюральності. Спеціальних досліджень функцій сингулярності та плюральності.

сті за польовим принципом в українському мовознавстві немає. Саме цим зумовлений вибір теми пропонованої статті.

Функція сингулярності складається із системи окремих функцій [3: 123-130]. Для визначення її потенціалу було обрано офіційно-діловий стиль (тексти правових документів) як емоційно нейтральний, що є необхідною умовою об'єктивного аналізу реалізації функції сингулярності. Доведено, що універсальним, концентрованим виявом сингулярності є лексема *один*, яка в цьому аспекті може реалізувати цілу низку семем із домінантною семою сингулярності.

Проте поряд зі словом *один* у ролі різних частин мови (як числівник, іменник, прикметник, займенник) в українській мові існують також інші, напівпериферійні лексичні засоби для вираження функції сингулярності. Щоправда, ці лексеми не мають такої кількості сингулярних семем, як лексема *один*, їх семантичний потенціал, як правило, обмежений якоюсь однією семемою, в якій і наявна домінантна сема сингулярності. Насамперед це слова, похідні від *один*: *одинак*, *одинарний*, *одиначка*, *одинець*, *одиничний*, *одинокий*, *одинокник*, *однина* та ін. Причому ця функція не завжди виступає єдино домінантною. Так, у структурі семантики лексеми *солист* — ‘співак, музикант або танцюрист, який виконує сольну партію’, тобто виконує її одноосібно, *один* — домінантною є також сема, що вказує на суб’єктно-об’єктну функцію. Подібне ж стосується й інших споріднених слів: *соло*, *сольний*.

Широко вживаною є лексема *одинокий*. Але висока частотність властива лише семемі ‘який не має родини, рідних’, ‘самотній’: *самотні громадяни похилого віку*, *самотні матері*, *самотні непрацездатні*. Зрідка в цій функції виступає іменник *одинак*: *В квартирах проживають сім’ї або одинаки* (Про затвердження форм та Інструкції по веденню господарського обліку в сільських Радах народних депутатів (23. 03. 95)).

Домінантну функцію сингулярності виконує також означальний займенник *сам* та його похідні (*саміський*, *самісінський*, *самотній*, *самітник*, *самота* тощо). Досить продуктивні є також лексико-фразеологічні засоби вираження сингулярності: *один як палець*, *сам як палець*, *одним махом*, *за одним заходом*, *один на один* та ін. Периферію засобів вираження сингулярності становлять ті ле-

ксеми, у яких сема сингулярності завжди недомінантна, другорядна, напр.: *ліга, монтаж, об'єднувати, синтез, склеювати, спілка, союз, федерація* та ін. Слід зауважити, що в даному випадку власне сингулярність перетинається з функцією сукупності.

Словотвірні засоби вираження сингулярності за способом словотворення поділяються на деривати зі словотвірним значенням сингулярності, утворені зрощеннєвим, зрощеннєво-суфіксальним і суфіксальним способами. За семантикою вони поділяються на ознакові сингулятиви, предметні сингулятиви та сингулятиви дії.

Зрощеннєво-суфіксальним способом за допомогою компонента *одно-*, рідше *єдино-* утворено прикметникові деривати, що вказують на сингулярність ознаки 'такий, що має одну ознаку', названу другим компонентом деривата: *однобічний, однобортний, одноголосний, однозрядний, однозмінний, однозначний, однокімнатний, одномісний, одноосібний, однапалатний, одноповерховий, однорядний, однотипний, єдинокровний, єдинокровний* тощо. Іменникові та прислівникові деривати, утворені від вищенаведених прикметникових (*однобічність, одноголосність, однозначність, одношлюбність, одноголосно, однозначно*), не мають словотвірного значення сингулярності. Словотвірні типи, за допомогою яких зрощеннєво-суфіксальним способом утворюються іменникові деривати, менш продуктивні, у текстах правових документів їх не засвідчено.

Зрощеннєвим способом за допомогою того самого компонента *одно-* утворено деривати (*одноденний, однопроцентний*), а деривати на зразок *однокімнатний, єдинокровний* можна трактувати як такі, що мають подвійну мотивацію: від словосполучення *одна кімната, єдина кров* і від прикметників *кімнатний, кровний*, хоч все-таки варто наголосити на їх зрощеннєво-суфіксальному характері.

Суфіксальним способом утворюються винятково дієслівні деривати, причому їх значення полягає у кваліфікації сингулярності дії, тобто її однократності. Словотвірний тип $V_{\text{нв}} + \text{ну}(ти)$ ($V_{\text{нв}}$ — дієслово у формі недоконаного виду) продуктивний, але в аналізованих текстах неактивний, дериватів зафіксовано небагато: *вистмикнути, крикнути, штовхнути* тощо.

Цікавою є проблема трактування однократності дії. З одного боку — це функція сингулярності ФСП квантитативності, проте її

часто розглядають як функцію аспектуальності (О. І. Бондар, С. О. Соколова, Н. П. Шумарова). Справді, природа аспектуальності цілком передбачає однократність, як одну з диференційних ознак: однократність дії — це спосіб її розгортання в часі. Але ж однократність такої дії дає всі підстави говорити і про сингулярність. Сингулярність та однократність виявляються двома аспектами того самого явища, вони нерозривно пов'язані між собою. У розумінні О. І. Бондаря [2: 16-23] тут ідеться про синкретичну квантитативно-аспектуальну функцію, що стосується не суб'єктно-об'єктного, а предикативного ядра.

Основні засоби вираження плюральності сконцентровані в граматичній категорії числа. Однак наявні також інші засоби їх вираження. Зупинимось на лексико-морфологічних та синтаксичних засобах плюральності, що перебувають поза граматичною категорією числа і є допоміжними, другорядними, не набувши якогось значного розвитку.

Лексико-морфологічними засобами вираження плюральності є займенники, насамперед, вони як універсальний засіб для вираження плюральності назв істот і неістот, а також займенники *ми*, *ви* для вираження функції плюральності лише осіб і лише в обмежених (особливо для *ви*) кількості контекстів. Їх слід трактувати як займенникові субстантиви у значенні власне-іменника [6: 41]. Звичайно, ці засоби мають переважно анафоричний характер, тобто їм у висловленні обов'язково передують граматичні форми множини, а оскільки явище анафоричності в офіційно-діловому стилі небажане, то в текстах правових документів такі випадки фіксуються досить рідко, напр.: *Вивільнені кошти при наданні пільг місцевими Радами народних депутатів в оподаткуванні прибутку підприємств, громадських організацій, малих підприємств, кооперативів, акціонерних товариств... спрямовуються ними на формування статутного фонду, вони є часткою місцевих Рад народних депутатів у статутному фонді вказаних підприємств* (Про податки з підприємств, об'єднань і організацій, ст. 4).

Таке вживання, між іншим, часто породжує проблеми у розумінні тексту. Так у вищенаведеному прикладі не зрозуміло, яких компонентів висловлювання стосується займенник *ними* — місцевих Рад чи підприємств, громадських організацій і т. д.? Хоч займе-

ник-плюратив *вони* однозначно співвідноситься з компонентом *кошти*. Тому ми вважаємо, що в текстах правових документів займенник-плюратив *вони* в різних відмінкових формах можна вживати лише після одного компонента, з яким він анафорично пов'язаний, або ж після одного ряду компонентів. Наявність двох компонентів (двох рядів компонентів) унеможливує однозначне розуміння займенника-плюратива, насамперед, *вони*. Займенники *ви*, *ми*, по-перше, в текстах правових документів трапляються надзвичайно рідко, по-друге, вони, як правило, позбавлені неоднозначного розуміння.

Крім особово-вказівних та особових, у подібній функції можуть виступати також питальні, відносні, присвійні, вказівні, означальні займенники тощо, але тут доводиться говорити власне не про лексико-морфологічні, а про суто граматичні засоби, які входять до граматичної категорії числа. Окремих лексико-семантичних засобів плюральності українська мова не має. Всі лексеми, що вказують на множинність (*багато*, *кілька*, *мало*, *трохи* і т. д.) містять додаткову оцінну сему, а тому справедливо зараховуються до функцій мультипліцитності або паукальності.

Однак на формально-граматичному підрівні в українській мові наявні специфічні синтаксичні конструкції, їх функцію можна кваліфікувати як плюративну.

Для вираження речовинної (предметної) плюральності використовується конструкція соціативний підмет — різновид складеного підмета, що формується сполученням іменника (субстантивованого слова) у називному відмінку з іменником (субстантивованим словом) в орудному відмінку з прийменником *з*. При цьому соціативний підмет слід відрізнити від омонімічної сполуки простого підмета та додатка. У “Курсі сучасної української літературної мови” [4] це розрізнення ґрунтувалося на позаграматичних моментах, насамперед, на комунікативному контексті [4: 27]. У “Сучасній українській літературній мові” (автор розділу І. Р. Вихованець) [9] для відповідного розрізнення послідовно проводиться граматична засада: при складеному соціативному підметі присудок вживається у формі множини, при простому підметі — у формі однини [9: 153]. Л. І. Недбайло намагається застосувати комплекс критеріїв: “Соціативність складеного підмета виявляється

логічними зв'язками, змістом речення і формально-граматичними засобами — дієслівними присудками у формі множини” [5: 57], однак об'єктивно вирішальним залишається формально-граматичний критерій.

Соціативний підмет у текстах правових документів практично не трапляється. Соціативний підмет легко трансформується в конструкцію з двома (кількома) однорідними простими підметами, що яскравіше передають плюральність і вимагають присудка у формі множини. Однорідні підмети для вираження функції плюральності в досліджуваних текстах фіксуються частіше: *Кредитор і боржник — суб'єкти цивільних правовідносин* (Цивільне право); *Мінфін, Мінсільгосппрод, Держхлібопродукт контролюють виконання даного рішення* (Про виділення Мінсільгосппроду насіння озимих зернових культур (27. 07. 95)).

Функція акціональної плюральності перебуває на периферії підзони плюральності і перетинається з функціями ітеративності, тривалості та іншими функціями функціонально-семантичного поля аспектуальності. Тому в цьому випадку маємо ті ж засоби вираження, що й для відповідних функцій [1: 90-150]. Однак безпосередньо у підзоні плюральності можуть перебувати семантичні конкретизатори, за допомогою яких кваліфікується плюральність дії. Так у реченнях із однорідними присудками: *Він кличе і кличе; Автомобілі все прибували і прибували*; або в реченнях із семантичними конкретизаторами, коли наявна вказівка на експліцитну плюральність дії: *День за днем Андрій ходив до бібліотеки* — у цих реченнях плюральність перетинається з мультипліцитністю та аспектуальністю (ітеративність, мультиактовість). Проте у реченні *З року в рік зростає технічна оснащеність нашого підприємства* семантичний конкретизатор *з року в рік* не вказує на експліцитно повторювану дію, на перший план виступає часова плюральність *кілька років*, тому можна вважати, що в цьому разі доміантною є відповідна квантитативна функція. Слід зауважити, що використання часових плюративів для кількісної характеристики є звичайним явищем. Ці часові плюративи можуть мати такі структури з Nqt в Nat (де Nqt — іменник або субстантивоване слово з часовим значенням у відповідному відмінку) — *з року в рік, з місяця в місяць, з дня в день, з тижня в тиждень*; Nat у Nat — *рік у рік,*

день у день, ніч у ніч; Нат за Ніт — рік за роком, місяць за місяцем, тиждень за тижнем, свято за святом, день за днем, ранок за ранком і т. ін. Залежно від контексту ці конструкції можуть мати характер плюративно-мультипліцитних, однак брак їх фіксацій у текстах правових документів не дає можливості проаналізувати їх реалізації.

Нечасові плюративи у подібних синтаксичних конструкціях трапляються набагато рідше: *знову й знову, крок за кроком*, читали *книжку за книжкою* і т. д. При цьому домінуючим може ставати предметна плюральність, як у останньому прикладі.

На підрівні складного речення існують плюративні синтаксичні конструкції з повторюваними сурядними сполучниками *і... і, та... та, ні... ні*, сполучникові закриті ряди на зразок *і, та, а також, не тільки... а й, так... як і* тощо.

Існує також спосіб експлікації елементів множини простим перерахуванням, тож конструкції з функцією переліку, можливо, слід теж зараховувати до плюральності, в тому числі й слова переліку, що мається на увазі [7: 45-60]. У текстах правових документів конструкції переліку у класичній формі з компонентами і т. д., і т. ін. не зафіксовані жодного разу, в основному переважає таблична (у вигляді списку) форма подання. Тільки конструкції з компонентом тощо досить поширені, напр.: Комісія для виконання покладених на неї завдань має право:... проводити наукові конференції, семінари, наради тощо (Про Положення про Державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи (02. 10. 97)); Міннауки України відповідно до покладених на нього завдань:... координує проведення наукових та науково-технічних конференцій, симпозіумів, шкіл, семінарів, виставок тощо (Про Положення про Міністерство України у справах науки і технологій (23. 11. 96)), хоч звичайно перелік подається у формі списку чи табличній формі.

Слід зазначити, що подані вище конструкції для досліджуваних текстів загалом не властиві й фіксуються у поодиноких випадках.

Отже, дослідження функцій сингулярності та плюральності показало, що універсальним виявом сингулярності є лексема *один*. До напівпериферійних лексичних засобів вираження функції син-

гулярності, належать похідні від *один*: *одинак, одинарний, одиничний, одинокий, однина* тощо; лексеми *соліст, соло, сольний*; означальний займенник *сам* та його похідні (*самісінький, самотній, самота* тощо); лексико-фразеологічні засоби вираження сингулярності: *один як палець, сам як палець, одним махом, за одним заходом, один на один* та ін. Периферію засобів вираження сингулярності становлять лексеми *ліга, монтаж, об'єднувати, синтез, склеювати, спілка, союз, федерація* та ін.; прикметникові деривати, утворені зрощеннєво-суфіксальним способом за допомогою компонента *одно-*, рідше *єдино*: *однобічний, одноголосний, однозначний, однокімнатний, одномісний, одноосібний, однапалатний* та ін.; дієслівні деривати словотвірного типу $V_{\text{нв}} + \text{ну(ти)}$: *висмикнути, крикнути, штовхнути* тощо.

Основні засоби вираження плюральності сконцентровані в граматичній категорії числа. Лексико-морфологічними засобами вираження плюральності є займенники *вони, ми, ви*. На формально-граматичному підрівні в українській мові наявні специфічні синтаксичні конструкції: соціативний підмет, який у текстах правових документів трансформується в конструкцію з двома (кількома) однорідними простими підметами; конструкції з повторюваними сурядними сполучниками *і... і, та... та, ні... ні*, сполучникові закриті ряди на зразок *і, та, а також, не тільки... а й, так... як і* тощо; конструкції з функцією переліку. Функція акціональної плюральності перебуває на периферії підзони плюральності і перетинається з функціями ітеративності, тривалості та іншими функціями функціонально-семантичного поля аспектуальності.

1. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження. — Одеса, 1996.

2. Бондар О. І. Семантичний синкретизм на словотвірному рівні в сучасній українській літературній мові // Щорічні записки з українського мовознавства. — Одеса, 1999. — Вип. 6.

3. Бронікова С. А. Функціонально-семантичний потенціал сингулярності числівника *один* в сучасній українській мові (на матеріалі текстів правових документів) // Записки з українського мовознавства. — Одеса, 2000. — Вип. 9.

4. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис. — К., 1951. — Т. 2.

5. Недбайло Л. І. Структура підмета // Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв'язки). — К., 1975.

6. *Ожоган В. М.* Транспозиційні процеси у складі прономінативних слів // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. — К., 1998.

7. *Отин Е. С.* Избранные работы. — Донецк, 1997.

8. *Соколова С. О., Шумарова Н. П.* Семантика и стилистика русского глагола. — К., 1988.

9. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1972.

Нормативні акти України: Комп'ютерна правова система: ЗАТ Інформтехнологія, 2000. — Вип. 5.

УДК 811.161.2'38.001.36

О. І. Марчук

ПОРІВНЯЛЬНІ ФУНКЦІЇ ПРИКЛАДКИ У ТВОРАХ М. М. КОЦЮБИНСЬКОГО

Синтаксично являючи собою означення, прикладка при наявності компаративного сенсу функціонально стає порівнянням. У М. М. Коцюбинського прикладки-порівняння є досить активними і розмаїтими за своєю структурою. Точні й оригінальні за змістом, за формою вони можуть бути препозитивними і постпозитивними, простими й розгорнутими, можуть відділятися від означуваного (суб'єкта компаративної конструкції) дефісом, комою, тире і навіть крапкою при парцеляції.

Ключові слова: прикладка, порівняння, компоненти порівняльної конструкції, різновиди прикладок-порівнянь, М. М. Коцюбинський.

Apposition, syntactically being an attribute, becomes a comparison in case it has a comparative meaning. Appositions-comparisons are frequent and various according to their structure in M. M. Kotsubynskiy's works. Precise and genuine in their meaning, they may be prepositional and postpositional in their structure, they may be separated from the modified subject of the comparative construction by a hyphen, coma, dash and even a full stop in case of attachment.

Key words: apposition, comparison, components of the comparative construction, types of appositions-comparisons, M. M. Kotsubynskiy.

Прикладка, тобто “означення у формі іменника, узгоджуваного з означуваним словом у відмінку і, як правило, в числі” [11:205], стає об'єктом порівняльної конструкції, коли вона є виразником компаративного сенсу, адресованого означуваному слову, що слугує в цій парі суб'єктом. Виникають “сконденсовані порівняльні образи” [1:182]: “*Се той **песиміст**-барометр тримав нас все в три-*

возі”, “В тім дворі-трупі якась принада” [6,3:9,99]. *Барометр* та *двір* порівнюються, відповідно, з *песимістом* і *трупом*, що слугують їх образними назвами. Тому, до речі, спроба розмежувати прикладки-порівняння та прикладки-метафори, пропонована в змістовній роботі С. М. Рошко [10:138-139], сприймається як алогічна. Метафора є семантичним переносом за схожістю. Саме за схожістю! А схожість — основа порівняння. Тому, власне, кожний об’єкт кожного порівняння, вилучений з контексту, можна розглядати як метафору. Але коли поряд є суб’єкт, адресат цієї “метафори”, то маємо справу з порівнянням. А інакше виходить, як то маємо в С. М. Рошко, що *мати-відьма* є просто порівнянням, а *молодиці-цокотухи* вже прикладка-метафора. Точну і чітку формулу дає С. Я. Єрмоленко: “прикладки виступають активними конструкціями для вираження порівнянь” [4:151].

Прикладок у функції безсполучникових порівнянь (прикладки зі сполучником становлять інший тип порівнянь, який тут не розглядається) ми віднайшли у творах М. М. Коцюбинського 88. Серед них тільки у 22 випадках, тобто у чверті, тісний зв’язок з означуваним словом-суб’єктом закріплено дефісом. Пор. “А в хату біленьку вступають з-за плота *Братко-сон* хорошиий й *сестриця-дрімота*”, “О, батьки, батьки! З дитини-*янгола* ви робите чорта лютого”, “Все зігнулось на острові-*кораблі*, що несеться по морю на чорних вітрилах” [6,1:280,291; 6,3:281]. Як зазначив О. С. Мельничук, “формально різниця між прикладкою, особливо невідокремленою, і означуваним іменником не завжди буває виразною” [11:205]. Таке трапляється і серед прикладок-порівнянь, пор. “Коров’ячий череп все осміхався лукаво до неї, вирячившись своїми *очима-дірами*” [6,2:34]. У черепа нема *очей*, є саме *діри*. Проте в даному випадку об’єктом є, мабуть, форма *дірами*, що підказує дієприслівник *вирячившись*. Утім, і слово *очі* у письменника належить до активних прикладок-об’єктів: “Кліпа *очима-зорями* небо”, “Жовті палички цвіту тихо гоїдались на волосинках вздовж колосків [...]. *Дитячі очі-волошки* виглядали із гущини” [6,2:200; 6,3:265]. Ю. Б. Кузнецов кваліфікує останній приклад як персоніфікацію пейзажної деталі [7:195], що можна було б сказати й про чималу кількість інших порівняльних прикладок письменника. Цитований уже аналіз прикладок зазначає, що “суто формальне виділен-

ня невідокремленої прикладки можливе лише тоді, коли прикладка і означуваний нею іменник мають різний граматичний рід, а з означуваним синтаксично пов'язується в реченні ще якийсь член, що узгоджується з ним у роді” [11:205]. Але це спостереження на прикладки-порівняння може й не поширюватися, бо розгортання образу, тобто прикладки — об'єкта порівняння, може призводити до узгодження в роді саме з нею, а не з означуваним іменником, пор.: “Він думав про те, задля чого приїхав [...], і **чорний павук-турбота** почав уже ткать свої сіті” [6,2:284]. Тут **павук** з очевидністю є прикладкою-порівнянням до означуваного іменника **турбота**, а синтаксично пов'язана лексема **почав** узгоджується в роді не з ним, а з прикладкою **павук**. Зазначимо, що дефіс, який сполучає означуваний іменник з прикладкою, може заступатися пояснюючим вставним словом, яке, зрозуміло, виділяється комами: “Край битого шляху [...] заховався [...] циганський виселок. Він складався всього-на-всього з трьох **хаток, властиво, курників, низеньких, кривих, зліплених із глини, як ластівчані гнізда**” [6,2:123].

Цікавий випадок відсутності дефіса маємо і в такому тексті: “Стіни були пошпаровані; шпарування здавалось величезним жовтим павутинням, котре заснував на стіні якийсь **велет павук**” [6,1:70]. Означуваним іменником тут є **павук** (мова ж про павутиння), а до нього прикладка **велет**. При цьому саму лексему **павук** ужито в образному сенсі: павука нема, він тільки здавався, а слово **велет** уточнює, посилює цей образ. Тобто порівняння тут реалізується не в парі прикладка-означуваний іменник: ця пара в цілому належить об'єктові порівняння, заґрунтованому на показнику **здавалось**. Свої особливості має текст “**нагріті скелі, сірі і голі, як земля-мати родила**” [6,2:185]. Тут прикладка **мати** з означуваним **земля** теж знаходиться в межах ширшого порівняння — порівняльного речення зі сполучником **як**. Але в даному разі прикладка є типовим для М. М. Коцюбинського порівнянням у порівнянні. Особливість же її в тому, що порівняльного, образного сенсу вона набула з часом, із забуттям її язичницького усвідомлення. Дуже древнє поєднання **земля-мати**, використане письменником (ширша формула — **мати сира земля**, часто персоніфікованого — **Макош** [8,1:466-467; 8,2:169,450; 3:192-195,197; 139:28]), у древності не мало компаративного сенсу, а вживалось у прямому значен-

ні, як приміром, *брат Олексій*. Земля мислилась саме як мати, що породила і богів, і все живе, і всі форми рельєфу, в тому числі й скелі [пор. 5:28-29]. Якщо в поєднанні *земля-мати* компаративності колись не було, а потім вона виникла, то у сполученні *харки-макогоненки* вона, імовірно колись наявна, геть зникла, а саме це поєднання, явно антропонімічного походження, стало юкстапозитом, що є компонентом фразеологізму *плести харки-макогоненки* [2,4:387]: “Вона і на хвилину не вгавала, все плела харки-макогоненки, розказувала сім мішків гречаної вовни” [6,1:82].

Не менше в М. М. Коцюбинського й поширених прикладок-порівнянь. Усі вони стоять після опорного іменника і є відокремленими, разом із залежними від них словами, виділяючись комами [пор. 12:487]: “Єдиним місцем, де вона почувала себе спокійною, був батьківський виноградник, німий свідок її мрій, мук та жалів”, “По дорозі стрічались дівчата, провінціальні кози, з блиском вогняного ока, з свіжим овалом обличчя, еластичними рухами тіла”, “Хіба не добре було б дрімати, подібно терасам, кам’яним кошикам виноградних садів?” [6,2:23; 6,3:156,282]. В останньому реченні маємо улюблений прийом автора — порівняння в порівнянні, бо відокремлена прикладка-порівняння залежить від опорного слова *тераси*, яке саме є об’єктом порівняння, уведеним за допомогою прислівника-показника *подібно*.

Більшість відокремлених прикладок-порівнянь включають вказівний займенник, що пов’язує їх з опорним словом. Найчастіше це слово *той*: “пустотливий вітерець, той віщун світання, побудив пташки, дерева”, “А моя пам’ять, той нерозлучний секретар мій, вже записує і сю безвладність тіла серед цвіту яблуні”, “Хвилює на сонці нива, та божжа постіль” [6,1:142; 6, 2:176; 6,3:82]. Але трапляються й займенники *сей*, *отой*: “Він мусить сокотити вогонь, сю полонинську душу”, “А перед ними розстелилося небо, ся полонина небесна, де випасаються зорі, як білі овечки”, “Вони танцювали смертельний танець, оті червоні маски, з яких парувала гаряча кров” [6,т. 3:201,202,215]. У двох останніх реченнях поширені прикладки-порівняння мають при собі підрядні речення (в одному випадку — з порівняльним сполучниковим зворотом), які синтаксично і семантично теж, таким чином, увіходять до складу цих поширених прикладок.

Значна частина прикладок-порівнянь відділяється у творах М. М. Коцюбинського від опорного слова не дефісом чи комами, а тире. Це зумовлюється специфікою семантичних стосунків прикладки й опорного слова. Тут переважає препозиція прикладки, яка може бути і простою, і поширеною (але невідокремленою): 1) “*А Чорногора, мов відьма, блима за ним **більмом** — сніговим полем з-під чорних розпатланих кіс*”, “*Крамниці гаснуть, заплющують **очі** — двері і вікна, — і острів сліпне*” [6,3:194,280]; 2) “*Серце розкриває обійми [...] **тим дітям повітря** — вільним птахам, що з далеких країв прилетіли до нас у гості*”, “*Спокійна затока надівала на шию **разок дорогого намиста** — неаполітанських вогнів*” [6,1:130; 6,3:168]. Опорне слово теж може бути або поширеним (див. щойно наведені приклади), або простим, без залежних слів (не рахуючи самої прикладки-порівняння та її оточення): “*пан смакував перемогу, пильно охороняючи свої права на **живий робочий інвентар** — хлопа*”, “*Там незабаром загніздилася мала, як вдома, **восьминога потвора** — спрут*” [6,3:91,290].

І. Р. Вихованець зазначає, що атрибутивні відношення, виражені прикладкою, “споріднені з предикативними”, а відокремлена прикладка набуває “семантико-синтаксичної автономності” [12:487-488]. Тире з’являється для розмежування прикладки й опорного іменника тоді, коли авторові треба акцентувати автономність прикладки і посилити предикативне її забарвлення: “*Його займали хмари — **ся неспокійна небесна людськість**, за якою він стежив; **вічно жива, вічно рухлива***”, “*Звісно, люди — **божі собаки**, гризуться*”, “*І понесла до мене [...] **важке срібло** полинів на одежі, маки і ще щось: **очі — два озерця морської води***” [6,2:287; 6,3:82,160].

Як бачимо, серед прикладок, відмежованих від опорного іменника-суб’єкта за допомогою тире, трапляються як прості, так і поширені прикладки, а серед останніх — як відокремлені (у постпозиції), так і не відокремлені (у препозиції). Інакше кажучи, тире слугує не для розмежування цих формальних різновидів прикладки, а для виділення її семантичних особливостей. Відзначимо в цьому зв’язку поширену постпозитивну прикладку, якій передував у попередньому авторському записі сполучниковий порівняльний зворот: “*над головою химерно корчилися гілки — **клубки жовтих гадюк***”; у попередньому записі — “*як **живі гадюки***”

[6,2:286,376]. Тире в подібних випадках слугує для виділення, виокремлення, і тому при потребі, викликаній структурою наступного тексту, воно може стояти не тільки перед виділюваним компонентом, а й після нього. Таким компонентом може бути як прикладка — об'єкт, так і опорне слово — суб'єкт, пор.: а) “*а тут раптом з'являється сонце — **праве божє лице** — і вже дзвенить у коси, що кладуть сіно в поліз*” [6,3:186]; б) “*А очі її **сонечка** — **Тодораки** — ніколи з ласкою не спочинуть на ній*” [6,2:23].

У тексті, названому “Капрі”, що становить собою підбірку художніх образів, а не окремих художніх твір, є кілька випадків, так би мовити, “технічної” порівняльної прикладки, у яку суб'єкт-роз'яснення вводиться в дужках: “*По скелях п'ялися мірти в своїм весільнім убранні (в цвіту)*” [6,3:335]. Текст у дужках вводиться для роз'яснення образу. Без нього вираз **в своїм весільнім убранні** становить метафору — і так і замислювався. А пояснення, розшифровка **весільного убрання** миртів у дужках **в цвіту** — то запис для пам'яті, який, гадаємо, для майбутнього художнього вжитку не призначався. Отже, в даному випадку маємо в результаті дещо парадоксальне перетворення метафори в порівняння, хоч генеральна лінія розвитку цих двох тропів протилежна — від порівняння до метафори. Пор. аналогічне: “*Ломонос цупко поліз по вершечках кущів, дроку, ожин і накинув на них **весільний рубочок** (серпанок), свого прозорого цвіту*” [6,1:339].

Твори М. М. Коцюбинського дозволяють виділити ще один різновид порівняльної прикладки. Це — відірвана прикладка. Відрив здійснюється шляхом парцеляції або ж значного текстуального відмежування. У фразі “*Обмерзлі дерева, дрібненькі гіллячки, покриті льодом. Блискучим льодом, прозорим склом*” [6,2:263] парцелюються одразу суб'єкт (**льодом**) та об'єкт (**склом**). А у фразі “*Хіба в тебе **душа**? От заячий **дух**...*” [6,3:72] парцельованим виявляється тільки об'єкт-відповідь на суб'єкт — запитання. У фразі подібної структури “*Ти думаєш, що ти **людина**? **Собака** ти, та й вже*” [6,т. 3:55] слово **собака** в межах другого речення є присудком до підмета **ти**. Однак у ширшому контексті, у зв'язку з попереднім реченням відношення лексем **людина** — **собака** від того не втрачають своєї сутності суб'єкта (**людина**) та порівняльної прикладки (**собака**).

Текстуальне відмежування прикладки від опорного іменника, як і її парцеляція, сприяє істотному посиленню експресивності образу: “*Чорне весняне небо і радісні зорі... вся золота церквця, схвильована і тепла, як людське серце... ніжна квітка любові й прощення, що розкрилась разом з весною...*” [6,3:228]. І в зовсім іншому емоційному ключі: “*Їх стріла “товариш Марія”. Яка вона стала гладка й сирова у своєму капоті, що нашивдку застібала на голій шиї, оця годована гуска!*” [6,2:292]. Текстуальна дистанція і належність до різних речень усе ж не можуть відкинути думку, що словосполучення “*товариш Марія*” та *оця годована гуска* становлять собою суб’єкт та об’єкт (прикладку) порівняння.

Як бачимо, М. М. Коцюбинський широко використав найрізноманітніші форми компаративних конструкцій з порівняльною прикладкою. Цим він не тільки підносив ступінь виразовості свого мовлення, а й істотно сприяв удосконаленню та розвитку виразових структур української мови.

1. Ващенко В. С. Стилiстичнi явища в українській мові. — Харків, 1958. — Ч. 1.
2. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. — К., 1959. — Т. 1 — 4.
3. Грушко Е. А., Медведев Ю. М. Словарь славянской мифологии. — Н. Новгород, 1995.
4. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. — К., 1982.
5. Карпенко Ю. О. Слов’янська міфологія і український фольклор // Мова та стиль українського фольклору. — К., 1996.
6. Коцюбинський М. М. Твори: В 7 т. — К., 1973–1975. — Т. 1 — 7.
7. Кузнецов Ю. Б. Поетика прози Михайла Коцюбинського. — К., 1989.
8. Мифы народов мира: Энциклопедия. — М., 1980 — 1982. — Т. 1 — 2.
9. Плачинда С. П. Словник давньоукраїнської міфології. — К., 1993.
10. Рошко С. М. Структурно-синтаксичні та функціонально-семантичні особливості порівнянь-прикладок в сучасній українській мові // Записки з українського мовознавства. — Одеса, 2000. — Вип. 9.
11. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. — К., 1972. — 515с.
12. Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000.

УДК 483.3-27

В. М. Куриленко

ГРИБИ — ГУБИ: ПОЛІСЕМІЯ ЧИ ОМОНІМІЯ? (на матеріалі лексики поліських говорів)

У статті на базі оригінального поліського діалектного матеріалу здійснена спроба проникнути в історію семантики сучасних українських лексем **гриб** (**гриби**) та **губа** (**губи**), яка в поліських говірках часто взаємонакладається.

Ключові слова: діалектний матеріал, Полісся, говірка, діалектологічна карта, етимологія, праслов'янський. In the article on the basis of the original Polyssya dialect material an attempt to penetrate into the history of semantics of modern Ukrainian words **gryb** (**gryby**) and **guba** (**guby**) are made, that are often put on each other in Polyssya dialects.

Key words: dialect material, Polyssya, dialect, dialect map, etymology, praslavy-ansky.

Аналіз діалектного матеріалу [1; 2] засвідчує, що губа (нижня або верхня складка навколо рота) у Поліссі представлена загальнополіською лексемою *губа* із наголосом переважно на другому складі. Варіант з першим наголошеним складом сконцентрований у говірках західної частини середнього Полісся: від Овруча та Коростеня до Горині, тобто до середньо- — західнополіської діалектної межі.

Північно-східна частина східного Полісся (говірки сучасних Городнянського, Щорського, Сосницького, Корюківського, Новгород-Сіверського, Семенівського районів Чернігівської та Шосткинського, Ямпільського, Середино-Будського районів Сумської області) характеризується паралельним уживанням назв *губа* і *гриб*, *гр'іб*, *г'р'іба* (друга — здебільшого експресивно).

Крім того, ендемічними в басейні злиття Горині та Случі є назви *п'рися*, *п'р'іса*.

Такою є сучасна поліська система назв губи — нижньої або верхньої складки навколо рота, в якій часто взаємонакладаються семантичні поля лексем *губа* і *гриб* (карта №1).

З іншої сторони, у поліському побутуванні гриб — це здебільшого білий гриб (боровик). Загальними ж множинними назвами для всіх інших їстівних грибів (крім боровиків) є назви з коренем губ- ('губи, губ'як'і, одиничні губ'ята, губ'яч:є), козяки і збірний іменник овоч.

Форма 'губи симетрично розміщена в периферійних регіонах західного та східного Полісся на північний захід і північний схід від умовної лінії Ківерці — Сарни — Туров... — Нові Яриловичі Ріпкинського району — Ріпки — Куликівка — Бахмач — Ромни.

Варіанти губ'яки, губ'якгі представлені в середньому Поліссі (карта №2).

Таким чином в Поліссі перехрещуються семантичні поля лексем гриби — губи.

Загалом назви їстівних грибів з коренем губ- на діалектологічній карті поводяться досить неординарно.

По-перше, вони не загальнополіські і практично відсутні далі на північ, в досліджених білоруських говірках.

По-друге, варіант 'губи сконцентрований у двох ізольованих маргінальних зонах на поліській периферії, що швидше всього свідчить про його витіснення на окраїни.

Нарешті, середньополіські варіанти губ'яки, губ'як'і безпосередньо не контактні зі своїми безсуфіксними відповідниками (див. карту). Виходячи з наявності суфікса, вони вторинні. Поява їх у середньому Поліссі зумовлена або утворенням на базі автохтонного губ-, або рухом з півдня.

Крім того, висушене тіло гриба-трутовика, яким користуються при викрешуванні вогню, в Поліссі репрезентоване назвами гу'ба, 'губа, 'губка (карта №3), а одиниця виміру довжини основи і полотна — гу'ба, 'губа, 'губка, 'губок, 'губ'іца, 'гиба, гба (карта №4).

І якщо гриб-трутовик є також одним із видів грибів (правда, не їстівним, однак потрібним у практичній діяльності, чим і мотивуються його назви з коренем губ- (+ диференціюючий суфікс -к-), то етимологія назв одиниці виміру довжини основи і полотна досить прозора. Це віддієслівні іменні утворення, зафіксовані у варіантах гба, 'гиба (пор. рос. сгибать, укр. згинати, гнути, бгати) (< із *гъвати шляхом метатези [3: 157]).

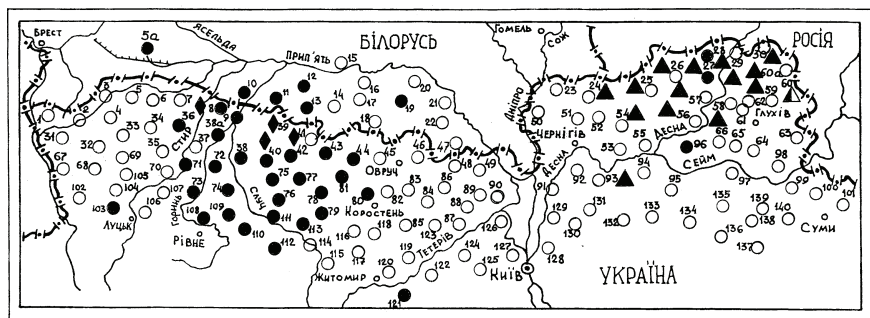
Етимологічна наука зводить слова, що розглядаються, до трьох праслов'янських назв: *giba [4: 78-80], *guba / *gubъ [4: 164-165], *gribъ [4: 126-128].

Перша (іменна лексема *giba) представлена в сучасних слов'янських мовах із типовими значеннями 'гриб', 'губа', 'губка' та різними рефлексами і. При цьому вважається, що "значення 'гриб', 'губа' безсумнівно споріднені, причому друге розвинулося метафорично з першого, першопочатково як експресивне позначення зморщеної, старечої губи" [4: 79], а семантика 'гриб, нарід, губка' також архаїчна.

Друга (*guba) розглядається окремо в сфері дієслівної семантики 'гнути, складати' (*gub-, *gъb-, *gub-) [4: 79] і співвідноситься з дієсловами *gubati 'складати(ся), збирати(ся) в складки' [4: 165] та *gъbniti 'гнути, згинати' [4: 188-189]. Із нею насамперед пов'язані розглянуті назви одиниці виміру довжини основи і полотна.

Третя (*gribъ) із найпоширенішими сучасними слов'янськими значеннями 'гриб', 'губа' також розглядається як віддієслівне утворення (<*gribati < *grebti 'гребти'). Вважається, що в основі назви лежить подібність гриба до грудки, купки, яку нагребли [4: 127].

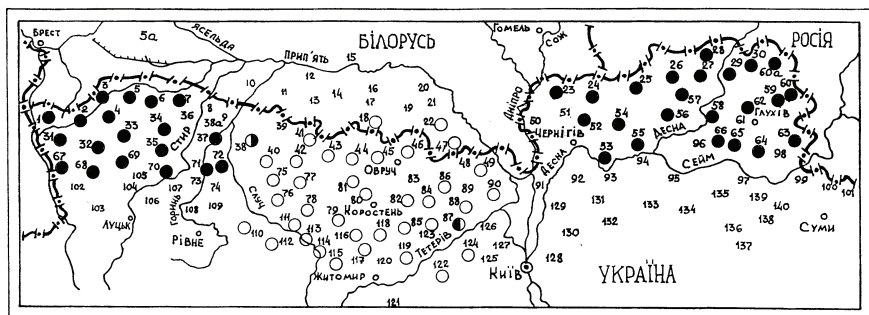
Точніше було б сказати, що груба часто доводиться вигрібати з-під піднятої ним у результаті власного росту купки опалого листа чи хвої.

Карта № 1

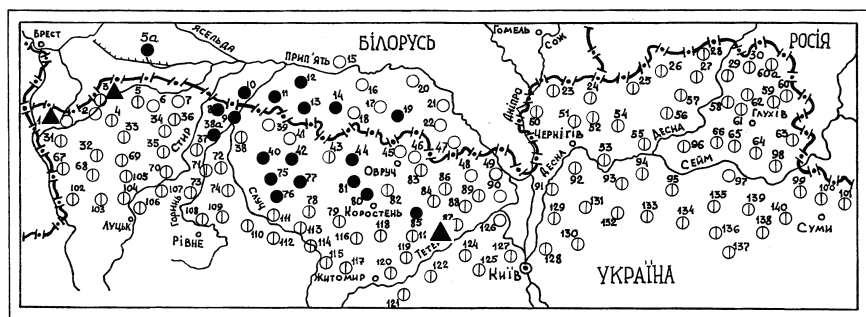
Нижня або верхня складка навколо рота

○ гу'ба; 'губа; грип, гр'іб; г'р'іба; п'р'уса, п'р'іса

Карта № 2

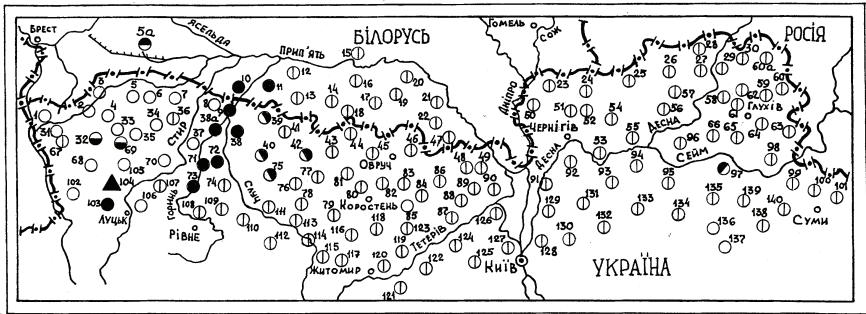
Загальні назви грибів, крім боровиків (слова з коренем губ-)
'зуби; зуб'яки, зуб'як'і; зуб'ята; зуб'яч:е

Карта № 3

Висушене плодове тіло гриба-трутовика, яким користуються
 при викрешуванні вогню
зуб'ба; 'зуба; 'зубка; 'жегва, 'жегва

1. Куриленко В. М. Атлас лексики тваринництва у поліських діалектах. — Глухів, 2004.
2. Куриленко В. М. До ареалогії та стратиграфії північних (поліських) говірів. — Глухів, 2001.
3. Етимологічний словник української мови: В 7 т. — К., 1982. — Т. 1.
4. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. — М., 1980. — Вып. 7.

Карта № 4

Одиниця виміру довжини основи і полотна
зба 'зубка; 'зиба 'зубок; зу'ба; 'зуб'ица; 'зуба с'т'инка

УДК 81.161.2'373.7

О. Л. Плетнева

ПРИКМЕТНИКОВІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СИНОНІМИ В ГОВІРКАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ

У статті на матеріалі фразеології говірок центральної Слобожанщини розглянуто прикметникові фразеологізми-синоніми, з'ясовано особливості їх семантичної структури, граматичної організації, мотивації.

Ключові слова: фразеосемантична група, прикметникові фразеологізми-синоніми, синонімічний ряд, діалектна ФО, загальнонародна ФО.

In this article based on the material of accents's phraseology of central Slobozhanshchina adjectives phraseologisms-synonyms are examined, the distinctions of semantic structure, structural organization, motivation are found out.

Key words: phraseosemantic group, adjectives phraseologisms-synonyms, synonymous series, dialectal phraseologism, linguistic phraseologism.

Одним із важливих завдань фразеологічної науки є всебічний опис семантики, семантичної організації, системних відношень та функціонування фразеологізмів у говорах української мови. Говірки центральної Слобожанщини належать до найменш досліджених з точки зору фразеології. На сьогодні маємо нечисленні розвідки, в яких дослідники торкаються окремих питань фразеологічного складу говірок центральної Слобожанщини (А. Сагаровський, О. Плетнева). Нашу увагу привернули прикметникові фразе-

ологічні одиниці (ФО), які виразно відбивають особливості окремих складників фразеології досліджуваного регіону.

До аналізу прикметникових фразеологізмів зі значенням “дурний” як загальнонародної, так і діалектної мови вітчизняні та зарубіжні дослідники зверталися вже не раз (В. Мокієнко, Л. Івашко, В. Ужченко, А. Івченко, Р. Міняйло, М. Олійник та ін.). Головним чином, учені приділяють увагу особливостям побудови моделей фразеосемантичної групи (ФСГ) “дурний”. Праці названих авторів і стали теоретичним підґрунтям для висвітлення явища синонімії серед фразеологізмів означеної ФСГ. Меншою мірою досліджені прикметникові ФО зі значенням “швидкий”.

Мета статті полягає в тому, щоб виявити і схарактеризувати синонімічні відношення у ФСГ “дурний” і “швидкий”. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: 1) визначення складу синонімічного ряду фразеологізмів; 2) розгляд граматичної будови синонімічних ФО; 3) з’ясування особливостей мотивації фразеологізмів-синонімів.

Прикметникова фразеологічна синоніміка представлена на нашому матеріалі двома ФСГ зі значенням “дурний” та “швидкий”, до складу кожної з яких входить по два синонімічні ряди, та тридцять одним окремим синонімічним рядом прикметникових ФО. Із них один ряд синонімів міг би увійти до складу ФСГ за наявності інших синонімічних рядів та тридцять синонімічних рядів, які не утворюють ФСГ через фразеосемантичну віддаленість. Усього на зазначеному матеріалі було сформовано тридцять п’ять синонімічних рядів прикметникових фразеологізмів.

До складу ФСГ зі значенням “швидкий” входять такі синонімічні ряди прикметникових ФО: 1) “дуже швидкий, рухливий (про сталу ознаку суб’єкта)”; 2) “бідовий, моторний у роботі”.

Перший ряд прикметникових синонімів із семантикою “швидкий, рухливий (про сталу ознаку суб’єкта)” нараховує шість фразеологізмів. Серед них варіант *як в’юн*, зі сл. *пруджий* [В. Д.] ФО *як в’юн*, зі сл. *пруджий* (*як в’юнок*, зі сл. *бистрий*) [В. Д.] є діалектним структурним варіантом загальнонародного фразеологізму *як в’юн* [5:2:269], а другий варіант цього фразеологізму — *як в’юнок*, зі сл. *бистрий* [В. Д.] — словотвірно-структурним варіантом цієї ж загальнонародної ФО. Фонетичним варіантом загальнонародного

фразеологізму *бистрий як куля* [З:15] є ФО *як пуля*, зі сл. *бистрий* (*бистра*) [В. Д.]. Діалектні фразеологізми являють собою ФО *як метеор* [Рясн.]; *як вітер* [Кадн.]; *як стріла* [В. Д.]; *як буря* [Мал.]. Усі фразеологізми даного ряду є компаративними, організованими за моделлю словосполучення.

Архісема ФО першого ряду — “швидкий, рухливий”, яка доповнюється в значенні фразеологізмів видовими семами. Так, видові семи “дуже верткий”, “безперервно рухливий” входять до складу семантики ФО *як в’юн*, зі сл. *прудкий* (*як в’юнок*, зі сл. *бистрий*) [В. Д.]. В основі цього фразеологізму лежить уявлення про швидку, вертку, дуже рухливу людину як про в’юна — рибу, наділену такими ж якостями. Ця ФО має надмірну оцінку вияву ознаки. До складу значення інших фразеологізмів ряду входить видова сема “такий (така), що дуже швидко бігає”. Етимологічні образи ФО *як пуля*, зі сл. *бистра* (*бистрий*) [В. Д.]; *як стріла* [В. Д.] мають семантичну близькість, оскільки побудовані на порівнянні людини, яка дуже швидко бігає, з кулею та стрілою.

Так само споріднені внутрішні форми фразеологізмів *як буря* [Мал.]; *як вітер* [Кадн.]: вони утворені внаслідок порівняння людини, що дуже швидко бігає, з одним із природних явищ — бурею, вітром, які метафорично переосмислюються людиною як такі, що можуть “носитися”, “мчатися”, “пролетіти” тощо. Розглянуті ФО мають більшу інтенсивність вияву ознаки, ніж фразеологізми *як в’юн*, зі сл. *прудкий* (*як в’юнок*, зі сл. *бистрий*) [В. Д.]. Видова сема фразеологізму *як метеор* [Рясн.] — “такий, що надзвичайно швидко бігає”. Ця ФО має інноваційний характер порівняно з іншими синонімами, а також є найградуйованішою за інтенсивністю вияву ознаки серед фразеологізмів аналізованого ряду.

Деякі ФО цього ряду сполучаються з лексемами на позначення осіб чоловічої статі молодого і середнього віку. Це такі ФО: *як метеор* [Рясн.]; *як в’юн*, зі сл. *прудкий* (*як в’юнок*, зі сл. *бистрий*) [В. Д.]. Інші фразеологізми першого ряду сполучаються з назвами осіб і чоловічої, і жіночої статі молодого та середнього віку. Семантика фразеологізмів цього ряду синонімів має оцінку “добре”. З погляду емоційно-експресивного забарвлення тільки одна ФО ряду має відтінок пестливості — *як в’юнок*, зі сл. *бистрий* [В. Д.]. Іншим фразеологізмам властивий відтінок захопленості.

До складу другого ряду синонімів із семантикою “швидкий, моторний у роботі” входять три прикметникові фразеологізми, із яких як *мітла*, зі сл. *бистра* [Зн.] є діалектним структурним варіантом загальнонародної ФО (пор. як *мітла* [6:1:97]). Фразеологізми як *[електро]віник* [Бог.]; як *огонь* [зі сл. *бистрий*] [В. Д.] — діалектні ФО. Усі три фразеологізми є за структурою компаративними словосполученнями.

Ми вважаємо, що в значенні фразеологізмів цього ряду неможливо розмежувати архісему та видові семи. Розглянемо образність цих ФО. Етимологічні образи фразеологізмів як *мітла*, зі сл. *бистра* [Зн.]; як *[електро]віник* [Бог.] є значною мірою спорідненими, оскільки їх образність будується на порівнянні швидкої, моторної в роботі людини з віником і мітлою. Факультативна частина *електро-* компонента *електровіник* підсилює метафоричність ФО як *електровіник* [Бог.]. Цей фразеологізм має надмірну оцінку вияву ознаки, на відміну від ФО як *мітла*, зі сл. *бистра* [Зн.], якому властива помірна оцінка вияву ознаки.

Внутрішня форма фразеологізму як *огонь* [зі сл. *бистрий*] [В. Д.] зумовлена порівнянням жвавої в роботі людини з образом вогню, який швидко розгоряється, поширюється на певній площині. Ця ФО має надмірний ступінь вияву ознаки. Фразеологізм як *мітла*, зі сл. *бистра* [Зн.], валентний із лексемами на позначення осіб жіночої статі. ФО як *огонь* [зі сл. *бистрий* (*бистра*)] [В. Д.]; як *[електро]віник* [Бог.] сполучаються зі словами на позначення осіб і чоловічої, і жіночої статі. Семантика фразеологізмів другого ряду синонімів містить сему меліоративної оцінки. З погляду емоційно-експресивного забарвлення фразеологізмам цього ряду властивий відтінок захопленості.

Синонімічний ряд зі значенням “дурний” нараховує сорок вісім прикметникових фразеологізмів. Серед них є загальнонародні ФО: *голова у кого набита соломю (половою)* [В. Д.; Ст. М.]; *аж світиться*, зі сл. *дурний* [Кун.]; *дурний піп хрестив кого* [Кун.]; *не хватає клепки у кого* [Кун.]; *не всі дома у кого* [Ківш.]; *дурне сало без хліба (як сало без хліба, зі сл. дурний)* [Кр.]; як *пробка*, зі сл. *дурний* [В. Д.]; як *ступа*, зі сл. *дурний* [Кр.]; як *із-за вугла мішком прибитий* [В. Д.]; *прибитий на цвіту* [1:2:15]; як *пень*, зі сл. *дурний* [Кун.]; як *у бика*, зі сл. *голова* [7:38].

Деякі фразеологізми становлять собою діалектні варіанти загальнонародних ФО: лексичні — *голова у кого набита клочками* [Рясн.] (пор. *голова у кого набита клоччям* [6:1:182]); *розумний як теля* [7:150] (пор. *як теля*, зі сл. *дурний* [3:69]); *як Беркові штани*, зі сл. *дурний* [Зн.] (*розумний, як Беркові штани* [3:166]); структурні — *як (наче) із-за вугла пустим мішком прибитий* [7:94; 7:153] (пор. — *як із-за вугла мішком прибитий* [6:2:689]); *голова у кого як набита соломою (половою)* [В. Д.; Ст. М.] (пор. *голова у кого набита соломою (половою)* [6:1:182]); *не всі дома у кого, не скоро поскодяться* [Кадн.] (пор. *не всі дома у кого* [6:1:153]); *як гасова (кірасінова) пробка*, зі сл. *дурний* [Мал; Кр.] (пор. *як пробка*, зі сл. *дурний* [6:2:703]); лексико-граматичні — *голова у кого як набита клочками* [Рясн.] (пор. *голова у кого набита клоччям* [6:1:182]); *голова як вовною набита (напхана) у кого* [7:37] (пор. *голова у кого набита соломою* [6:1:182]); *як туман дванадцятий*, зі сл. *дурний* [Кун.] (пор. *туман вісімнадцятий* [2:42]). ФО *як пеньок*, зі сл. *дурний* [7:112] є словотвірним варіантом загальнонародного фразеологізму *як пень*, зі сл. *дурний* [3:69]), фразеологізм *як мішком помаханий* [7:94] — словотвірно-структурним варіантом загальнонародної ФО *як з-за вугла намаханий* [6:2:689], фразеологізм *як із-за вугла мішком ударений* [7:153] — лексико-граматичним варіантом загальнонародної ФО *мішком з-за рогу вдарено* [4:IV:762].

До діалектних належать такі ФО: *не вистачає сірої речовини у кого* [Ківш.]; *з бика вправ* [Зн.]; *в голові у кого февраль* [Зн.]; *у кого дев'яносто дев'ять на фронті, один на ремонті* [Кун.]; *аж бекає (бека)*, зі сл. *дурний* [Зн; Кун.]; *аж дзвенить*, зі сл. *дурний* [Бог.]; *аж із воза пре*, зі сл. *дурний* [Бог.]; *аж плигає*, зі сл. *дурний* [Кр.]; *по самий радіатор*, зі сл. *дурний* [Рясн.]; *як гуска*, зі сл. *дурний* [Рясн.]; *як стріха*, зі сл. *дурний* [Кун.]; *як цій (ціпильно)*, зі сл. *дурний* [Ст. М.]; *мов з печі звалився* [Мал.]; *як вугол сараю*, зі сл. *тупий* [Кун.]; *як сибірський валянок*, зі сл. *тупий* [В. Д.]; *пустий як коробка* [В. Д.]; *розуму у кого як у пустій макітрі* [Ківш.]; *мудрий як бекало рогате* [7:14]; *розумний як бирка* [7:15]; *розумний як биця* [7:15]; *розумний як сто бочок арестантів* [7:18]; *як двері*, зі сл. *дурний* [7:44]; *як з дурки збіг* [7:51]; *розумний як попова коза* [7:72]; *як курка*, зі сл. *дурний* [7:79]; *як лапоть*, зі сл. *дурний* [7:81]; *як масла грудка*, зі сл. *дурний* [7:89]; *як мішком налякав з-за угла* [7:94]; *як поліно*, зі сл. *дурний* [7:119]; *мудрий як ходак* [7:156].

Окремі фразеологізми цього ряду мають структуру повного чи неповного двоскладного речення: *голова у кого [як] набита половою (соломою, клочками)* [Ст. М.; В. Д.; Рясн.]; *голова як вовною набита (напхана) у кого* [7:37]; *дурний піп хрестив кого* [Кун.]; *не всі дома у кого, не скоро посходяться* [Кадн.]; *з бика вправ* [Зн.]; *мов з печі звалився* [Мал.]; *як з дурки збіг* [7:51]; *як мішком налякав з-за угла* [7:94]. Деякі ФО організовані за моделлю односкладного речення: *аж світиться*, зі сл. *дурний* [Кун.]; *не вистачає сірої речовини у кого* [Ківш.]; *не хватає клепки у кого* [Кун.]; *аж бекає (бека)*, зі сл. *дурний* [Зн.]; *аж дзвенить*, зі сл. *дурний* [Бог.]; *аж із воза пре*, зі сл. *дурний* [Бог.]; *аж плигає*, зі сл. *дурний* [Кр.]. Серед них є компаративні фразеологізми. Усі інші ФО мають структуру словосполучення. До них ми відносимо як компаративні, так і некомпаративні фразеологізми.

Архісема членів цього фразеологічного синонімічного ряду — “дурний”. Видові семи “психічно ненормальний”, “дуже (дурний)” наявні в таких фразеологізмах: *аж світиться*, зі сл. *дурний* [Кун.]; *аж бекає (бека)*, зі сл. *дурний* [Зн.]; *аж дзвенить*, зі сл. *дурний* [Бог.]; *аж із воза пре*, зі сл. *дурний* [Бог.]; *аж плигає*, зі сл. *дурний* [Кр.]. На надмірний ступінь вияву ознаки вказує підсилювальна частка *аж*. Дієслівні компоненти аналізованих ФО означають або дії, зовсім не властиві розумній, психічно нормальній людині (світитися, бекати, дзвеніти та ін.), або дію, яку нормальна людина виконує тільки за певних обставин, а дурний — без особливої причини на це (плигати).

У значенні фразеологізму *по самий радіатор*, зі сл. *дурний* [Рясн.] ми знаходимо видову сему “дуже (дурний)”. Внутрішня форма його виникла внаслідок метафоричного переосмислення частини машини як одиниці виміру людського розуму. Ця ФО також має надмірний ступінь вияву ознаки. Інші фразеологізми цього ряду менше градуйовані за інтенсивністю вияву ознаки, тобто мають помірний ступінь. Видова сема “психічно ненормальний” є також у ФО *не всі дома у кого [не скоро посходяться]* [Ківш.; Кадн.]; *як з дурки збіг* [7:51]. До складу семантики ФО *прибитий на цвіту* [1:2:15] входить видова сема “розумово недорозвинений від природи”.

“Розумова обмеженість” як видова сема є складовою частиною значення фразеологізмів *не хватає клепки у кого* [Кун.]; *у кого де-*

в'яносто дев'ять на фронті, один на ремонті [Кун.]; *не вистачає сірої речовини у кого* [Ківш.]. Етимологічні образи цих ФО, а також фразеологізму *не всі дома у кого* [*не скоро поскоходяться*] [Ківш.; Кадн.] базуються на уявленні про розумово неповноцінну людину як про таку, у якої чогось не вистачає. Значення компонентів таких ФО або мають безпосередній семантичний зв'язок із лексемами на позначення мозку людини, або, частіше, опосередковано вказують на розумову обмеженість суб'єкта. Фразеологізми *у кого дев'яносто дев'ять на фронті, один на ремонті* [Кун.]; *не всі дома у кого* [*не скоро поскоходяться*] [Ківш.; Кадн.] є евфемістичними заміниками поняття “дурний”. Видові семи “причинний”, “недоумкуватий” є в значенні ФО, внутрішня форма яких виникла внаслідок порівняння пришепелуватої людини з такою, яка зазнала раптового сильного удару або переляку, можливо, у результаті падіння, тобто фізичної або психічної травми: *як (наче) із-за вугла* [*пустим*] *мішком прибитий (ударений)* [В. Д.; 7:94; 7:153]; *як мішком помаханий* [7:94]; *як мішком налякав з-за угла* [7:94]; *з бика впав* [Зн.]; *мов з печі звалився* [Мал.].

У значенні інших фразеологізмів даного ряду важко виділити видові семи. Ці ФО мають різний ступінь метафоризації. Частина з них ґрунтується на поєднанні метафори з порівнянням. Найчастіше недоумкувата людина порівнюється зі свійською твариною або її голова — з головою тварини. Об'єкти порівняння є мотивованими не тільки для мешканців центральної Слобожанщини: *як у бика*, зі сл. *голова* [7:38]; *як гуска*, зі сл. *дурний* [Рясн.]; *як курка*, зі сл. *дурний* [7:79]. Деякі такі ФО будуються на явищі внутрішньої антонімії. Їх семантика контрастна значенням слів-компонентів, що є формально опорними (*розумний, мудрий*). Денотативи “розумний”, “мудрий” протистоять сигніфікату “дурний” у значеннях цих фразеологізмів: *розумний як теля* [7:150]; *мудрий як бекало рогате* [7:14]; *розумний як бирка* [7:15]; *розумний як биця* [7:15]; *розумний як попова коза* [7:72]. Нарощення ФО *розумний як попова коза* [7:72] відбувається за рахунок експліцитного компонента *попова*.

Для вираження невеликих розумових здібностей використовують порівняння людини з предметами побуту, господарства: *як ступа*, зі сл. *дурний* [Кр.]; *як [гасова (кірасінова)] пробка*, зі сл. *дурний* [Мал.; Кр.; В. Д.]; *як стріха*, зі сл. *дурний* [Кун.]; *як цін (ціпил-*

но), зі сл. *дурний* [Ст. М.]; як *вугол сараю*, зі сл. *тупий* [Кун.]; *пустий як коробка* [В. Д.]; *розуму у кого як у пустій макітрі* [Ківш.]; як *двері*, зі сл. *дурний* [7:44]; як *поліно*, зі сл. *дурний* [7:119]. Серед об'єктів порівняння фразеологізмів переважають лексеми на позначення дерев'яних предметів (*пробка, ступа, ціп (ціпилно), двері, поліно*). Найвірогідніше, що об'єкти порівняння *вугол сараю, коробка* також позначають предмети, зроблені з дерева, оскільки дерево на Слобожанщині було хоча і дорогим, але популярним матеріалом для будівництва і ремесел. “Селянські хати на Слобожанщині майже виключно деревляні,... зрідка хворостяні...” [11:119—120]. Фразеологічний компонент *стріха* позначає інший природний матеріал — соломю. За допомогою означення утворився експліцитний об'єкт порівняння *гасова (кірасінова) пробка*. Компоненти *пустий, тупий*, виступаючи інтенсифікаторами семантики ФО, підсилюють негативну конотацію фразеологізмів.

Неістоти, що оточують діалектоносіїв, часто стають прототипами образів рідної фразеології. Так, дурну людину порівнюють із одягом і взуттям: як *Беркові штани*, зі сл. *дурний* [Зн.]; як *лапоть*, зі сл. *дурний* [7:81]; як *сибірський валянок*, зі сл. *тупий* [В. Д.]. Об'єкти порівняння *лапоть, валянок* даних фразеологізмів є лексемами на позначення найпростішого, найдешевшого селянського взуття, що метафорично позначає надмірну глупоту людини. Компонент *ходак* фразеологізму *мудрий як ходак* [7:156] у діалектній фразеології має значення — “постіл”. Унаслідок цього ФО набуває семантики “тупий”, базуючись на явищі внутрішньої антонімії.

Об'єкти порівняння у ФО цього ряду пов'язані також із продуктами харчування — *дурне сало без хліба (як сало без хліба, зі сл. дурний)* [В. Д.]; як *масла грудка*, зі сл. *дурний* [7:89].

Високий ступінь метафоричності мають ті члени цього синонімічного ряду, в основі яких лежить народне уявлення про те, що голова дурної людини заповнена предметами, які не мають вартості: *голова у кого [як] набита соломюю (половою, клочками)* [Рясн.; В. Д.; Ст. М.]; *голова як вовною набита (напхана) у кого* [7:37]. Етимологічні образи фразеологізмів як *пень (пеньок)*, зі сл. *дурний* [Кун.; 7:112]; як *туман дванадцятий*, зі сл. *дурний* [Кун.] пояснюються переносним значенням їх компонентів *пень, туман* — “нерозумна людина”. Пень (пеньок) є символом дурня.

Образ місяця лютого як уособлення різкої зміни холодної погоди і потепління, можливо, зумовив появу фразеологізму *в голові у кого февраль* [Зн.]. Його внутрішня форма базується на схожості поганої роботи мозку недоумкуватої людини до мінливої погоди. В. Ужченко з цього приводу зазначає: “Нестача розуму може експлікуватися не прямо, а імпліцитно, через проміжні асоціативні ланки. Наприклад, для АФО *в голові февраль у ко-го...* можна припустити подвійну образну основу: 1) лютий (февраль) — неповний місяць, що зближується з виразами, які утворюються за продуктивною моделлю “не вистачати чого-н. у голові” (пор. у Л. Івашко: “семантична ознака неповноти зберігається і в метафоричному рос. сполученні *февраль в голове* [8:29]); 2) зближення з вітром, завією, які характерні для лютого (феврала), — асоціація розумової неповноцінності й вітру загальновідома [26:67]” [12:161].

Яскравою образністю відрізняється фразеологізм *дурний піп хрестив кого* [Кун.]. Відповідальність за розумові здібності однієї людини “перекладається” на іншу людину, у результаті чого виникає комічний ефект.

Якщо всі проаналізовані ФО мають живу внутрішню форму, то внутрішня форма фразеологізму *розумний як сто бочок арестантів* [7:18] є втраченою. Вона не мотивована для носіїв говірок центральної Слобожанщини. В. Мокієнко, пояснюючи етимологію російського фразеологізму *наговорить сорок бочек арестантов* — “наговорити нісенітниць”, доводить, що “аналіз мотивування цього звороту приводить до діалектного (олонецького) слова *арештант* — “дрібна сушена риба”. Таке трактування, як здається, пояснює логіку вихідного образу — “наговорити нісенітниць про начебто величезний улов”. У цьому випадку фразеологізм *наговорить сорок бочек арестантов...* знаходить аналогії в “рибальських” порівняннях іншого семантичного плану. Пор. укр. *як оселедців у бочці*” [10: 180]. Проаналізований В. Мокієнком фразеологізм і ФО *розумний як сто бочок арестантів* [7:18] об’єднує видова сема “неправдоподібне”, яку репрезентують спільні компоненти цих фразеологізмів. ФО *розумний як сто бочок арестантів* [7:18] має в основі явище внутрішньої антонімії. Компонент *розумний* протистоїть цілісному значенню цього фразеологізму.

Крім того, цій ФО властива омонімічна трансформація компонента: *арештант* — дрібна сушена риба і *арештант* — в'язень.

А. Івченко припускає, що фразеологізм *розумний як сто бочок арештантів* [7:18] міг виникнути “внаслідок інноваційного розвитку моделі “дурний + як + посудина = дуже дурний”..., так і внаслідок контамінації з російським просторічним виразом “наговорить сорок бочек арештантов” [9:37].

Усі фразеологізми аналізованого синонімічного ряду валентні тільки з лексемами на позначення осіб. Семантика членів цього ряду має пейоративну оцінку. З погляду емоційно-експресивного забарвлення всі ФО є жартівливими.

Отже, прикметникові фразеологізми, що групуються в синонімічний ряд, обов'язково мають спільну архісему значення, а також можуть мати спільні видові семи. Однак не всі одиниці ряду мають диференційні ознаки в семантиці. Серед членів синонімічних рядів є такі ФО, яким властива своєрідна семантична структура, яка виявляється у відсутності поділу їх значення на ядерну та видові семи внаслідок “спаяності” їх сигніфіката з конотацією та “порожнєстю” денотативного змісту. За граматичною структурою серед прикметникових синонімічних ФО найчастіше зустрічаються компаративні фразеологізми, організовані за моделлю підрядного словосполучення. Є також фразеологізми зі структурою повного та неповного двоскладного або односкладного речення. Особливості мотивації майже всіх ФО, що входять до складу синонімічних рядів, є прозорими для носіїв говірок центральної Слобожанщини. Більшості прикметникових фразеологізмів-синонімів властива пейоративна оцінка, яка реалізується у відтінку жартівливості.

У межах одного синонімічного ряду прикметникові ФО можуть відрізнитися одночасно належністю до різних шарів мови, граматичною структурою, структурою семантики, відтінками емоційно-експресивного забарвлення, ступенем вияву ознаки. Аксіологічна оцінка всіх членів одного ряду синонімів однакова.

Список населених пунктів Харківської обл.

Бог. — м. Богодухів Богодухівського р-ну.

В. Д. сел. Велика Данилівка Київського р-ну м. Харкова.

Зн. — с. Знам'янка Нововодолазького р-ну.
Кадн. — с. Кадниця Богодухівського р-ну.
Ківш. — смт Ківшарівка Куп'янського р-ну.
Кр. — м. Красноград Красноградського р-ну.
Кун. — с. Куньє Ізюмського р-ну.
Мал. — смт Малинівка Чугуївського р-ну.
Рясн. — с. Рясне Золочівського р-ну.
Ст. М. — смт Старий Мерчик Валківського р-ну

Список джерел

1. *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Твори в 8 т. — К., 1968. — 1970. — Т. 1–8.
2. *Коломієць М. П., Регушевський Є. С.* Словник фразеологічних синонімів. — К., 1988.
3. *Образне слово. Постійні народні порівняння / Упорядкував І. Гурин.* — К., 1966.
4. *Словник української мови / Гол. ред. І. К. Білодід: У 11 т.* — К., 1970 — 1980. — Т. 1–11.
5. *Удовиченко Г. М.* Фразеологічний словник української мови: У 2 т. — К., 1984. — Т. 1–2.
6. *Фразеологічний словник української мови: В 2 кн.* — К., 1993. — Кн. 1–2.
7. *Юрченко О. С., Івченко А. О.* Словник стійких народних порівнянь. — Харків, 1993.

Література

8. *Ивашко Л. А.* Очерки русской диалектной фразеологии. — Л., 1981.
9. *Івченко А. О.* Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. — Харків, 1996.
10. *Мокиєнко В. М.* Славянская фразеология. — М., 1989.
11. *Сумцов М. В.* Слобожане. Історично-етнографічна розвідка. — Харків, 1918.
12. *Ужченко В. Д.* Східноукраїнська фразеологія. — Луганськ, 2003.

ДО ПРОБЛЕМИ ДІАЛЕКТНОГО ЧЛЕНУВАННЯ ГОВОРІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті зроблено спробу уточнити діалектне членування українських говорів Північного Причорномор'я. За основу діалектного членування означеного ареалу взято не максимальний набір диференційних рис, а лише найважливіші серед них на рівні фонетики, морфології, словотвору, лексики. Функціональний розподіл діалектних рис дозволяє виділити три ареали зазначених говорів: південний, північно-західний і східний.

Ключові слова: українські говори, діалектне членування, Північне Причорномор'я.

In the article an attempt to specify dialectal classification of Ukrainian North Prychornomorya subdialects have been done. For basis of dialectal classification of the noted area not maximal set of differential features, but only major among them at the level of phonetics, morphology, word-formation, vocabulary have been taken. The functional distributing of dialectal features allows to select three areas of the subdialects: south, north-western and east.

Key wordsd: Ukrainian subdialects, dialectal classification, North Prychornomorya.

Проблема діалектного членування говорів Північного Причорномор'я не є новою. У різні роки ці говори, зокрема різні структурні рівні мовлення часткових діалектних систем, досліджували О. С. Мельничук [Мельничук, 1951], В. Л. Карпова [Карпова, 1951], Й. О. Дзендзелівський [Дзендзелівський, 1952], Л. С. Терешко [Терешко, 1954], А. А. Москаленко [Москаленко, 1958], В. П. Логвин [Логвин, 1959], В. М. Муқан [Муқан, 1960], А. А. Берлізов [Берлізов, 1961] Г. Ф. Пелих [Пелих, 1962], В. П. Дроздовський [Дроздовський, 1962], Т. П. Заворотна [Заворотна, 1971], С. П. Бевзенко [Бевзенко, 1980], П. Ю. Гриценко [Гриценко, 1984], які в той чи інший спосіб торкалися питання діалектного членування аналізованого ареалу.

Під кутом зору загальнонаціональної проблеми українського мовознавства, яка могла б бути розв'язана на засадах регіонального лінгвокартографування, вона була поставлена проф. Й. О. Дзендзелівським у доповіді, виголошеній на П'ятому з'їзді славистів у вересні 1963 року в Софії [Дзендзелівський, 1963, 8-14].

На нашу думку, ідеї цієї доповіді могли б стати одним із програмних документів щодо напрямків розгортання діалектологічних досліджень і ціленаправленої роботи зі створення регіональних атласів української мови. Це значно розширило і доповнило б картографовані мовні явища в Атласі української мови, який не охоплює всього набору диференційного діалектного протиставлення на регіональному рівні, “не забезпечує послідовного зображення всіх діалектних явищ на всій території України”, а “певна частина матеріалу не картографувалась через відсутність виразних територіальних протиставлень між варіантами діалектного явища в усіх томах” [Матвіяс, 1977, 8].

Пізніше, у процесі роботи над АУМ і його завершенням, з’являються дослідження, в яких розв’язання поставленої проблеми здійснюється на матеріалі лінгвокартографування всеукраїнського ареалу. Так, Ф. Т. Жилко, мабуть, маючи на увазі згадувану вище доповідь Й. О. Дзєнзелівського, констатує, що “перед українською лінгвістичною географією вже давно поставало питання виробити специфіку картографування та інтерпретації елементів різних рівнів новостворених говорів як у загальномовному, так і регіональних атласах” [Жилко, 1971, 5]. В цілому ж, окреслюючи загальний ареал новостворених говорів у цій поліпроблемній статті, Ф. Жилко визначає завдання загальномовного атласу з орієнтацією його на специфіку *новостворених говорів* (курсив наш. — Т. Ш.).

У 1980 році проф. С. П. Бєвзенко запропонував авторові цих рядків зайнятися дослідженням говорів Північного Причорномор’я, означивши низку завдань, і, зокрема, розв’язати проблему щодо їх діалектного членування. Зібраний матеріал у 210 населених пунктах між річками Дністром та Бугом і його вивчення дає можливість більш чіткого окреслення діалектних ареалів цієї території.

Зазначимо, що в українській діалектології немає єдиної думки щодо межі між південними діалектами та їх членуванням на рівні говорів у кожній з діалектних груп. Так, межу між південно-східним і південно-західним діалектами за лексичними матеріалами Атласу української мови (АУМ) подає І. Г. Матвіяс, визначаючи її приблизно лінією Фастів — Ставище — Тальне — Первомайськ — Роздільна. Він зауважує, що “наріччя розділяються па-

смом ізоглос усіх мовних рівнів, у тому числі лексичного”, однак “на півдні межа між південно-східним і південно-західним наріччям ще не виразніша” [Матвіяс, 1971, 361-362].

С. П. Бевзенко цю умовну межу означає через населені пункти “Фастів — Біла Церква — Ставище — Тальне — Первомайськ — Ананьїв — Тирасполь — нижня течія Дністра” [Бевзенко, 1980, 208-209].

В іншій роботі за даними АУМ, взявши до уваги 55 ізоглос, що репрезентують різні рівні мовних явищ, умовну межу між південно-східним і південно-західним наріччям І. Г. Матвіяс проводить по лінії, яка проходить “на схід від Житомира — Козятин — на схід від Умані — Первомайськ — Роздільна. Ізоглоси, що розділяють південно-східне і південно-західне наріччя на відрізок від Житомира до Первомайська, утворюють широку смугу; отже, по обидва боки названої лінії виступають *перехідні говірки з певною кількістю рис обох наріч* (курсив наш. — Т. Ш.). Ширшою постає смуга *перехідних говірок* на південь від Первомайська. Найбільша кількість відповідних ізоглос утворює широке пасмо приблизно по названій лінії Первомайськ — Роздільна” [Матвіяс, 1982, 24-27].

Характеристику членування південноукраїнських говорів до лінії їх межі із південно-західними подає І. О. Варченко. На матеріалі близько 280 лінгвокарт АУМ він виділяє дві групи південних говорів: південно-східну і південно-західну. Південно-західна група — це, власне, південноподільські говори, що поширені на невеликій території. У південно-східній групі автор виділяє нижньоподніпровські, середньоподніпровські, приворксянські, прилугансько-придонецькі, нижньоприбузькі та південнобессарабські говори [Варченко, 1984, 17-18].

Карти та матеріали Атласу української мови допомагають глибше збагнути просторові координати і ті процеси, що відбуваються у говорах, які дозаселювалися або знаходилися в зоні інтенсивних міграційних процесів. Про це свідчать згадувані нами вище праці, в основу яких покладено наслідки лінгвокартографування АУМ. Атлас української мови виявляє ареали мовних явищ як просторові координати української мови, її функціонування на сучасному зрізі, виявляє обсяг ареалу лінгвістичного явища та оточен-

ня його суміжними говірками, говорами, допомагає виявити тенденції їх розвитку тощо.

Формування говорів Північного Причорномор'я обумовлювалося своєрідними внутрішніми та зовнішніми чинниками. Внутрішні чинники — це фронтальні й афронтальні міждіалектні та міжмовні контакти; зовнішні — історичні, політичні, а почасти й економічні. Тут проходять зони українсько-молдавського та південноподільсько-степового фронтального контактування, а також простежуються зони українсько-російських афронтальних контактів і “мовної стихії”, яку принесли в цей край міграційні процеси. Діалектні риси досліджуваної території в АУМ засвідчують “розмитий” пучок ізоглос, що відображує особливості внутрішніх процесів говіркового мовлення. Це “новостворені” говори, “які виникли досить пізно в результаті порівняно недавніх заселень, переселень і дозаселень територій... вихідцями з різних українських етнодіалектних регіонів, і в значній частині яких основні діалектотворчі процеси ще не встигли остаточно завершитись” [Залеський, 2001, 6-7].

Зона мовних контактів має бути двомовною, бо “міжмовна взаємодія без двомовності неможлива” [Семчинський, 1974, 249]. Важливо при вивченні наслідків контактування правильно встановити співвідношення внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку діалектного мовлення у зв'язку із лінгвістичними і нелінгвістичними факторами цього розвитку. Мовний факт і нелінгвістичний фактор — явища не співвідносні, через це встановлення закономірностей нелінгвістичного фактора дає розуміння взаємозалежності внутрішніх і зовнішніх чинників мовного розвитку, оскільки “мовні зміни, породжені мовними контактами, пояснюються не взагалі зовнішніми факторами (тобто нелінгвістичними), а зовнішньолінгвістичними” [Семчинський, 1974, 247]. Наслідком контактів є діалектні явища інтерферентного походження, які простежуються у варіантних рядах елементів і проявляються в рисах вихідної діалектної систем, що лягла в основу формування говірки чи говору. Зважаючи на характер карт третього тому АУМ, А. Залеський зазначав, що “у лінгвогеографічному плані особливістю явища варіативності в українських новостворених говорах є те, що зумовлена вона міждіалектними контактними процесами

ми, які не мають тут фронтального характеру, а виявляються на всій території новостворених говорів” [Залеський, 2001, 7]. Програма і зібрані за нею матеріали, що, звичайно, знайшло відображення в АУМ, не могли врахувати всієї специфіки мовних проблем, які притаманні досліджуваному ареалу.

Механізм міждіалектних і міжмовних контактів досліджуваної території виявляє свої специфічні ознаки, які зумовлені пересіченням різних мовних “макросистем”: контакти між діалектними системами генетично близького масиву (південноподільсько-степового) і контакти, що протиставляються різними літературними мовами і їх діалектами — українською і молдавською та українською і російською.

Своєрідність механізму контакту визначається також історичними чинниками. Історичний аспект, який постійно враховувався при дослідженні діалектних контактів і, зокрема, цього регіону, привніс значну частину суб’єктивного у бачення наслідків міждіалектної взаємодії. Насамперед з цим пов’язане використання розмаїття термінів у науковій літературі на означення південно-східних діалектних ареалів, яке не розкриває лінгвістичної природи цієї взаємодії, а навпаки, такий набір термінів, кожен з яких відображає різні реалії, де немає місця мовному факту, лише ускладнене розуміння суті діалектних процесів у контактних зонах [Шевченко, 1996, 74-77].

З погляду генетичного в говорах Північного Причорномор’я виразно виділяється два ареали лінгвістичного континууму: 1) архаїчний маргінальний, 2) інноваційний латеральний.

Діалектні інтерферентні явища накладають окремі зміни у фонетиці, граматиці, лексиці часткових діалектних систем, а в залежності від тривалості і характеру території контакту призводять до певних змін в ареальному поширенні явищ, утворюючи у зоні контактування специфічні ареали із функціонуванням в них інноваційних елементів. Такі інноваційні ареали спостерігаються не лише в досліджуваних говорах, але й усіх тих, які знаходяться у зонах фронтальних чи афронтальних контактів (пор. говори нижньої Прип’яті) [Назарова, 1985, карти № 4,5,7, 10, 12 та ін.].

Соціолінгвістичний аспект поставленої проблеми визначається нерівнозначністю понять “діалект” і “національна мова” як з

точки зору комунікативних можливостей мови і діалекту, так і в плані їх структурних відмін” [Назарова, 1972, 92], з одного боку, а з другого — тим, що “мовний контакт у народів нашої країни ґрунтувався... на єдиному історичному “субстраті” — радянській дійсності” [Ильяшенко, 1970, 60]. За цієї дійсності лише проголошувалося, що “немає обов’язкової єдиної державної мови: кожній національній мові належать рівні права державного функціонування, забезпечена її роль як дійового засобу розвитку соціалістичної ідеології і багатогранної культури нації” [Белодед, 1968, 17]. Насправді ж функціонування національних мов звужувалося і розширювалася сфера вживання мови “міжнаціонального спілкування”, якою була російська мова, а її фронтальний мовний фон накладав свої специфічні особливості на мовлення національних мов. Українське діалектне та й, зрештою, літературне мовлення стало інтенсивно продукувати так званий “суржик”, бо відсутність захисту мови з боку держави вела до порушення єдиного мовного режиму в середній школі, училищі, технікумі, ВНЗ тощо.

Усі зауважені вище чинники ускладнюють вибір критеріїв, які слід брати до уваги при виділенні ареалів, що визначають характер діалектного членування. Зважаючи на це, при членуванні говорів Північного Причорномор’я перевага має надаватися архаїчному маргінальному ареалу, в якому виразно простежуються діалектні системи двох говорів: південноподільського і степового [Матвіяс, 1982, 25-27]. Між ними — широка смуга перехідних говорів. З погляду лінгвогеографії ізоглоса в перехідних говорах вказує на ареал тільки одного діалектного явища. Посередині перехідних говорів — латеральний ареал, в якому виразно простежуються явища інтерферентного походження. Пізніші міграційні процеси в XVIII — поч. XIX ст. накладали свої особливості на діалектні основи цих говорів і, зокрема, розширювали функціонування в них варіантних форм. У Вступі до третього тому АУМ А. Залеський зазначає, що “у лінгвогеографічному плані особливістю явища варіативності в українських новостворених говорах є те, що зумовлена вона міждіалектними контактними процесами, які не мають тут фронтального характеру, а виявляються на всій території новостворених говорів... Наслідком афронтальних контактів, які менш давні, ніж фронтальні на території старожит-

ніх говорів, є співіснування в тій самій говірці кількох функціонально недиференційованих варіантів, що репрезентують переважно різні вихідні системи (лінгвогеографічно це виявляється у відсутності скільки-небудь виразних ареалів, у значній їх подрібненості, розмитості й мозаїчності)” [Залеський, 2001, 7].

На нашу думку, тут виразно простежується інтенсивна взаємодія двох діалектних систем, що проявляється у наборі варіантних явищ співвідносних з цими системами, які разом із мовними одиницями інтерферентного і “фонового” походження є вихідною базою нової, третьої, діалектної системи. Накладання і перехрещення цих систем дає строкату картину ареалу, в якому простежується паралельне і варіантне функціонування діалектних явищ.

З огляду на характерні особливості контактних зон говорів Північного Причорномор’я записи матеріалів здійснювалися за окремою програмою із посиленою увагою до варіантних форм і їх фонетики зокрема. Конгломерат систем, який у просторовому ареалі накладається, перехрещується, дає досить строкатий функціональний набір мовних одиниць, про що свідчить “розмитий” характер ізоглос в АУМ. Виходячи з викладеного вище, вважаємо, що за основу діалектного членування означеного ареалу слід брати не максимальний набір диференційних рис, а лише найважливіші серед них на рівні фонетики, морфології, словотвору, лексики тощо. Серед них назвемо такі, що репрезентують південно-подільський і степовий архаїчні маргінальні та інноваційний латеральний ареали:

а) архаїчний ареал:

1) наголошений вокалізм¹ – /i/ // /и/, /e/, /a/, /o/, /y/ — /i/, /и/, /e/, /a/, /o/, /y/;

2) ненаголошений вокалізм — 1. 1. /i/, /и/, /a/, /y/ — /i/, /и/, /e/, /a/, /o/, /y/;

1.2. /i/ // /и/, /a/, /y/ — /i/, /и/, /e/, /a/, /o/, /y/;

3) відповідники голосного [i] у лексемі *дiрка* — [y], [и]д’урка, дирка — [i]д’iрка;

4) рефлeksi є в лексемі *цiлувати* — [y], [и]ц’ул’увати, цил’увати — [i]ц’iлувати;

¹ Першими подаються південноподільські риси.

5) реалізація [pʲ] перед [a] — [p] радно, бурак — [pʲ] р'адно, бурак;

6) рефлексі ненаголошеного [a] < *десять, двадцять* — [i], [и]дес'іт', двац'іт', десит', двацит' — [а]дес'ат', двац'ат';

7) рефлексі [o] в лексемі *зозуля* — [y] зузул'а (спорадично зазул'а) — [o] [oʲ] зозул'а, зоʲзул'а;

8) передньоязикові приголосні перед [i] < *o — ті (тік, ніч, лій) — т'і (т'ік, н'іч, л'ій);

9) відповідники [в] перед [a] — [в] (с'вато, чирвак) — [в'й] (с'в'йато, чи'рв'йак);

10) дав. і місц. відм. одн. іменників жін. р. з основою на шиплячий — -и / (на) груши, межи, кручи / — -і ((на) груш'і, круч'і, меж'і);

11) дав. і місц. відм. одн. іменників чол. р. — -ови ((на) братови, конови) — -ов'і ((на) братов'і, конов'і / конев'і);

12) ор. відм. одн. іменників чол. р. та середн. р. — -ом (кон'ом, хлопц'ом; пол'ом, серц'ом);

13) род., дав., місц. відм. одн. іменників жін. р. — -и (соли, т'іни) — -і (сол'і, т'ін'і);

14) род. відм. вказівних займенників той, та: того, тейі — того, тойі;

15) форми інфінітива — -ти (ходити, водити) — -т (ходить', водит'');

16) третя особа одн. дієслів першої дієвідміни —ит (кладит, питайт) — -е (кладе, питає);

17) третя особа мн. дієслів першої і другої дієвідмін — -ут, -ат (кладут, пишут; ход'ат, нос'ат) — -ут', -ат' (кладут', пишут'; ход'ат', нос'ат');

18) третя особа одн. дієслів другої дієвідміни — -ит (ходить, молотит) — -ит' (ходить', молотит');

19) форми дієслів майбутнього часу недоконаного виду — буду робити, буду ходити — робитиму, ходитиму;

б) інноваційний латеральний ареал:

1) нейтралізація опозиції /o/~a/ у словах іншомовного походження переважно у позиції о звука за формулою /o/~a/ > [o] — окац'йа, адвокат, отобус;

2) нерегулярна нейтралізація опозиції за формулою /o/~y/ > [o] — частки, оже, окраїна, озвар;

3) реалізація протетичного [г], рідко [в] та [л], які прикривають початкові голосні [а], [о], [у] — гоко, гул'ка, гус'ц'ук, вухнал', вакац'їа / лакац'їа. У контактних зонах зберігається функціональне навантаження зворотного процесу, що проявляється в реалізації початкових [о], зрідка [а], [у] за рахунок втрати уявнопротетичних приголосних, наприклад, етимологічного [г] — олова, ордій, олій, острый оропчик тощо; етимологічного [в] — ознісен'а, оз'му, одохрешча, улуц'уга, оркуйе;

4) рефлексі [і] < *о [и], [и^і], [и^и], [і] за формулою опозиції приголосних “твердість~м'якість” — тик, ти^к, ти^ик, тік –т'ік >т'ік тощо;

5) розширення артикуляції репрезентанта фонемі /и/ у напрямі до звукового поля фонемі /е/ в лексикалізованих структурах — йіден, йіденарний, трохе, йагбе, тіл'ке;

6) функціонування в обмеженому колі лексем м'яких і напівмяких губних приголосних перед голосним [е] — м'елкий, пом'ешчик, п'ес'н'а, п'енка, к'ел'а, наб'єги, б'єлий б'єл'мо;

7) флексія –іў у род. відм. мн. іменників жін., чол., середн. роду — вишн'іў, батк'іў, сел'іў, зор'іў, тил'атіў;

8) нейтралізація фонологічної опозиції /и/~е/ через звуження одного з членів опозиції фонемі /е/ > [и^е], [и], [и^і], [и^и], [і];

9) реалізація стягнених дієслівних форм типу б'їга, слуха, пита, с'п'їва.

Функціональний розподіл діалектних рис дозволяє виділити три ареали: південний, північно-західний і східний, — кожен з яких виявляє специфічні особливості на рівні зв'язку із матірними говорами внутріструктурних варіантів.

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. — К.: Вища школа, 1980.

2. Белодед И. К. Контакты украинского языка с другими славянскими и унификация его устной литературной формы // Доклады советской делегации на VI Международном съезде славистов. Прага, август 1968. — К., 1968.

3. Берлізов А. А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністр'я. — Чернівці, 1961.

4. Варченко И. Лингвогеография и членение южноукраинских говором // Совещание по вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов и сообщений. — М., 1984. — Т. 1.

5. Гриценко П. Ю. Моделивання системи діалектної лексики. — К., 1984.

6. Дзєндзелівський И. А. Украинские говоры Нижнего Подністров'я: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Одеса, 1952.

7. Дзендзелівський Й. О. Засади укладання регіональних атласів слов'янських мов. V Міжнародний з'їзд славістів (Софія, вересень 1963 р.). — К., 1963.
8. Дроздовський В. П. Украинские говоры Бессарабского Примор'я: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — К., 1962.
9. Жилко Ф. Т. Про лінгвогеографічне дослідження новостворених говорів української мови // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. — К., 1971.
10. Заворотна Т. П. Побутова і технічна лексика в українських наддунайських говірках // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. — К., 1971.
11. Залеський А. М. Вступ // Атлас української мови. Том третій. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. — К., 2001.
12. Ильяшенко Т. П. Языковые контакты. На материале славяно-молдавских отношений. — М.: Наука, 1970.
13. Карпова В. Л. Деякі особливості сільськогосподарської лексики українських говорів Одеської області // Діалектологічний бюлетень. — К., 1951. — Вип. 3.
14. Логвин В. П. Особливості вимови голосних у говірках нижнього Правобережного Подністров'я // Наукові записки Одеського педагогічного інституту. — Одеса, 1959. — Т. XXIII.
15. Матвіяс І. Г. Групування говорів української мови // Структура українських говорів. — К., 1982.
16. Матвіяс І. Г. Діалектні фонди Інституту мовознавства — важливе джерело лінгвогеографічного вивчення українських говорів // XIV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. — К., 1977.
17. Матвіяс І. Г. Лексичні ареали південно-східного наріччя. За матеріалами Атласу української мови // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. — К., 1971.
18. Мельничук О. С. Південно-подільська говірка села Писарівка Кодимського району Одеської області // Діалектологічний бюлетень. — К., 1951. — Вип. 3.
19. Москаленко А. А. Словник українських говірок Одеської області. — Одеса, 1958.
20. Муқан А. М. Украинские наддунайские говоры: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — К., 1960.
21. Назарова Т. В. К характеристике украинского воляно-полесского вокализма // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1970. — М., 1972.
22. Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті. — К., 1985.
23. Пелих Г. Ф. Прибугские говоры Первомайского района Николаевской области (фонетико-грамматические особенности): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — К., 1962.
24. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. На матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів. — К.: Вища школа, 1974.
25. Терешко Л. С. Украинские говоры Южного Побужья. АКД. — Одеса, 1954.

26. *Шевченко Т. Г.* Афронтальні контакти і членування діалектної території // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку. Збірник наукових праць, присвячених пам'яті професора С. П. Самійленка. — Запоріжжя, 1996. — Ч. II.
27. *Шевченко Т. Г.* Міжмовна і міждіалектна інтерференція // Лінгвістичні студії. Тематичний збірник наукових праць. — Донецьк, 1994. — Вип. 1.
28. *Шевченко Т. Г.* Украинские говоры верховья реки Тилигул: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Ужгород, 1980.

УДК 811.161.2: 81"373.611

Н. М. Хрустик

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕКОРЕЛЯЦІЮ

Стаття присвячена розгляду проблем, пов'язаних з явищем декореляції. Акцентується увага на зміні статусу морфем.

Ключові слова: морфемна структура, декореляція, зміна статусу морфеми. The article is devoted to consideration of the problems connected to the phenomenon of decorrelation. The attention is focused on change of the status of morphemes.

Key words: Morphemic structure, decorrelation, change of the status of morphemes.

Вивчення проблем, пов'язаних із дослідженням історичних змін у морфемній структурі слів, як правило, обмежується розглядом таких явищ, як опрощення, перерозклад та ускладнення. Що ж стосується інших змін у морфемній структурі слів, то про них у кращому випадку лише згадується. До таких явищ належить процес декореляції. За визначенням Н. Ф. Клименко, яке подається в енциклопедії “Українська мова”, декореляція (від лат. de... — префікс із значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і correlatio — співвідношення) — це зміна характеру або значення морфем, а також співвідношення морфем у слові при збереженні їхньої кількості і послідовності [14: 124].

Першим звернув увагу на зміну співвідношення морфем у слові, яка може відбуватися з часом, О. О. Потєбня. З цього приводу він писав, що відіменникові іменники на -ець, утворені від *nomina agentis* як секундарні назви тих же осіб на зразок **молодець, старець, сліпець, ловець, швець, боєць** (від іменників **молодь, старь, сліпъ, ловъ, швъ, бои**), розпались на дві різні словотвірні моделі, з яких одні утворення стали співвідноситися з прикметниками (молодець, старець, сліпець), а інші — з дієсловами (ловець, швець, боєць) [9: 127].

Термін “декореляція” вперше вжито в 1959 р. М. М. Шанським

[16]. Він же згодом описав цей процес на матеріалі російської мови у праці “Очерки по русскому словообразованию”, окресливши основні напрямки декореляційних змін: зміна характеру або значення морфем та зміна співвідношення морфем у слові при збереженні їхньої кількості і послідовності [15]. Визначення декореляції, яке подав учений [15: 231], лягло в основу всіх сучасних тлумачень цього явища. Ним послуговується і Н. Ф. Клименко, на яку ми посилаємося при визначенні процесу декореляції вище.

На матеріалі української мови процес декореляції ще зовсім не досліджений. У свій час на це звертав увагу С. П. Бевзенко у праці “Український словотвір в історичному вивітленні” [2: 55], мало що в цьому плані змінилось і нині. Мета нашої статті — привернути увагу до окремих проблем морфеміки та словотвору, які пов’язані з процесом декореляції, якщо не відповісти, то хоча б порушити питання, які стосуються деяких ознак характеру морфем.

Незважаючи на те, що більшість учених у поняття “декореляція” вкладає один і той же зміст, у сучасній мовознавчій науці немає чіткої визначеності в тому, що слід вважати декореляційним процесом. Окрім мовознавців, які повністю поділяють думку М. М. Шанського з приводу того, що таке декореляція (серед них уже згадувані С. П. Бевзенко, Н. Ф. Клименко), є вчені, які мають дещо інше бачення цього явища. І. І. Ковалик вважає, що явище декореляції виявляється в тому, що похідне слово, утворене від певної твірної основи, починає сприйматися як утворення від іншої твірної основи. Напр., сучасне слово **любов** було утворене від прикметникової основи **люб(ъ)** за допомогою суфікса -ъвь (**люб-ъвь**), а пізніше воно зв’язується з дієслівною основою **люб-и-ти** [11: 22]. Ю. О. Карпенко розглядає декореляцію лише як зміну статусу, ролі морфем в словоформі при збереженні її меж і форми. Скажімо, кінцевий компонент -ин у словах типу **селянин, киянин**, який у них виступає суфіксом, у праслов’янський період був рівноправним коренем із змістом “один” [8: 153-154]. М. Я. Плющ виникнення декореляції пов’язує винятково з переходом слів з одного розряду в інший. Вона зазначає, що процеси переходу слів з однієї частини мови в іншу обов’язково викликають зміну граматичного значення, а отже, і зміну граматичних (формотворчих і словозмінних) морфем на словотворчі афікси. Таку зміну

М. Я. Плющ називає декореляцією, інколи — конверсією. Пор. напр., іменникові словоформи *біг* — *біг-ом*, *галоп* — *галоп-ом* і похідні від них прислівники *бігом*, *галопом*, у яких флексія -ом стала суфіксом [12: 196-197; 13: 150].

З огляду на вище викладені погляди на процес декореляції можна зробити висновок, що в поняття декореляції як історичної зміни в морфемній структурі слів вкладається як широкий, так і вузький зміст, що потребує певної визначеності. Зведення сутності явища декореляції до змін у характері та значенні морфем, які відбуваються лише при конверсії, як нам видається, є хибною думкою. Будь-яку зміну такого типу в морфемній структурі слова незалежно від того, якими причинами вона зумовлена, слід вважати декореляцією. Переконливим доказом на користь цієї думки є різні випадки зміни характеру та значення морфем, описані М. М. Шанським. Серед них, напр., зміна словотворчих дієслівних суфіксів -и-, -і-, -а — на показники дієслівних класів (**вчити, летіти, кричати**); перетворення суфікса -ес-, що був показником непрямих відмінків, на суфікс, який вказує на основу множини (**небеса**), в окремих випадках навіть із певним семантико-стилістичним відтінком (**словеса, тілеса**); набуття суфіксом -ш(а) зі значенням 'дружина особи, названої мотивуючим словом' (**гетьманша, султанша**) модифікаційного значення жіночого роду (**ліфтерша, призерша**) тощо [15: 231-235].

Як зразок процесу декореляції, що відбувається, Ю. О. Карпенко називає слова, які містять у своїй структурі афіксоїди — морфемі перехідного типу. Часто повторювані корені складних слів поступово перетворюються в афікси. Так, напр., як відзначає вечний, морфемі *-лог*, *-граф* та досить довгий ряд інших суфіксами ще не стали, але суфіксоїдами їх уже називають [8: 153-154]. На перехідний характер багатьох кореневих частин складних слів звертають увагу й інші дослідники, але з декореляційним процесом це явище не ототожнюють [4: 36-41; 5: 28-29].

Спираючись лише на фрагментарні спостереження, можна навести інші приклади декореляції, які мають відмінні від названих вище передумови виникнення. Скажімо, у слові **гульвіса** (розм. той, хто любить гуляти, проводити час, влаштовуючи легковажні витівки, вигадки [3: 201]), мотивація якого діяхронічно пов'язана із

словосполученням **голим вісити** [6: 618], внаслідок переосмислення значенневих зв'язків початкова коренева морфема почала співвідноситися з дієсловом **гуляти**, а кінцева із кореня перетворилася на унікальний суфікс *-vis-*. Процес декореляції нерідко спостерігається при запозиченні слів, коли лексема змушена пристосовуватися до законів тієї мови, в яку прийшла. Пор. напр., **пленум, мінімум, практикум** тощо, де морфема *-ум*, яка є латинським закінченням, змінюється на суфікс (дехто називає цей сегмент морфемної структури асемантемою).

З певним застереженням можна говорити про декореляцію у випадку витворення синтетичної форми дієслів майбутнього часу (пор.: ходитиму, писатиму, робитиму тощо, де виділяється суфікс *-м-*). Ця дієслівна форма виникла шляхом злиття в одне слово колишньої аналітичної форми дієслова та дієслова **иму** в постпозиції і відпадиння в силу фонетичних причин його початкового голосного *и*. Таким чином, корінь *им-*, дещо змінивши свою форму, перетворився в сучасній мові на суфікс *-м-*. У зв'язку з цим та аналогічними прикладами виникає необхідність в уточненні ще одного важливого моменту, який стосується явища декореляції.

Чи можна вважати декореляцією процес, при якому морфема, змінюючи свій статус, частково набуває нової форми? Якщо ж зазначені зміни в морфемній структурі слова не вважати декореляцією, то як у такому випадку їх слід трактувати?

Декореляція, як уже зазначалось, — це історична зміна морфеми у слові. Але є випадки, коли морфеми набувають нового статусу не в межах одного і того ж самого слова, а вичленовуючись із одного слова і утворюючи інше. Пор., напр., деякі слова, які характерні насамперед для сфери розмовного мовлення: **ізми** (різні філософські та політичні течії), **істи** (особи, які належать до соціалістів, комуністів тощо), **енки** (жартівлива назва мешканців центру та сходу України, прізвиська яких утворюються переважно за допомогою суфікса *-енк-о*). В усіх цих випадках суфікси набули статусу кореневої морфеми. Префікси також можуть зазнавати функціональних змін і утворювати окремі слова: **контра, міні, максі, супер** тощо.

У майбутньому, очевидно, таких прикладів буде з'являтися все більше, оскільки перетворення афіксальних морфем у кореневі, на

наш погляд, відображає загальну тенденцію розвитку мови до вираження більш концентрованого смислу більш економними засобами. Безперечно, що перетворення, яких зазнають морфеми у наведених словах, не можна ототожнювати з явищем декореляції в загальноприйнятому його розумінні. Отже, виникає питання, як трактувати подібні зміни морфем? Як пояснити утворення слів типу **енки**, узгодивши це з усталеною теорією про мотивацію та способи словотворення? Усі ці питання потребують глибокого вивчення і осмислення.

Єдиний висновок, який можна із впевненістю зробити на основі вище викладених міркувань, — це те, що морфема як найменша значуща структурна одиниця слова має діалектичний характер. Потрапивши в певні умови, вона може змінювати своє значення, роль, статус. Яскравим прикладом цієї ознаки є функціональне перетворення частини *-бус* у словах типу **автобус**, **аеробус**, **тролейбус**, **таксобус**. Морфема *-бус* за своїм походженням є закінченням у давальному відмінку множини латинського займенника **omnis** зі значенням “всякий, кожний” [10: 13]. У складі вище названих слів ця морфема виконує функцію суфіксоїда, оскільки є другою частиною складних слів, яка досить часто повторюється. Останнім часом морфема *-бус* набула статус кореня. Свідченням тому є поява в мові мешканців на заході та в центрі України слова **бус**. Отже, **закінчення** — **суфіксоїд** — **корінь** — такою є діалектика функціонування морфеми *-бус*.

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови. — Ужгород, 1960.
2. Бевзенко С. П. Український словотвір в історичному висвітленні. — Одеса, 1979.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К., 2004.
4. Городенська К. Г. Префікси і префіксоїди в українській мові// Мовознавство. — 1986. — № 1.
5. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. — К., 1999.
6. Етимологічний словник української мови. — К., 1982. — Т. 1.
7. Інверсійний словник української мови. — К., 1985.
8. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991.
9. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — Харьков, 1899. — Т. 3.
10. Словник іншомовних слів/ За ред. О. С. Мельничука. — К., 1977.

11. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1969.
12. Сучасна українська літературна мова/ За ред. А. П. Грищенка. — К., 1993.
13. Сучасна українська літературна мова/ За ред. М. Я. Плющ. — К., 1994.
14. Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000.
15. *Шанский Н. М.* Очерки по русскому словообразованию. — М., 1968.
16. *Шанский Н. М.* Очерки по русскому словообразованию и лексикологии // Рус. яз. в шк. — 1960. — № 3.

УДК 811.161.2

О. В. Сорочан

ПРИКМЕТНИКИ ЯК МОТИВУЮЧІ ОСНОВИ ДІЕСЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

В статті розглядається можливість семантичної сполучуваності дієслівних формантів з основами мотивуючих прикметників при утворенні відад'єктивних дієслів зі значеннями “наділення ознакою” та “придбання ознаки”. Аналізується продуктивність зазначених формантів та семантичні підстави застосування їх при творенні відад'єктивних дієслів.

Ключові слова: мотивуючі прикметники, відад'єктивні дієслова, “наділення ознакою”, “набуття ознаки”, форманти, семантика.

The article deals with the possibilities of semantic combination of verb formants with the stems of motivation adjectives to derive verbs with. The meanings of “providing with a quality” and “acquiring a quality”. It gives the analysis of productivity of mentioned formats and semantic reasons of their usage to form verbs, derived from adjectives.

Key-words: motivation adjectives, deadjective verbs, “providing with a quality”, “acquiring a quality”, formants, semantics.

Участь основ прикметників (похідних і непохідних) у сучасному словотворенні, продуктивність різних типів утворень, що мотивуються ними, неоднакова. По-різному використовуються в словотворі основи різних груп прикметників: якісних, відносних і присвійних. Основи одних прикметників активно і регулярно використовуються для утворення різних лексико-граматичних розрядів слів (частин мови), основи інших або взагалі не беруть участі у словотворенні, або стають базою творення нових слів, але не так активно і регулярно.

Відприкметникові дієслова становлять особливий розряд дієслівної лексики, і в сучасній лінгвістиці є окремі дослідження, що

стосуються семантичного сполучення словотвірних дієслівних морфем з мотивуючими прикметниковими основами (Т. М. Возний, В. В. Грещук, К. Г. Городенська, Є. А. Карпіловська, М. В. Кравченко, О. С. Шевчук, Л. А. Юрчук та ін.) [1-6]. Важливість дослідження взаємозв'язку між похідним дієсловом та мотивуючим його прикметником зумовлена, насамперед, тим, що “вивчення похідних одиниць, взятих окремо або в парі, ... не дозволяє судити про дериваційні можливості таких слів, про їх місце в словотвірній підсистемі і взагалі в системі певної мови. На поодиноких прикладах не вдається також простежити специфіку взаємозв'язків словотвірної структури і семантики в певних типах похідних. Тому розв'язання цих і багатьох інших питань словотвірного аналізу і синтезу передбачає вивчення мотивованих одиниць у комплексі з формально і семантично спорідненими лексемами... Комплексне вивчення похідних одиниць дає можливість уточнювати словотворчу структуру і семантику кожного окремого слова” [4: 49]. Отже, метою цієї статті є — розглянути і проаналізувати семантичну сполучуваність дієслівних формантів з основами мотивуючих прикметників, а також визначити ступінь продуктивності різних типів і формантів відад'єктивних дієслів зі значенням “наділення ознакою” і “набуття ознаки”.

Відад'єктивні дієслова зі значенням “наділення ознакою” найактивніше утворюються від основ якісних прикметників — як непохідних, так і похідних. Це, насамперед, зумовлено семантикою якісних прикметників, що виражають якість чи ознаку безпосередньо лексичним значенням своєї основи. Ознака, названа прикметником, може бути властива якому-небудь предмету або істоті в більшій чи меншій мірі. Вона не пов'язана з якимось конкретним предметом чи істотою, як це буває, наприклад, у відносних чи присвійних прикметниках, тому від основ якісних прикметників можна утворювати різні частини мови, зокрема і дієслова зазначеної семантики. Але в українській мові не від усіх якісних прикметників можливі дієслівні утворення зі значенням “наділення ознакою”. Найчастіше такі дієслова утворюються від основ непохідних, з погляду сучасної мови, якісних прикметників, що позначають: колір (білий — білити, чорний — чорнити, жовтий — жовтити, синій — синити та ін.); просторові і тимчасові якості та відно-

шення (короткий — скоротити, вузький — звузити та ін.); властивості і якості речей, які сприймаються відчуттями (кислий — кислити, міцний — зміцнити, дрібний — дрібнити, м'який -м'якшити, мокрий — мочити та ін.); зовнішні чи фізичні тілесні властивості людей і тварин (молодий — молодити, сліпий — сліпити, повний — повнити та ін.); внутрішні властивості: якості характеру, психічні властивості людини (веселий — веселити, жвавий — пожвавити, добрий — задобрити та ін.).

Дієслова цієї групи утворюються також від похідних якісних прикметників. Основною базою для їхнього утворення є якісні відсубстантивні прикметники із суфіксом -н- (холодний — холодити, брудний — бруднити), а також прикметники із суфіксом -ат-, утворених від іменників, що позначають частини тіла людини чи тварини, їхні особливі риси (волохатий, горбатий, носатий, ротатий, вусатий та ін.).

Не так часто в українській мові трапляються дієслова зі значенням “наділення ознакою”, утворені від відносних прикметників. Відносні прикметники позначають ознаку через відношення до іншого предмета, у зв'язку з чим ознака є постійною і не може виявлятися в більшій або меншій мірі. Тому словотвірні можливості відносних прикметників обмеженіші, ніж якісних.

У сучасній українській мові є порівняно велика група відад'єктивних дієслів зі значенням “робити таким, яким позначає співвідносний прикметник, що визначає національність особи”. Базою утворення цих дієслів стали прикметники із суфіксом -ськ- (американізувати — “робити американським, прищепити (-лювати) американську культуру, звичаї”, англізувати — робити англійським, прищепити (-лювати) англійську культуру, звичаї” та ін.). Від деяких прикметників, що позначають національність особи (французький), утворюються дієслова зазначеної семантики за допомогою форманта о- + -и- (офранцузити — “зробити французьким, прищепити мову, культуру, звичаї і т. ін.”).

В українській мові “прикметникові форми, суфікси яких, передаючи певну ознаку, вказують на ступінь її вияву або додатковий відтінок, дієслівними коренями майже не виступають. Сюди належать прикметники з суфіксами -уват- (-юват-) (білуватий, плямуватий, чорнуватий, синюватий, хоч винуватий — винуватити),

суфіксами -аст- (-яст-) (дугастий, сріблястий), суфіксами -езн-, -ущ- (-ющ-), -уч- (-юч-) (величезний, багатющий, холоднючий)” [3: 40].

У словотворенні цього типу дієслів узагалі не беруть участі присвійні прикметники. Це явище характерне для української мови. Присвійні прикметники не можуть виступати мотивуючими за специфікою своєї семантики. Функція прикметників цього розряду — індивідуалізувати, вказувати на належність одній істоті, одному власникові. Це значення належності одиничній особі не може бути транспоноване в значення інших частин мови. Звідси неможливість участі присвійних прикметників у словотворенні дієслів цієї групи.

На можливість та неможливість утворення дієслів зі значенням “придбання ознаки” мають вплив як лексико-семантичні, так і семантико-структурні властивості прикметників, що сприяють чи перешкоджають утворенню цих дієслів. Це зумовлено семантикою самих дієслів, що позначають становлення ознаки, наростання чи послаблення зазначеної властивості або якості без активної участі в цьому процесі суб’єкта.

В українській мові дієслова зазначеної семантики активно утворюються лише від прикметників зі значенням якості, тому що тільки в якісних прикметниках ступінь ознаки може змінюватися.

Дієслова зі значенням “набуття ознаки” можуть мотивуватися як непохідними (чорний-чорніти, мокрий — мокріти, лютий — лютіти, свіжий — свіжіти, твердий — твердіти та ін.), так і похідними прикметниковими основами (безлюдний — збезлюдіти, безвладний — обезвладніти та ін.).

В українській мові семантика якісних прикметників, від яких можна утворювати дієслова цього типу, майже тотожна. Серед якісних прикметників, що можуть стати базою утворення дієслів зазначеної семантики, можна вказати такі семантичні групи: 1) прикметники, що називають фізичні ознаки. Особливо активно утворюються дієслова від прикметників зі значенням кольору (червоний — червоніти, синій — синіти, блакитний — блакитніти, чорний — чорніти, сірий — сіріти та ін.). Ці дієслова утворюються також від тих прикметників зі значенням кольору, що мають відтінок відносності (бронзовий-бронзовіти, рижий — рижіти та

ін.), але неможливо утворити від цих прикметників дієслова зі значенням “наділення ознакою”; 2) прикметники, що характеризують зовнішній вигляд: довжину, ширину, об’єм (малий — маліти, глибокий — глибочіти, широкий — широчіти, товстий — товстіти та ін.); 3) прикметники, що позначають фізичний стан предмета (густий — густіти, рідкий — рідіти, твердий — твердіти та ін.); 4) прикметники, що називають фізичні і психічні риси істоти, настрій людини (добрий — добрішати, веселий — веселішати, сумний — сумнішати, здоровий — здоровішати, скупий — скупішати та ін.).

В українській мові дієслова зі значенням “набуття ознаки” найактивніше утворюються від якісних прикметників із суфіксом -н- (темний — темніти, холодний — холодніти, брудний — брудніти та ін.), а також від префіксально-суфіксальних прикметників, утворених за допомогою форманта о- + -н- (безвладний — обезвладніти, “втратити владу, стати безвладним”; безлюдний — обезлюдніти, “стати безлюдним” та ін.).

Дієслова, утворені за допомогою суфікса -і-, можуть мати паралельну мотивацію: “залежно від характеру твірної основи вони можуть розглядатися або як префіксально-суфіксальні іменникові дієслова із складними префіксами обез-, без-, які мають значення “позбутися того, або втратити здатність мати те, що названо іменниковою основою” (обез-вод-іти, обез-глузд-іти), або як префіксально-суфіксальні відприкметникові дієслова з префіксами о-, з-, які означають “стати таким, як визначено основою прикметника” (о-безглузд-і-ти, о-безголос-і-ти)” [3: 56].

Дієслова цієї групи також утворюються від прикметників із суфіксом -ав- (-яв-) (іржавий — іржавіти, шершавий — шершавіти, дірчавий — дірчавіти, порохнявий — порохнявіти, смуглявий — смуглявіти, трухлявий — трухлявіти), -ив- (противний — опротивіти, червивий — червивіти та ін.). Суфікси -ав- та -ив- наявні в основі мотивуючого прикметника, зберігаються у відповідному дієслові. Дієслова, базою яких є прикметники із суфіксами -ав-, -ив-, трапляються рідко.

Дієслова зі значенням “набуття ознаки” в українській мові також утворюються від прикметників із суфіксами -ев-, -ов- (рожевий — рожевіти, дешевий — дешевіти, подешевіти, бронзовий —

бронзовіти, роговий –роговіти та ін.). Присвійні прикметники із суфіксами -ев-, -ов- не беруть участі в утворенні дієслів зі значенням “набуття ознаки”.

Реалізація словотвірного значення “наділення ознакою” поступається значенню “набуття ознаки” результативністю, а також перспективою утворення нових дієслів. Про це свідчить, зокрема, і відсутність дієслів зі значенням “наділення ознакою” від ряду непохідних прикметників із сприятливим для словотворення семантико-валентними якостями (сірий, сивий, сизий та ін.).

Отже, в утворенні відад’єктивних дієслів зі значеннями “наділення ознакою” та “набуття ознаки” найактивніше беруть участь якісні прикметники, менш активно відносні (причому тільки ті, у яких відтінок якості виявляється найбільш яскраво), а присвійні прикметники взагалі не беруть участі у творенні відповідного типу дієслів.

1. *Возний Т. М.* Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. — Львів, 1981.
2. *Грещук В. В.* Українській відприкметниковий словотвір. — Івано-Франківськ, 1995.
3. *Городенська К. Г., Кравченко М. В.* Словотвірна структура слова. — К., 1981.
4. *Карпіловська Є. А.* Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. — К., 1999.
5. *Шевчук О. С.* Творення дієслів // Українське мовознавство. — 1984. —№12.
6. *Юрчук Л. А.* Суфіксальний дієслівний словотвір // Словотвір сучасної української мови. — К., 1979.

ДЕРИВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВЕРХНІХ ТА НИЖНІХ КІНЦІВОК ЛЮДИНИ ТА ЇХ ЧАСТИН

У статті охарактеризовано дериваційний потенціал іменників на позначення верхніх та нижніх кінцівок людини та їх частин. Встановлено причини, від яких залежить словотворча спроможність вказаних твірних.

Ключові слова: дериват, назви верхніх кінцівок, назви нижніх кінцівок. The article deals with the investigation of the derivational potential of nouns, which indicate lower extremities and upper extremities of a person. The author determines the reasons of word-building conduct of these derivatives.

Key words: derivatives, upper extremities appellation, lower extremities appellation.

Вивчення дериваційного потенціалу іменників є однією із найцікавіших проблем сучасного словотвору. Якщо тривалий час основну увагу у вивченні дериватології звертали на словотворчий формант, то зараз актуального значення набувають праці, спрямовані на з'ясування ролі твірної основи у процесах словотворення, опрацювання яких забезпечує основоцентричний напрям у дериватології [1].

Об'єктивна потреба у вивченні словотворчої активності та словотворчої спроможності різних груп твірних слів визначила наше зацікавлення іменниками на позначення частин тіла людини.

Об'єктом дослідження у нашій статті обрана лексико-тематична група іменників, які позначають назви верхніх та нижніх кінцівок людини та їх частин. Сюди належать такі твірні іменники: *бедро, гомілка (голінка), долоня, кисть, клуб, коліно, кулак, литка, лівиця, лікоть, мізинець (мізинок), ніготь, нога, п'ясток (п'ясть), п'ястук; п'ята, п'ятірна (п'ятерна), п'ять, пазур, палець¹, палух, перст, плече, правиця, пучка, рука, стегно, стопа (ступня), ходулі, циба.*

¹ Похідні від твірних *палець* та *ніготь* є спільними як для назв верхніх кінцівок, так і для назв нижніх кінцівок. Тому будемо розглядати реалізацію дериваційного потенціалу лише при аналізі похідних, які позначають назви верхніх кінцівок.

Тлумачний словник української мови фіксує також іменник лапа, який позначає у переносному, зневажливому та іронічному значенні руку або ногу людини, звичайно велику, незграбну, та іменник кукса, який позначає залишок покаліченої або ампутованої руки, ноги, пальців.

Що зумовило вибір назв саме цих груп іменників? Людина — егоцентрична, вона бачить в собі центр всесвіту та відображає світ за своєю подобою. Дуже часто сторони ми визначаємо по праву та по ліву руки, а назви нижніх частин предметів у нас асоціюються із поняттям “нога”. Люди подають та потискають руку на знак привітання, прикладають руку до серця на знак щирості своїх почуттів, розводять руками при здивуванні. Ноги символізують стійкість, міцність, силу, рух та є опорою для всього людського організму. Ці частини тіла людини відіграють першорядне значення в створенні людської цивілізації.

До дослідження соматизмів як певної лексико-тематичної групи зверталось багато вчених, зокрема Нгуен дик Тон [4], Сендровиц Е. М. [5], Старикова Г. В. [7], Юсупова Н. А. [10] та ін. — в російському мовознавстві; Терехова Д. І. [8] — в українському мовознавстві.

Ставимо за мету охарактеризувати дериваційний потенціал іменників на позначення верхніх та нижніх кінцівок людини та їх частин. Для розв’язання вище вказаної проблеми необхідно: встановити ЛТГ іменників, що позначають назви верхніх та нижніх кінцівок людини та їх частин; укласти конкретні СП іменників на позначення назв верхніх та нижніх кінцівок та їх частин; з’ясувати структурно-семантичні особливості словотвірних парадигм вказаної тематичної групи іменників.

Одиницею дериватології, яка дає змогу комплексно охарактеризувати дериваційний потенціал базових одиниць, є словотвірна парадигма (СП) — набір похідних, які мотивовані однією твірною основою на одному ступені творення.

Розглянемо словотвірні парадигми іменників на позначення верхніх та нижніх кінцівок людини та їх частин.

Структура словотвірних парадигм іменників, що позначають назви верхніх та нижніх кінцівок та їх частин, характеризується чотиризонною структурою: субстантивною, ад’єктивною, верба-

льною, адвербіальною. Проаналізуємо словотвірну активність твірних слів в межах зон.

Субстантивна зона аналізованих твірних представлена великою кількістю похідних. Субстантивну зону формують два типи словотвірних значень: модифікаційні та мутаційні. У межах модифікаційних словотвірних значень виділяються демінутивність і аугментативність.

Семантична позиція демінутивності реалізується в СП окремих іменників, які позначають назви як верхніх кінцівок людини, так і нижніх. Продуктивнішими є іменники, які позначають назви верхніх кінцівок. З демінутиви утворено від іменника *рука* (*руця, ручиця, ручка*) та один від іменника *руки* (мн.) — *рученнята*. По одному похідному продукується від таких твірних: *кулак* (*кулачок*); *лікоть* (*ліктик*); *мізинець* (*мізинчик*); *ніготь* (*нігтик*); *пазур* (*пазурець*); *палець* (*пальчик*) та від слів, які вживаються в діалектному мовленні: *мезинець* (*мезинчик*); *палюх* (*палюшок*).

Від іменників — назв нижніх кінцівок утворено 9 демінутивів. По 2 демінутиви зафіксовано від твірних: *коліно* (*колінко, колінце*); *нога* (*ніженька, ніжка*). Від слів *лапа литка, п'ята, стегно* утворено по одному демінутиву, відповідно: *лапка, литочка, п'ятка, стегенце*, а від іменника *ноги* (мн.) — похідне *ноженнята*.

В порівнянні з похідними із СЗ “демінутивність”, похідні із СЗ “аугментативність” виявляють меншу продуктивність. Як і в попередній семантичній позиції, іменники — назви верхніх кінцівок та їх частин є більш продуктивними, ніж іменники, що позначають назви нижніх кінцівок та їх частин. Так, від слова *рука* утворено 2 похідні — *ручисько* та *ручище*, від твірного *кулак* — дериват *кулачище*. Від іменників — назв нижніх кінцівок продукується одне похідне від твірного *нога* — *ножище*.

Таким чином, модифікаційний словотвір репрезентований дериватами двох семантичних позицій. При утворенні зменшенопестливих іменників більш активними є назви верхніх кінцівок та їх частин (12 похідних). Слова, які позначають назви нижніх кінцівок та їх частин, менш продуктивні (9 похідних). При утворенні субстантивів із СЗ “аугментативність” продуктивнішими також, як і у першому випадку, є іменники, які позначають назви верхніх кінцівок та їх частин.

У межах СЗ “носій предметної ознаки” виділяються такі часткові лексико-словотвірні значення: предмети та процеси, пов’язані з твірними; частина того, що названо твірним; особа, яка позбавлена тих частин, що названо твірним; особа, яка має великого розміру те, що названо твірним; пошкодження тієї частини, що названо твірним.

Найбільша кількість похідних представлена іменниками із СЗ “предмети та процеси, пов’язані з твірними”. Воно включає одяг, зброю, зброю, прикраси та пристрої, які призначені для тих частин кінцівок людини, на які вказує твірне слово. Так, від субстантива на позначення верхніх кінцівок рука утворено 6 похідних, які позначають предмети та певні пристрої: *підручник*, *поручні* (*поручата*, *поруччя*), *рукохід*, *рукоятка* (*рукоять*, *руків’я*), твірне *лікоть* продукує субстантив *підлокітник*, а від назви частини верхньої кінцівки кулак продукується похідне, яке позначає процес — бійку: *кулачки* — кулачні бої. Похідні *кулачки* та *поручата* у сучасній українській мові є застарілими, а *руків’я* — рідковживаним.

Зафіксовано 5 похідних, мотивованих назвами нижніх кінцівок та їх частин. Від твірного *нога* утворено 4 похідних, які позначають різноманітні пристрої: *обніжжя*, *підніжжя*, *підніжка*, *підніжок* та а від твірного *п’ята* — похідне *підп’ятник*. Похідне *підніжка* вживається у розмовному мовленні, *обніжжя* та *підніжжя* — рідковживані, а похідне *підніжок*, крім основного, прямого значення, має ще й метонімічне, переносне, зневажливе: “той, хто плазує перед ким-небудь”.

Велику кількість становлять похідні, які позначають одяг, зброю та прикраси, які носять на тих частинах, що названо твірними. Так, від твірних *рука* та *палець* утворено 3 похідних, що позначають одяг чи його частину: *рукав*, *рукавиця*, *пальчатка*. Похідне *рукавиця* як історизм позначає металевий футляр, який одягав рицар на руку під час бою, а *пальчатка* — рукавичку з відділенням для кожного пальця та вживається у діалектному мовленні. Від твірних, що позначають назви нижніх кінцівок та їх частин, утворено по 2 похідних від слів *коліно* та *нога* (*наколінник*, *підколінник* та *ногавки*, *ногавиця*) та одне похідне від іменника *п’ята* (*підп’яток*). Два останніх деривати вживаються в діалектному мовленні, крім того, субстантив *ногавиця* позначає не тільки одяг (су-

конні штани), але й взуття (холошу). З таким значенням дериват *ногавиця* зафіксований у реченні: *З гуцини вискочив Грицько Хрін, десь опудало на коноплях узяв, начепив синю дерту ноговицю, куценького брилика нап'яв* [6:439]. Похідне *підколінник* вживається в розмовному мовленні, а *підп'яток* із позначками спец. (підстилка у взутті, що оберігає п'яту від цвяхів, якими прибито каблук) та заст. (підбір, каблук).

Похідні, що позначають зброю та прикраси, утворюються від твірних *рука* та *лікоть*. Зокрема, від твірного *рука* утворено 3 похідних, а від твірного *лікоть* — одне похідне. Відповідно *наручники* (*наручні*), *наруччя*, *поручі* та *налокитник*. Дериват *наруччя*, який позначає браслет, є застарілим, *поручі* — вживається у військовій та історичній лексиці. Поручами також називають частину одягу священника під час відправи — парчеві нарукавники. Від твірного *рука* зафіксовано похідне, що позначає посуд — *рукомийник* — невеличку, різної форми висячу посудину, яка пристосована для вмивання. Від назв нижніх кінцівок *бедро* та *голінка* утворюються похідні, які позначають зброю чи її частини: *набедреник*, *наголінник*.

Менш продуктивним є СЗ “частина того, що названо твірним”. Більша кількість похідних утворюється від іменників, які позначають назви верхніх кінцівок та їх частин. Так, від твірного *лікоть* утворюється похідне *півліктя*, а від твірних *мізинець*, *палець* утворюються субстантиви *півмізинця*, *півпальця*. Похідні *півліктя* та *півпальця* означають назву довжини або ширини, а іменник *півмізинця* вживається в розмовному мовленні. Твірні на позначення назв нижніх кінцівок та їх частин є непродуктивними.

Від твірного *палець* утворено похідне із СЗ “особа, яка позбавлена тих частин, що названо твірним”: *безпалько* — людина без пальців.

В розмовному мовленні вживається похідне *мізинка*, що походить від назви найменшого пальця — мізинця. Мізинкою називають наймолодшу дочку, а мізинцем — наймолодшу дитину в сім'ї. Похідні *безпалько* та *мізинка* вживаються в розмовному мовленні.

Зафіксовано по одному похідному із СЗ “пошкодження тієї частини, що названо твірним” та “особа, що має великого розміру те, що названо твірним”. Композицією основ утворений дериват

нігтьоїда із СЗ “пошкодження тієї частини, що названо твірним”, який співвідносний із словосполученням “іменник + дієслово”. Цей складний субстантив відрізняється від твірних іменника та дієслова лише структурно: ніготь їсти — нігтьоїда. Похідне із СЗ “особа, що має великого розміру те, що названо твірним” утворене від іменника *циба*, який позначає назву нижніх кінцівок: *цибань*, хоч щодо такого деривата не виключена мотивація прикметником *цибатий*.

Ад’єктивна зона представлена такими словотвірними значеннями: відносність; ознака за наявністю того, що позначає твірна основа; ознака за відсутністю того, що позначає твірна основа; подібність за предметною ознакою.

Семантика загальної відносності властива складним прикметникам, в основі яких лежать різні типи синтаксичних конструкцій¹. В основі прикметників *босоногий, голоногий, голоп’ятий, довгоногий, карячноногий, клишоногий, коротконогий, кривоногий, кривоп’ятий, легконогий, міцноногий, плоскостопий, прудконогий, смаглявоногий, струнконогий, сухоногий, товстоногий, тонконогий, чеверногий, чорноногий, швидконогий, шиверногий (шеверногий); довгорукий, криворукий, сухорукий, товстопалий, тонкорукий* лежить ад’єктивно-субстантивна синтагма з головним іменником і залежним прикметником (“босі ноги”, “голі ноги” та ін.).

Словосполученням “числівник + іменник” мотивуються прикметники *однорукий, п’ятипалий, сторукий; двоногий; одноногий* (“одна рука”, “п’ять пальців” та ін.). Похідне *сторукий* вживається в сучасній українській мові із переносним значенням та позначає того, хто може багато зробити, встигнути і т. ін.

Ще один тип синтаксичних конструкцій, з якими співвідносяться композитні прикметники, передбачає дієслово та залежний від нього іменник: *рукодайний, рукописний, рукотворний*. Похідні *рукодайний* та *рукотворний* є архаїчними.

Ад’єктив *тазостегновий* утворений за моделлю “іменник + іменник” (“таз + стегно”). Композиція відбувається з допомогою сполучного -о- та суфікса -ов-.

¹ Розкриваючи словотворчу структуру складних слів, спираємося на практику такого дослідження у праці Н. Клименко [3].

Більшість аналізованих слів-комполітів підкреслюють зовнішні ознаки предметів та ознаки характеристики людини.

Чимала кількість похідних із СЗ “відносність” утворюється від іменників, що позначають назви верхніх кінцівок людини та їх частин: 8 похідних, які мотивовані 8 твірними. Так, від слова *кисть* утворюється похідне *кистьовий*, *кулак* — *кулачний*, *лікоть* — *ліктьовий*, *ніготь* — *нігтьовий*, *п'ясток* — *п'ястковий*, *палець* — *пальцевий* (*пальцьовий*), *рука* — *ручний*.

Від іменників на позначення нижніх кінцівок та їх частин зафіксовано 9 похідних. 2 похідні утворено від твірного *стегно*, а від твірних *гомілка* (*голінка*), *клуб*, *коліно*, *литка*, *нога* — по одному: *стегновий*, *стегенний*; *гомілковий* (*голінковий*), *клубовий*, *колінний*, *литковий* та *ножний*. Від похідного демінутива *п'ятка* утворюється ад'єктив *п'ятковий*.

Від назв верхніх та нижніх кінцівок засвідчено також похідні із СЗ “ознака за наявністю того, що позначає твірна основа”. Більша кількість зафіксована від назв нижніх кінцівок. Від іменників *бедро*, *голінка*, *клуб*, *литка*, *стегно* та *циба* зафіксовано по одному похідному: *бедракий*, *голінастий*, *клубатий*, *литкастий* (*литкатий*), *стегнастий*, *цибатий*. Ад'єктиви *литкастий*, *литкатий* та *цибатий* вживаються в розмовному мовленні. Від твірних *пазур* та *рука*, що називають верхні кінцівки та їх частини, утворюються відповідно похідні *пазуристий* та *рукатий*, друге з яких вживається в розмовному мовленні.

Зафіксована невелика кількість похідних із СЗ “ознака за відсутністю того, що позначає твірна основа” та “подібність за предметною ознакою”. Так, від твірних *палець* та *рука* утворюється 3 похідних із СЗ “ознака за відсутністю того, що позначає твірна основа”. Два похідних утворюється від іменника *палець*, один дериват — від іменника *рука*: *безпальний*, *безпальчий*; *безрукий*. Ад'єктив *безпальчий* вживається в діалектному мовленні, а *безрукий* в переносному значенні позначає невмілу, невправну особу, яка не в змозі щось полагодити, зібрати і т. ін.

Від твірного *палець* продукується також 2 похідні із СЗ “подібність за предметною ознакою”: *пальцеподібний*, *пальчастий*. Отже, усі субстантиви із СЗ “ознака за відсутністю того, що позначає твірна основа” та “подібність за предметною озна-

кою” утворюються від твірних на позначення верхніх кінцівок та їх частин.

Вербальна зона представлена такими словотвірними значеннями: діяти за допомогою того, що названо твірним; позбавити того, на що вказує твірне; втратити те, на що вказує твірне.

Невеликою кількістю похідних характеризується СЗ “діяти за допомогою того, що названо твірним”. Зафіксовано 5 похідних, мотивованих трьома твірними на позначення верхніх кінцівок та їх частин, та 3 похідних, мотивованих 2 твірними, які позначають назви нижніх кінцівок та їх частин. Так, від іменників — назв верхніх кінцівок та їх частин — *кулак* та *рука* утворено по два вербати-ви: *кулачити* (*кулакувати*); *ручкатися*, *рукоблудничати*; від твір-ного іменника *лапа* — один вербатив *лапати*. Похідні *кулачити* та *кулакувати* вживаються в діалектному мовленні, а *ручкатися* та *лапати* — в розмовному

Від твірних *коліно* та *циба*, які позначають назви нижніх кінці-вок та їх частин, утворено 3 похідних: *колінкувати*, *колінчити* та *цибати*. Похідні *колінкувати* та *колінчити* вживаються відповідно в розмовному та діалектному мовленні.

Від твірного іменника на позначення нижніх кінцівок *нога* утво-рено по одному похідному із СЗ “позбавити того, на що вказує твірне” та “втратити те, на що вказує твірне”: *обезножити*, *обез-ножіти*.

Адвербіальна зона є малопродуктивною. Похідні утворюють-ся як від іменників на позначення верхніх кінцівок, так і від імен-ників, що позначають назви нижніх кінцівок. Від іменника на по-значення верхніх кінцівок *рука* утворюється 11 похідних із СЗ “ознака, що стосується предмета, на який вказує твірне слово”: *власноручно* (*саморуч*), *врукопаш* (*врукопашну*, *рукопаш*), *вручну*, *нашвидкуруч*, *одноруч*, *попідруки* (*попідруч*, *попідручки*). Похідні *саморуч*, *рукопаш* та *попідручки* належать до розмовного мовлен-ня, прислівник *попідруч* — до діалектного, а похідне *врукопашну* є рідковживаним.

Іменники, які позначають назви нижніх кінцівок, є менш про-дуктивними. Від твірного *нога* утворюється 3 похідні: *босоніж*, *обніж* та *скулиніг*. Вказані похідні вживаються відповідно в роз-мовному та діалектному мовленні.

Таким чином, більшу продуктивність у всіх зонах виявили іменники — назви верхніх кінцівок та їх частин.

Малопродуктивними у словотворенні є такі іменники: *бедро, кисть, клуб, ліваша, пазур, палюх, стопа*. Від них утворено поодинокі деривати.

Словотворчо інертними є іменники на позначення верхніх кінцівок та їх частин: *перст, правиця, пучка, п'ятірна (п'ятерна), п'ять*. Серед іменників, що позначають назви нижніх кінцівок та їх частин, непродуктивним є твірні *ступня* та *ходулі*. Твірне *кукса*, яке позначає залишок покаліченої або ампутованої руки, ноги чи пальців, також є непродуктивним. Як бачимо, частина твірних лексем дериваційно не зреалізувала свій словотворчий потенціал. Перешкодою до цього є те, що в мовленні існують інші назви цих частин тіла, які вживаються паралельно із вказаними (іменники *долоня* та *п'ятірна (п'ятерна)*; іменники *палець* та *перст* та ін.), а це, в свою чергу, гальмує розвиток похідних від зазначених твірних.

Важливими чинниками, що визначають наявність похідних, вважають “семантику і тісно пов’язану з нею сполучуваність твірного слова” [1:9]. Крім того, одним із факторів реалізації словотворчих потенцій є частотність твірного слова в мовленні. Ймовірність появи похідного на базі твірного більша в того слова, частотність якого вища. Тому, аналізуючи дериваційну спроможність різних класів слів, треба брати до уваги і частотність вживання твірного слова [9] (пор. *рука* — 1587 (46 похідних), *правиця* — 7 (нульова СП); *нога* — 407 (38 похідних), *литка* — 3 (4 деривати)).

“На словотвірні можливості іменників впливають морфологічні, словотвірні, морфонологічні, семантичні характеристики мотивувальних основ, їх приналежність до лексики обмеженого вживання” [2:13].

Низькою словотворчою продуктивністю відзначаються стилістично марковані твірні, хоча деякі з них, зокрема ті, які вживаються в розмовному мовленні чи є діалектами, є продуктивними. Наприклад, іменник *циба* (діал.).

Таким чином, дериваційний потенціал іменників на позначення верхніх та нижніх кінцівок та їх частин характеризується чотиризонною структурою — субстантивною, ад’ективною, вербальною та адвербіальною. Найбільшою кількістю словотвірних зна-

чень та найбільшою кількістю похідних характеризується субстантивна зона, у якій засвідчені деривати семи семантичних позицій. Словотворчо найбільш продуктивними у субстантивній зоні є іменники, які позначають назви верхніх кінцівок та їх частин. Ад'єктивна зона представлена 5 словотвірними значеннями. Продуктивнішими у цій зоні є твірні іменники, які позначають назви нижніх кінцівок та їх частин. Вербальна зона репрезентована трьома словотвірними значеннями, де найбільш продуктивним є СЗ “діяти за допомогою того, що названо твірним словом”. У адвербіальній зоні більшу продуктивність виявляють іменники на позначення назв верхніх кінцівок та їх частин. Дослідження показало, що найпродуктивнішими є іменники *кулак, лікоть, мізинець, палець, рука* — назви верхніх кінцівок та їх частин — та *коліно, нога, п'ята* — назви нижніх кінцівок та їх частин.

1. *Грещук В. В.* Український відприкметниковий словотвір. — Івано-Франківськ, 1995.

2. *Денисик Л. Н.* Словообразующий потенциал вещественных существительных в современном русском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук. — К., 1988.

3. *Клименко Н. Ф.* Словотворча структура і семантика складних слів в сучасній українській мові. — К., 1984.

4. *Нгуен Дык Тон.* Специфика лексико-семантического поля названий частей человеческого тела (на материале русского и вьетнамского языков): Дис. ... канд. филол. наук. — М., 1988.

5. *Сендровиц Е. М.* Название частей человеческого тела в русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — М., 1970.

6. Словник української мови: В 11-ти т.т. — Т. 5. — К., 1974.

7. *Старикова Г. В.* Лексика портретных описаний: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Л., 1985.

8. *Терехова Д. І.* Психолінгвістичні особливості сприйняття семантики соматичної лексики в українській та російській мовах.: Дис. ... канд. філол. наук. — К., 1997.

9. Частотний словник сучасної української прози: У 2 т.т. — К., 1981.

10. *Юсупова Н. Г.* Структура словообразовательных парадигм имен существительных в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — М., 1980.

АКТИВНІСТЬ СЛОВОТВІРНИХ СПОСОБІВ У ТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМІНІВ ІНФОРМАТИКИ

У даній статті виділено 8 тематичних груп дериватів українських термінів інформатики та з'ясовано їх продуктивність. Найпродуктивнішою є тематична група термінів, що стосується оброблення інформації в комп'ютері.

Ключові слова: терміни інформатики, тематична група, деривати.

In the article 8 thematic groups of derivatives of the Ukrainian terms of informatics are selected and their productivity has been found out. The thematic group of terms is the most productive, due to processing of information in a computer.

Key words: terms of informatics, thematic group, derivatives.

Інформатика як наука складається з ряду розділів і напрямків, які, становлячи одну терміносистему, все ж мають свої термінологічні підсистеми, що дозволяє трактувати їх у лінгвістичному аспекті як своєрідні тематичні групи (далі ТГ) українських термінів інформатики (далі УТІ). Спеціальних досліджень термінів інформатики, в тому числі зі словотвору, обмаль [напр. 1], і дослідники часто залишають осторонь питання про розподіл дериватів та словотвірних типів (далі СТ) і способів за такими тематичними групами. А проте такий аналіз дає можливість не тільки структурувати належним чином весь масив дериватів УТІ, а й визначити ступінь участі словотвірних одиниць у номінації тих чи інших тематичних груп.

Отже, метою даної статті є виділення ТГ (тематичні групи як мовне явище вперше виділив і описав Ф. П. Філін [2]) у масиві похідних УТІ, з'ясування розподілу словотворчих способів за ТГ та окреслення участі кожного словотвірного способу в поповненні різних ТГ, що й становитиме їх активність.

Для аналізу нами зібрано 329 дериватів УТІ, утворених різними словотвірними способами, які входять до різних тематичних груп. Проаналізований нами масив дериватів УТІ, дозволяє виділити такі їх основні ТГ:

1. Загальні назви інформатики (не мають чіткої належності до

певної з тематичних груп, широко вживаючись у всіх сферах інформатики).

2. Терміни, що стосуються програмування (розробки алгоритмів та програм).

3. Терміни, що стосуються програмного забезпечення (software).

4. Терміни, що стосуються операційної системи.

5. Терміни, що стосуються оброблення інформації в комп'ютері (обчислювальна техніка).

6. Терміни, що стосуються внутрішньої будови комп'ютера та периферії (hardware).

7. Терміни, що стосуються комп'ютерних мереж та Інтернет.

8. Терміни, що стосуються захисту інформації.

Розглянемо спочатку розподіл словотворчих способів за ТГ. Внаслідок того, що з 244 зафіксованих дериватів, утворених морфологічним способом, частина є багатозначними, а частина має подвійну мотивацію, а отже, входить одночасно до кількох способів або до кількох ТГ, кінцеве сумарне число не буде збігатися з кількісним масивом дериватів. Полісемантичні деривати позначатимемо нижнім індексом.

1. ТГ “Загальні назви інформатики” малопродуктивна і нараховує 19 дериватів, утворених сімома словотворчими способами, 7 з яких утворено шляхом аббревіації, а префіксальний, префіксально-суфіксальний, композитно-складний і безафіксний способи не представлені зовсім: *АРМ*, *АС*, *АСІТО*, *ЕОМ*, *ЄСПД*, *ОК*, *ПЕОМ* (аббревіація), *комп'ютер-блокнот*, *користувач-непрограміст*, *крос-засоби*, *програміст-фанатик* (словоскладання); *людино-машиний*, *нормативно-довідковий* (основоскладання); (композитно-складний — 0); *комп'ютерний*, *комп'ютика*, *мультимедійний* (суфіксальний); (префіксальний — 0); *мікро-ЕОМ*, *міні-ЕОМ* (префіксоїдний); (префіксально-суфіксальний — 0); *архітектура* (лексико-семантичний); (безафіксний — 0), *комп'ютерознавство* (композитно-суфіксоїдний).

2. ТГ “Терміни, що стосуються програмування (розробки алгоритмів та програм)” є досить продуктивною, в ній нараховується 44 деривати, які розподілені рівномірніше між вісьмома словотворчими способами, без явної переваги якого-небудь способу. Не представлені тільки префіксально-суфіксальний, безафіксний і

комполитно-суфіксоїдний способи: *автовіривнювання, автокод* (абревіація); *альфа-вершина, база-зміщення, бета-вершина, об'єкт-нащадок, оператор-функція, об'єкт-предок, символ-заповнювач, точка-точка* (словоскладання); *кодозалежний, машинно-залежний // машинозалежний, машинно-незалежний // машиннезалежний, машинно-орієнтований, об'єктзорієнтований, проблемно-залежний, проблемно-орієнтований, проєкційно-різницевий* (основоскладання); *багатокритеріальний* (комполитно-складний); *автокодовий, асемблювання, асемблювати, напрямний, повторювач, розділювач₂* (суфіксальний); *метаправило, метасимвол, підвираз, підграф, підпоняття, постумова* (префіксальний); *макробібліотека, макровизначення, макроозначення, макропідстановка, макропрограмування, макророзширення, мікропрограмування, мультипрограмування* (префіксоїдний); (префіксально-суфіксальний — 0); *бібліотекар, вітка, дерево, заглушка, мова* (лексико-семантичний); (безафіксний — 0); (комполитно-суфіксоїдний — 0).

3. ТГ “Терміни, що стосуються програмного забезпечення (software)” налічує 23 деривати, утворених переважно лексико-семантичним (6) та абревіацій ним (6) способами. Не представлені комполитно-складний, префіксально-суфіксальний, безафіксний та комполитно-суфіксоїдний способи: *автонумерування, АІП, БД, БнД, ПП, СКБД* (абревіація), *бета-версія* (словоскладання); *програмно-сумісний* (основоскладання); (комполитно-складний — 0); *архіватор, архівація, архівування, розархівування* (суфіксальний); *метадані, розархівування, розархівувати* (префіксальний); *відеогра* (префіксоїдний); (префіксально-суфіксальний — 0); *архів, версія, гортання, замовчування, прокручування, розпаковування, розпакування₁* (лексико-семантичний); (безафіксний — 0); (комполитно-суфіксоїдний — 0).

4. ТГ “Терміни, що стосуються операційної системи” містить 74 деривати і за продуктивністю займає друге місце. Однак за способами творення деривати розподілені нерівномірно: більше половини всіх дериватів (61%) утворено шляхом лексико-семантичного способу. Не представлено лише один словотворчий спосіб — комполитно-суфіксоїдний: *ОС РЧ* (абревіація), *байт-орієнтований, програма-драйвер, програма-консультант, програма-коректор* (словоскладання); *бітзорієнтований, відмовостійкість, повнозв'язний,*

помилкостійкий, програмно-доступний, програмно-керований (основоскладання); номеронабирач (комполитно-складний); буферизація, буферування, буферувати, завантажувач, заставка, згортка, інтерфейсний, розмітник, файловий (суфіксальний); метапрограма, перезапущ_{лм}, перезапущати, підвікно, підкаталог, розуцільнення₁ (префіксальний); псевдодиск (префіксоїдний); міжпрограмиий (префіксально-суфіксальний); буфер, висхідний, відлуння₂, вікно, вкладка, документ, дружній, дружність, експортувати, журнал, завантаження, завантажувальний, завантажувач, зависання, зависати, закрити, замовчування₃, застосування, імпортований / імпортувати, ім'я, каталог, кватирка, конфлікт₄, майстер, налагоджувач, оболонка, пакування, панель, папка, перезавантаження, перезавантажувати, поштмайстер, прапорець, прокручування₅, розпаковувати₆, розпакування₇, розширення, скидання₈, скидати₉, стискати₁₀, стиснення₁₁, стиснутий (стиснений)₁₂, тека, упакований / упакувати, шпалера (лексико-семантичний); перезапущ (безафіксний); (комполитно-суфіксоїдний — 0).

5. Найпродуктивнішою є ТГ “Терміни, що стосуються оброблення інформації в комп’ютері (обчислювальна техніка)” з рівномірним розподілом дериватів за способами словотворення. Невелику перевагу (16 дериватів) має лише суфіксальний спосіб: *автовиклик₁, ДКОІ (абревіація), біт-заповнювач, біт-індикатор, блокорієнтований, введення-виведення, геши-адресування // геши-адресація, геши-пошук, геши-таблиця, геши-функція, зчитування-записування (словоскладання); абетково-цифровий, алфавітно-цифровий, аналогоцифровий, двійково-десятковий, знакогенератор, знакомище, правасоціативний, розряднонарощуваний (основоскладання); багатонадресний, багатонадачний, знакосинтезувальний, наднадресний, наднадачний (комполитно-складний); адресація₁, адресність, адресованість, бітовий, гешування, зупинник, зчитувач, кластеризація, кластерний, компілятор, перепризначування, перевизначення, розділювач₂, суматор, східчастість, шістнадцятковий (суфіксальний); безадресний, відкомпільований, надоперативний, передінкрементний, перевизначати, перепризначати, підкоманда, підпрограма, постпрограма, розузгодження (префіксальний); мікрокоманда, мікротакт, мультисписок, напівбайт, напівслово, напівсуматор, (півбайт), псевдографіка, псевдокод, псевдокоманда, псевдокоментар, співпрогра-*

ма (префіксоїдний); *безформатний, міжзадачний, міжмашинний, міжмодульний, міжсегментний, покроковий* (префіксально-суфіксальний); *відлуння₁, замок₁, запам'ятовування, запит, комірка, конфлікт₂, очищення, переривання, підкачування, прозорість, реєстр₂, скидання₂, скидати₂* (лексико-семантичний); *зупин* (безафіксий); *сигналограма* (комполитно-суфіксоїдний).

6. ТГ “Терміни, що стосуються внутрішньої будови комп'ютера та периферії (hardware)” за продуктивністю займає третє місце (57 дериватів). Для цієї ТГ теж притаманний рівномірний розподіл дериватів за способами словотворення, не представлені лише префіксально-суфіксальний та комполитно-суфіксоїдний способи: *АЛП, АЦП, ВІС, ГМД, ЗЗП, ЗП, ОЗП, ППЗП, факс-плата, ЦАП, ЦП* (абревіація), *альфа-тестування, бета-тестування, кеиш-пам'ять, клавіша-акселератор, кнопка-перемикач, миша-ручка*, (словоскладання); *апаратно-сумісний, твердострумийний* (основоскладання); *багатокристалний, багатопрохідний, багатопроцесорний, графопобудовник, графоповторювач, двопротидний, знакодрукуювальний, однокристалний, самотестовний, світловипромінювальний, трикнопковий* (комполитно-складний); *блокатор, дисплейний, кеишовий, мікропроцесорний, модемний, програматор, процесорний, роздруківка* (суфіксальний); *сигналограма* (суфіксоїдний); *позамашинний, препроцесор* (префіксальний); *відеопам'ять, відеоплата, відеорежим, відеошум, співпроцесор* (префіксоїдний); (префіксально-суфіксальний — 0); *версія₂, головка, замок₂, карта, миша, перепалювання, планшет, порт, реєстр₁, шина, фасад* (лексико-семантичний); *роздрук* (безафіксий); (комполитно-суфіксоїдний — 0).

7. ТГ “Терміни, що стосуються комп'ютерних мереж та Інтернет” має середню продуктивність — 35 дериватів, утворених за всіма словотворчими типами, крім безафіксийного, з переважанням суфіксального (9), абревіаційного (9) та лексико-семантичного (8): *автовиклик₂, автонабирання, автовідповідь, БДС, БЗМ, ДЕЗ, ЛКМ, ЛОМ, телеконференцв'язок* (абревіація); *пакет-модуль* (словоскладання); *широкомовний* (основоскладання); *багатопунктовий, двопунктовий* (комполитно-складний); *адресація₂, відгалужувач, дейтаграмий, маршрутизатор, маршрутизація, пакетування, пакетувати, повторювач₂, серверний* (суфіксальний); *міжмережний, розуцільнення₂* (префіксальний); *моноканал* (префіксоїдний); *між-*

мережний (префіксально-суфіксальний); *закачування, квитанція, магістраль, павутина, стискати₂, стиснення₂, стиснутий (стиснений)₂, топологія, шлюз* (лексико-семантичний); (безафіксний — 0); *зіркоподібний* (комполитно-суфіксодний).

8. Непродуктивною є ТГ “Терміни, що стосуються захисту інформації”, яка нараховує тільки 6 дериватів, утворених трьома словотворчими способами — суфіксацією (3), лексико-семантичним способом (2), основоскладанням (1): (абревіація — 0), (слово-складання — 0); *вірусологія* (основоскладання); (комполитно-складний — 0); *бутовий, резидентний, хакерський* (суфіксальний); (префіксальний — 0); (префіксодний — 0); (префіксально-суфіксальний — 0); *вірус, зломщик* (укр. *зламник*) (лексико-семантичний); (безафіксний — 0); (комполитно-суфіксодний — 0).

Розглянемо тепер роль кожного словотворчого способу в поповненні різних ТГ, тобто визначимо їх активність щодо ТГ.

Попри те, що лексико-семантичний спосіб виявляється найактивніший, його активність зосереджується лише на одній ТГ — “Терміни, що стосуються операційної системи” (45 дериватів).

Таким чином, весь масив дериватів УТІ дозволяє виділити 8 ТГ, з яких найпродуктивнішою є ТГ термінів, що стосуються оброблення інформації в комп’ютері (термінів обчислювальної техніки) — 81 дериват і ТГ термінів, що стосуються операційної системи — 74 деривати. Найактивнішим словотвірним способом є лексико-семантичний (91 дериват), але його активність обмежується в основному термінами, що стосуються операційної системи” (45 дериватів).

1. *Ніколаєва А. О.* Структурно-семантична характеристика термінології програмування, комп’ютерних мереж та захисту інформації: Автореф. дис.... канд. філол. наук. — Харків, 2002.

2. *Филин Ф. П.* О лексико-семантических группах слов // Езиковедски изследования в чест на академик Стефан Младенов. — София, 1957.

Т Г	С п о с о б и				
	Суфіксальний	Абревіація	Словоскладання	Префіксоїдний	Основоскладання
1. Загальні назви	3	7	4	1	2
2. Терміни, що стосуються програмування (розробки алгоритмів та програм)	6	2	8	8	8
3. Терміни, що стосуються програмного забезпечення (software)	4	6	1	1	1
4. Терміни, що стосуються операційної системи	9	1	4	1	6
5. Терміни, що стосуються оброблення інформації в комп'ютері	16	2	9	11	8
6. Терміни, що стосуються внутрішньої будови	8	11	6	5	2

**ЯВИЩЕ СИНОНІМІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ
ТЕРМІНОЛОГІЇ БУДІВНИЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ**

Дослідження закономірностей та особливостей різноманітних лексико-семантичних відношень, зокрема синонімічних, що виникають внаслідок розвитку окремих терміносистем, стали одним із центральних напрямів вітчизняних лінгвістичних студій. Стаття присвячена розгляду явища синонімії в українській будівельній термінології.

Ключові слова: синонімія, термін, будівельна термінологія, запозичення. The studies of conformities and peculiarities of different lexical and semantic relations particularly synonymous that appears as result of separate terminological systems became one of the main directions of linguistic research institutes of Ukraine. The article concerns the studies of the phenomenon synonymy of word-building terminologic of Ukraine.

Key words: synonymy, term, loan-word, building terminology.

У сучасному мовознавстві значна увага приділяється розв'язанню актуальної проблеми — явищу синонімії у термінології, що має важливе значення для розвитку загальної теорії синонімії, а також для лексикографічної розробки однозначних термінологічних одиниць. Дослідженню даної проблеми у вітчизняній лінгвістиці присвячено багато наукових розвідок, зокрема праці Г. О. Винокура, А. А. Уфімцевої, Ю. Д. Апресяна, Л. О. Симоненко, Т. Ю. Ковалевської та ін., проте єдиної загальноприйнятої дефініції явища синонімії не існує. На думку одних вчених, синоніми — це лексичні одиниці, які є близькими за значенням, але не є тотожними [14: 26-38; 6: 33-42], інші вважають синонімами тільки тотожні за значенням слова [1: 38-42; 7: 66-76]. Більшість лінгвістів, визначаючи поняття синонімії, вважають, що необхідною умовою синонімії лексичних одиниць є наявність загального семантичного компонента значення та диференційних сем. Так, у “Словнику лінгвістичних термінів” синонімія визначається як “збіг мовних одиниць у їхньому основному значенні при збереженні різниці між ними в значеннєвих відтінках і стилістичній характеристиці” [3: 407].

Синонімічні відношення характерні для всіх систем мови, зокрема термінології. Як відомо, однією з основних ознак терміна є

прагнення останнього до однозначності. Проте ця властивість терміна носить відносний характер, оскільки в процесі пізнання навколишнього світу виникають нові поняття, які відбиваються в мові, в тому числі і в полісемії слова. Явище омонімії та синонімії термінів у межах однієї терміносистеми є небажаним, однак такі явища у термінології на практиці зустрічаються досить часто. Між термінами і спеціальними поняттями мають бути однозначні відповідники, тобто термін повинен співвідноситися з одним чітко окресленим поняттям певної термінологічної сфери.

Метою даного дослідження є виявлення закономірностей та особливостей синонімічних відношень у сучасній українській термінології будівництва та архітектури, що має велике значення для виявлення законів семантичного розвитку термінології як складової частини лексичної системи мови.

На сьогодні найбільш поширеним підходом до вивчення синонімії є семантичний, при якому семантичну сутність синонімічних відношень складає семантична тотожність або семантична близькість однорідних мовних одиниць, тобто повна або часткова схожість їх змістової сутності. Термінологічні одиниці, змістова сутність яких повністю є тотожною, отримали назву абсолютних синонімів. Частковий збіг змістової сутності відмічається у відносних синонімів.

Різноманітні форми синонімії у сучасному мовознавстві отримали різні назви: варіантність, дублетність, субституція, еквівалентність. У термінологіях різних науково-професійних галузей, зокрема у будівельній, розрізняють терміни-дублети — повністю еквівалентні за значенням слова, що позначають одне поняття (терміни різних регіонів, власне українські та іншомовні, офіційні та розмовні, сучасні та застарілі), і терміни-синоніми — найменування близьких, але неоднакових понять, “умовних еквівалентів”: квазісинонімів (часткових синонімів) і текстуальних синонімів [5: 151].

Розглянемо групу термінів, що позначають назви різноманітних споруд. Узагальнюючими термінами для даної тематичної групи є синоніми: *споруда*, *будівля*, *будова*. Близьче до центру розташований термін “*будівля*”, у компонентній структурі якого інваріантна семантична ознака “те, що збудоване, споруджене” ві-

дображена найбільш повно, крім того даний термін означає архітектурну споруду, будову. Такі синоніми можна вважати абсолютними, оскільки їхня семантична рівнозначність сприймається як семантична ідентичність. Для терміна-синоніма “будова” характерна актуалізація диференційних семантичних ознак: окрім наведеного вище значення, цей термін вказує на процес будування і місце, де відбувається будівництво. Таким чином, засобом розрізнення термінів-синонімів виступають диференційні семи. У відповідності зі значущістю цих сем лексичні одиниці розташовані на різних відстанях від терміна-домінанти.

Фактичний матеріал дає можливість виділити такі терміни-синоніми, що мають місце в будівельній термінології: нижня частина будівлі в українській мові позначається лексемами “*фундамент, основа, підвалина, підпора, підмурок*” [4]; верхнє покриття в приміщенні позначається термінами “*стеля, верх, перекриття, покрівля, дах*” [4] тощо.

Терміни-дієслова також можуть утворювати синонімічні ряди. Наприклад, загальне значення “будувати” об’єднує терміни-синоніми “*будувати, ставити, становити, мурувати, споруджувати*”, кожний з яких має особливий відтінок значення. Лексеми “*будувати — споруджувати*” семантично тотожні, тому вони можуть бути взаємозамінюваними в деяких контекстах без значних змін в денотативному значенні. Синонім “*мурувати*”, окрім того, що означає процес споруджування, вказує на побудову споруди із каменя або цегли.

Досліджуючи українську термінологію будівництва, можна виділити як терміни-синоніми, так і терміни-дублети. Значну кількість синонімічних пар становлять терміни-дублети, що є наслідком паралельного вживання одиниць українського та іншомовного походження. Такі терміни синонімізуються мало, а їх синонімічні ряди малокомпонентні, на відміну від термінів, що утворилися на основі питомої лексики. Наприклад, *абсида* (грец.) — *виступ будівлі; апартamenti* (франц.) — *розкішне приміщення, комфортабельна квартира, багатокімнатний номер; машикулі* (франц.) — *підсябиття; горжа*(франц.) — *вихід з укріплення; курдонер* (франц.) — *парадне подвір’я* [9, 12, 13]. Деякі синонімічні пари утворені термінами іншомовного походження: *альков* (франц.) —

ніша (франц.); *адоб*, *адоба* (ісп.) — *саман* (тюрк.); *апарель* (франц.) — *пандус* (франц.) — *рампа* (франц.); *гофр* (франц.) — *шифер* (нім.)

Синонімічні відношення спостерігаються в термінології будівництва та архітектури на будь-яких етапах розвитку. Це пояснюється тим, що термінологія є складовою частиною мови, її підсистемою і розвивається за такими ж законами, що й словниковий склад мови. Наприклад, у значенні “споруджувати” засвідчуються дієслова книжного походження “*создати, созиждати*”. “У мові староукраїнських пам’яток їх можна кваліфікувати як стилістично диференційовані синоніми до слів *ставити, рубити, твердити, чинити, будувати*” [15: 53]. У сучасній будівельній термінології існують приклади синонімічних пар, що позначають сучасні та застарілі терміни. Наприклад: термін *дебаркадер* (франц.) є застарілим синонімом до терміна *залізнична платформа* [9: 81]; застарілі терміни *глинянка, мазанка, кам’яниця* є синонімами до терміна *хата*.

У будівельній термінології наявні терміни — синтаксичні синоніми, що виникли у результаті зміни морфолого-синтаксичних відношень між компонентами. Відношення “слово — словосполучення” можна проілюструвати такими прикладами: *оранжерея — засклеєне приміщення; вестибюль — переднє приміщення, велике приміщення; галерея — критий перехід; гласис — пологий насіп; імпост — верхня частина колони; акведук — міст-водопровід, байпас — обвідний трубопровід*; відношення “словосполучення — словосполучення”: *валоризація в архітектурі — оздоблення будинків* [9, 11, 12].

Деякі будівельні терміни утворюють синонімічну відповідність “повна форма терміна — коротка форма терміна”. У наукових текстах та спеціальній професійній документації використовуються короткі варіанти терміноодиниць, аббревіатури, а також явище еліпсиса, коли замість повної форми терміна вживається його складова частина, яка співвіднесена з поняттям, що виражає даний термін [6: 56]. Наприклад: синонімічні пари “будівельний трест — будтрест”, “дитячий комбінат — диткомбінат” утворені скороченням терміна засобами словотвору, а аббревіатура БМУ є синонімом до терміна “будівельно-монтажне управління”.

Скорочення складової терміна у результаті вилучення слова з словосполучення або заміни словосполучення словом, яке співвіднесене з одним із елементів терміна, також спостерігається в будівельній термінології. Наприклад: *будівля для зберігання зерна* — *зерносховище*; *азбоцементний шифер* — *азбошифер*.

Досить об'ємною в будівельній термінології є група термінів — синонімів, що утворилися в результаті використання різних словотворчих афіксів: *свердлення* — *свердління*, *водоохолодник* — *водоохолоджувач*, *водоочисник* — *водоочищувач* тощо. [11]. Розв'язуючи питання про словотворчі синоніми, лінгвісти дотримуються різних думок щодо визначення специфіки словотворчої синонімії. І. І. Ковалик “ряди однозначних утворень з однаковою словотворчою основою, з однозначними, але різнозвучними суфіксами” відносив до словотворчих суфіксальних синонімів [8: 21-22], О. С. Ахманова до синонімів відносить лише різнокореневі лексеми, а словотворчі синоніми вважає межею варіювання слова [2: 232]. На нашу думку, синонімічні пари, утворені від одного кореня за допомогою різних афіксів, що мають однакове лексичне і граматичне значення, є словотворчими варіантами, оскільки дозволяють підбирати найбільш виразні мовні засоби для передачі змісту нового поняття.

Таким чином, у сучасній українській термінології будівництва та архітектури існують різні мовні позначення одного поняття. Саме тому у роботі по упорядкуванню термінів і їх значень бажано певною мірою вилучати з даної терміносистеми шляхом обмеження зайвих, необґрунтованих випадків слововживання деякі синоніми або вносити уточнення подібних термінів. У наукових дослідженнях під час опису певного явища особливу увагу треба приділяти вибору в кожному окремому контексті із синонімічного ряду такої одиниці, яка б найповніше, найточніше характеризувала відповідне поняття.

1. Александров П. С. О понятии синонима // Лексическая синонимия: Сб. ст. — М., 1967.
2. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. — М., 1957.
3. Ахманова О. С. Словник лінгвістичних термінів. — М., 1996.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. Бу-сел. В. Т. — К., — 2001.

5. *Войцева О. А.* Місце синонімії в галузі морської справи польської мови // Система і структура східнослов'янських мов. — К., 2002.
6. *Головин Б. Н.* и др. Лингвистические основы учения о терминах. — М., 1987.
7. *Евгеньева А. П.* Основные вопросы лексической синонимии // Очерки по синонимике современного русского языка: Сб. ст. — М., 1986.
8. *Каменская О. А.* Некоторые вопросы синонимии // Филологические науки. — 1970. — №2.
9. *Ковалик І. І.* Питання словотворчої омонімії і синонімії в сфері іменників слов'янських мов // Питання слов'янознавства. — Львів, 1962.
10. Короткий словник-довідник. Архітектура / За заг. ред. А. П. Мардера. — К., 1995.
11. Російсько-українсько-польський словник з гідравлики, сантехніки та механіки рідин і газів / Уклад. Н. П. Лещій, С. С. Шнерх. — Львів, 2002.
12. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень /Л. О. Пустовіт, О. І. Скопченко, І. М. Сютя. — К., 2000.
13. Словник іншомовних слів /Уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. — К., 2000.
14. *Уфимцева А. А.* Некоторые вопросы синонимии //Лексическая синонимия. — М., 1967.
15. *Ченіга І. П.* Будівельна лексика староукраїнської мови (загальні поняття, будівельні матеріали, первинна обробка дерева, знаряддя праці) // Мовознавство. — 1982. —№2.

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ, ЛЕКСИКОЛОГІЯ ТА ОНОМАСТИКА

УДК 811.161.2'373.22

В. В. Лучик

РОЗВИТОК ОБСЦЕННОЇ СЕМАНТИКИ В РОДОВИХ НАЗВАХ ПТАХІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Процес формування й розвиток обценної семантики в родових назвах птахів української мови, що зводяться до праслов'янських основ **rbt-*, **kur-*, має надзвичайно давнє коріння. Про це свідчать встановлені порівняльно-історичним методом аналогічні факти в інших слов'янських та індоєвропейських мовах.

Ключові слова: етимологія, обценна семантика, лексичне значення, евфемізми, назви птахів, порівняльно-історичний аналіз.

The process of forming and development of obscene semantics in the generic names of birds in Ukrainian, that reach proto-Slavonic stems **rbt-*, **kur-*, has very old roots. Such facts in other Slavonic and indo-european languages fixed by comparative-historical method testify to it.

Keywords: etymology, obscene semantics, lexical value, euphemisms, names of birds, comparative-historical analysis.

Суспільний характер мови виявляється, крім усього іншого, в її постійному розвитку, що супроводжується більш чи менш відчутними змінами на всіх її рівнях. Найактивніше такі зміни протікають на лексико-семантичному рівні, внаслідок чого спостерігається постійне поновлення словникового складу мови та істотні зрушення в семантичній структурі слів. Цікавим у цьому процесі є формування обценної (< лат. *obscenus* “непристойний, аморальний і т. ін.”, *obscenum* “статевий орган” [4: 525]) семантики, яка зароджувалася в первісному суспільстві з яскраво вираженим культом сексуальності як нейтральне позначення життєво важливих частин тіла та інтимних стосунків і лише з розвитком цивілізованої культури й християнської моралі почала сприйматися з оцінкою “непристойна”. Ця тема на рівні монографій і словників бурхливо вивчається, наприклад, у польському й російському мово-

знавстві, а в україністиці з'явилися лише окремі, досить “несміливі”, порівняно з європейськими, дослідження такої лексики, проведені переважно в соціологічному й стилістичному аспектах. До них можна віднести ґрунтовну статтю О. О. Тараненка “Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.)”, опубліковану у двох випусках журналу “Мовознавство” [див. 15], “Короткий словник жаргонної лексики української мови” Л. Ставицької [14], матеріали до словника російської субстандартної лексики Є. С. Отіна [12] та ін. Попри свою “делікатність” така проблема є досить пізнавальною й особливо актуальною в мовознавстві з культурно-історичного погляду. В межах пропонованої статті її можливо розглянути лише частково на прикладі окремих лексичних одиниць. Для аналізу обрано назви птахів з основами праслов'янського походження **pъt-* і **kur-* та семантично споріднені лексеми, які розвинули обценну семантику як таку відносно пізно внаслідок їх традиційного використання на позначення чоловічого й жіночого статевих органів.

До одного з найдавніших евфемізмів, який розвинувся спочатку на позначення переважно чоловічого статевого органу, а потім і жіночого, належить праслов'янська назва птахів **pъtьka*, пов'язана з **pъtica* [7, 4: 539], в основі яких посл. **pъta* “птах” [16, 3: 398]. Зі словотвірного погляду ці суфіксальні назви характеризуються синонімічними формантами *-ка* й *-иця*, взаємодія яких в історії української мови закінчилася на користь першого. Як відзначав С. П. Бевзенко, поширення іменників на *-ка* “у сучасних східнослов'янських мовах, зокрема в українській, де вони представлені порівняно найбагатше, відбувалося за рахунок витіснення суфікса *-иця*. Заміна цього суфікса суфіксом *-ка* послідовно відбувалася у старовинних слов'янських назвах птахів...” [1: 122]. Що ж до обценної семантики твірної основи, то вона була характерна переважно для східних діалектів праслов'янської мови, у зв'язку з чим саме на цих теренах найчастіше виявляються відповідні евфемізми, особливо в українських говірках: пор. укр. діал. *потка* “жіночий статевий орган”, *потичка* “тс.”, пол. діал. *potka* (замість закономірного **petka*) “тс”, рос. діал. *потка* “чоловічий член”, блр. діал. *потка* “тс” [7, 4: 539]. Сюди ж належить укр. діал. *поцька* “жі-

ночий статевий орган” — запозичення з польської мови, де *rojka* “тс.”, очевидно, походить від зниклого укр. **потька*, зв’язаного з др. **пътька* “пташка; (перен.) статевий орган (переважно жіночий)” [7, 4: 545]. Напевно, в цьому ж генетичному гнізді, але з іншим ступенем вокалізації, сформувалися назви на позначення чоловічого статевого органу: укр. *пуца* “*membrum virile*” [13, 3: 503], діал. *пуцька*, *пуца* “*penis*”, *пуцюрина*, *пицюрина* “тс.”, пол. діал. *pusiurka*, *pesik*, *pecior* “тс.”, похідні від *pyta* “*penis*”, пол. *puta*, вл. *писа*, нл. *пиша*, болг. *путка* “тс.”, можливо, пов’язані з псл. **putja* “курка” [7, 4: 382].

Небажана з комунікативного погляду невизначеність у закріпленні рефлексів розгляданої основи то за чоловічим, то за жіночим статевим органом має своє пояснення, про що буде сказано нижче. Подібна ситуація в системі діалектів української мови усувалася використанням у різних значеннях форм з різним ступенем вокалізації (пор. *поцька* й *пуца*), а також морфологічними засобами. Зокрема, як лексико-семантична опозиція до згадуваного укр. діал. *потка* сформувався обценізм *потак* для називання чоловічого статевого органу, який є фактичним рефлексом псл. **рътакъ* “птах” [7, 4: 539, 623].

Метафоричний розвиток обцененого значення у родових назв птахів має надзвичайно давнє (можливо, ще індоєвропейське) коріння, про що свідчать аналогічні факти неслов’янських мов. Причиною таких асоціацій стало, очевидно, сприйняття вилуплених з яєць пташенят, подібно до статевих органів (особливо чоловічого), як символу пробудження до життя, його початку (пор. яйце й паску відповідної форми, які символізують життя в різних народів світу). Саме про такий образний зв’язок між статевими органами людини й щойно вилупленими пташенятами свідчить сема “недорослість” у більшості споріднених слів індоєвропейських мов: пор. латиш. *punts* “птиця”, *pauts* “яйце”, лит. *рътėtis* “пташка”, *pautas* “яйце”, *puçti* “*cunnius*”, лат. *putus* “дитя”, *putila* “пташеня”, пелігін. *puçlo* “дитя”, д. -інд. *putras* “дитя, син”, *pftas* “дитя тварини”, сюди ж згадуване *потка* “*membrum virile*” (у хлопчиків) і назва річки *Птич* [16, 3: 398], лат. *pullus* (< *put-s-lo*) “дитя”, “молода тварина” < іє. **put-* “щось мале, таке, чого небагато” [17, 2: 80]. Пор. зв’язане з лат. *pullus* рум. *pula* “член” і, можливо, спорідне-

ний з ними ойконім *Pula* в Хорватії. До цього етимологічного гнізда належать такі відомі в східнослов'янських мовах прізвиська, як *Потка*, *Поткін* [див., напр., 3: 257], а також назва р. *Поть*, *Пота* в бас. Росі, яку І. М. Желєзняк зводить до іє. **put-* “набухати”, встановивши семантичні переходи “набухати” > “те, що набухає, роздуте” (“яйце”) > “те, що виходить з яйця” (“пташеня”) із розширенням значення “дитина” [8: 143-144]. У такому семантичному ряді і вихідне, і кожне наступне значення дуже показово відбиває ознаки й властивості статевих органів (особливо чоловічого), у зв'язку з чим псл. **рътка* та споріднені з ним апелятиви стосувалися як чоловічого, так і жіночого репродуктивних органів, хоч спочатку, напевно, переважав зв'язок з відповідним органом чоловічого тіла.

Цілком можливо, що певний вплив на формування обценної семантики в рефлексах іє. **put-* “щось мале; набухати”, зокрема в псл. **ръта* “птах”, справили контакти давніх індоєвропейських народів з носіями семіто-хамітських мов, про що може свідчити наявність у них подібних (а може, споріднених?) назв, а також спільний з індоєвропейцями культ паски. Пор. д. -євр. *pot* “двірний проїом; vulva”, споріднене з араб. *faut* “простір, щілина” і далі *angas fut* “діра”, *d•egu pۋte* “vulva” або із сомалі *fۋto* “anus”, *oromo fuui* “vulva” [2: 226].

Закріплення тих чи інших назв з праслов'янською основою **рът-* “птах” за чоловічим чи жіночим статевим органом у значній мірі залежало від морфологічних ознак відповідних слів, зокрема від граматичної категорії роду, безпосередньо залежної первісно від статі тієї чи іншої особи. Але така залежність не є обов'язковою, про що свідчать хоча б розглянуті вище укр. діал. *пуца*, *потка* й рос. та блр. *потка*. Велику роль у цьому процесі відіграє основне значення слова і вплив семантики омонімічних назв (якщо такі існують), які можуть так само бути перенесеними на об'єкт з уже існуючою назвою або вступити в контамінацію з нею. Прикладом такого явища може бути розглянутий нами апелятив *потка*. Йдеться про те, що в деяких слов'янських мовах функціонує аналогічний географічний термін, семантика якого без будь-яких обмежень метафорично могла поширитися насамперед на жіночий статевий орган.: пор. болг. *потка* “ямка, яка служить межовим знаком луга”,

“ямка, лунка”, “межовий кіл на лузі” тощо, який разом зі спорідненими слов’янськими дериватами **po-tuka*, **pu-tka*, **po-tek*, **do-tek* “контакт, дотик”, а також українськими апелятивами *тиква* “гарбуз”, діал. *тиква* “посуд для молока” й гідронімами *Тиква*, *Тікич* (*Tykicz*) зводяться до праслов’янського гнізда **tykati* “встромляти, втикати; зачіпати, торкатися і т. ін.”, що розвинулося з іє. **tuk-* “штовхати, тикати”, “встромляти, засовувати” тощо [див. 10: 47-48]. У зв’язку з такою семантикою, напевно, не випадково етимологічно не пояснене в словниках *тиква* (*гарбуз* — це пізніша в українській мові тюркська назва тикви) є базовим компонентом фразеологізму *дати, піднести гарбуза* (пор. болгарський відповідник *дадоха ми тиква в рька*) в значенні “відмовити женихові”. Поштовхом для його символічного використання в зазначеному фразеологізмі могло стати те, що відповідна городина усвідомлюється як пустий усередині плід, з якого вибирають (видовбують, букв. “втикують”) м’якоть з насінням (пор. згадуване діал. *тиква*, що називає посуд для молока, який вироблявся в давнину методом видовбування ємності в кускові відповідно оформленого дерева). А будь-яка порожнина символізує у слов’янських звичаях невдачу, втрату, відмову тощо. Пор. поширене в українців та інших слов’ян вірування, пов’язані з порожніми відрами перед перехожим, поверненням господарям пустого посуду і т. ін., а також близькі за семантикою до українського *дати гарбуза* фразеологізми в інших слов’янських мовах: пол. *даж* (*dostaż*) *kosza*, чес. *dět košem*, *dostat košik*, словц. *dostat’ košom*, серб.-хорв. *dati korpu* та ін. [див. 9: 23-27].

Можливість двоякого пояснення сучасних рефлексів псл. **рътка* з обценною семантикою, особливо назв жіночого статевого органу, зовсім не означає хибності однієї з етимологій. Скоріше за все, тут має місце контамінація значень двох омонімічних форм: псл. **рътка* “пташка” з переносним значенням “статевий орган (первісно насамперед у хлопчиків)”, взаємодіючи з **рътка* “ямка, яка служить межовим знаком луга; лунка”, що за всіма ознаками відповідає назві жіночого статевого органу, як активніша лексема увібрала в себе значення обох основ, у зв’язку з чим розвинулося синкретичне використання зазначеного обценізму. В цілому ж мовна система з метою полегшення комунікативної

функції прагне знайти морфологічні, словотвірні, лексичні, синтаксичні чи фонетичні засоби протиставлення назв різних об'єктів, що виявляється, зокрема, на прикладі розгляданих нижче різнокореневих назв птахів *курка* й *півень*, які також характеризуються наявністю обценної семантики.

Функціонування рефлексів праслов'янських назв птахів **ръта*, **рътакъ*, **ръtica*, **рътъка* в ролі народних анатомічних термінів спричинилося до розвитку аналогічних асоціацій в інших орнітологічних назвах української та інших мов. Це стосується насамперед назв традиційно найважливіших домашніх птахів — курей і, меншою мірою, півнів. Пор., наприклад, укр. *курка* “жіночий статевий орган” [7, 4: 539], розм. *півень* і діал. *когут* “чоловічий статевий орган” (переважно у хлопчиків), болг. *кур*, серб. -хорв. *к?рац* у значенні “*membrum virile* (у хлопчиків)” [16, 3: 344], лайливе пол. *kurwa* “професійна повія”, яке проникло і в українське розмовне мовлення, відоме в пейоративному значенні ще з виразу праслов'янського походження **kurъve matere synъ* “син незаміжньої мами” = “син невідомого батька; позашлюбний безпритульний, який не має роду” (< псл. **kury*: **kurъve* “курка” < **kurъ* “півень” < іє. **kou-r-o-s*, від ономатопеїчного **kou-*, що нагадує голос птаха), сюди ж іє. **kour-ы-s* “незаміжня жінка”; пор. гр. *koura*, *коърз*, *кура*, *курз* “тс.” [18, 1: 860, 856], пол. розм. *kurczk* як евфемізм грубої лайки, а також фр. *cocotte* “розпусниця”, від *cog* “півень” [7, 3: 151-152], запозичене слов'янами як *кокетка* “жінка, що заграє перед чоловіками”. А. Д. Дуліченко подає значно повніший список обценізмів з основою *кур-* у слов'янських мовах, до яких відносить відомі і в українській мові лексеми *кур* та *цур*, вважаючи, що значення статевого чоловічого органу закріпилося в цих історичних варіантах раніше, ніж у “найсильнішого слова” з трьох літер [6: 41-42].

Як видно з численних порівняльно-історичних фактів української та інших мов, традиція образного пов'язування жіночого й чоловічого начал з найближчими людині куркою і півнем, що відбилося на семантиці відповідних назв птахів, які первісно були родовими, має глибокі коріння і яскраво виражений символічний характер у сучасних українській та інших мовах. Про це, зокрема, свідчить і порівняльно-зіставне дослідження семантичних гнізд

“курка” та “півень” у французькій і російській мовах, проведене М. Надель-Червінською [див. 11: 114-125]. Подібні асоціації лексем з “пташиним” чи нині видовим “курачим” значенням іноді виявляються настільки сильними, що можуть спричинитися до приписування відповідної семантики навіть омонімічним основам. Показовим у цьому плані є описаний І. Г. Добродомовим російський фразеологізм *строить куры* “упадати за жінками, волочитися (про мужчин)”, напівкалькований з французької ідіоми *faire la cour*, букв. “робити (будувати) дім” [5: 195-201], семантика якого немає жодного відношення ні до курей, ні до інтимних стосунків між чоловіками й жінками. Натомість цілком природним у зв’язку з відзначеною традицією є образне вживання різних назв птахів (переважно здрібніло-пестливих) на позначення статевих органів (переважно у хлопчиків): *горобчик, півник, голубчик, пташеня, когутчик* тощо.

Отже, порівняльно-історичний аналіз кількох родових назв птахів української мови свідчить про їх широкі етимологічні зв’язки й давню традицію паралельного використання відповідних лексем слов’янами та іншими індоевропейськими народами для позначення статевих органів людини. Таке семантичне явище зумовлене асоціативним зв’язком останніх (особливо чоловічого органу) з яйцем як символом життя й щойно вилупленим з нього пташеням як символом пробудження до життя. Первісно культове усвідомлення сексуальності з розвитком людської культури й моралі поступово замінилося сприйняттям найінтимніших понять і відповідних назв як “забороненого плоду”, публічне вживання якого є одним із гріхів. У зв’язку з цим використання давніх орнітологічних назв типу *курка, півень*, нині діал. *потка* та інших споріднених з ними лексем як евфемізмів для вираження обценної семантики є одним із природних способів розв’язання мовною системою складної комунікативної проблеми в певних ситуаціях.

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови. — Ужгород, 1960.
2. Блажек В. Праслав. **kъръ* “vulva”, тох. **kwip-* “стыд” — специфическая славяно-тохарская изоглосса?// Балто-славянские исследования 1997: Сб. науч. трудов. — М., 1998.
3. Веселовский С. Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. — М., 1974.

4. *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь. — М., 1976.
5. *Добродомов И. Г.* Калабуристый фразеологизм *строить куры*// Восточноукраинский лингвистический сборник: Выпуск шестой. — Донецк, 2000.
6. *Дуличенко А. Д.* Язык и тело// А. Плуцер-Сарно. Большой словарь мата: Том 1. — Спб., 2001.
7. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. — К., 1982-2003. — Т. 1-4.
8. *Железняк І. М.* Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпрянського Правобережжя. — К., 1987.
9. *Коваль У.* Славянская этнафразеология ў дэрывацыйна-дыяхранічным аспекце. — Гомель, 1998.
10. *Лучик В. В.* Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. — Кіровоград, 1996.
11. *Надель-Червиньска М.* Семантические гнезда “курица” и “петух” в сравнительном контексте французской и русской паремиологии// Język rosyjski w konfrontacji z jzykami Europy w aspekcie lingwokulturoznawczym. — Katowice, 2004.
12. *Отин Е. С.* Материалы к словарю субстандартной лексики// Восточноукраинский лингвистический сборник: Выпуск второй. — Донецк, 1996; Выпуск седьмой. — 2001; Материалы к словарю ненормативной лексики// Восточноукраинский лингвистический сборник: Выпуск четвертый. — Донецк, 1998; Выпуск пятый. — 1999.
13. Словарь української мови: В 4-х т. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1958-1959. — Т. 1-4.
14. *Ставицька Л.* Короткий словник жаргонної лексики української мови. — К., 2003.
15. *Тараненко О. О.* Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.)// Мовознавство. — 2002. — № 4-5; 2003. — № 1.
16. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — М., 1986-1987. — Т. 1-4.
17. *Черных П. Я.* Историко-этимологический словарь русского языка: В 2-х т. — М., 1993.
18. *Backowski A.* Etymologiczny siownik jzyka polskiego: W 3-ch t. — Warszawa, 2000. — Т. 1-2.

ДВОЛЕКСЕМНІ АНТРОПОНІМІЙНІ ФОРМУЛИ В КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСАХ

У статті проаналізовано дволексемні антропоніміїні формули в пам'ятках історіографічного жанру. Історіографічні праці вперше з-поміж пам'яток інших жанрів починають використовувати структурний тип “**ініціал(-и) + прізвищева назва**”.

Ключові слова: антропонімна формула, ім'я, прізвище, ім'я по батькові, хронологічно-нумеральний показник, квалітативний виразник.

This article has got a analysis of the double lexeme anthroponymical formula in the monuments of the historiographical genre. The historiographical works first among the monuments of different genres started to use the structure of the type “**initial(s) + nomination connected with last name**”.

Key words: anthroponymical formula, name, patronymic, nomination connected with last name, chronological and numeral index, qualitative denotator.

Відтворення подій визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького зумовило використання Самовидцем, Григорієм Граб'янкою та Самійлом Величком однакового чи подібного антропонімікону. Форма подачі матеріалу, а також структура антропонімічних формул (далі — АФ) є свідченням того, що досліджувані пам'ятки передають розгалужену картину особового найменування в єдності різноманітних засобів ідентифікації. У досліджуваних текстах ще не досить помітні “антропоніміїні” штампи і фіксуються більшою мірою живі найменування, які пізніше, підпорядковуючись вимогам жанру, будуть зведені до “спільного знаменника” — використання дволексемних антропоніміїних конструкцій та переходу до “спрощеного” варіанта — **ініціал(-и) + прізвище (прізвищева назва)**. Тож у статті здійснено спробу проаналізувати особливості функціонування дволексемних АФ у пам'ятках загальнодержавної ваги.

Дволексемні найменування — найбільш звичний спосіб визначення особи у XVI ст. [3: 95]. Р. І. Осташ, досліджуючи антропонімію Реєстру Війська Запорізького, зазначає, що двочленні власне антропоніміїні найменування абсолютно переважають над усіма іншими способами ідентифікації [6: 507]. Серед цієї групи найменувань автори аналізованих пам'яток використали різні АФ.

1. Ім'я + прізвищева назва. Ця антропонімоформула — найбільш ефективний засіб ідентифікації особи [4: 99]. Серед дволексемних іменувань, зафіксованих у козацьких літописах, вона найпоширеніша, напр.: *Даніилу Апостола* (ЛС, 192); *Гаврило Баллацкій* (ЛГ, 44); *Андрій Овинець* (ЛВ, I, 404); *Павло Ващенко* (ЛВ, III, 508). Як зазначають М. Л. Худаш, Л. Т. Масенко, характерною властивістю дволексемних АФ є співвідношення між компонентами: на першому місці — ім'я, на другому — прізвище або прізвисько [8: 117; 2: 22].

За допомогою цієї антропонімної формули ідентифікуються не лише представники східно-, а й західно-, південнослов'янських та інших народностей: поляки *Веспесіянь Коховській* (ЛГ, 15), *Павель Потоцкій* (ЛГ, 41), *Алберта Влошановскаго* (ЛВ, III, 350), *Александрь Яскольдъ* (ЛВ, II, 438) та *Александра Бучинского* (ЛВ, II, 428) (одна і та ж особа); німці *Самоиль Пуфендорій* (ЛВ, II, 170); угорець *Думитрашко Райча* (ЛВ, II, 530); англієць *Вилгелмь Пакгетъ* (ЛВ, III, 510); серб *Войца Сербинъ* (ЛВ, II, 312); волох *Вуйца Волошинъ* (ЛВ, III, 15).

У досліджуваних пам'ятках зафіксована невелика група дволексемних іменувань, за допомогою яких ідентифікуються особи турецької народності. Їх можна розглядати як такі, що репрезентують АФ “ім'я + прізвищева назва”, напр.: *Капланъ-Герей* (ЛС, 117), *Мелинь-Герей* (ЛГ, 19), *Гассанъ Гирей* (ЛВ, II, 144), *Мегметъ Гереємъ* (ЛВ, I, 212), *Салимъ Герей* (ЛВ, III, 157). Наведені вище найменування належать суспільній верхівці Кримського ханства. Перший компонент — ім'я, другий компонент — антропонім *Герей* (чи різні його варіанти) — на позначення представника династії Гіреїв, тобто його можна розглядати як компонент, що співвідноситься з прізвищем.

2. Прізвищева назва + ім'я. Цю АФ можна розглядати як варіант наведеної вище, тільки з інверсійним порядком розташування її членів. Вона не була поширеною ні в діловому жанрі, ні в розмовно-побутовому мовленні, що яскраво підтверджують досліджувані пам'ятки. Кількість уживань дволексемної АФ “прізвищева назва + ім'я” незначна — всього 25 випадків, напр.: *Полуботка Леонтія* (ЛС, 172); *Потоцкому Миколаю* (ЛС, 28); *Хмелницькій Гедеонъ* і *Хмелничченко Юрась* (ЛС, 95, 107); *Хмелниченко Тимошъ*

(ЛГ, 118); *Виговському Івану* (ЛВ, I, 389); *Хмельницькій Богдане* (ЛВ, I, 292); *Ширкевичу Іеремію* (ЛВ, II, 184). Ця АФ не була поширеною в XVII ст., що засвідчує Реєстр [6: 507].

3. Ім'я + ім'я по батькові: *Іоанна Алексієвича* (ЛГ, 246); *Владиславъ Жигмунтовичъ* (ЛВ, I, 34); *Іванъ Степановичъ* (ЛВ, III, 28) та ін. На думку Л. Т. Масенко, ще в період Київської Русі спосіб іменування осіб назвами, утвореними від імені батька за допомогою суфіксів *-ич*, *-ович*, *-евич*, мав виразний становий характер. Ним, як правило, користувалися представники соціальної верхівки суспільства. У XIV–XVIII ст. найменування по батькові на *-ич*, *-ович*, *-евич* було почесним привілеєм. Староукраїнські пам'ятки вживають їх тільки стосовно представників князівських і шляхетських родів, а також міської ремісничої і купецької верхівки [2: 15]. Це твердження не є переконливим, хоча його дотримується більшість дослідників української історичної антропонімії. Так, Р. І. Осташ вказує, що “окремі суфікси виконували виразні функції соціального розрізнення людей. Наприклад, суфікси *-ович* / *-евич*, *-ич* у назвах по батькові служили для звеличення, іменуватися ними можна було представникам соціальних прошарків тільки з дозволу царя” [6: 511]. Так вважає й О. Д. Неділько [5: 136].

4. Ім'я + хронологічно-нумеральний покажчик. На відміну від пам'яток ділової та побутової писемності староукраїнської мови, в яких зазначений структурний тип дволексемних іменувань відсутній, козацькі літописи засвідчують цей вид ідентифікації особи, напр.: *Клименту Осмому* (ЛГ, 24); *Августомъ Другимъ* (ЛВ, III, 512); *Вилгелмомъ Третимъ* (ЛВ, III, 510) та ін. За допомогою цієї АФ в досліджуваних пам'ятках ідентифіковані найвищі державні та церковні особи — царі, королі, хани, папи. Додатковий уточнювальний неантропонімічний компонент — порядкове слово, пройшовши процес онімізації, став замінювати такі компоненти антропонімічної формули, як “**ім'я по батькові**”, “**прізвищева назва**” або обидва ці компоненти, звичайно, стосовно лише тих народностей, у яких для найменування осіб вони використовувалися.

На думку дослідників, поширеною формою вираження порядковості у власних назвах є вживання римських цифр замість співвідносних з ними порядкових прикметників [7: 40]. Засвідчена ця

особливість тільки в літописі С. Величка: *Инокентія XI* (ЛВ, II, 504), *Іоаннъ III* (ЛВ, II, 479).

5. Ім'я + квалітативний виразник. Досліджувані пам'ятки засвідчують функціонування АФ “ім'я + квалітативний виразник” для ідентифікації осіб суспільної верхівки — так могли іменуватися тільки особи королівської сім'ї. Квалітативний виразник — це лексема — додатковий ідентифікаційний компонент антропонімічного найменування, що характеризує особу за вчинками, діями, місцем народження чи проживання. Спочатку цей структурний тип дволексемних іменувань використовувався для ідентифікації лише осіб чоловічої статі, проте з часом, коли переривалася чоловіча спадкова лінія на управління державою і до влади ставала жінка, так почали іменувати й жінок-цариць, напр.: *Августу Римському* (ЛГ, 5), *Александрю Великому* (ЛГ, 5), *Кароль Великій* (ЛГ, 11), *Августъ Саксонъ* (ЛВ, III, 515), *Болеславу Храброму* (ЛВ, III, 455), *Онуфрія Великого* (ЛВ, II, 546).

6. Ім'я + ім'я. Нехарактерність цієї формули для староукраїнської антропонімії засвідчують і козацькі літописи. У досліджуваних текстах за допомогою АФ “ім'я + ім'я” ідентифікуються представники польської, шведської, німецької, турецької народностей, напр.: *Іоанъ Ернестъ* (ЛВ, III, 146), *Іоанъ Филипъ* (ЛВ, III, 148), *Фридерикъ Августъ* (ЛВ, III, 376), *Янь Олбрехтъ* (ЛВ, II, 186), *Дервншъ Ахмета* (ЛВ, III, 447), *Мехметъ Еффенди* (ЛВ, III, 511), *Янь Казимиръ* (*Іоаннъ Казімеръ*) (ЛГ, 47), *Янь Казімеръ* (ЛС, 54).

7. Ініціал(-и) + прізвищева назва. Козацькі літописи вперше з-поміж пам'яток інших жанрів починають використовувати структурний тип ідентифікації особи “ініціал(-и) + прізвищева назва”. Засвідчений у досліджуваних творах він усього один раз, напр.: *Г. Озарковскій* (ЛВ, III, 253), що дозволяє кваліфікувати його як антропонімічно-ідентифікаційний неологізм.

Отже, серед дволексемних іменувань панівною є антропонімічна формула “ім'я + прізвищева назва”, далі йдуть “ім'я + ім'я по батькові”, “ім'я + хронологічно-нумеральний показник”, “ім'я + ім'я”. Інші дволексемні АФ перебувають на периферії антропонімічної системи.

Умовні скорочення

- ЛВ — Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ, составилъ Самоиль Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска запорожскаго, 1720. — К., 1848. — Т. 1–3.
- ЛГ — Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавой небывалой брани Богдана Хмельницкаго, ... трудомъ Григорія Грабянки, собранная и самобитныхъ старожиловъ свѣдѣтельствѣ утвержденная. Року 1710. — К., 1854. — С. 1–257.
- ЛС — Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, “Краткаго Описанія Малороссіи” и “Собранія Историческаго”. — К., 1878. — С. 1–207.

1. *Гриценко Т. Б.* Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі другої половини ХХ століття (на матеріалі романів про Б. Хмельницького): Дис. ... канд. філол. наук. — К., 1998.

2. *Масенко Л. Т.* Українські імена і прізвища. — К., 1990.

3. *Медвідь С. М.* Старополіські антропоформули на східнослов'янському фоні (діахронічний аспект) // Ономастика Полісся. — К., 1999.

4. *Медвідь-Пахомова С. М.* Антропонімна формула особове ім'я — прізвище в слов'янських мовах // Українська пропріальна лексика: Матеріали наукового семінару 13–14 вересня 2000 р.. — К., 2000.

5. *Неділько О. Д.* З історії формування прізвищ з суфіксом **-ич**, **-ович**, **-евич** (на матеріалі документів Північного Лівобережжя України XVII–XVIII ст.) // Питання словотвору східнослов'янських мов: Матеріали міжвузівської республіканської конференції. — К., 1969.

6. *Остаї І. Р.* Ідентифікація особи в Реєстрі // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995.

7. *Петрова Є. І.* Порядкові слова як компонент власних назв // Ономастика і апелятиви: Збірник наукових праць. — Дніпропетровськ, 1998.

8. *Худащ М. Л.* З історії української антропонімії. — К., 1977.

9. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1.

ПОПУЛЯРНІ ГУЦУЛЬСЬКІ ЧОЛОВІЧІ ІМЕНА

У статті досліджуються частотні чоловічі імена, які функціонували в антропонімії м. Косова Івано-Франківської обл. з 1880 по 1950 р. Матеріал, зібраний шляхом суцільної вибірки, дозволив об'єктивно простежити якісний та кількісний склад цієї групи антропонімів.

Ключові слова: антропонім, функціонування, частотність.

The article is dedicated to the research of the frequently used male names which had functioned in the anthroponymical system of the town of Kosiv in the Ivano-Frankivsk region from 1880 till 1950. The material collected by means of continuous sample has permitted to follow objectively the qualitative and quantitative composition of this group of anthroponyms.

Key words: anthroponym, functioning, frequency.

Антропонімічна система, що побутує в українського народу, формувалася протягом багатьох століть, вона пройшла тривалий процес розвитку й адаптації. Власні особові імена — це один з ономастичних розрядів, який найактивніше видозмінюється, зазнає впливів лінгвальних та екстралінгвальних факторів.

Конкретний інтерес становить сучасний український іменник, який на сьогодні ще недостатньо вивчений. У вітчизняному мовознавстві відсутні монографічні розробки, присвячені вивченню динаміки особових імен. Дослідження цього класу онімів має уже певні здобутки, однак вони стосуються лише окремих регіонів — Закарпаття (П. П. Чучка), Буковини (Л. В. Кракалія), Лемківщини (С. Є. Панцьо), Побужжя (Т. Д. Космакова), Одещини (О. Ю. Касім, О. Ю. Карпенко, Л. П. Зайчикова, С. Л. Брайченко), Херсонщини (Р. Д. Петрова), Ізмаїльщини (Д. О. Жмурко), Українського Придунав'я (О. Ю. Медведєва), Луцька (І. Д. Скорук), Донецька (Т. В. Кравченко). Поза увагою лінгвістів залишаються поки що не вивчені антропонімії багатьох регіонів України, в тому числі й Косівщини (і, власне, всієї Гуцульщини).

У пропонованій розвідці ми спробуємо частково заповнити цю лауну. Мета нашого дослідження — проаналізувати склад і динаміку частотних чоловічих антропонімів м. Косова з 1880 по 1950 роки. До завдань статті входить: 1) виявити усі чоловічі імена, які

потрапляли до складу частотних протягом усього досліджуваного періоду; 2) простежити якісні зміни частотних онімів на кожному хронологічному зрізі; 3) встановити питому вагу частотних антропонімів впродовж усіх періодів.

Центральну частину іменника доповнюють частотні антропоніми нижче першої десятки. Статистичні дані ономастичних досліджень засвідчують, що на їх долю припадає близько 25 % іменного репертуару [2:148;3:28]. На думку вчених, саме ця група регулює відношення між центральною та периферійною частинами іменника. Перед тим як увійти до першого десятка, імена, як правило, вживались у групі частотних; імена, що вийшли з першого десятка, з ужитку одразу не виходять, залишаючись певний час частотними [3:28].

Аналіз якісного складу імен після активної десятки показав, що доля їх різна. Залежно від шляхів надходження того чи іншого оніма до зазначеного угруповання можна виділити чотири групи:

1) імена, які побували у складі першої десятки: Богдан, Володимир, Дмитро, Петро, Степан, Теодор, Ярослав. Як бачимо, таких онімів найбільше — 7.

2) імена, які піднялися з рідковживаних до частотних, але до десятки не дійшли: Григорій, Онуфрій. Зазначених антропонімів значно менше від попередньої групи.

3) імена, які піднялися з одиничних до частотних: Мирослав, Олександр, Тарас. До даної групи увійшло лише три одиниці. Такий спосіб поповнення кола частотних онімів є досить рідкісним.

4) імена, які розпочали своє входження до антропонімікону зі статусом частотних: Анатолій, Андрій, Антон(ій), Ігор, Павло. Цих лексем 5.

Зауважимо, що немає жодного імені, яке б залишалося серед частотних на усіх семи хронологічних зрізах, як це траплялося, наприклад, серед імен першої десятки.

Кількість лексем у групі на різних часових зрізах не була сталою, вона включала від одного до семи імен. Тут спостерігається така тенденція: чим менше онімів вживалося в даному десятилітті, тим менше попадало їх до групи частотних. Чим більше лексем

входило до десятиліття, тим більше шансів у них було потрапити до цієї групи. Наприклад, упродовж 1891-1900 рр. чоловічий іменник обслуговувало 33 антропоніми і відповідно до частотної групи входило одне ім'я, у 1911-1920 рр. — 28 імен і також тільки одне знаходимо у складі частотних. У наступні десятиліття — від двох до семи лексем.

Істотне збільшення іменного репертуару розпочалося лише у середині ХХ ст. На кожному наступному хронологічному зрізі іменник формується в першу чергу за рахунок онімів попереднього зрізу і за рахунок тих, які вибули з іменника раніше, а потім уже за рахунок нових.

Розглянемо якісний склад та особливості розвитку даного розряду імен за періодами. У 1880-1890 рр. набір частотних онімів був представлений чотирма лексемами: Володимир, Андрій, Павло, Антоній. Вони посіли 11-14 місця, у процентному відношенні їх відрізняли лише десяті частини.

Щодо імені Володимир, то це єдине десятиліття, коли зазначений антропонім перебував у частотній групі. Наступні роки він безперервно крокує у першій десятці, залишаючись там і сьогодні.

Онім Андрій користувався трохи меншою популярністю, ніж Володимир, але більшою, ніж Павло. Вперше ці лексеми фіксуються в іменнику у 1880-1890 рр. на рівних правах, маючи по шість ужитків (1,52%), однак надалі їх шляхи розходяться.

Присутність антропоніма Павла в описуваній групі не була дуже стабільною. В наступному десятилітті він змістився до розряду рідкісних, на початку ХХ ст. опинився серед одиничних. У 1911-1920 рр. ім'я повертає собі статус частотного, однак уже через десятиліття швидко і надовго втрачає популярність, далі сорокарічна перерва. Нове джиття цього антропоніма розпочалося у II половині ХХ ст. Повернення його до репертуару міста пов'язуємо з сімейними традиціями найменування новонародженого за батьком, дідусем чи іншим близьким родичем.

Припускаємо, що імена Андрій, Павло були популярні у місті в ХІХ ст., а може й у ХVІІІ ст., коли йшов процес формування прізвищ. Доказом цього можуть служити поширені на Косівщині прізвища: Андрійчук, Андрійшин, Андрейко; Павличко (і гордість цього краю поет Д. Павличко, уродженець села Стопчатів Косів-

ського району), Павлишин, а також численні розмовно-побутові варіанти цих антропонімів: Андрійко, Андрієчко, Андрійчик, Андрієць, Андрусь, Андрусик, Андрюсик, Андрусина, Андрусенько, Андрусечко, Андріяш, Андріяшик, Андрушко, Андрійцьо, Андрейцьо; Павлик, Павлусь, Павлусько, Павлусик, Павлусичок, Павлусенько, Павлунь, Павлуньо, Павлуня, Павлонько, Павлення, Павленятко, Павлуша, Павлушка, Пава, Павлій, Паша.

Онім Антон(ій), як і три попередні, розпочав своє життя в іменнику в частотній групі, однак динаміка його розвитку дещо інша. Перші три десятиліття (1880-1910 рр.) Антон(ій) утримався в описуваній групі, впродовж наступних двадцяти років дещо знизив свою популярність, відійшовши до групи рідкісних, у 1931-1940 рр. востаннє повернувся до початкового статусу — частотних онімів. Надалі починається затухання цього прекрасного імені — спочатку група одиничних антропонімів, а потім і повний вихід з іменника. Серед широковживаних онімів нижче десятка зафіксувала дану лексему у м. Луцьку дослідниця І. Д. Скорук [10:6]. На території Українського Придунав'я (у м. Кілії і Кілійському районі, у м. Болграді і Болградському районі), за даними О. Ю. Медведєвої, онім Антоній використовувався впродовж 80 років [7:45,55,78]. У Косові, як і в зазначених вище регіонах, цей антропонім фігурував раніше у старій церковній формі. Вперше коротка народна форма Антон, що вже встигла стати офіційною, зареєстрована у наших матеріалах у 1945 році. У дореволюційний період (к. XIX ст. — 1910 р.), і також у групі частотних імен, серед українських особових імен Одещини форму Антон зафіксувала дослідниця О. Ю. Касім [4:53]. У Тернополі, як стверджує Н. О. Свистун, упродовж XX ст. немає жодної фіксації варіанта Антоній: панує форма Антон [9:99]. Український словник власних імен людей подає ще один офіційний різновид — Антін [11:39], однак для досліджуваного регіону він не характерний.

У другому, четвертому, п'ятому періодах до репертуару частотних імен увіходило по одній лексемі: Антоній (1891-1900 рр.) — 6 ужитків (1,49 %), Павло (1911-1920 рр.) — 5 ужитків (2,21 %), Степан (1921-1930 рр.) — 6 носіїв (2,06 %). Лише на один онім більше у даній групі побувало на початку минулого століття (1901-1910 рр.) — Антоній і Онуфрій — по 6 ужитків, на які припало по

1,65 %. Останній антропонім не користувався попитом у міського населення, він увійшов в іменник як рідкісний. Перебування у частотній групі було одноразовим, після цього десятирічна перерва, у 20-х і 40-х роках воно ще раз повернеться у групу рідкісних та одиничних. З середини ХХ ст. антропонім Онуфрій назавжди виходить з ужитку. У сільських найменувань він користувався більшою популярністю, навіть потрапляв до першої десятки.

Розширення групи частотних імен розпочалося у 30-х роках разом із збільшенням іменного репертуару. У 1931-1940 рр. дану групу репрезентують уже сім онімів: Петро, Ярослав, Мирослав, Степан, Теодор, Антоній, Тарас. Як бачимо, сюди входять як лексеми, що вже давно функціонують в антропоніміці міста і починають втрачати свою популярність, так і ті, що тільки розпочали в ньому життя.

Ім'я Петро починає втрачати свої позиції у першій десятці і відходить до частотних, перебуваючи у цій групі і зараз. До першої десятки воно поверталось ще один раз на сьомому хронологічному зрізі (1941-1950 рр.). Антоній востаннє використовує свій активний потенціал, далі коло його прихильників різко зменшується. З групи частотних у наступному десятилітті воно відразу перестрибне до одиничних, далі вийде з ужитку. Теодор на цьому зрізі востаннє фігурує в іменнику в старій церковнослов'янській формі. Йому на зміну прийде новий варіант імені — Федір, але його перебування буде короткочасним.

Три інші лексеми, що з'явилися тут набагато пізніше, здобувають собі кращі місця. Ярослав і Тарас тяжіють до першої десятки імен, а слов'янський онім Мирослав, що увійшов до іменного репертуару у 1922 році як одиничний, більше тяжіє до частотних, утримуючи таку позицію чотири десятиліття. Антропонім Степан не зазнав ніяких пертурбацій, він тільки підтвердив свій статус.

Частотні імена 1941-1950 рр. виявилися абсолютно новими, жодне з них не репрезентувало описувану групу раніше. Це такі лексеми: Анатолій, Дмитро, Ігор, Богдан, Григорій, Олександр.

Саме в даний період онім Анатолій вперше потрапляє в іменник і відразу посідає 11 місце. Це ім'я отримало 9 хлопчиків, що становить 3,02 %. Однак таке стрімке входження не дало в майбутньому шаленого успіху. В інших регіонах України онім Анатолій

користувався більшим попитом. У м. Мелітополі ще в двадцятих-сорокових роках минулого століття він становив семантичне ядро чоловічого антропонімікону [1:26]. В м. Кілії впродовж 1941-1950 рр. і надалі перша десятка приймала лексему Анатолій [6:6], у 1950 році ім'я займало 8 позицію у складі частотного десятка м. Тернополя [8:69]. На Одещині у цей же період антропонім займав 2 місце у першій десятці [4:37]. Зазначений онім функціонував також у групі найбільш уживаних імен м. Донецька [5:7] і м. Луцька [10:5].

Одночасно з Анатолієм в іменник міста увійшов антропонім Ігор, що мав лише на два вжитки менше, проте надалі його доля склалася набагато краще. Впродовж наступних двадцяти років він піднявся до першої десятки імен, а подальші тридцять років міцно утримує частотні позиції, займавши 11, 13 місця. Не виключно, що в майбутньому воно ще зможе повернутись до панівної десятки імен. Онім Богдан, потрапивши в іменник на одне десятиліття раніше, в описуваний період з першої десятки відходить на 14 місце, у групі частотних він перебуватиме й надалі.

Антропонім Олександр фігурує в іменнику вперше у 1886 році. Дуже довго він торував собі дорогу до популярності: чотири десятиліття залишався у групі одиничних, одне — серед рідкісних, і лише на даному хронологічному зрізі зумів піднятися до частотних, а далі виборів місце у десятці.

Наступні два оніми — Дмитро і Григорій — зменшують свою частотність. Міцніше тут тримається ім'я Дмитро. Попередні шістьдесят років (1880-1940 рр.) воно перебувало у першій десятці, п'ятдесят років, починаючи з сьомого хронологічного зрізу, утримується в частотних межах. Збереженню цього оніма, як засвідчують результати опитування, сприяють як сімейні традиції, так і релігійний фактор. Більшість хлопчиків, які народжуються у жовтні — листопаді, отримують ім'я Дмитро. А от лексему Григорій можна уже віднести до антропонімічних архаїзмів. Це ім'я не завоювало такої популярності, як щойно описане, воно більше тяжіло до рідкісних та одиничних, ніж до частотних.

Угруповання частотних після десятки лексем займає великий пласт антропонімікону міста. У різні часи рівень їх ваги змінювався. Менше функціональне навантаження частотні імена відігра-

вали у кінці XIX — на початку XX ст. і значно більше з 30-х років минулого століття. В репертуарах I, II, III, IV, V, VI, VII хронологічних зрізів вона становила 6,07 %, 1,49 %, 3,30 %, 2,21 %, 2,06 %, 16,77 %, 13,73 %. Помітна також тенденція, що зменшення ступеня концентрації імен першої десятки тягло за собою збільшення питомої ваги частотних онімів.

1. *Алексєенко Г.* Динаміка власних імен мелітопольців//Урок української. — 2004. — №10.

2. *Бондалетов В. Д.* Русская ономастика. — М., 1983.

3. *Касим Е. Ю.* Именник украинского населения Одесщины со второй половины XIX по 80-е гг. XX в.: Дис. ... канд. филол. наук. — Одесса, 1986.

4. *Касім О. Ю.* Про динаміку українських особових імен Одещини// Мовознавство. — 1990. — № 3.

5. *Кравченко Г. В.* Динаміка українського іменника м. Донецька з 1890 по 1990-і роки: Автореф. дис... канд. філол. наук. — Донецьк, 2000.

6. *Медведева О. Ю.* Динаміка особових імен мешканців Українського Придунав'я (на матеріалі Кілійського та Болградського районів Одеської області): Автореф. дис... канд. філол. наук. — Одеса, 2001.

7. *Медведева О. Ю.* Динаміка особових імен мешканців Українського Придунав'я (на матеріалі Кілійського та Болградського районів Одеської області): Дис... канд. філол. наук. — Одеса, 2001.

8. *Свистун Н. О.* Динаміка особових імен м. Тернополя// Наукові записки. — Серія: Філологічні науки (мовознавство). — Кіровоград, 2001. — Вип. 37.

9. *Свистун Н. О.* До питання про варіанти імен (на матеріалі метричних книг та журналу видачі свідоцтв про народження Тернопільського міського ЗАГСУ // Наукові записки. Серія: Мовознавство. — Тернопіль, 2003. — Вип. I.

10. *Скорук І. Д.* Динаміка антропонімікону м. Луцька в XX ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук. — К., 1999.

11. *Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П.* Власні імена людей: Словник-довідник. — К., 1996.

СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ СЛОВНИКІВ (із досвіду лексикографа)

Лексикографічні праці мають свою досить чітку і визначену систему, але в елементах кожної системи існують свої специфічні прикмети, певні видозміни, які і створюють різноманітність словників. У статті розглянуто складові елементи словників: реєстр словника, реєстрове слово, словникова стаття, ілюстративний матеріал, ремарки.

Ключові слова: лексикографія, словники, реєстр словника, словникова стаття.

Lexicographic works have rather clear and explicated system, but in the elements of every system, there are the specific features, certain modifications that create the variety of dictionaries. In the article, some components of dictionaries have been considered, such as register of dictionary, vocable (headword), vocabulary entry, illustrative material, comments.

Key words: lexicography, dictionaries, vocabulary entry.

Українська лексикографія, якій виповнилося понад 400 років, має вагомі здобутки і в прикладних виявах [49 і ін.], і у висвітленні історії [13, 15, 30, 32], і в теоретичному дослідженні [12, 34, 36, 37]. Вона є яскравим засобом культури народу [39, 40]. Наявна і досить вичерпна бібліографія лексикографічних видань, починаючи з XI ст. [24, 26]. Однак ще немало сторін цієї ділянки знань, особливо теоретичного плану, що не висвітлені до кінця. У процесі теоретичного осмислення проблем лексикографії чи не найвагомішу роль відіграє проблема осмислення складових елементів словника. Першим у поле зору потрапляє сам його реєстр.

Реєстр словника — це набір заголовних слів або інших мовних елементів, які, залежно від завдань праці, стають предметом тлумачення, перекладу, дослідження, опрацювання у даному словнику. Перед тим, ніж приступити до укладання словника, необхідно з'ясувати принципи окреслення і визначення реєстру. Обсяг реєстру повністю визначається розміром поставлених завдань. Якщо це словник середнього типу, то він здебільшого використовує в своєму реєстрі приблизно 60 — 80 тисяч слів. Найповнішим словником вважається тезаурус. Укладання такого типу є майже нездійсненне, бо мова постійно розвивається. Правда, словником-

тезаурусом може бути опрацювання якогось обмеженого, але конкретно визначеного матеріалу. Прикладом такого звуженого тезауруса може бути “Словник ділових документів української мови XIV-XVI ст.”, виданий за загальною редакцією професора Л. Гумецької у 1977-78 р.

Визначивши повноту та об’єм реєстру, переходимо до осмислення словникових статей. Залежно від типу словника окреслюється заголовна частина словникової статті, яка має вирішальне значення для упорядкування і відшукування даних, поданих у лексикографічній праці. Це застереження належить зробити, бо заголовними елементами словникової статті можуть бути морфеми [23, 44], частини складних слів, скорочення, абрєвіатури, фразеологізми, прості однослівні терміни, складні терміни-словосполучення, ономастичний матеріал [14, 59]. Незважаючи на те, чи словник є лексичним, чи словником іншого типу, заголовний елемент словникової статті найчастіше так і називається реєстровим словом.

Реєстрове слово є заголовком, першочерговим елементом кожної словникової статті, бо саме воно дає змогу змоделювати словник, визначити його композицію, створити чітку структуру опрацювання. Найчастіше для упорядкування реєстрових слів використовують алфавіт. Тут слід відзначити, що спеціального обговорення потребують так звані ідеографічні або тематичні словники [6], які залежно від їх специфіки обирають собі іншу структуру.

На кожному реєстровому слові, його додаткових формах ставляться наголоси. У деяких словниках його ставлять і на словах-ремарках [51].

Принцип, обраний для визначення об’єму реєстру та завдань словника, зумовлює структуру словникової статті. **Словникова стаття** [41] являє собою найголовніший елемент лексикографічної праці, є найважливішою його складовою частиною. На перший погляд, вона ніби самостійна, незалежна. Подібно до чарунки в стільниках вулика, вона якби відокремлена від інших чарунок. Однак ця відокремленість є дуже ілюзорною. Словникові статті з його додатками та принципами побудови становлять продуману цілість і осмислену понятійну єдність. Їх об’єднують єдині принципи побудови словника. Залежно від того, наскільки чіткіше побудована словникова стаття, настільки підвищується його якість.

Словникові статті, залежно від типу словників, мають свою специфіку і структуру. Схема розбудови словникових статей, як правило, однотипна. Але навіть у словниках одного типу структура може видозмінюватися відповідно до категорії слова — іменника, прикметника, дієслова, прислівника, словосполучення, як це буває, наприклад, в історичних словниках [60].

Словникова стаття може вичерпуватися одним словом. Це має місце переважно в словниках орфографічного типу [53], словниках наголосів, словниках української вимови та наголосу, морфемних [44] й окремих словотворчих публікаціях, деяких діалектних словниках [3,16], словниках частотності. Найпростіші словникові статті є в “Інверсійному словнику української мови”, який створений під орудою професора С. Бевзенка [19], бо вони передаються одним словом і єдиними позначками, в них є наголос та інколи цифри для вказівки на наявність омонімів. Проте це рідкісні випадки, бо навіть словники індексів і ті можуть містити додаткову інформацію.

Інший вигляд словникова стаття має тоді, коли вона складається із двох чи кількох слів. Ними переважно і найчастіше бувають перекладні словники різних типів [1, 2, 17, 20, 25, 28, 31], коли поряд із словом однієї мови, його граматичними чи стилістичними ремарками наводяться адекватні або аналогічні слова іншої [31, 54, 55, 58] або кількох інших чужих мов [18].

Особливо цікавими та різноманітними є ті словникові статті, які подають широкі наукові дослідження або семантичне розгачування слів, коли словник лише тлумачний [49], або їх походження, якщо словник етимологічний. Розлогі словникові статті бувають в енциклопедіях, словниках довідкового типу. Словникові статті в таких виданнях так само наближені до тлумачних з коротким тлумаченням слів [9, 33, 52]. Близьким за будовою до тлумачних є статті у словниках чужомовних слів [7, 46, 47]. Серед тлумачних особливого типу є лексикографічні видання про міфологічні терміни, імена богів [10, 29, 35]. Буває так, що словникові статті навіть поділяються на окремі розділи. Відповідно до опрацювання, структура словникових статей може змінюватися, що зумовлюється приналежністю реєстрового слова до різних частин мови, суттю викладу матеріалу, різноманітністю граматичних чи

стилістичних ремарок, ілюстративним матеріалом, синонімами, вживаними у тлумачній частині і подібним. Своєрідний тип словникових статей є в синонімічних словниках, у яких перечислюються члени синонімічних рядів [4, 8, 11, 22] (до них наближений і словник епітетів [45]), або коли ця стаття супроводжується розлогими тлумаченнями та ілюстративним матеріалом [49]. Дуже оригінальними є словникові статті у словниках антонімів [43], а також у фразеологічних словниках [21]. Трапляються і словники зі змішаними словниковими статтями — перекладними і тлумачними [56], серед яких виділяється спеціальний тлумачний словник ідіом для бізнесменів [27]. Слід звернути увагу і на специфічні словники, які називаються розмовниками [54, 57].

Широко у словниках може використовуватися **гніздовий спосіб** розбудови словникової статті. Його перевага полягає в тому, що він значно скорочує об'єм лексикографічного видання, робить його компактнішим, допомагає користувачеві більше зосередитися на найпотрібнішому вислові під час пошуку потрібної інформації. Словникове гніздо у загальномовному словнику застосовується для того, щоб зібрати до купи всі однокореневі слова і тим самим компактніше подати зближені похідні від реєстрового слова. Цей метод подачі слів часто може використовуватися в двомовних перекладних словниках, коли поряд з дієсловом, яке є реєстровим, його формами, наводяться дієслова різних видів, похідний іменник чи іменники дії і стану з суфіксами **-иння, -ання, -ення, -ття**, дієприкметники, дієслова з часткою **-ся** та інші похідні. З основами або коренями іменників пов'язуються збірні іменники із суфіксами **-ина, -илля, -еча**, іменники із значенням згрубілості, здрібнілості чи ласкавості, прикметники, що вказують на різного типу відношення до предмета, дії, прикмети або якості. З іменниками чоловічого роду поєднуються іменники жіночого роду, споріднені за професією, родом занять (з ними не слід поєднувати назв самок і недоростків). У гнізді прикметникового реєстрового слова можуть бути наявними іменники абстрактного плану з суфіксами **-ство, -ость, -ощі, -ота, -изна**. Якщо це перекладний двомовний словник, то до цих форм слова тут же, у цій же словниковій статті, подаються їх перекладні відповідники.

Особливо поширений гніздовий спосіб оформлення словнико-

вих статей у спеціальних термінологічних та енциклопедичних лексикографічних працях, у яких навколо певного основного реєстрового слова групуються всі споріднені з ним складні терміни. У межах цього гнізда складні терміни, як правило, наводяться за абеткою. Ця система викладу значень дуже зручна в термінологічних словниках. Іноді в одному такому словниковому гнізді може бути розміщено до ста складних термінів.

Важливим елементом словникової статті є **значення слова**. Ця частина словникової статті враховується навіть тоді, коли словник не є тлумачним. Саме тому кожен, хто займається лексикографією, повинен бути перш за все лексикологом, бо лексикологія та лексикографія є невід'ємними спорідненими дисциплінами.

Систему значень найсуттєвіше викладають тлумачні словники. Широко використовується знання значення слова і в перекладних словниках. У кожному випадку важливу роль у врахуванні значення відіграє ієрархія розміщення значень [38], коли береться до уваги чи то історія виникнення того чи іншого значення, чи частота його використання в певному літературному жанрі, чи етимологія. У перекладних словниках значення подаються чужомовними еквівалентами. У процесі визначення значення слова враховуються і фразеологічні звороти, осмислюється місце їх розташування під відповідним значенням.

З виділенням значення у словниковій статті безпосередньо пов'язується в окремих словниках **ілюстративний матеріал** або **екземпліфікація**. Цей елемент словникової статті відіграє важливу роль в окресленні семантики слова. Буває, що автори словника не завжди використовують екземпліфікацію в словнику, але для творення вона часто має непересічне значення і є вкрай необхідна.

Невід'ємними в словникових статтях є **ремарки**. Вони є своєрідним дороговказом у словнику і допомагають тлумачити та сприймати словникові статті. Ремарки можуть бути *граматичними*, які стосуються граматичної сфери слова, *тлумачними*, які уточнюють значення слова, *етимологічними*, які вказують на його походження, *стилістичними*, які вказують на стилістичну приналежність даного слова чи значення (книжне, розмовне, ділове, наукове, застаріле, діалектне, обласне та інше слово), *галузевими* або *спеціальними*, що вказують на наукову чи виробничу приналежність сло-

ва, *статистичними*, які визначають кількість форм або значень і *відсильними*, які пов'язують слова між собою. Такі відсилення найчастіше супроводжуються скороченнями *див., див ще, пор., пор. ще*. Не всі ремарки застосовуються у кожному словнику, в кожній словниковій статті. Вони залучаються відповідно до поставлених принципів.

У загальнономовних та спеціальних словниках важливе значення мають додатки.

Тематика додатків та їх специфіка буває дуже різноманітна. Перш за все ними може бути список використаної літератури, різноманітні індекси певних слів, використаних скорочень, відсилок. Це найпоширеніші ремарки. Але можуть бути і більш спеціалізовані ремарки. Наприклад, у “Словнику українських морфем” [44], крім його основного реєстру [44: 22–366] окремими частинами наявні: Слово до читача [44: 3–4], Членування слів на морфемі [44: 5 — 15], Як користуватися словником [44: 16–20], Список умовних скорочень [44: 20], Прийняті умовні знаки [44: 21], Українська абетка [44:21], Морфемі української мови [44: 367], Префіксальні морфемі [44: 368–364], Суфіксальні морфемі [44: 375–391], Кореневі морфемі [44: 392–422], Вторинні кореневі морфемі [44: 429–434], Найактивніші компоненти складних слів [44: 429–434], Слова, утворені нерегулярним способом [44: 435–437], Чергування фонем у морфемах слів [44: 438], Чергування голосних [44: 439], Чергування приголосних [44: 440], Короткий словничок термінів [44: 441–444], Список літератури [44: 445–446].

Свою специфіку додатків продиктувало створення “Словника антонімів української мови” [43], в якому, крім проаналізованих 253 антонімічних пар у частині “Словник лексичних антонімів”, ще подано вступні частини: Від автора, Про антоніми та їх використання, Структура словника, Умовні скорочення, Умовні знаки, а після основної частини ще додано Показчик антонімічних пар, Антонімія морфем, Антонімія префіксальних морфем, Антонімія суфіксальних морфем, Антонімія компонентів складних слів, Синоніми компонентів антонімічних пар, Література. Подібний перелік можна продовжувати на прикладі інших словників, проте слід відзначити, що додатки формує сам автор і потреба їх визначається саме ним.

Таким чином, ми можемо прийти до висновку, що лексикографічні праці мають свою досить чітку і визначену систему, але в елементах кожної системи існують свої специфічні прикмети, певні видозміни, які і створюють різноманітність словників. Наведений нарис про створення словника, звичайно, не може вважатися вичерпним. Хоч ця тема вже була предметом спеціального висвітлення на основі аналізу історії лексикографічних праць, її теоретичних узагальнень, багато ще питань не є остаточно з'ясованими і вимагають ширшого висвітлення.

1. Англо-український словник / Уклад. Н. М. Биховець і ін. — 4-е вид. — К., 1994.
2. Англо-український словник: У 2 т. / Уклад. Балла М. І. — К., 1996.
3. *Аркушин Г. Л.* Словник західнополіських говірок: У 2 т. — Луцьк, 2000.
4. *Багмет А.* Словник синонімів української мови / Ред. Г. Лужницький і Л. Рудницький. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1982. Т. 1 (А—П). (На основі матеріалів, що друкувалися в журналах “Вітчизна”. 1959. №2, 1962, №7 і “Україна”, 1969, №2 — 1971, № 41).
5. *Беринда Памво.* Лексикон словеноросійський. Надруковано з видання 1927р. фотомехан. способом/ Підгот. тексту і вступна стаття В. В. Німчука. — К., 1961.
6. *Богуцький К. І.* Українсько-англійський тематичний словник. — К., 2001.
7. *Бойків І.* і ін. Словник чужомовних слів — К., 1996.
8. *Ващенко В. С.* Синонімічний словник-мінімум. — Дніпропетровськ, 1972.
9. Великий тлумачний словник української мови: 170000 слів / Автор, керівник В. Бусел і ін. — К., 2001.
10. *Волочай В. Г.* Словник імен богів давньоукраїнської міфології. — Вінниця, 2001.
11. *Вусик О. С.* Словник українських синонімів. — Дніпропетровськ, 2000.
12. *Головацук С. І.* Перекладні словники і принципи їх укладання. — К., 1976.
13. *Горецький П. Й.* Історія української лексикографії. — К., 1963.
14. *Горпинич В. О.* Прізвища Степової України. — Дніпропетровськ, 2000.
15. *Грінченко Б.* Огляд української лексикографії// ЗНТШ. — 1905. — Т. 66. — С. 1-30.
16. Гуцульські говірки. Короткий словник / Уклад. Г. Гузар, Я. Закревська, У Єдлінська, В. Зеленчук, Н. Хобзей. — Львів, 1997.
17. *Єрмоленко С. Я.* і ін. Новий українсько-російський словник-довідник. — К., 1996.
18. *Іваницький Р. В., Кияк Т. Р.* П'ятимовний тлумачний словник з інформатики. — К., 1995.
19. Інверсійний словник української мови. / С. П. Бевзенко, О. І. Бондар і ін. / Відп. ред. С. П. Бевзенко. — К.: Наук. думка, 1985.
20. Іспансько-український словник/ Уклад. О. Буценко і ін. — К., 1996;
21. *Калашиник В. С.* і ін. Словник фразеологічних антонімів. — К., 2001.

22. *Караванський С.* Практичний словник синонімів української мови. — К., 1993.
23. *Клименко Н. Ф.* і ін. Словник афіксальних морфем української мови. — К., 1998.
24. *Комова М. В.* Українська термінологічна лексикографія: 1948 — 2000. — Львів, 2002.
25. *Короткий ідиш-український словник.* Уклад. Й. В. Торчинський. — К., 1996.
26. *Кульчицька Т.* Українська лексикографія XIII — XX ст. Бібліографічний покажчик. — Львів, 1999.
27. *Латигіна А. Г.* і ін. Тлумачний українсько-англійський словник ідіомів для бізнесменів. — К., 2000.
28. Латинсько-українсько-російський і Українсько-російсько-латинський словник/ За ред. А. Г. Ступінської. — К., 1993.
29. *Мосенкіс Ю. Л.* Трипільський прасловник української мови. — К., 2001.
30. *Москаленко А. А.* Нарис історії української лексикографії. — К., 1961.
31. *Непийвода Н.* Практичний російсько-український словник: Найуживаніші слова і вислови. — К., 2000.
32. *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. — К., 1980.
33. *Новий тлумачний словник української мови/ Уклад. О. Сліпущко і ін.: У 4 т. — К.: Аконті, 1998.*
34. *Паламарчук Л. С.* Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії та практики. — К. 1978.
35. *Плачинда С. П.* Словничок давньоукраїнської міфології. — К., 1993.
36. *Полюга Л.* Вирішальні умови лексикографічної творчості// Діалектологічні студії 3. — Львів, 2004. — № 4. — С. 85-97.
37. *Полюга Л.* Завдання українського словникарства// Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. — Львів, 2003. — С. 159-160.
38. *Полюга Л.* Ієрархія значень при укладанні українських історичних словників// Науковий збірник Ужгородського національного університету на честь Кирила Галаса. — Ужгород, 2001.
39. *Полюга Л.* Національна термінологія і термінографія у державотворчому процесі України// Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення / Матеріали засідань... комісії НТШ у Львові 1994-1995 рр. — Львів, 1996. — С. 122-128.
40. *Полюга Л.* Роль української лексикографії в утвердженні національної самобутності// Вісник Львівського університету. Серія журналістики. — 2003. — Вип. 23. — С. 144-152.
41. *Полюга Л.* Структура і функції словникових статей у лексиконах різних типів// Українська історична та діалектна лексика. Зб. наук. праць. — Львів, 2003. — Вип. 4. — С. 16-24.
42. *Полюга Л. М.* Словник антонімів української мови. — К., 2001.
43. *Полюга Л. М.* Словник синонімів української мови. — К., 2001.
44. *Полюга Л. М.* Словник українських морфем. — Львів, 2001.

45. *Пустовіт Л. О.* і ін. Словник епітетів української мови. — К., 1998.
46. *Пустовіт Л. О.* і ін. Словник іншомовних слів. — К., 2000.
47. Словник іншомовних слів/ Уклад.: Морозов С. М., Шкарапута Л. С. — К., 2000.
48. Словник синонімів української мови: У 2 т. — К., 1999.
49. Словник української мови: В 11 т. — К., 1970-1980.
50. Словник української мови ХУІ — першої половини ХУІІ ст. / Редкол. Д. Гринчишин (відп. ред.), У. Єдлінська, Я. Закревська, Р. Керста, Л. Полюга, М. Чікало. — Львів, 1994 — 2004. — Вип. 1 — 11.
51. *Тимченко Є.* Русско-малоросийский словарь: В 2 т. — К., 1897-1898.
52. Тлумачний словник української мови/ Уклад.: Д. Гринчишин, В. Карпова, Л. Полюга, М. Худаш, У. Єдлінська. — К., 1999.
53. Український орфографічний словник / Уклали: М. М. Пещак, В. М. Русанівський і ін.; За ред. Л. М. Полюги. — К., 2002.
54. Українсько-болгарський розмовник/ Уклад. З. М. Терлак, М. О. Ярмолюк, Т. І. Панько. — Львів, 1994.
55. Українсько-китайський словник / Шупу Чен. — Пекін, 1990.
56. Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник / Уклад. Л. І. Петрух і ін.; Ред.-лексикограф Л. Полюга: У 2 т. — Львів, 1995.
57. Українсько-німецький розмовник / Уклад. Т. Луцук і ін. — 2-е вид. — Львів, 1994.
58. Українсько-німецький словник актуальної лексики / Уклад Л. Кунч // Україн. світ, 1994.
59. *Худащ М. Л.* Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів: Утворення від слов'янських автохтонних відкомпонитних скорочених особових власних імен / Відп. ред. Полюга Л. М. — К., 1995.
60. *Чабаненко В. А.* Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни: У 4 т. — Запоріжжя, 2001.

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЮ СПАДЩИНОЮ В УКРАЇНСЬКИХ НАЗВАХ ДИКОРΟΣЛОЇ ТРАВ'ЯНИСТОЇ ФЛОРИ

Українська ботанічна номенклатура налічує понад 350 назв рослин праслов'янського походження п'яти мікротематичних груп: загальні найменування, назви сільськогосподарських культур, дендронімени, мікологічна лексика, найменування дикорослої трав'янистої флори. У статті розглядається етимологія ботанічної номенклатури третьої мікротематичної групи.

Ключові слова: ботанічна номенклатура, найменування дикорослої трав'янистої флори, українська мова.

The Ukrainian botanical nomenclature counts over 350 names of plants of proto-Slavonic origin of five microthematic groups: common names, names of agricultural cultures, dendromens, mycology vocabulary, name of growing wild grassy flora. Etymology of botanical nomenclature of the fifth microthematic group have been examined in the article.

Key words: botanical nomenclature, name of growing wild grassy flora, Ukrainian language.

Ботанічна номенклатура належить до тих тематичних груп лексики української мови, у яких збереглося найбільше дуже давніх назв, що своїм корінням сягають праслов'янської і праїндоевропейської мов. Як свідчать наші дослідження цієї лексико-тематичної групи, у ній налічується понад три з половиною сотні назв рослин праслов'янського походження, які можна об'єднати в такі п'ять основних мікротематичних груп: 1) загальні найменування рослин (*зілля, дерево, кущ, гриб, збіжжя* і под.), 2) назви сільськогосподарських культур, 3) дендронімени, 4) мікологічна лексика, 5) найменування дикорослої трав'янистої флори. Остання найбільша, обіймає майже половину всіх найдавніших українських ботанічних номенів. Однак порівняно з іншими групами у ній питома вага таких, що успадковані з праїндоевропейської мови або утворені від індоевропейських коренів на праслов'янському мовному ґрунті й успадковані всіма чи майже всіма слов'янськими мовами, невелика. За браком друкованої площі в цій праці детальніше зупинимося саме на цій, найдавнішій частині флороніменів, що сто-

суються дикої природи. Як засвідчує наш наступний виклад, ця лексика називає ті рослини, що з давніх-давен становили для людей певний інтерес — уживалися з метою лікування від різних недугів, споживалися в їжу, використовувалися для господарських потреб і под.

Блекота чорна (*Hyoscyamus niger* L.), що як лікарська рослина була відома ще в Стародавньому Вавилоні і Стародавньому Єгипті [4:296], в українських діалектах має дві дуже давні назви: *блекота* і *белена*. І хоча перша, що є також літературною нормою української мови [22:І, 197], відома майже в усіх українських діалектах, а *белена* тільки в деяких [20: 76; 15:№ 4; 8:226], проте друга, очевидно, давніша, індоєвропейського походження, в той час як *блекота* як ботанічний номен є вторинною і виникла на праслов'янському мовному ґрунті. Назва *белена* ід. (також у варіантах *билина*, *білена*, *білина* і под.) поширена переважно в степових, Слобожанських і деяких галицьких говірках [40:184; 15:№ 4; 8:226], з тим же значенням — *белень* (Чернігівщина), зах. укр. *блена* (із зах. слов'ян. мов [5:І, 207]); пор. ще *бленовина* 'речовина, що є в насінні блекоти' [6]. У києворуських текстах вперше фіксується 1073 р. як *белєнь* ід. [16:52], пор. ще ст. укр. *белень* (XVI) [23:II, 72], *белена* ід. [16:130]. Ця назва відома в більшості слов'янських мов; пор. з тим самим значенням рос. *белена*, діал. (вор., ряз.) *белен*, ст. пол. (XV) *bielun*, *bielon*, *bielec*, в. луж. *bmltan*, ст. і діал. *bmlan*, чес. *blin*, ст. чес. *blün*, словц. *blen*, болг. *бян*, мак. *bleno bilje*, серб. і хорв. *blem*, *blen*, словн. діал. *belian*. Походять від прасл. **belnъ/-a* ід. Слід зауважити, що польська, верхньолужицька, словацька, словенська назви за народною етимологією зближені з **bmlъ* 'білий', але з погляду наукової етимології не споріднені з цим прикметником, як, до речі, й укр. діал. *білена*, *білина*, рос. діал. (псков.) *белун* 'Hyoscyamus' (пор. [31:25; 38:205; 44:І, 202]). Зараз переважна більшість етимологів цю праслов'янську назву вважає дериватом з формантом *-n-* від і. є. *bhel-* 'говорити; гавкати; ревіти; звучати' (блекота дуже отруйна, діє п'янко, як опіум; пор. укр. діал. *обеленіти* 'здуріти' [22:V, 488–489]) на підставі наявних споріднених назв в інших індоєвропейських мовах; пор. ст. англ. *belene*, *beleone*, галльське *belenuntia*, *belenion*, англ. сакс. *beolone* (< **bhelunъ*), сер. ниж. нім. *billen*, д. в. нім. *bil(i)sa*, нім. *Bilme* [41:І, 101; 5:І, 165; 24:І,

147–148; 27:41; 3:I, 59; 29:I, 185–187; 44:I, 202; 32:229]. У зв’язку зі сказаним не можна вважати переконливою думку російських етимологів про зв’язок прасл. **belnъ* з **bml?* [28:I, 84] або точку зору Преображенського про запозичення з герм. **beluna* id. [13:23] чи віднесення В. Махеком **belnъ* до запозичень з “праєвропейської” мови [38:205].

Ботанічний номен *чемер*, як і *белена*, також відомий тільки в українських діалектах. З незапам’ятних часів він називає дві отруйні рослини — чемерицю білу (*Veratrum album* L.), яка зростає тільки в Карпатах (близький до неї вид *V. lobelianum*, крім Карпат, поширений також на Поліссі, в Лісостепу і Степу) і чемерника чорного (*Helleborus niger* L.), що в Україні в природних умовах знаний тільки на Закарпатті і Поділлі [11:47, 393]. Ця назва на зазначеній території вживається в кількох варіантах: *чимир*, *чемір* (закарп. гов.), *чимер* (гуцул.) ‘*Veratrum album*’ [15:№ 101; 8:424], *чемерь* (закарп.) ‘*Helleborus*’ [40:176]. Більш поширені в українських говорах назви цих рослин, що є похідними від *чемер* і под., — *чемериця*, *чемерниця*, *чемерник* та ін. Уперше знаходимо номен *чемерь/-ъ* ‘*Veratrum*’ у пам’ятках нашої писемності XII ст. [16:43], пізніше тільки в антропонімі *Чемерь* (1141) [21:II, 534] і до кінця XVIII ст. більше його не зустрічаємо, хоча, без сумніву, в українських діалектах він був знаний; пор. ще укр. діал. *чемер* ‘хвороба коней, судома в нутрощах’ [1], закарп. *чемір* ‘біль у животі’ [19], *учемеритися* ‘отруїтися’. Знаходимо для нього паралелі майже в усіх слов’янських мовах; пор. рос. діал. *чемер* ‘отрута і біль від неї’, ‘біль у животі’, ‘біль голови’ і под., *чемерь* ‘запаморочення і біль у животі’, *чемирь* ‘біль у шлунку коня’, біл. *чэмер* ‘*Veratrum*’, ‘гіркота’, ‘біль у шлунку коня’, пол. діал. *czemier* ‘*Veratrum*’, ‘біль у шлунку коня’, *semir* ‘задишка’, *semier*, *ciemierz* ‘хвороба, спровокована раптовою простудою’, ‘сильний набряк лімфатичних вузлів’, чes. *semer* ‘назва хвороби’, ‘відраза’, *uetera* ‘гидота’, діал. *ueter* ‘пухлина на ногах, руках, шиї’, ‘біль у спині і суглобах’, слвц. *ueter* ‘хвороба, спричинена згортанням крові’, ‘слабкість’, ‘підшкірні пухлини’, болг. *чемер* ‘*Veratrum album*’, ‘біда’, ‘отрута’, ‘диявол’, ‘злий дух’, ‘щось ненависне’, *чемер* ‘неблагополуччя’, мак. *чемер* ‘гіркота’, діал. ‘*Veratrum*’, серб. і хорв. *ueter* ‘отрута’, ‘гнів’, слвн. *ueter* ‘отрута’, ‘щось дуже гірке’, ‘жовч’, ‘гнів’. Більшість

етимологів сходиться на думці, що всі ці назви походять від прасл. **ueter?/-ь*, яке спочатку називало рослини *Veratrum* і *Helleborus*, далі отруту рослинного походження, а вже потім хвороби, злість, гнів та ін. І тільки В. Махек вважає первинним значенням праслов'янського слова 'отрута' [38:42]. Для прасл. **ueter?/-ь* наявні споріднені відповідники в інших індоєвропейських мовах; пор. лит. *kemēras* 'лікарська рослина *Eupatorium cannabinum*', латис. *semerinļ* 'Helleborus', д. в. нім. *hemera*, нім. діал. *hemern* 'Helleborus', 'Veratrum album', напевне, також грец. *χβμμβσππ* 'Aconitum'. Усі ці назви зводяться до і.-є. **kem-er-* 'задушливий запах' (цього походження й праслов'янська назва культивованої рослини з міцним запахом **ukbr?* 'чабер'). Від слов'ян запозичені лит. *ueterūš* 'Veratrum album', угор. *csүttүr* 'відраза, перенасиченість', рум. діал. *semer* 'poison, amertume' [24:IV, 331-332; 31:62; 43:99; 42:I, 306; 29:IV, 52-54; 44:II, 138-139].

Стародавньою, хоча й не з'ясованою до кінця в етимологічному плані є назва *лобода*, яка в укр. літ. мові [22:IV, 536; 14:225] і в переважній більшості укр. діалектів позначає рослину *Chenopodium album*. У деяких укр. говірках реалізується ще в таких фонетичних варіантах: *лебеда*, *лебида*, *лебода*, *лібеда*, *лубуда* і под. [15:№ 30; 8:124]. Ця лексема також доволі відома в українських діалектах як назва іншої, але дуже подібної дикорослої рослини цієї ж родини (лободових) — лутиги городньої (*Atriplex hortensis* L.) [8:76]. Обидві рослини здавна споживаються людиною в їжу, поширені по всій території України [11:86–87] і називаються тією самою лексемою в різних слов'янських мовах. Очевидно, такий стан був і в праслов'янській мові. Слово *лебеда* як назва однієї з цих рослин засвідчується киеворуськими текстами (XII, сп. XV) та пізнішими писемними пам'ятками укр. мови (1642) [16:44, 117]; пор. рос. *лебеда*, діал. *лобода* 'Atriplex', 'Chenopodium', біл. *лебяда*, діал. *лебада* id., пол. і ст. пол. (XV) *lebioda*, *ioboda* 'Atriplex hortensis', 'Chenopodium album', в. луж. *ioboda*, н. луж. *ioboda*, діал. *iobeda* id., чес. *lebeda* 'Atriplex' (від XIV) і діал. 'Chenopodium', слвц. *loboda*, діал. *lebeda* 'Atriplex', болг. *лобода*, діал. *лубуда*, мак. *лобода* 'Atriplex', діал. *лубуда* 'Chenopodium', серб. і хорв. *loboda* 'Atriplex hortensis' (від XV), діал. *lobuda* id., 'Chenopodium album', слвн. *lebeda*, *leboda* 'Atriplex', ст. сл. *лобода*

ід. На підставі наведеного лексичного матеріалу не можна вивести єдиної праслов'янської форми цієї назви. Більшість дослідників вважає її незапозиченою і пов'язує з і. є. *abho-* 'білий', тому що нижня частина листків лободи біла, ніби вкрита білою мучкою (пор. укр. діал. *мучинець* 'лобода' [6]); пор. лат. *albus* 'білий, світлий', грец. *Βλϋτ* 'білий висип на тілі'. М. Фасмер припускав такі варіанти кореня праслов'янської назви лободи: **leb-/lob-* або **lob-*. На його думку, наймовірною є форма **olboda*, реконструйована Бернекером, бо вона "не сумісна з південнослов'янськими формами на **lo-*, інакше там слід би було очікувати **la-*" [24:II, 469–470]. Нам видається найбільш переконливою версія Ф. Славського, який як первинну вважає форму **elb-oda* (суфікс *-oda*, як у *ягода*; пор. наведені вище укр. *лобода*, слвн. *leboda*), а з неї в результаті асиміляції відповідного голосного (*o* до *e* чи *e* до *o*) могла виникнути форма *lebeda* (пор. того ж кореня *лебідь* (< *лебедь* < **elb-edь*) чи *loboda*. Хоча, як вважає Славський, теоретично можна припустити як первинну праслов'янську форму **leb-oda* [43:IV, 89–91]. Думку В. Махека про запозичення *лобода* з якоїсь доіндоєвропейської мови Європи [38:83–84] підтримали як можливу тільки Й. Голуб та С. Лієр і П. Черних [34:283; 26:I, 470]. Із слов'янських мов запозичені рум. *lobodă* 'Atriplex', угор. *laboda* id. [5:III, 276; 9:111–112; 30:V, 271–272; 31:292–310; 42:II, 256; 29:VI, 18].

Лексема *борщ* є загальноживаною в укр. мові зі значенням 'рідка страва, що вариться з посічених буряків, капусти з додатком картоплі та різних приправ'. Саме з ним як єдиним вона вживається у ролі літературної норми [22:I, 222]. Проте це значення вторинне, а первинним було 'рослина борщівник (*Heracleum sibiricum* L.)', з яким слово *борщ* до сьогодні вживається в деяких укр. діалектах — західно- і східноукраїнських; пор. ще в Білецького-Носенка *борщ*, *борщовник* id. [1]. На сучасній укр. діалектній території більше поширені з цією семантикою похідні від *борщ* — *борщівник*, *борщовик*, *борщевниця*, *борщівка* і под. [20:73-74; 40:178; 8:214-215]. У пам'ятках староукр. писемності *борщ* уперше фіксується 1430 р. у складі топоніма Борщовка 'назва села у Волин. землі' [21:I, 114], але як апелятив на позначення рослини борщівника — 1552 р. (Київ) [23:III, 38]. Цю рослину, поширену по всій Україні, здавна споживають у їжу, бо вона має добрі смакові якості, бага-

та на вітаміни. Її назва *борщ* відома в більшості слов'янських мов, немає її тільки в болг., мак., серб., хорв. мовах; пор. зі значенням 'борщівник' рос. (ст. з 1583), діал., біл. *борщ*, пол. (ст. з XV) *barszcz*, в. луж. *barљж*, ст. чes. *brљ**, слвц. *brљt*, слвн. діал. *brљи*; пор. ще н. луж. *barљи* 'пастернак; брунька; росток'. На підставі цих назв можна реконструювати прасл. **brљь*, яке більшість етимологів вважає дериватом, утвореним від **brьstь* за допомогою суф. *-jь*. Номен **brљь* споріднений з латис. *burkљis*, *burksnis* 'Aegopodium podagria' (ця рослина теж вживається в їжу), д. в. нім. *burst*, нім. *Borste* 'щетина', *Bьrste* 'щітка', лат. *fastigium* 'верх, верхівка', д. інд. *bhrьstьs* 'зубець, вістря, кут' і т. д., що дає підставу відтворити і. є. **bhrstio-* 'щось гостре, з гострим кінцем'. Назва борщівника мотивується гострим і обтріпаним листям. До речі, прасл. **brљь* споріднене з іншим праслов'янським ботанічним номеном **brьь* 'культурований вид просоподібних злаків *Setaria italica* (чумиза)', яке пов'язують з і. є. **bher-* 'бути гострим' (очевидно, за гострими остяками колоска цієї культури). Висловлювалися й інші, менш переконливі погляди щодо походження прасл. **brљь*, зокрема Махек пов'язував його етимологічно з прасл. **brьznьti* 'киснути' на тій підставі, що борщівник у багатьох народів використовують для надання страві кислого смаку або виготовлення квасу (напою) [38:163-164]. Такої думки і В. Меркулова [9:60-62]. Не був підтриманий погляд Потебні про зв'язок **brьsu?* з **brьrostь* (укр. *бросць* 'брунька'), Корбута про запозичення цього слова з нім. *Borre(t)sch* 'росл. *Boorrago officinalis*'. Успадковане з праслов'янської *борщ* в укр. мові спочатку називало рослину борщівник, потім ця назва була перенесена на рідку страву з цієї рослини, а далі й на страву з буряка, капусти й картоплі та інші страви. Автори [5] вважають, що рос., *борщ*, чes., слвц. *brљи*, болг. *борщ*, серб., хорв. *borsu*, слвн. *borљж* 'рідка страва борщ' — запозичення з української мови [5:І, 236]. Російські етимологи визнають українське походження рос. *борщ* ід., але в інших слов'янських і в ряді неслов'янських мов цю назву вважають запозиченням з російської [28:ІІ, 173-174]. Див. ще [41:І, 179-180; 13:38-39; 24:І, 198; 27:54; 26:І, 105; 30:І, 372; 31:17; 43:І, 27-28; 3:І, 69; 29:ІІІ, 131-132; 44:І, 422].

Індоевропейський корінь має також назва *папороть* 'чоловіча папороть (*Dryopteris filis-mas*)', що добре відома майже по всій

укр. діалектній території [15:№ 67; 8:165] і є нормою укр. літ. мови [22:VI, 58]. Хоча цей номен у киеворуських текстах не виявлений, уперше фіксується у словнику Є. Славинецького (1642) [16:110], все-таки це стародавня назва (позначає рослину, коріння якої здавна використовують як дуже ефективний глистогінний засіб), що має точні відповідники в більшості слов'янських мов: пор. з тим самим значенням рос. діал. *папороть* (ст. рос. з 1471), біл. *папараць*, пол., в. луж. *raprož*, н. луж. *raproń*, чес. *kapran*, ст. чес. *kapratie* (< **papra**), діал. *rapran*, слвц. *rapran*, болг., мак. *napram*, серб. і хорв. *raprat*, слвн. *praprot* (< **prapat*). Усе це походить від прасл. **raportь*, для якого наявні паралелі в інших індоєвропейських мовах; пор. з тим самим значенням лит. *rapartis*, латис. *paparde*, діал. *raports*, д. в. нім. *farn*, ірл. *raith*. На думку П. Черних, у прасл. **raportь* корінь **por-* 'літати', пов'язаний чергуванням голосних з **per-* (прасл. **pero* 'крило'; пор. д. інд. *parṇōt* id.). Ця ботанічна назва, як він вважає, утворилася в результаті неповного подвоєння кореня **por-* (так гадали ще раніше і Преображенський та Брюкнер [13:15-16; 31:395]; якби сталося повне подвоєння, міркує Черних, то було б **porportь*, як у **porporь* 'прапор'; пор. слвн. *praprot* 'папороть' < **prapat* або, може, **prapat*; див. ще [42:II, 602]) та суфіксації (суф. *-tь*, як у **pektь* > **pecь* > укр. *ніч*) [26:II, 4]. Назва рослини **raportь* пов'язується з пером (крилом) на основі подібності листка папороті до крила птаха. Аналогічно утворене, напр., у давньогрецькій мові *pteris* 'папороть' від *pteron* 'крило'; пор. ще чес. діал. *uertn pūro* 'папороть' [38:32]. Див. ще [5:IV, 285; 24:III, 202; 9:118]. Менш вірогідна думка, за якою **raportь* утворене за допомогою преф. *pa-* від не збереженого в слов'янських мовах **portь* 'крило', похідного від **pъrati* 'летіти' [27:326].

Деякі прадавні назви рослин, напр. *sit*, *sima*, збереглися в українській мові в похідних словах, як *ситник*, що в українській літературній мові позначає рослину *Juncus* чи ситняг (*Heleocharis*) [22:IX, 207, 208], а в діалектах (гал., волин., степ. та ін.) також *Scirpus* (комиш) [8:368–369]. *Сить/-ь* як назва рослин *Juncus*, *Scirpus*, можливо, ще деяких фіксується найдавнішими нашими писемними пам'ятками, пор. *situe* зб. (XI, сп. XIII–XIV) [16:43], *ситовіс*, *ситникъ* (1642) [16:112]. Номен *sit* виявляється також у складі деяких староукр. власних назв, пор. *Ситная* 'назва річки в

Молдав. князівстві' (1438), *Ситное Болото* 'назва місцевості у Волин. землі' (1488) [21:346]; пор. ще укр. діал. *суть* 'Сурегус' (з родини осокових, до якої належить і *Scirpus*) [40:123]. Назва *сит/-а* має паралелі майже в усіх слов'янських мовах (немає в болг. і мак.): рос. *ситник*, діал. *сита*, *ситняк* 'Juncus', *ситник*, *ситняк*, *ситовье* 'Scirpus', *сит*, *суть*, *сита* 'Schoenus' [9:45], біл. *сім*, діал. *сімнік* 'Juncus' [7:69], пол. *sit*, *sitowie*, *sitnik*, в. луж. *сужѣна*, н. луж. *sys'*, *суѣе*, *суѣина*, чес. *sntn*, *sntina*, ст. чес. *snt*, *sntie*, *sntn*, діал. *sejtn*, словц. *sita*, *sntie*, *sit'a*, серб., хорв. *sita*, *sitje*, *sitina*, словн. *sit*, діал. *sitnik*, *sitina* id. [35:39, 323]. Цей матеріал уможливує реконструкцію прасл. **sityь/-ь, -а* 'переважно Juncus, а також Scirpus та деякі ін.', утворений від і. є. **sei-/*si-* 'плести, зв'язувати' (той самий корінь, що в *сеть* > *сіть* 'сітка'). Мотивується тим, що стебла і листя ситнику, комишу та деяких інших рослин здавна використовують для плетіння риболовецьких пристроїв, кошиків та інших побутових предметів, в'язання; пор. лит. *sieti* 'зв'язувати', *siėtas* 'віршовка', латис. *smet* 'зв'язувати', *saiite* 'зав'язка', нім. *Saite* 'струна', лат. *saeta* 'кінський волос', 'щетина', д. інд. *sztu* 'пута'. Цієї версії походження **sityь/-а* дотримуються майже всі етимологи [2:99–100; 13:1010; 24:III, 628; 31:492; 38:274; 42:III, 245–246].

Назва *осот* добре відома в укр. мові, проте в [22:V, 782] для неї як нормативної подається тлумачення 'великий дворічний або багаторічний бур'ян родини складноцвітих', з якого незрозуміло, про яку чи про які конкретні рослини йдеться. У науковій номенклатурі це назва рослини роду 'Cirsium' [14:165], з цим значенням *осот* загальноновживане в укр. діалектах, у яких подекуди називає ще види *Carduus*, або будяка (закарп., степ. гов.), *Sonchus*, або види жовтого осоту (закарп., гуц., степ.); пор. ще гуц. *усті* 'Cirsium vulgare'. В ряді говорів (лемк., бойк., закарп., гал., бук., волин., зах. поліс., поділ. степ. та ін.) на позначення цих самих рослин використовується полонізована форма *осет*, а також похідні *осотик*, *осотник* (бойк.), *осоття*, *остача*, *остяк*, *осятник*, *осетник* (закарп.) *осетень* (гуц., сер. наддніпр.), *осетій* (закарп., гуц., бук.) — зі значенням 'Cirsium', *осетій* (гал., степ.), *осотий* (гуц.) — зі знач. 'види Carduus' [15:№ 72, 89; 8:101–102, 128–130; 387–388]. Фітономен *осѣть* (пояснюють його як 'колючий бур'ян') наявний у киеворуських писемних пам'ятках, у пізніших текстах — *осот*

(1739), а частіше — *осеть* (1627) [16:54, 135]. Укр. *осот* має паралелі в переважній більшості слов'янських мов: рос. *осот* 'Sonchus', діал. 'Cirsium' (у багатьох діалектах), 'Carduus' та ін. [18:XXIV, 46], біл. *acom* 'Sonchus', діал. 'Cirsium' (у ряді гов.) [7:38, 124], пол. *oset*, діал. 'Cirsium' [39:I, 274], в. луж. *wyst* 'Cirsium' [45:520], діал. 'Carduus' [37:100], н. луж. *woset, vestac* (< **osъtьсь*) id., чes. діал. *oset, voseti, (v)osti* 'Cirsium', слвц. діал. *vφst, vostbъk, octbъk* id. [38:256; 33:334], болг. діал. *осътъ* 'Carduus', 'Cirsium', серб., хорв. *osat* id., слвн. *osat* 'Carduus', діал. 'Cirsium' [17:97, 124–125; 36:279], ст. сл. *осътъ осотъ* 'tribolos', тобто 'колючка', 'колюча рослина'. На підставі цього матеріалу реконструюється прасл. **osъtъ*, що позначало *Cirsium*, *Carduus*, а може, й інші колючі рослини. Майже всі етимологи сходяться на тому, що це слово утворене від і. є. кореня **ak*'- 'щось гостре' за допомогою суфікса *-tъ*, мотивуючись гострим листям рослини. Спорідненими є *осока* (див. нижче), *остъ*, *гострий* (< *острий*). Цей корінь виділяють на підставі відповідників в і. є. мовах: лит. *glutas, aļatas, aļutai*, латис. *asus* 'паросток', гр. *βχβνпт* 'Carduus', *βχйт* 'лезо', 'наконечник', 'стріла', лат. *acus* 'голка', *acere* 'гострий'. Див. ще [5:IV, 225; 24:III, 163–164; 27:315; 31:386; 38:256; 42: II, 568].

Інший ботанічний номен цього самого кореня *осока* в укр. науковій номенклатурі [14:238] і в більшості укр. діалектів називає рослину *Сagex* і майже не має варіантів, за винятком хіба що акцентного в ряді говорів (бук., волин., поділ., сер. поліс.) *осока* чи протезованого *восока* (волин.) [8:102-106]. У нашій писемності вперше фіксується тільки 1557 р. [16:112]. Точні відповідники має тільки в деяких слов'янських мовах; пор. з тим самим значенням рос. *осока* id., біл. *асака* id. [7:31], діал. *сока, сака* [10:599], пол. *osoka* id. [12:II/1, 104], слвц. *osoka* 'Stratiotes' [33:338]. Незважаючи на незначне поширення цієї назви у слов'янських мовах (є думка, що польська назва запозичена з російської чи польської), але беручи до уваги архаїчність її структури, слід віднести її до ботанічних номенів, утворених в і. є. мові. Ще Міклошич припускав дві версії щодо походження цього слова — від кореня **os-* (*осот, остъ*), або **smk-* (*сікми*). М. Фасмер сумніваючись припускав можливість другої версії (на неї Міклошича навела, мабуть, білоруська форма *сока*) [24:III, 163]; див. ще [27: 515]. Проте вже Преображенський

віддав перевагу першій (на його думку, початкове *o* іноді відпадає; пор. рос. *враг* < *овраг*, *ханка* < *оханка*) [13:702]. Зараз більшість етимологів услід за Покорним вважає, що прасл. **osoka* < і. є. **gk'oka* (пор. лит. *gļaka* '(риб'яча) кістка', 'ость', гр. *βχιτς* 'вістря, лезо'), що є результатом подвоєння і. є. кореня **ak'/*ok'* (можливо, **-ok-a* суфікс), який мав значення чого-небудь гострого, тобто того самого кореня, що й *осот* (див. вище), *ость*, *гострий*; пор. за мотивом номінації новішу праслов'янську назву цієї є рослини **ostrica* [5:IV, 224; 26:I, 608; 25:279; 30:I, 162-163].

Переважає більшість праслов'янських назв дикорослої трав'янистої флори, успадкованих укр. мовою, виникла в результаті словотворення на праслов'янському мовному ґрунті за допомогою власних словотворчих засобів, мотивуючись словотвірними зв'язками у власній лексичній системі. Для прикладу розглянемо походження назви, похідної від *чемер* (див. вище), — *чемериці* 'Veratrum', яка в укр. мові значно відоміша, ніж *чемер*, поширена у більшій частині говірок усіх трьох наріч. Реалізується також у фонетичних варіантах *чимириц'а(е)*, *чимериц'а*, *чемириц'а*, *чемирец'а*, *чемїариц'а*, *чамуриц'а*, *чамериц'а*, *чиримиц'а* і под. [15:101; 8:425]. З цим значенням *чемериця* є літературною нормою укр. мови (пор. ще укр. літ. фразему *чемериці об'їстися* 'одурити' [22:XI, 292]. Подекуди в укр. говорах лексема *чемириц'а* називає також рослину *Helleborus* [8:213]. Номен *чемериця* в киеворуських писемних пам'ятках не виявлений, найраніші його фіксації — в нашій писемності I пол. XVII ст., причому в цей час розрізняють вже два види *чемериці* — *чорну* (*Veratrum nigrum*) і *білу* (*Veratrum album*) [16:113]. Без сумніву, *чемериця* — праслов'янське утворення, що відоме в більшості слов'янських мов; пор. рос. *чемерица* 'Veratrum', діал. також 'Helleborus', біл. *чамярыца* 'Veratrum', ст. пол. *czemierzycza* 'Veratrum album', 'Adonis vernalis' (XV–XVIII), в. луж. *uemetjericca* 'Helleborus niger', чес. *uemetvice* id., *uemerica bila* 'Veratrum album', словц. *uemerica* 'Helleborus niger', болг., мак. *чемерика* 'Veratrum album', серб., хорв. *uemerika* id., словн. *uemerika* 'Veratrum album', ст. словн. *uumerika* 'Helleborus'. Все це від прасл. **uemerica* 'отруйна рослина *Veratrum, Helleborus*', утвореного від прасл. **uemer?* за допомогою суф. *-ic-a*. Прасл. діал. **uemerika* id. — утворення з формантом *-ik-a*. Зі слов'янських мов запозичені лит. *uemerėua*

‘Veratrum album’ (з біл. або пол.), угор. *csomorika* ‘Cicuta’ [24:IV, 331-332; 43:I, 99; 38:263; 42:I, 306; 29:IV, 51-52; 43:II, 137-138].

До таких же інновацій праслов’янської мови, успадкованих українською, можна віднести також *лопух* ‘Arctium’ < **lorixъ* id. (від **lorъ* ‘лист’), *хвоц* ‘Equisetum’ < **хвольъ* id. (від **хвость* ‘хвіст’), *копитник* ‘Asarum’ < **коруьникъ* id. (від **копыто* ‘копито’), *комониця* ‘Trifolium’ < **комоника* id. (від *комонь* ‘кінь’), *буквиця* ‘Betonica’ < **букъвица* id. (від **букъ* ‘бук’), *будяк* (< *бодяк*) ‘Carduus’ < **bodakъ* id. (від **bodati* ‘колоти’), *одолян*, *одолен* ‘Valeriana’ < **odolmъ* id. (від *odolmъi* ‘подолати’), *кропива* ‘Urtica’ < **kropiva* id. (від **kropiti* ‘кропити’ та багато ін.

Невелика частина праслов’янських назв трав’янистих рослин, що зростають дико, виникла в результаті переосмислення слів. Як приклад можна назвати номен *блекота* ‘Hyoscyamus niger’, що є нормативним в укр. літературній мові [22:I, 197], широкоживаним в укр. діалектах, крім цього, основного, ще в таких варіантах, як *блек* (закарп.), *блекіт* (закарп., волин., сер. поліс., степ., київ. та ін.), *бльокот* (поліс.), дериватах *блекотень* (закарп., черніг.), *блекотиця* (гал., бук., гуц.). *Блекота*, *блекіт*, *блекот*, *блекотиця* та ін. похідні в ряді укр. говорів позначають також інші отруйні рослини — *Conium maculatum*, *Datura stramonium*, *Aethusa cynapium* та ін. [20:76; 8:41, 134, 155, 226]. Номен *блекота* ‘Hyoscyamus niger’ у пам’ятках укр. писемності засвідчується тільки з II пол. XVIII ст. [16:129], проте немає сумніву в тому, що ця назва була відома в праслов’янській мові, про що свідчать її продовження в різних слов’янських; пор. рос. діал. *блекот*, *блекота*, біл. *блёкат*, пол. *blekot* (XVIII), в. луж. *blek*, *blik* id., чес. діал. (морав.) *bsekot* ‘Aethusa cynapium’ (В. Махек припускає, що це чеське слово, можливо, запозичене з української [38:160]), слвц. діал. *bsakota* ‘Conium maculatum’, болг. *блек*, *бляк* ‘Hyoscyamus niger’. Отже, на основі поданого матеріалу можна реконструювати прасл. **blekotъ*/-а і **bleкъ* ‘отруйна рослина, переважно Hyoscyamus niger’, що є результатом переосмислення **blekotъ* і **bleкъ* ‘бекання овець’, ‘бурмотіння, белькотіння, базікання і под. (про людину)’, які в свою чергу пов’язані зі звуконаслідувальним прасл. **blekotati*, **blekati* ‘бекати (про овець)’, ‘бурмотати, белькотати, базікати і под. (про людину)’, що мають відповідники в інших індоєвропейських мо-

вах [41:І, 144; 5:І, 206-207; 24:І, 173; 31:29; 3:І, 55; 29:ІІ, 108-109; 44:І, 257].

З інших ботанічних номенів, що виникли в праслов'янській мові внаслідок переосмислення слів і успадковані українською мовою, назвемо ще кілька: *кукіль* 'кукіль' < **kQkolv* (від **kolkolv* 'дзвін'), *віха* 'цикута, віха' < **vmxa* ід. (від **vmxa* 'жердина'), *бабка* 'Plantago' < **babьka* ід. (від *babьka* 'знахарка, цілителька'), *дід* 'Carduus' < **dmь* ід. (від **dmь* 'дід'; пор. *дідько* 'диявол') тощо.

1. *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. — К., 1966.

2. *Будилович А.* Первобытныя славяне в их языке, быте и понятиях по даным лексикальным. — К., 1878. — Ч. І. — Вып. 1–2.

3. Български етимологичен речник. — София, 1971–1986. — Т. 1–3.

4. *Губанов И. А., Крылова И. Л., Тихонова В. Л.* Дикорастущие полезные растения. — М., 1976.

5. Етимологічний словник української мови: У 7 т. — К., 1982–1989. — Т. 1–3.

6. *Желеховский С., Недільский С.* Малорусско-німецкий словарь: У 2 т. — Львів, 1885–1886.

7. *Киселевский А. И.* Латинско-русско-белорусский ботанический словарь. — Минск, 1967.

8. *Кобів Ю.* Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. — К., 2004.

9. *Меркулова В. А.* Очерки по русской народной номенклатуре растений: (Травы. Грибы. Ягоды). — М., 1967.

10. *Насовіч І. І.* Слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1983.

11. Определитель высших растений Украины. — К., 1987.

12. Польсько-український словник: У 2 т., 3 ч. — К., 1958–1960. — Т. І–ІІ.

13. *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1959.

14. Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури. — К., 1962.

15. *Сабадош І. В.* Атлас ботанічної лексики української мови. — Ужгород, 1999.

16. *Сабадош І. В.* Формування української ботанічної номенклатури. — Ужгород, 1996.

17. *Симонови Д.* Ботанички речник: Имена бильака. — Београд, 1959.

18. Словарь русских народных говоров. — М.; Л., 1965–1991. — Вып. 1–26.

19. Словарь української мови: У 4 т. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1958–1959. — Т. І–ІV.

20. Словник ботанічної номенклатури (Проект). — К., 1928.

21. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. — К., 1997–1998.

22. Словник української мови: В 11 т. — К., 1970–1980.
23. Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Львів, 1994–2003. — Вип. 1–10.
24. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — 2-е изд., стереотип. — М., 1986–1987.
25. *Цыганенко Г. П.* Этимологический словарь русского языка. — 2-е изд., доп. и перераб. — К., 1989.
26. *Черных П. Я.* Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. — 3-е изд., стереотип. — М., 1999. — Т. I–II.
27. *Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В.* Краткий этимологический словарь русского языка. — 3-е изд., испр. и доп. — М., 1975.
28. Этимологический словарь русского языка / Под руков. и ред. Н. М. Шанского. — М., 1963–1982. — Вып. I–VIII.
29. Этимологический словарь славянских языков: Праслов. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. — М., 1974–1992. — Вып. I–XVIII.
30. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. — Мінск., 1978–1998. — Т. 1–8.
31. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1970.
32. *Budziszewska W.* Siowiaeskie siownictwo dotycz№ce przyrody йywej. — Wrociaw etc., 1965.
33. *Buffa F.* Vznik a vэvin slovenskej botanickej nomenklatъry. — Bratislava, 1972.
34. *Holub J., Lyer S.* Struinnэ etymologickэ slovnнк jazyka иeskйho. — Praha, 1967.
35. *Корєунэ F.* Zбkladni vseљlovanskб slovni zбsoba / Spolupracovali E. Havlova, H. Plevaiovб, A. Mбte. — Praha, 1981.
36. *Kotnik J.* Slovensko-ruski slovar. — Ljubljana, 1950.
37. *Lajnert J.* Rostlinske mjena. — Berlin, 1954.
38. *Machek V.* Иескб а slovensкб jmйна rostlin. — Praha, 1954.
39. *Majewski E.* Siownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich. — Warszawa, 1889–1894. — Т. I–II.
40. *Makowiecki S.* Siownik botaniczny iacicsko-maioruski. — Krakyw, 1936.
41. *Rudnyљkyj J. B.* An etymological Dictionary of the Ukrainian Language. — Winnipeg; Ottawa, 1962–1980. — Vol. I–II.
42. *Skok P.* Etimologijski gjeппik hrvatskoga ili srpskoga jezika. — Zagreb, 1971–1974. — Knj. 1–4.
43. *Siawski F.* Siownik etymologiczny jkzyka polskiego. — Krakyw, 1952–1982. — Т. I–V.
44. Siownik prasiowiacski / Pod red. F. Siawskiego. — Wrociaw etc., 1974–1984. — Т. I–V.
45. *Zeman H.* Siownik gymnoiуycko-polski. — Warszawa, 1967.

ПСЕВДОНІМИ-ІМЕНА В ОНОМАСТИКОНІ ОУН-УПА

Стаття продовжує цикл публікацій автора з української псевдонімії ХХ століття. У ній розглянуто відантропонімний принцип номінації у псевдонімії учасників національно-визвольних змагань 20-50 років.

Ключові слова: псевдонім, номінація, антропонім.

The article continues the author's work in the Ukrainian pseudonym of the XX centuries. This article is considered antroponym's — based principle of the members of national — liberate compaction of the 20-50 years.

Key words: pseudonym, nomination, anthroponomy.

Псевдоніми є онімами окремого класу в рамках національної антропосистеми. Вони мають достатню кількість інтегральних ознак, які вирізняють їх з-поміж одиниць інших антропонімічних класів (імен, прізвищ, імен по батькові, прізвиस्क). Таких ознак П. Чучка нараховує шість: 1) псевдоніми є самоназвою, яку обирає собі сам іменований; 2) псевдоніми були й залишаються факультативними знаками; вони не регламентуються законодавством; 3) майже всі псевдоніми є неофіційними назвами; 4) псевдоніми не належать до спадкових іменувань; 5) псевдонімів у тої самої особи може бути безліч; 6) майже всі псевдоніми є мотивованою, промовистою назвою, якою денотат не просто називає, але й характеризує себе [4: 82].

За “Словником іншомовних слів” псевдонім [*< грец. pseudonymos — несправжньо іменований*] — вигадане ім'я або прізвище, яке використовують для заміни справжнього прізвища письменники, актори, політичні діячі [3: 773].

Спеціальних праць, присвячених дослідженню псевдонімів, в українському мовознавстві немає, за винятком хіба що словника українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.) О. І. Дея (1969). У цій розвідці міститься понад 10 тисяч псевдонімів та різних умовних знаків, якими підписувалися письменники, критики, публіцисти, актори, художники і громадські діячі України дожовтневого і радянського періодів. Продовженням і доповненням “Словника” О. І. Дея стали “Нові матеріали до словника українських псевдонімів” (1999) В. Еппеля, які містять розкриття близь-

ко 1400 псевдонімів та криптонімів. У багатьох випадках укладач, крім справжнього імені та прізвища автора, подає ще й “основний” псевдонім, під яким автор нерідко є більш знаним, аніж під справжнім прізвищем. До більшості псевдонімів подаються відомості про місця вживання цих псевдонімів, а в окремих підгрупах — публікації в газетах, журналах, збірниках тощо.

Серед здобутків у вивченні псевдоніміки сучасними вітчизняними науковцями слід відзначити статті В. Німчука “Про українську псевдонімію та криптонімію” (2002), П. Чучки “Українські псевдоніми: статус, структура і функції” (2001), М. Лесюка “Псевда вояків Української Повстанської Армії” (1999), що істотно поглибили та розширили напрями вивчення та дослідження цього особливого сектору ономастичного простору української мови.

П. Чучка розглянув псевдоніми українських письменників, критиків, публіцистів, акторів, художників і громадських діячів. Дослідник виділив визначальні ознаки псевдонімів, розглянув питання структури класу псевдонімів, відзначив високий ступінь їхньої інформативності тощо. Виходячи з цього П. Чучка пропонує визначення, за яким псевдоніми — це самоназви, які факультативно використовує творча особа поряд із її справжнім прізвищем чи іменем з метою приховати своє авторське “я” або для маніфестації свого ідеологічного кредо [4: 82].

В. Німчук, дослідивши псевдонімікон ОУН-УПА збірника “Сколівщина” (1969), зробив цінні зауваження не тільки щодо псевдонімії підпільників, а й про українську псевдонімію та криптонімію в цілому. В. Німчук зауважив, що дослідження псевдонімів на ширшому матеріалі показує, що не всі псевдоніми є самоназвами (як вважає П. Чучка), а відтак — характеристиками осіб із позитивного боку. “У підпільних політичних організаціях та кримінальних структурах псевдонімами стають не тільки самоназви, а й антропоніми, які тій чи іншій особі дають люди з її оточення. Тут промовисті псевдоніми трапляються, але вони не бажані, бо за ними носіїв можуть пізнати і викрити. У підпіллі “Кучерявим” можуть назвати навіть лису людину, а “Велетом” людину середнього або невисокого зросту” [2: 31]. На думку вченого, при вивченні псевдонімів слід розрізняти індивідуальні, суб’єктивні мотиви вибору псевдоніма особою та лінгвомотивацію слова, взятого за псевдонім.

Питання громадсько-політичної псевдонімії увійшли у коло наукових інтересів М. Лесюка, який розглянув мотиваційну базу і семантичну структуру псевдонімів учасників руху опору, українського національного підпілля та воїнів Української Повстанської Армії. М. Лесюк подає таку дефініцію: “псевдонім — це неофіційна конотативна назва особи, яка відображає якусь певну її характерну ознаку, несе інформаційне та емоційне навантаження і відома певному колу осіб” [1: 179]. Серед великої кількості псевдонімів дослідник відзначив чимало назв, що відображають рідкісну, низькочастотну у використанні лексику, зокрема регіоналізми та okazionalіzми.

Різновидами псевдонімного прикриття авторства прийнято вважати власне псевдоніми або їх ще називають фіктонімами (fiction — вигадка, opota — ім'я) і узагальнюючі псевдоніми — в них справжнє ім'я й прізвище автора змінене узагальнюючою вказівкою на його національність, соціальний статус, вікові особливості, особисті прикмети та ін. Із різновидів псевдонімів варто відзначити анаграми (перестановка літер), перекладні псевдоніми, алотріоніми — самовільно прибрані чужі імена, щоб приховати власні (свої). На позначення цього явища літературознавці вживають термін алонім або гетеронім. До псевдонімів зараховують і такий тип найменувань, як криптоніми. На відміну від псевдонімів, у ролі яких виступають окремі слова або словосполучення, роль криптонімів виконують як окремі слова, так і окремі букви, різні графічні знаки (графемоніми), цифри (цифроніми). Віднесення криптонімів до псевдонімів, на думку П. Чучки, етимологічно виправдане (адже гр. κρυπτός — “таємний, прихований”), то функціонально ні. Адже маскування у нинішніх криптонімів не є визначальною функцією [4: 82].

Своїє внутрішньої (словотвірної) структури як такої українські псевдоніми не мають. І хоч назва й складна за словотвірною структурою, вона була перенесена на денотата в готовому вигляді. М. Лесюк пропонує поділити псевдоніми на первинні і вторинні (секундарні). Первинні утворюються шляхом семантичного переосмислення, перенесенням уже готової лексеми на людину для її назви. Секундарні псевдоніми охоплюють назви за походженням чи місцем проживання (Поділець, Сибіряк), назви прикмет-

никової форми (Місцевий, Лісовий), найменування з неясною семантикою (Шуст, Шахай), а також у вигляді прізвищ, якщо мати на увазі, що синів Гордія, Корнія назвали Гордієнком, Корнієнком [1: 184].

Українські псевдоніми становлять великий інтерес для лінгвістів, яким важливо досліджувати закономірності формування та функціонування такого специфічного розряду антропонімів, лінгвомотивацію слів, підданих псевдонімізації, принципи національного назвотворення тощо.

Основні номінаційні процеси, що відбуваються в ономастиці, спостерігаються і в межах української псевдонімії. Як показали дослідження, псевдоніми можуть утворюватися від онімів, зокрема антропонімів, топонімів, а також від апелятивів. Відантропонімний спосіб творення репрезентований різноманітними структурно-семантичними моделями. Твірною основою для псевдоніма може бути власне або чуже особове ім'я, ім'я по батькові чи прізвище. Відтопонімним способом утворюються псевдоніми, вихідною основою для яких слугують гідроніми, ойконіми (здебільшого комоніми) та ороніми. Чисельними в українській псевдонімії є найменування, утворені шляхом онімізації апелятивної лексики. Особливу увагу привертає велика кількість псевдонімів, до складу яких входить лексика, що має виразні національні конотації. Це, перш за все, утворення фітофорного та зоофорного походження. З-поміж апелятивів цього виду можна виділити опетизовані рослини, фольклорні образи, назви істот у їх метафоричному значенні. Національний колорит передають також псевдоніми, утворені від номенів на позначення діячів за професією, родом занять, від апелятивів-історизмів.

У цій статті ми розглянемо відантропонімні псевдоніми учасників національно-визвольних змагань — членів ОУН (Організація Українських Націоналістів) і воїнів УПА (Українська Повстанська Армія). Псевдонімікон ОУН-УПА становить великий інтерес для дослідників, адже у лавах ОУН протягом її підпільної діяльності перебували сотні тисяч українців і кожен підпільник мав принаймні один псевдонім.

Дослідження проводилось на матеріалах Літописів УПА (основної та нової серій), монографій Мірчука П. ("Українська По-

встанська Армія 1942-1952. Документи і матеріали”, 1991), Сергійчука В. (“ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали”, 1996), довідника Содоля П. (“Українська Повстанська Армія 1943-1949. Довідник”, 1994), на основі усних опитувань учасників руху опору та інших джерел.

Одним із головних способів номінації повстанських псевдонімів є відантропонімний. Популярними у псевдоніміконі ОУН-УПА були прізвища видатних історичних постатей, письменників, культурно-освітніх діячів, літературних героїв. За псевдоніми правила і звичайні прізвища людей, імена та імена по батькові.

Псевдоніми-імена підпільників ОУН-УПА репрезентовані такими структурно-семантичними моделями: 1) псевдоніми, які збігаються з хресними іменами своїх носіїв; 2) псевдоніми-деривати від хресних імен денотатів; 3) псевдоніми, що починаються тим же звуком, що й справжні хресні імена носіїв; 4) псевдоніми, похідні від християнських імен або їх скорочених, здрібно-пестливих варіантів, що звуковим складом нічим не нагадували справжнє ім'я або прізвище своїх носіїв; 5) псевдоназви, які походять від прізвища чи імені по батькові носія; 6) псевдоніми — жіночі імена, прибрані чоловіками; 7) псевдоніми, вихідною основою яких є запозичені імена.

Загалом псевдоніми-імена у досліджуваних регіонах засвідчено у 2356 осіб.

1. Псевдоніми, які збігаються з хресними іменами своїх носіїв

Псевдоніми-хресні імена денотатів використовувалися підпільниками порівняно рідко. Такі псевдоніми носили лише 27 осіб: Богдан¹ – Щур Богдан (т. 36. 517)², Роман — Ілевич Роман (Р. І. т. 2. 123), Василь — Ольха Василь (т. 22. 449), Олекса — Гасин Олекса (полк.; т. 24. 528), Андрій — Савка Андрій (прац. СБ; т. 11. 40, 41, 170), Петро — Дідушок Петро (надр. проп.; т. 11. 105, 106, 176, 196; т. 12. 313), Микола — Арсенич Микола (кер. СБ; т. 24.

¹ З метою спрощення друку псевдоніми подаватимемо без лапок.

² Літопис УПА. Книга полеглих членів ОУН і вояків УПА Львівщини. — Т. 36. — Торонто-Львів. — 2002. Надалі зазначатимемо лише том Літопису УПА.

528), Левко — Грущак Левко (пров.; т. 36. 66), Ростислав — Волошин Ростислав (член УГВР; т. 26. 12, 33, 40, 49, 50, 51, 55, 56, 60, 62, 67, 123,... 581), Іван — Кендрюхін Іван (т. 4. 492), Стах — Сененко Стах (т. 36. 130), Михайло — Медвідь Михайло (т. 26. 195, 196, 561, 570-574, 576, 589, 593-595), Мирон — Матвієнко Мирон (прац. СБ; т. 28. 45, 59), Павло — Гнида Павло (чл. боївки “Вишні”; т. 36. 502), Федір — Безик Федір (Р. І. т. 2. 464), Петро — Шаранда Петро (т. 24. 528), Осип — Няйко Осип (ст. віст.; т. 39. 312) та ін. Один із повстанців мав псевдонім Діно — Менегон Діно (італ. парт.; т. 26. 174, 175, 182).

2. Псевдоніми — деривати від хресних імен своїх носіїв

Псевдоніми, похідні від хресних імен своїх носіїв, мають здебільшого здрібнолі-пестливі форми: Зенко — Бахталовський Зенон (кр. підстарш. шк.; Содоль, 156), Владзьо — Кобельник Володимир (т. 36. 50), Владик — Муцак Володимир (т. 36. 497), Юрко — Середницький Юрій (стр.; т. 11. 117, 185), Юрчик — Гордієвич Юрій (боївк. БСБ; т. 23. 149; т. 34. 558), Петька — Кузьма Петро (повст.; т. 36. 507), Генко — Савчин Євген (т. 28. 42, 43), Левко — Прокоп’як Лев (т. 36. 403), Зенко — Бугайський Зиновій (чл. ОУН; т. 11. 117. 175), Андрійко — Пищик Андрій (т. 36. 345), Ромко — Борецький Роман (чл. ОУН; т. 6. 375), Іванко — Гунько Іван (т. 36. 397), Івась — Гев Іван (т. 36. 123), Василько — Кутий Василь (друк., рай.; т. 32. 315, 321, 322, 323, 325, 326, 327, 328, 329), Васильок — Ерстенюк Василь (Р. І. т. 2. 510), Васько — Гнилка Василь (харч.; т. 22. 537), Славко — Потичний Ярослав (т. 36. 403), Михась — Стефанів Михайло (Р. І. т. 2. 170), Місько — Павлик Михайло (чл. ОУН; т. 11. 26, 27, 170, 190, 191), Микольцьо — Маланчук Микола (підп.; т. 11. 189, 190), Стефко — Кирейко Степан (т. 36. 278) та ін.

Деякі псевдоніми є хресними іменами своїх носіїв у скороченій формі: Макс — Скорупський Максим (сот.; к-р рейд. вд. УП в Житомир. обл.; т. 2. 332, 349, 407; т. 23. 16, 18, 30, 32, 84, 98; т. 26. 33; т. 32. 112, 126), Олесь — Леній Олексій (т. 36. 248), Осип — Бугайський Йосип (чл. ОУН; т. 11. 117, 175), Юр — Дзюба Юрій (заст. підрай. пр. ОУН; т. 6. 149, 150) та ін.

Псевдоніми — деривати від хресних імен денотатів засвідчено в 50 осіб.

3. Псевдоніми, що починаються тим же звуком, що й справжні хресні імена їхніх носіїв

Максим — Арсенич Микола (кер. СБ; т. 24. 528), Мирон — Остапишин Михайло (Р. І. т. 2. 285), Михайло — Лучко Микола (стр.; т. 22. 448), Мар'ян — Булазь Микола (т. 36. 37), Марко — Сагадан Микола (чл. ОУН; т. 11. 50, 51, 171), Вадим — Макар Володимир (т. 2. 13, 14, 16, 34, 40-42, 161, 231; т. 3. 23, 34; т. 4. 14, 16; т. 5. 8, 9, 10, 14, 15, 30, 267; т. 8. 15, 26; т. 9. 9, 14), Остап — Куць Осип (сотен. пвх; т. 11. 82, 83, 182), Славко — Фольтан Стах (ком-т охор.; т. 36. 261), Софрон — Бакалець Станислав (стр. СКВ; т. 11. 40. 169), Клим — Осьмак Кирило (т. 41. 7-19, 38, 39, 41-44, 777, 780, 781, 786, 787, 791-795), Борис — Кузьма Богдан (т. 26. 91, 94, 95), Влас — Фіал Василь (охор.; т. 5. 209), Віктор — Суро Василь (т. 36. 636), Ігор — Костур Іван (кущ.; т. 36. 307), Гордій — Вихопень Григорій (ком-т боїв. СБ; т. 36. 617), Артем — Березняк Антон (пров.; т. 36. 572), Стефко — Домків Семен (т. 36. 113) та ін.

Псевдоніми, що починаються тим же звуком, що й справжні хресні імена денотатів, засвідчено в 49 осіб.

4. Псевдоніми, похідні від християнських імен або їх скорочених, здрібніло-пестливих варіантів, що звуковим складом нічим не нагадували справжні імена їхніх носіїв

Такі псевдоніми у повстанському середовищі були популярними і частотними у використанні. Псевдоніми — чужі імена (алотріоніми) мали понад 2000 підпільників. Репертуар християнських імен, які стали псевдонімами оунівців, досить різноманітний. Найчастотнішими, найуживанішими псевдонімами-іменами були: Богдан (124)¹, Юрко (61), Борис (61), Ігор (59), Тарас (58), Роман (56), Максим (56), Ярема (51), Марко (45), Олег (44), Орест (43), Славко (39), Zenko (37), Клим (33), Карпо (32), Олень (24), Павло (21), Сергій (21), Степан (20), Нестор (20), Назар (19).

Можливо, що псевдоніми Богдан, Тарас, Максим, Роман, Ярема, які найбільше використовували учасниками національно-визвольних змагань, взяті на честь діячів української історії й культури.

Варто відзначити варіативність деяких імен, взятих за псевдоніми:

¹ Цифри вказують на частотність псевдонімів.

Богдан > Богданко, Бодьо; Василь > Василько, Васько, Васька, Вася, Васюта, Васильок; Григорій > Григор, Гриша, Гріша, Грішка, Гриць, Грицько, Гринь, Гринько; Іван > Іванко, Іваночко, Іванчик, Івась, Івасик, Івасько, Івашко, Ванька, Ванюша, Ваня, Ванько, Янко, Яньо; Михайло > Михайлик, Міша, Миша, Місько, Михась, Михасько, Михаль; Олександр > Олесь, Лесь, Лесько, Олюсь, Саша, Сашко, Сашка, Санько, Сенік, Шурко; Роман > Ромко, Ромка, Ромцьо, Ромашко; Семен > Семенко, Сенько, Сенік; Федір, Федор > Федь, Федько, Федьо, Федось; Юрій > Юрко, Юрась, Юрчик, Юра, Юрок, Юрочко, Юр, Жорж; Яків > Ясь, Ясько, Яцко, Яшко.

Деякі псевдоніми відбивають діалектні особливості, західноукраїнський колорит лексем, підданих псевдонімізації: Бодьо, Владьо, Владзьо, Генко, Гнатко, Зенік, Ванько, Яньо, Левцьо, Любко, Мар'яно, Микольцо, Миросько, Місько, Ромцьо, Ромко, Славцьо, Сенько, Дорко, Только, Федьо, Федько, Юлько, Юльцьо, Юзьо, Ясько.

У псевдоніміконі підпільників трапляються імена, використувані лише один раз, малочастотні: Адольф, Античко, Арнольд, Гаврило, Дорош, Едвард, Ернест, Єгорка, Парамон, Лавро, Платон, Саверко, Самсон, Світозір, Сільвестр, Симон, Уліан, Устим, Франк, Феодосій, Харитон, Яромола.

Псевдоніми-імена знаходимо у наукових розвідках В. Німчука, М. Лесюка. У псевдоніміконі підпільників “Сколівщини” засвідчено багато імен, їх носили понад 80 осіб. Репертуар псевдонімів-імен широкий: Гриць, Владко, Дем'ян, Дорош, Євген, Зиновій, Зенон, Івась, Кирило, Клим, Корній, Левко, Лесь, Марко, Модест, Орест, Остап, Панас, Славко, Улас, Юра, Ярема та ін. [2: 38].

Усі ці імена використувані як псевдоніми підпільниками й інших регіонів України. Псевдоніми-імена членів УПА, які воювали на теренах Прикарпаття (колишньої Станіславської області), повторюються: Андрій, Антон, Арсен, Артем, Богдан, Борис, Василь, Володимир, Гнат, Григорій, Гриць, Дем'ян, Ігор та ін. [1: 180, 181].

Привертають увагу давньоруські імена, носіями яких були видатні діячі вітчизняної історії: Борис, Всеволод, Гліб, Ігор, Олег. [Німчук 2002: 38].

Один із підпільників мав псевдонім “Дід Тарас” (Мірч., 202); це був 60-річний націон.-револ. Апелятивний поширювач, вжитий з псевдонімом, вказує на вікову особливість денотата.

5. Псевдоніми, які походять від прізвища чи імені по батьковій носія

Вихідною основою деяких псевдонімів-імен стали прізвища їхніх носіїв: Арсен — Арсенюк Василь (реф. СБ; т. 5. 59), Назар — Назаренко Осип (стр.; В рядах УПА. т. 2. 480, 484; т. 33. 362), Гриць — Гринів Михайло (Р. І. т. 2. 494; пор. Григорій — Гриць, Гринь та ін. — ВІЛ, 53), Максим — Максимів Дмитро (Р. І. т. 2. 271), Данко, Данько — Даниленко Олександр (полк.; т. 2. 325, 387; т. 5. 56, 62, 63; т. 26. 183, 184, 187-191, 197), Поль — Польовий Федір (пор.; т. 2. ХХІ), Федько — Федоришин Василь (Р. І. т. 2. 320), Семен — Семків Василь (Р. І. т. 2. 165; пор. Семен — Семку — ВІЛ, 98), Левко — Левкович Михайло (т. 40. 501), Юзь — Юзьків Богдан (стр. СКВ; т. 11. 35, 36, 170), Борис — Борис Михайло (т. 29. 287).

Окремі псевдоніми утворилися від імен по батьковій своїх носіїв: Василь — Данилишин Володимир Васильович (рай. пров.; т. 36. 66), Микола — Архипчик Степан Миколайович (рай. пров. ОУН; т. 6. 51, 174, 205, 343, 344, 389), Петрусь — Панасюк Георгій Петрович (чл. молод. ОУН; т. 6. 218, 219), Юзеф — Позовський Мар’ян Юзефович (Р. І. т. 2. 154), Миша — Можевський Микола Михайлович (Р. І. т. 2. 290).

Кілька повстанських псевдоназв утворені шляхом комбінування окремих складів прізвища та імені денотата — Орест — Юрестовський Осип Петрович (т. 36. 406), імені та імені по батьковій — Мирось — Шкелебей Ярослав Михайлович (т. 36. 297).

6. Псевдоніми — жіночі імена, прибрані чоловіками

В ономастиконі ОУН-УПА зрідка трапляються псевдогініми (жіноче ім’я, прибране чоловіком): Зося — Райковський Іван (Р. І. т. 2. 153), Ірка — Павлик Володимир (чл. шт. ІV ВО УПА; т. 28. 64, 65; т. 29. 52, 53, 54, 55), Галина — Бусел Яків (чл. ГВШ УПА, кер. ГП ОУН; підп. публ.; т. 2. 10, 62, 63, 461; т. 5. 42, 66; т. 24. 19, 33, 383, 428, 429, 528, 529; т. 26. 57, 58, 68, 123, 579, 582, 596; т. 41. 193, 197, 380), Галина — Секунд П. (кер. пр. ОУН; т. 5. 394), Дуня (чот.; т. 30. 301, 315, 318, 331, 334, 337, 343, 352; т. 37. 262, 308, 310, 368,

369, 380, 461, 571), Лінда — Дмитришин Микола (ком. рай. боїв. СБ; т. 36. 645), Вікторія (сотен.; т. 19. 130; допускаємо, що псевдонім може походити від міфонема Вікторія — У давньорим. міфології — богиня перемоги (ВТССУМ, 146; або ж від лат. “перемога”), Катюша -Володимирович (к-р гр. УПА; т. 4. 334, 340; можливо, псевдонім походить від апелютива катюша — розм. жарт. -пестл. назва гвардійського реактивного міномета, встановленого на автомашині — ВТССУМ, 421).

7. Псевдоніми, вихідною основою яких є запозичені імена

За псевдоніми підпільників правила запозичені імена: Джон (ор. УПА-Пн; т. 1. 162), Джон — Габрусевич Іван (діяч. ОУН; т. 24. 359, 362), Жан — Борис Михайло (т. 29. 287; т. 40. 13, 21, 279, 494, 495), Жан (окр. політреф.; т. 36. 424), Жан (ст. віст.; т. 40. 333), Жан (т. 33. 692), Жан (рай.; т. 34. 845), Люїс — Кіц Роман (т. 36. 171), Вальтер — Свєрчевський Кароль (ген.; т. 37. 240, 242, 318, 331, 543, 562), Том — Великий Степан (рай. пров.; т. 36. 673), Курт (пов. пров.; т. 36. 72, 201), Курт (стр.; т. 41. 14, 28), Альфред (діяч. ОУН; т. 24. 410), Алім (чот.; т. 2. 498), Віллі (пропаг.; т. 40. 502), Ганс (чот.; т. 31. 113), Самуїл (підп.; т. 28. 369, 375, 390).

Серед повстанців були представники інших народів: Мілано (італ.; т. 26. 173), Піпо (італ.; ком. бат. “Джустіція”; т. 26. 173), Міро — Сімонютті Джорджо (ком-т 3-ї бриг. італ. демокр. парт.; т. 26. 173-175, 178, 181), Маріо — Ченчік Манліо (італ.; адвокат; т. 26. 174, 176, 181), Альфредо (італ.; т. 26. 169), Рікардо (комісар поліції італ. парт.; т. 26. 172, 173), Мусафат (політ. рух Азербайджану; т. 1. 175).

Нерідко підпільники з відомих причин мали по кілька і більше псевдонімів. А деякі прибирали кілька псевдоназв одного класу, зокрема імена:

Ілько, Клим, Карло — Хома Володимир (реф. СБ; т. 14. 64; т. 34. 765, 828),

Євген, Улас, Ігор — Мартин Мирослав (т. 26. 561, 573, 583),
Аркадій, В’ячеслав, Дорош — Дужий Петро (т. 26. 9, 11, 561, 563, 566, 570, 571, 572, 573, 574, 584, 586, 587, 589, 590, 591, 593-595),
Богдан, Назар, Юрій — Лаврін Григорій (рай. проп.; т. 11. 6. 159, 180, 197),

Микола, Максим, Михайло, Дем’ян — Арсенич Микола (кер.

СБ ПОУН; т. 24. 528; один із псевдонімів дорівнює хресному імені носія),

Юрко, Роман — Пелих Федір (т. 36. 486),

Стецько, Охрім — Оберишин Ілля (студ. мед.; т. 32. 13, 272, 349, 380, 446),

Тарас, Олег — Городинський Андрій Павлович (т. 36. 124),

Юрко, Олесь — Гадида Василь (надр.; т. 24. 363),

Микола, Мартин — Архипчук Степан (рай. пров. ОУН; т. 6. 51, 174, 205, 343, 344, 387, 389),

Юра, Модест — Цмоць Кость (СБ; т. 24. 361, 364),

Мирон, Вадим — Пеців Ярослав (т. 14. 58, 60-62, 64, 65, 67; т. 17. 34, 534, 549) та ін.

На вибір псевдоніма-імені впливали різні фактори, зокрема вік підпільника, пор.; Івасик — Грицков'ян Михайло (стр.; т. 29.; один з наймолодших стрільців), Любко (сот.; В рядах УПА. т. 2. 273, 274, 275; місцевий хлопець років 11, півсирота; у його сотні були діти), Тарас (підп.; т. 28. 437; "... віком у сороківці..." с. 437).

Псевдоніми-імена в ономастиконі ОУН-УПА займають чільне місце. Вони були популярними серед підпільників і відображали не тільки антропосистему української мови, а й ідентифікували представників інших народів.

Умовні скорочення

ВІЛ	Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. М. Власні імена людей. Словник-довідник. — 2-ге вид., виправлене і доповнене. — К.: Наук. думка, 1996.
ВТССУМ	Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001.
В рядах УПА	В рядах УПА. Збірка споминів колишніх вояків УПА з терену Лемківщини й Перемищини. — Т. 2. — Торонто, 1999.
Р. І.	Реабілітовані історією. Івано-Франківська область. — Т. 2. — Ів. -Франківськ, 2001.
Содоль	Содоль Петро. Українська Повстанська Армія 1943-49. Довідник. — Нью-Йорк, 1994.

1. *Лесюк М.* Псевда вояків Української Повстанської Армії / *Studia Slawistyczne 1; Nazewnictwo na pograniczach etniczno — językowych.* — Białystok, 1999.

2. *Німчук В. В.* Про українську псевдонімію та криптонімію // *Українська мова.* — 2002. — № 2; *Словник іншомовних слів / За ред. Л. О. Пустовіт // К., 2000.*

3. *Чучка П. П.* Українські псевдоніми: статус, структура і функції // *Наукові записки Кіровоградського державного педуніверситету ім. В. Винниченка. Серія: Філол. науки (мовознавство).* — 2001. — Вип. 37.

УДК 81.161.2*373.2

М. М. Торчинський

ПОЕТОНІМІКА УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ (на матеріалі дисертаційних досліджень)

У статті аналізується стан поетонімічних досліджень в Україні на рівні дисертацій, в яких основна увага звертається переважно на вивчення стилістично-виражальних можливостей антропонімії в художніх творах та функціонування поетонімів у фольклорі.

Ключові слова: поетоніміка, антропонімія, дослідження, художня література, фольклор.

In clause the condition poetonymishe researches in Ukraine on equal dissertations in which the basic attention addresses mainly on studying of stylistishe-expressive opportunities anthroponym in works of art and functioning poetonym in folklore is analyzed.

Key words: poetonymik, anthroponymie, researches, fiction, folklore.

Поетоніміка як галузь ономастики, що вивчає функціонування власних назв в художньому мовленні, в Україні особливо активно почала розвиватися протягом кількох останніх десятиліть. За нашими підрахунками, список публікацій з проблем поетоніміки складають близько 20 монографій та посібників, понад 60 дисертаційних досліджень і понад 200 статей. Безумовно, найбільший резонанс серед науковців викликає поява монографічних досліджень, а також захист дисертацій; саме на дисертаційних роботах з проблем літературної ономастики буде зосереджена наша увага, оскільки комплексний аналіз таких студій на сьогодні відсутній, а їхній стислий огляд, який наводиться в окремих дисертаціях при огляді літератури, має побіжний характер.

Класифікування дисертаційних робіт з поетоніміки, крім поділу їх за метою — здобуття наукового ступеня доктора (таких лише дві) та кандидата філологічних наук, передбачає їхнє групування і за мовною приналежністю досліджуваного матеріалу (українсько-, російсько-, англomовні тощо) та характером (методологією) студій (загальнотеоретичні, описові, зіставно-порівняльні). У свою чергу, наприклад, дисертації описового плану предметом свого дослідження можуть мати один твір, творчість одного автора, певний жанр чи якийсь хронологічний зріз, а зіставно-порівняльні студії можуть бути одно- чи різномовними, одно- чи різножанровими. Цікавою є і географія виконаних досліджень, представлена передусім Одеською, Київською, Донецькою і Закарпатською ономастичними школами.

Варто зазначити, що однозначно віднести дослідження до якоїсь однієї групи не завжди можливо через різноплановість завдань, які ставить перед собою дослідник. Це стосується і докторської дисертації Л. О. Белея, першої в Україні з проблем поетоніміки, присвяченої зокрема вивченню літературно-художніх антропонімів (ЛХА). Хоча автор прагнув “тільки простежити загальне і часткове, типове й індивідуальне у функціонально-стилістичній еволюції української літературно-художньої антропонімії кін. XVIII — XX ст.” [1: 5], однак завдяки суцільному розписуванню текстів з метою виявлення всіх стилістично значущих варіантів ЛХА, які вживаються в обстежених літературно-художніх творах, можна стверджувати, що робота Любомира Омеляновича є дійсно “спробою комплексного монографічного дослідження української літературно-художньої антропонімії” [1: 6] вказаного періоду. Віднесення дисертації до робіт загальнотеоретичного спрямування зумовлене тим, що у ній, поряд з аналізом функціонально-стилістичних особливостей ЛХА, “уточнюються поняття та систематизується вживання термінів літературно-художньої антропоніміки, визначається статус літературно-художньої антропонімії в національному антропоніміконі, встановлюються специфічні ознаки ЛХА, окреслюється джерельна база та ресурси української літературно-художньої антропонімії” [1: 6].

Більш широко теоретичні проблеми поетичної ономастики описані в дисертаційному дослідженні В. М. Калінкіна, після за-

хисту якого поетоніміка поповнилася низкою положень, аксіом і постулатів, на основі яких уможливилось формування вихідних принципів цього наукового напрямку. Особливо вартісними є положення про специфіку семантики поетоніма, яка відрізняється як від семантики так званих “реальних” власних імен, так і від семантики апелятивів, визнання завданням поетонімічних досліджень з’ясування взаємин між ім’ям, образом і денотатом тощо [див.: 5].

Окремі дисертаційні роботи лише частково торкаються теоретичних проблем поетоніміки. Наприклад, конотонімізація онімів, тобто набуття ними додаткових відтінків у значенні, що часто призводить до зміни їхнього ономастичного розряду і навіть переходу у групу апелятивів (цю проблему активно розробляє Є. С. Отін), стала об’єктом дослідження Є. М. Беліцької (2000). Уклала словник конотативних онімів і Л. І. Дука, однак у своїй дисертаційній роботі (2002) вона передусім аналізувала структуру власних назв на основі прагматичного підходу: “семантика онімів розглядається як потенціал впливу на адресата; на основі зіставлення та протиставлення семантико-прагматичної структури упорядковується типологія онімів; визначаються їхні функціонально-стильові модифікації в публіцистичному та художньому мовленні” [3: 3].

Більшість теоретичних студій ґрунтується на дослідженнях практичного характеру, чим і визначається особлива вартісність описових студій. Пам’ятаючи, що “повноцінне вивчення літературної онімії можливе лише за умови: 1) аналізу її у межах цілого тексту, художнього дискурсу; 2) розгляду не окремих (на вибір) онімів, а всієї їх сукупності, наявної у тексті” [6: 15], ми розглянемо дисертаційні дослідження у напрямі збільшення їхнього предмета: від одиничних творів до окремих жанрів. Однією з перших в українській поетоніміці охарактеризувала ономастичний простір роману О. Т. Гончара “Твоя зоря” О. Ф. Немировська (1989); через чотири роки В. М. Галич теж звернулася до творчості цього письменника, обравши предметом своїх студій природу та стилістику літературно-художніх антропонімів. А найпершим дисертаційним дослідженням з літературної ономастики української мови була робота Т. В. Немировської “Власні назви у творчості М. М. Коцюбинського” (1988). У таких наукових працях переважно досліджуються або антропонімікони окремих авторів: творів

П. Куліша (Климчук О. В., 2004) чи прози Лесі Українки (Яковець С. Г., 1998), або їхні ономастикони в цілому: творів Ліни Костенко (Мельник М. Р., 1999), прози В. Винниченка (Лукаш Г. П., 1997), п'єс Лесі Українки (Крупеньова Т. І., 2001), поезій Яра Славутича (Селіверстова Л. І., 2002).

Аналогічна ситуація спостерігається і при аналізі поетонімів за жанровими ознаками: досліджувалися або антропоетонімікони: українського сатиричного роману (Кричун Л. П., 1998) чи української драматургії XIX–XX ст. (Попович Н. Ф., 2004), або усі поетоніми історичної прози II половини XX століття (Гриценко Т. Б., 1998).

В окремих роботах аналізується потенціал власних назв певного жанру художньої літератури: науково-фантастичних текстів у комунікативно-прагматичному аспекті (Андрієнко О. Ю., 1992); космічних назв українських поезій XIX–XX ст. у стилістичному плані (Ковалевська Т. Ю., 1993). На матеріалі поезій Ліни Костенко у дисертації Петрової Л. П. (2003) характеризується поетонімікон як засіб інтелектуалізації поетичного мовлення.

Спільними для названих вище дисертаційних робіт є характеристика семантичних, стилістичних й іноді дериваційних (структурних) особливостей літературних онімів. Також розглядаються питання про історію вивчення цієї проблеми, основні теоретичні засади, на яких ґрунтується дослідження, тощо. Подібними є і положення, які виносяться на захист, а також висновки, отримані у процесі дослідження, що свідчить про наявність певних закономірностей у творенні та функціонуванні поетонімів. До них можна віднести такі універсалії, як формування складної організованої ієрархічної системи, “кожен елемент якої спрямований передусім на ідентифікацію об'єкта номінації”; чітке окреслення структурного центру і периферії ономастикону; варіативність власних назв, взаємодія онімної і просегоричної лексики, що “у процесі називання тих самих ономооб'єктів на синтагматичному рівні зневиразнює протиставлення власних і загальних назв, яке зберігається на парадигматичному рівні та в плані широти їх можливих функцій”; здійснення індивідуального підходу письменників до поетонімів як засобу стилетворення “у доборі конкретних онімів та їх варіантів” [2: 12-13].

Відсутність зіставлень і порівнянь отриманих результатів як між окремими авторами, так і між історичними періодами і жанрами спричинена недостатньою кількістю виконаних досліджень. Частково цей недолік компенсується написанням дисертацій компаративного характеру. Наприклад, А. В. Соколова (2003), зіставивши антропонімікони романів Григорія Тютюнника “Вир” і Василя Земляка “Лебедина зграя”, зробила досить цікаві висновки про те, що “в індивідуально-творчій трансформації використовувани оніми у обох письменників набувають додаткових значень, авторських конотацій, реалізуються на різних рівнях — змістовому, емоційно-експресивному, асоціативному”, а “структурні типи антропонімів, їх розподіл за частотою використання у тексті виразно вказують на відмінні авторські манери письма Г. Тютюнника та В. Земляка” [9: 198]. Такі ж узагальнення засвідчені в дисертації А. С. Попович (Київ, 2001): “Для досліджуваних творів характерним є прийом “експресивного множення” (у О. Чорногуза — тавтологічні повторення імен і прізвищ, у Є. Гуцала — множинність у марках автомобілів, у називанні українських страв)” [8: 161].

На порівнянні, але вже хронологічному, ґрунтується і аналіз фольклорних антропоніміконів ХІХ — 30-40-х років ХХ ст. та 40-х — 90-х ХХ ст., який “засвідчив, що репертуар як чоловічої, так і жіночої підсистем фольклорного іменника радянського періоду та загальна кількість фіксацій у ньому особових імен значно бідніші за подібні показники фольклорного антропонімікону ХІХ ст.” [7: 164]. Взагалі ж про окремішність фольклорної ономастики від ономастики художньої літератури свідчить чимало чинників, серед яких “відсутність очевидної залежності фольклорного ономастикону від особи виконавця”, “постійна змінюваність фольклорних онімів залежно від часу, території побутування фольклорного тексту”, “ефективність вживання фольклорних, яка тісно пов’язана з національною (зокрема територіальною) традицією”, наявність специфічного денотативного значення (“денотати літературних власних назв — не реальні, а вигадані, денотати фольклорних онімів — нерідко реальні особи, добре знані в певному комунікативному середовищі”) тощо [7: 162-163]. Також фольклорна ономастика представлена двома роботами компара-

тивістського характеру: Порпуліт О. О. (2000), яка порівняла ономастичний простір українських і російських чарівних казок, і Кудріної Є. Ф. (1982), яка охарактеризувала фразеологічні одиниці з компонентом “власна назва” сучасних німецької та української мов. До функціонування власних назв у фраземах і пареміях, однак лише на матеріалі української мови, також зверталися Мороз О. А. (2000) і Пасік Н. М. (2000).

Іноді власні назви не є безпосередньо предметом дисертаційного дослідження, однак у роботі вони досить детально аналізуються. Для зразка можна взяти роботи Василенко А. М. (2003) та Гончарової І. М. (1998), в яких описуються відповідно міфологеми української художньої літератури ХІХ ст. та їхній символізм у контексті культури. Це саме можна сказати і про численні дисертаційні студії ідіолектів українських письменників.

Говорячи про вивчення поетонімікону російської мови, варто насамперед навести висловлювання Ю. О. Карпенка про те, що “з різних причин, у тому числі й через явно нерівноправний статус української та російської мов у СРСР, українські вчені на разі мають більше досягнень у дослідженні російської літературної ономастики (мабуть, навіть більше, ніж у самій Росії), аніж української” [6: 8]. Вивчалися ономастикони окремих письменників (А. П. Чехова (Колоколова Л. І., 1970), К. Г. Паустовського (Іванова Е. Б., 1987), А. А. Ахматової (Нагачевська С. А., 1994), І. О. Буніна (Черновалюк І. В., 1995)), певних їхніх творів (романів і казок М. Є. Салтикова-Щедріна (Таїч Р. У., 1971)) і літературних течій (творів романтичного напрямку (Калінкін В. М., 1988)).

Серед розрядів поетонімів найчастіше студіювалися антропоніми: тетралогії В. П. Катаєва “Хвилі Чорного моря” (Суслова Т. Д., 1985), творів І. С. Тургенева (Шумаріна Т. Ф., 1985), художнього мовлення О. М. Горького (Турута І. І., 1985), сатиричних творів післявоєнного періоду (Ботвіна Н. В., 1988), прози О. С. Пушкіна (Мурадян І. В., 1988), творів О. О. Блока (Мисик С. Г., 1988), російського історичного роману (Рогозіна В. І., 1991), романів І. Ільфа і Є. Петрова “Дванадцять стільців” і “Золоте теля” (Мариненко І. О., 1992), повістей М. В. Гоголя (Боева Е. В., 1993), сатиричної прози М. П. Булгакова (Біла Л. В., 1997), радянської художньої прози 60-80-х років (Аксенов С. С., 1998),

художньої прози В. Аксьонова (Іванова Н. І., 2000), і один раз — топоніми (Маруніч І. І., 1993)). Зафіксовано і дослідження в галузі фольклорної ономастики (вивчення онімії російських замовлянь (Юдін А. В., 1992) і назв міфічних об'єктів російського і сербського фольклорів (Вересаєв В. А., 1993)). Теоретичні проблеми літературної ономастики розроблялися в дисертаційних роботах Буштян Л. М. (1983), Касьяненко Н. Є. (1991) та Смирнова О. К. (1991), в яких увага зверталася відповідно на аспекти ономастичної конотації, okazіональності онімів та специфіки їх перекладу.

На матеріалі англійської мови виконано чотири дисертаційні роботи, німецької — дві та польської — одна. Досліджувалися функції антропонімії (Зайцева К. Б., 1979), композитних ономастичних структур (Кресан О. Я., 2004), зоонімічних художніх порівнянь (Олексишина Л. Г., 2004), онімів в американській поезії (Співак С. М., 2004), а в трьох дисертаціях описано фразеологічні одиниці з ономастичним компонентом (Сафронова Є. В., 1997; Кравчук А. М., 1999; Фірсова Ю. А., 2002).

Аналізуючи дисертаційні дослідження України з проблем поетоніміки, не можна залишити поза увагою зарубіжні, передусім російські студії, які значною мірою вплинули на формування української поетонімічної думки. Це і роботи стилістичного спрямування, на зразок досліджень Винокура Т. Г. (1980) чи Рут М. Е. (1998), і праці з теоретичної ономастики та її термінології, такі як дисертації Суперанської О. В. (1974) чи Подольської Н. В. (1990), і перші дослідження в галузі власне літературної ономастики Михайлова В. Н. (1956), Магазаніка Е. Б. (1967), Андрєєвої Л. Н. (1965) та інших мовознавців.

Таким чином, можна відзначити активізацію дисертаційних досліджень проблем українського поетонімікону протягом останнього десятиліття зі зверненням особливої уваги на стилістично-виражальні можливості антропонімії в художніх творах та на функціонування поетонімів у фольклорі. Стабільною продуктивністю відзначаються студії антропоніміконів та в цілому поетоніміконів творів російської літератури; інші мови представлені одиничними дослідженнями. Окремо виділяються роботи Белея Л. О. і Калінкіна В. М., які мають визначальне значення для організації подальших досліджень в галузі літературної ономастики.

Визначаючи перспективи розвитку української поетоніміки, не можна не врахувати думки Калінкіна В. М., який з цього приводу писав: “Перспективи розвитку поетичної ономастики в Україні навряд чи відрізняються від насущних потреб ономастичної науки в усьому світі. Поетика власних імен насамперед має потребу в розробці загальної теорії (включаючи філософські і логіко-мовні, семіотичні і культурно-естетичні аспекти), здатної охопити всі сторони цього складного явища. Серед часткових теоретичних проблем, що потребують розвитку, можна назвати такі: “поетонім у контексті”..., “поетонім і жанр”, “лексикографічні проблеми поетичної ономастики”... Для української поетичної ономастики істотного значення набуває координація досліджень ономастично-конкретних літературних творів, поетики власних імен у творчості письменників, що представляють вершинні досягнення української літератури” [4: 17].

Конкретизуючи наведені вище положення, дозволимо собі визначити такі основні завдання української поетоніміки: 1) опрацювання загальнотеоретичних проблем, передусім пов’язаних з поетонімічною термінологією, типологією і функціями літературних назв, різноплановими аспектами поетонімікогенезу; 2) виконання описових досліджень як узагальненого характеру (вивчення поетонімії жанрів і видів художнього мовлення або значних хронологічних зрізів), так і авторського (передусім класиків вітчизняної літератури та народнопоетичних творів); 3) проведення зіставно-порівняльних студій окремих творів, творчості певних письменників, жанрів і видів літературних творів, різних мов; 4) укладення словників поетонімів окремих творів чи письменників, а також українського художнього мовлення в цілому.

Реалізація накресленого дозволить досягти нових вершин в галузі літературної ономастики.

1. *Белей Л. О.* Українська літературна антропонімія кінця XVIII — XX століття: Автореферат дисертації... доктора філологічних наук. — Ужгород, 1997.

2. *Гриценко Т. Б.* Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі II пол. XX ст. (на матеріалі романів про Б. Хмельницького). — К., 1998.

3. *Дука Л. І.* Прагматичний потенціал онімів та способи його актуалізації в тексті: Автореферат дисертації... кандидата філологічних наук. — Запоріжжя, 2002.

4. *Калинкін В. М.* Поетика онима. — Донецьк, 1999.
5. *Калінкін В. М.* Теоретичні основи поетичної ономастики: Дисертація... доктора філологічних наук. — Донецьк, 2000.
6. *Карпенко Ю. О., Мельник М. Р.* Літературна ономастика Ліни Костенко. — Одеса, 2004.
7. *Колесник Н. С.* Особові імена в українських народних обрядових піснях. Дисертація... кандидата філологічних наук. — Тернопіль, 1998.
8. *Попович А. С.* Мовностилістичні особливості української сатирично-гумористичної прози (на матеріалі романів Є. Гуцала та О. Чорногуза): Дисертація... кандидата філологічних наук. — К., 2001.
9. *Соколова А. В.* Онімичний аспект проблеми ідіостилю письменника (на матеріалі зіставлення антропонімії у романах Григорія Тютюнника “Вир” і Василя Земляка “Лебедина зграя”): Дисертація... кандидата філологічних наук. — Ізмаїл, 2003.

УДК 81'42+81'373.45

Т. О. Мачай

ІНШОМОВНІ І ВЛАСНІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНОМОВНОМУ НАУКОВО- ТЕХНІЧНОМУ ТЕКСТІ

Проаналізовано терміни і термінологічні сполуки, характерні для сучасного україномовного науково-технічного тексту, з точки зору їх походження. Встановлено найбільш частотні форми реалізації термінологічних словосполучень у технічному тексті.

Ключові слова: технічний текст, терміни, терміносполуки, тенденції функціонування.

There have been analyzed terms and terminological word phrases, typical for modern Ukrainian scientific technical text, from the point of view of their origin. The author has stated the frequency realization terminological word phrases in technical engineer texts. There have been discovered the majority of mixed forms and new terminological word phrases.

Key words: technical text, terms, terminological word phrases, frequency realization.

Розвиток науки і виконання практичних інженерних завдань стимулює інтерес до функціонування термінологічних одиниць у науково-технічному тексті: як традиційних форм термінів і терміносполук, так і тих, що з'являються.

Об'єктом розгляду в нашому дослідженні виступають терміно-

логічні одиниці сучасного україномовного науково-технічного тексту. Аналіз їх утворення і використання носіями української мови постійно знаходиться в центрі уваги дослідників. Сучасні автори розглядають зовнішні і внутрішні фактори розвитку галузевої термінології [3:459]; вивчають запозичення як один із способів поповнення словникового запасу російської мови [3:88]; питання асиміляції новітніх англіцизмів [3:136], англійських термінологічних запозичень [3:153], романо-германських запозичень [3:391,395] у сучасній українській мові; загальні зміни у лексичному складі української мови на сучасному етапі [3:157]; тенденції термінотворення в окремих галузях, наприклад, галузі права [3:163]. Проте слід зазначити, що деякі суттєві аспекти функціонування терміноодиниць ще потребують дослідження. У статті вони характеризуються за такими ознаками: за походженням і за способами творення.

Результати спостережень дозволяють зазначити, що, незважаючи на форму реалізації, однослівні терміни чи термінологічні словосполучення, за походженням чітко диференціюються на 3 наступні групи: власні, іншомовні і змішані. Змішані являють собою утворення на основі власних і іншомовних чи навпаки — іншомовних і власних. Крім того, у сукупності власних, іншомовних чи змішаних форм ключових слів зустрічаються утворення, відсутні у спеціальних фахових словниках-довідниках. У подальшому ці утворення у складі ключових слів будуть називатися і розглядатися як *новоутворення*.

Розглянемо реалізації однослівних ключових слів, оскільки вони мають значний вияв серед масиву досліджуваних одиниць (36,96%).

Серед однослівних іншомовних термінів, які широко використовуються спеціалістами в писемних науково-технічних текстах, переважають слова, що передають загальнонаукові поняття. Вони складають 47,27% (52 зі 110). Спеціальність автора не впливає на частоту їх використання. Наприклад: кластер (матем., фіз., хім., ЗХ), каталіз (фіз., хім., ЗХ), регенерація (біол., хім., ПЕ і ОНС), катіоніт (хім., ХТ, ФЗХ), стабілізатор (хім., ХТ), радіонукліди (хім., ПЕ і ОНС), етилен (хім., ХТ), кальцій (фіз., хім., астр., ХТ), азот (хім., МТ), інтерметалід (фіз., МТ), борид (хім., МТ), групування (матем., ОМТ), параметризація (матем., фіз., ОМТ). Інколи у сло-

вниках-довідниках дається позначка “наук.”, наприклад: металофізика (наук., МТ), екологія (наук., ПЕ і ОНС) та ін.

Другу підгрупу однослівних іншомовних термінів утворюють ті, що використовуються фахівцями у загальнонаукових, загальноінженерних і спеціальних дисциплінах. Вони складають 30%. Наприклад: ліквідус (техн., фіз., МТ), солідус (техн., фіз., мет., МТ), гартування (техн., фіз., мет., МТ), гістерезис (фіз, техн., геол., МТ), кристалізація (геол., техн., фіз., МТ), металографія (техн., фіз, МТ), кінетика (мех., хім., фіз., ОМТ).

Вивчення складу цієї підгрупи свідчить про близькість її одиниць до номенів першої, що пояснюється наявністю термінів базових наук, наприклад, математики і фізики, в загальноінженерних дисциплінах.

Третю підгрупу в масиві іншомовних ключових слів утворюють спеціальні терміни, які позначаються у словниках-довідниках як “техн.” або “спец”, чи “техн., мет.”. У досліджуваному масиві вони складають незначну групу — 22,73%. Наприклад: інструмент (техн., ПМ), ремонт (техн., ОМТ), аустеніт (мет., техн., МТ), левітація (мет., ПМ), мартенсит (мет., техн., МТ); фосфогіпс (техн., ПЕ і ОНС), рекуператор (техн., ХТ), бабіт (техн., МВ), цапфа (техн., МВ), шток (техн., МВ) та ін.

Деякі терміни цієї підгрупи відображають пріоритет роботи вченого-спеціаліста. Наприклад: бабіт (від прізвища англ. металурга І. Бабіта), мартенсит (від прізвища нім. металознавця А. Мартенса).

За результатами спостережень функціонування однокомпонентних ключових слів — іншомовних термінів можна зробити наступні висновки: по перше, у науково-технічному мікростилі сучасної української літературної мови серед запозичених слів переважають загальнонаукові поняття, частина яких функціонує в загальноінженерних і спеціальних дисциплінах — 77,27%; по-друге, спеціальні поняття передаються незначною кількістю іншомовних термінів, частина яких фіксує здобутки конкретної особи чи країни в спеціальній галузі знань.

Частину аналізованого масиву однокомпонентних ключових слів складають власне україномовні терміни — 23,93%. Аналіз складу власне україномовних за походженням ключових слів до-

зволяє зазначити, що достатньо значну групу серед них складають спеціальні терміни (38,46%). Наприклад: втома (втомленість) (мет., МТ), пиловловлювач (техн., ХТ), золівіддільник (техн., ПЕ і ОНС), паливо (техн., ХТ) та ін.

Перевага серед власне україномовних термінів спеціальних проявляється і в тому, що другою такою ж великою є група, що містить поняття, які залучаються фахівцями із загальнонаукових дисциплін до загальноінженерних і фахових (38,46%). Вони мають у словниках-довідниках позначки “матем., техн.”, фіз., техн. тощо. Наприклад: покриття (матем., фіз., техн., ТО), виступ (астр., геол., техн., МТ), тертя (техн., фіз., ПМ), тріщини (техн., геол., фіз., МТ), безпека (техн., фіз., МТ).

Подальше вивчення термінів цієї групи свідчить про значну перевагу в її межах подібних одиниць у металургійних текстах. У хіміко-технологічних текстах вказані термінологічні одиниці представлені значно менше. Зовсім незначну кількість серед україномовних термінів утворюють ті, що передають власне загальнонаукові поняття (23,08%). Серед аналізованих ключових слів до складу таких одиниць можна віднести наступні: твердість (фіз., ТО), вуглець (фіз., хім., ОМТ).

Як свідчать результати дослідження, власні україномовні загальнонаукові терміни в деяких спеціальностях майже повністю відсутні і функціонують іншомовні, наприклад у хіміко-технологічних текстах.

У числі однослівних термінів масиву ключових слів 8,59% утворюють одиниці змішаної форми. Змішана форма однослівних термінів являє собою поєднання компонентів різного походження. Наприклад: антиокислювач (ХТ): префікс “анти” грецького походження [4: 88], а основа слова — власна [4: 663], або електропровідність (МТ): перша частина слова “електро” — грецького походження [4: 414], а друга — “провідність” є власномовним утворенням.

Порівняльний аналіз реалізацій ключових слів-термінів змішаної форми дає підстави стверджувати, що вони переважно виражають загальнонаукові поняття (57,14%). Спеціальність не впливає на цю особливість. Наприклад: металознавство (наук., техн., фіз., МТ), трибутилфосфат (ХТ) та ін.

Вузькоспеціальні терміни (помітки “техн”, “спец”) чи ті з них,

що залучаються фахівцями із загальнонаукових до загальноінженерних чи вузькопрофільних дисциплін, складають у практиці використання однакову кількість (по 21,43%). Проте відрізняються вони якісно: серед вузькоспеціальних термінів змішаної форми переважають абстрактні поняття.

Процес аналізу характеристик однослівних термінів у ролі ключових слів зумовлює інтерес до вивчення групи новоутворень у їх складі. Результати виконаних спостережень дозволяють стверджувати, що терміни-новоутворення передають або вузькоспеціальні поняття, або загальнонаукові. Переважно терміни-новоутворення — це вузькоспеціальні поняття (83,33%), серед яких у цілому переважають абстрактні поняття — 53,33%.

Процес створення вузькоспеціальних термінів відбувається за декількома напрямками.

Найбільш уживаний фахівцями спосіб творення нових термінів — це використання іншомовних компонентів — 66,67%. Найчастіше спеціалісти беруть у ролі компонентів іншомовні корені для утворення найменувань нововинайдених явищ або пристроїв чи приладів, тобто утворюють конкретні поняття — 46,67%. Наприклад: мікродефекти (МТ), біореактор (ПЕ і ОНС), біогаз (ХТ), хромат-аніони (ПЕ і ОНС), хромат-іони (ПЕ і ОНС), електрофлотація (ЗКК). За цим принципом, але рідше фахівцями утворюються терміни для називання абстрактних понять — 20% (3 з 10). Наприклад: термоциклування (МТ), біотехнологія (ПЕ і ОНС).

Другий спосіб утворення нових спеціальних термінів, достатньо представлений у досліджуваному масиві ключових слів, полягає у використанні фахівцями компонентів власномовного походження — 20%. Наприклад: пилоочистка (ПЕ і ОНС), НВЧ-нагрівання (ЕСП).

Третій напрямок виникнення новоутворень можна назвати проміжним: серед вузькоспеціальних термінів є незначна кількість змішаних форм, коли використовуються різномовні компоненти — 13,33%. Наприклад: біорозкладуваність (ХТ), Cr-Nb-C (МТ).

Крім вузькоспеціальних термінів, у числі однослівних ключових слів-новоутворень можна виділити і змішану форму, що передає загальнонаукові поняття — 16,67%.

Це може бути складноскорочене слово чи абревіатура, що пе-

редають переважно абстрактні поняття. Наприклад: енергозбереження (ПЕ і ОНС), енергосамозабезпечення (ЕСП) — абстр., ВІМС (вторинна іонна мас-спектроскопія, (ПМ)) — конкретне.

В аналізованому масиві ключових слів, що супроводжують науково-технічний текст, цікаво розглянути за походженням й інші складові утворення. Серед них — багатокомпонентні словосполучення у значенні одного слова, що у загальному складі досліджуваного масиву одиниць складають 2,49%.

На відміну від попередньої групи ключових однослівних термінів, у складі аналізованої групи І-го слова підгрупа іншомовного походження відсутня. Проте є реалізації одиниць власномовних і змішаної форми представленості.

Дослідження багатокомпонентних словосполучень у значенні І-го слова свідчить, що найчастіше вони представлені утвореннями змішаної форми — 81,82%. Найбільш уживаною схемою існування і виникнення багатокомпонентних словосполучень у значенні І-го слова змішаної форми є наступна: інш. +інш. +власне слово (44,44%). Наприклад: дифракція рентгенівських променів (фіз., ПМ). Також частовживаною є схема: інш. + власне + інш. слово — 22,22%. Наприклад: метод кінцевих елементів (матем., ЕСП).

У числі одиниць змішаної форми присутня досить значна кількість новоутворень, якої немає у фахових словниках-довідниках. Ці новоутворення серед багатокомпонентних словосполучень у значенні І-го слова складають 44,44%. Наприклад: ефективне магнітне поле (МТ): магнітне поле [6.: 171; 4:515] + ефективне поле [6:171]; аустенітні хромомарганцеві сталі (МТ): сталь аустенітна [6:243; 4:713] + сталь хромо-марганцева [6:243; 4:714].

Значно менше представлена в цій групі підгрупа словосполучень власного походження — 18,18%. Наприклад: очистка стічних вод (ПЕ і ОНС), очищення стічних вод (ПЕ і ОНС).

Як свідчать результати подальшого аналізу досліджуваного масиву ключових слів у виді словосполучень, тенденція переваги змішаної форми зберігається у всіх подальших виявах: стійких двокомпонентних словосполученнях (44,83%), вільних двокомпонентних словосполученнях (60,99%), а також утворених за схемою “слово+фразеологізм” (57,14%) і різновидах складних словосполучень (81,82%; 90%; 100%).

Змішана форма серед двокомпонентних сполук стійкого характеру найчастіше утворюється за схемою: інш. + власне слово (64,10%). Наприклад: газовий пальник (ХТ), барабанний млин (ХТ), доевтектоїдна сталь (МТ), діаграма стану (МТ), термічна обробка (ТО). Крім того, як свідчить аналіз досліджуваного масиву, в практиці використання фахівцями вживана схема: власне + інш. слово (35,90%). Наприклад: зварні конструкції (МТ), неоднорідність матеріалу (МТ), чадний газ (ФЗХ) та ін.

Серед двокомпонентних сполук стійкого характеру чітко вирізняється підгрупа словосполучень власного походження — 28,74% (25 з 87). Найтиповішою схемою утворення цих одиниць є наступна: прикм. + іменник — 68% (17 з 25). Наприклад: димовий газ (ПЕ і ОНС), питома поверхня (ПЕ і ОНС), залишкове напруження (МТ), зварні з'єднання (МТ) та ін. Значно рідше серед стійких двокомпонентних сполук можна зустріти змішану форму, утворену за схемою: імен. + імен. — 32% (8 з 25). Наприклад: втрати потужності (ЕСП), домішки проникнення (МТ), точка роси (ПЕ і ОНС), очистка води (ФЗХ), твердість води (ХТ) та ін.

Іншомовні словосполучення у складі двокомпонентних сполук стійкого характеру складають 26,44%. Широко представленою є наступна схема їх утворення: прикм. + іменник — 69,57% (16 з 23). Наприклад: магнітна сепарація (ЕСП), коксовий газ (ПЕ і ОНС), металеві конструкції (МТ). Проте спостереження дозволяють відзначити, що функціонує й інша схема їх утворення: імен. + імен. — 30,43% (7 з 23). Наприклад: метод регуляції (МТ), метод Монте-Карло (ПМ), оксиди азоту (ПЕ і ОНС).

Найбільшу кількість у складі досліджуваних словосполучень складає сукупність двокомпонентних сполук вільного характеру — 60,99%.

У їх числі найбільшу підгрупу складають сполуки змішаної форми — 31,97%. Найтиповіша схема утворення вільних двокомпонентних словосполучень змішаної форми наступна: інш. + власне слово — 55,81%. Найчастіше ця схема реалізується у такому оформленні: інш. (прикм.)+ власне (імен.) — 70,83% або інш. (імен.) + власне (імен.) — 29,17%. Наприклад: регенеративний теплообмін (ХТ), цементний пил (ПЕ і ОНС), екологічна небезпека (МХВ), рентгенівські смуги (ПМ) та ін.

Двокомпонентні вільні словосполучення змішаної форми можуть мати у своєму складі не перший, а другий іншомовний компонент — 17,44%. При цьому сполуки мають наступну форму: власне (прикм.) +інш. (імен.) — 40%. Чи власне (імен.) + інш. (імен.) — 60%. Коли перший складник власного походження, то у змішаній формі двокомпонентних вільних словосполучень переважають віддієслівні сполуки. Наприклад: відходи електростанцій (ЕСП), окислення СО (ЗХ), відновлення форми (МТ).

Змішана форма двокомпонентних вільних словосполучень може мати складний 1-й компонент як поєднання власного й іншомовного: префікса та основи або кореня та кореня — 10,4%. Наприклад: некондиційні пестициди (МХВ), відцентрово-інерційний пиловловлювач (ПЕ і ОНС); залізо-ітрієвий гранат (МТ), великогабаритні опори (ЕСП), високозольне вугілля (ХТ) та ін. Інколи форма І-го компонента являє собою складне слово, утворене поєднанням іншомовного та власного в виді повних слів або коренів — 4,65%. Наприклад: вакуум-сушильний апарат (ТМ), дисперсійно-твердіючі сплави (МТ), металоволоконна насадка (ХТ) та ін.

У деяких випадках у змішаній формі двокомпонентних вільних словосполучень саме другий компонент являє собою складне утворення, що поєднує у собі іншомовні і власні елементи — 3,49%. Наприклад: стандартизація енергозбереження (ЕСП), обмеження електропостачання (ЕСП), хвильові мікропереміщення (ЕСП).

До сукупності двокомпонентних вільних словосполучень змішаної форми можна віднести деякі сполуки, під час утворення яких залучались російські складники, що зараз уже не сприймаються авторами фахових словників-довідників як іншомовні, але ж паралельно активно функціонують власне українські. Наприклад: котел ТП-92 (ПЕ і ОНС), а не казан ТП-92, хоча тут же надається форма “казаняр” [5:278].

Сукупність вільних двокомпонентних словосполучень утримує у своєму складі 45,78% сполук іншомовного походження, коли обидва компоненти є запозиченими. Спеціальність на кількість таких одиниць не впливає. Найтиповішою схемою за якою утворені реально використовувані сполуки, як свідчать результати спостережень, виявляється наступна: інш. (прикм.) + інш. (імен.) — 60,53%. Наприклад: імітаційна модель (ОМТ), енергетичний критерій (МТ),

фононні аномалії (МТ), біотехнологічна конверсія (ХТ) та ін. Крім того, іншомовні сполуки в науково-технічному тексті являють собою ланцюжки іменникових утворень за схемою: інш. (імен.) + інш. (імен. у род. відм.) — 39,47%. Наприклад: спектр емісії (МТ), інтеграл Фейнмана (МТ), інгібітор корозії (МХВ), регенерація аніонів (ПЕ і ОНС). Цікаво, що у складі цих словосполучень компоненти — віддієслівні іменники не є частотними. Сполуки зі складниками віддієслівними іменниками нечисельні — 30,77%, у досліджуваному масиві ключових слів вони характеризують лише термінологічні сполуки у текстах хіміко-технологічного напрямку.

Прості вільні двокомпонентні словосполучення містять у своєму складі і власні сполуки — 24,10%. Найбільш представленою підгрупою серед них є словосполучення, утворені за схемою: прикм. + імен. — 60%. Наприклад: втомні тріщини (МТ), зварювальні роботи (МТ) та ін.

Серед власних вільних двокомпонентних сполук зустрічаються такі, що мають у своєму складі поєднання форм дієприкметника та іменника — 15%. Наприклад: змішане в'язуче (ПЕ і ОНС), киплячий шар (ХТ).

У складі власних словосполучень (вільних, двокомпонентних) достатньо представлена і інша підгрупа сполук, утворених за схемою: імен. + імен. — 25% (5 з 20). Наприклад: млин МИР-500х300 (ХТ) та ін. 80% цих сполук мають головним компонентом віддієслівний іменник, наприклад: нагрівання повітря (ХТ), забруднення довкілля (ПЕ і ОНС) та ін.

За походженням у числі ключових слів досліджуваного масиву досить цікаво розглянути групу простих сполук, утворених за схемою: слово + фразеологізм (3,18%).

За результатами аналізу серед них можна виділити сполуки змішаної форми (50%). У їх числі вирізняються такі, де функцію головного компонента виконує стійке словосполучення, складові частини якого, як правило, іншомовне і власне слово (іменник, прикметник чи навпаки — прикметник, іменник), а залежний компонент — іншомовний прикметник (57,14%). Наприклад: автоматизована база даних (ЗК), аморфні феромагнітні плівки (ПМ). Проте залежне слово може бути і власномовним (як правило, виражене прикметником). Наприклад: тонкі полікристалічні плівки (МТ).

В аналогічних словосполученнях функцію головного компонента може виконувати і окреме слово (переважно іншомовний іменник), тоді залежне — стійке словосполучення, складові частини якого найчастіше є власним іменником і іншомовним прикметником. Наприклад: модель критичного стану (ПМ). Більш рідкий випадок, коли залежний компонент являє собою стійке сполучення власних слів — прикметника, іменника. Наприклад: діаграми взаємного впливу (МХВ).

Власні словосполучення теж мають представленість у групі ключових слів — сполук, утворених за схемою: слово + фразеологізм (28,57%).

Найуживанішою схемою серед власних словосполучень є така, коли головний компонент являє собою стійку сполуку (прикм. + імен.), а залежний представлений формою прикметника, більш рідко дієприкметника. Наприклад: питома теплообмінна поверхня (ХТ), сталий самовідтворюваний розвиток (ПЕ і ОНС).

Інокли у ролі головного слова може виступати власне (іменник), а залежне виражається стійким словосполученням, утвореним власними складниками: прикм. і імен. Наприклад: поверхня твердого тіла (ПМ).

Незначну кількість складають словосполучення іншомовного походження, які входять до групи сполук, утворених за схемою: слово+фразеологізм — 21,43%.

Аналіз досліджуваного матеріалу дозволяє відзначити, що у їхньому складі функцію головного компонента виконує стійке словосполучення, його компоненти — це іншомовні слова (прикм. + імен.), а залежне оформлюється іншомовними прикметниками (66,67%) чи іменниками (33,37%). Наприклад: модель статистична прогнозна (ОМТ), конверсійна електронна месбауерівська спектроскопія (МТ).

Вивчення характеристики ключових слів — складних словосполучень свідчить, що серед них теж можна вичленити сполуки, компоненти яких є власного походження (8%) іншомовного — (4%) і змішаної форми, утвореної на основі власних й іншомовних складових частин чи навпаки — іншомовних і власних (88%).

Найтипівішою схемою власного складного словосполучення є сполучення головного слова — іменника і залежних від нього

іменника і прикметника, чи іменника, що у свою чергу має залежний прикметник. Наприклад: поперечна подача палива (ХТ), млин примусового подрібнення (ЗКК).

Іншомовні складні ключові слова — словосполучення в аналізованому масиві представлені формою: прикметник + прикметник + іменник. Наприклад: пігментований етикетковий папір (ХТ).

Зупинимося на результатах дослідження найбільшої підгрупи складних словосполучень — змішаної форми (88%).

Аналіз ключових слів — складних сполук 1-го типу, тобто утворених поєднанням простого словосполучення і залежного від нього окремого слова [2:65] дозволяє стверджувати, що за походженням серед них можна виділити найтипівіше поєднання компонентів — 44,44% (4 з 9): власне (прикм.) + інш. (прикм.) + інш. слово (імен.). Наприклад: скловолокнистий композиційний матеріал (ПЕ і ОНС), високороздільний двокристальний дифрактометр (ПМ). Крім того, широкоживаною є і друга схема виникнення і функціонування інших одиниць цієї групи: власне (прикм.) + інш. (прикм.) + власне слово (імен.). Наприклад: відвернуті екологічні збитки (ЕСП), однорядна система струменів (ХТ), екологічні мастильні матеріали (ХТ).

У числі 2-го типу складних сполук, утворених поєднанням головного слова і залежного від нього словосполучення [2:65] за тим же принципом — за походженням чітко вирізняються найбільш використовувані схеми утворення їх змішаної форми: власне (імен.) + інш. (прикм.) + інш. (імен.) — 33,34%. Наприклад: управління соціосферними процесами (ПЕ і ОНС), заощадження енергетичних ресурсів (ХТ), очистка етиленової фракції (ХТ). Крім того, визнаною схемою утворення і використання змішаної форми сполук цього типу є наступна: інш. (імен.) + власне (імен.) + власне слово (імен.) — 22,23%. Наприклад: структура течії палива (ХТ).

Розгляд складних сполук змішаної форми функціонування, коли головне слово має два або більше залежних слова, що не пов'язані між собою — 3-й тип [2:65], свідчить, що це незначна група різнопланових одиниць — 16%. Наприклад: корозія сталі у воді (ХТ) та ін.

За результатами виконаного дослідження описуваних термінів і термінологічних словосполучень можна стверджувати, що влас-

ні термінологічні одиниці — це, як правило, вузькоспеціальні поняття (серед однокомпонентних ключових слів-термінів вони складають 38,46%).

Іншомовні ключові слова-терміни переважають у групі однокомпонентних стрижневих одиниць, коли мова йде про загальнонаукові і загальноінженерні поняття.

Серед термінологічних словосполучень спостерігається перевага змішаної форми.

1. Дослідження з лексикології і граматики української мови: Зб. наук. пр. / За ред. проф. Д. Х. Баранника. — Дніпропетровськ, 2005. — Вип. 4.
2. *Загнітко А. П.* Теоретична граMATика української мови. Синтаксис. — Донецьк, 2001.
3. Лексико-граматичні інновації у сучасних слов'янських мовах: Матеріали II Міжнародної наукової конференції / Упорядник Т. С. Пристайко. — Дніпропетровськ, 2005.
4. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / За ред. Л. О. Пустовіт та ін. — К., 2000.
5. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / За ред. В. В. Гейченко, В. М. Завірюха, О. О. Зеленюк та ін. — К., 1998.
6. Російсько-український словник фізичних термінів / Уклад.: Ю. В. Караван та ін.; За ред. О. Б. Лисковича. — К., 1994.

РЕЦЕНЗІЇ

Мосенкіс Ю. Л. Українська мова у свразійському просторі: Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки. — К.: Видавничий дім А+С, 2006. — 224 с.

Вийшла в світ чергова праця відомого молодого українського вченого Ю. Л. Мосенкіса, присвячена проблемі походження української мови та її місцю серед інших мов світу. У зв'язку з підвищеним інтересом за останнє десятиріччя до питань передісторії та витоків української мови зазначена проблема є надзвичайно актуальною і водночас досить спірною у науковому колі мовознавців. Хоч автор зазначеної монографії не вирішує питань генези української мови, але висуває ряд гіпотез, які, на наш погляд, зацікавлять науковців і в той же час викличуть дискусії із зазначеної проблеми.

Ю. Л. Мосенкіс приймає постулат класичної індоєвропейстики, згідно з яким українська мова виникла з праслов'янської, а ця остання, як і інші гілки мови-основи, — із праіндоєвропейської. З цим сперечатися зайве, проте автор монографії, виділяючи передісторію мови, вважає, що українська мова “розвивалася в надрах попередніх мовних станів” (с. 10) і, виходячи із цього положення, робить висновок, що “українська мова має такі слова і риси, вік яких наближається до ста

тисяч років” (виділено Ю. Л.) (с. 9), тобто відноситься до часу зародження мов світу взагалі. На доказ цієї гіпотези Ю. Л. Мосенкіс посилається на деякі розряди слів, які мають тривалу історію розвитку, та фонетичні явища, зокрема відкритість складу у багатьох мовах, включаючи тональні. Зупинімося на деяких дискусійних сторонах цих питань.

“Українське слово *мед* звучить так само або майже так само як і у фінно-угорських, кавказьких, полінезійських мовах, — пише автор, — а також у литовській, в'єтнамській, японській і навіть деяких мовах американських індіанців” (с. 8). Наведений приклад зі словом *мед* є дуже показовим при аналізі автором словникового складу української мови у порівнянні до інших мов. І тому наші зауваження, про які ми скажемо нижче, можна віднести й до інших лексем, які розглядаються вченим у такому ж ракурсі.

По-перше, наявність **спільних** лексичних одиниць давнього часу може свідчити лише про спорідненість у походженні цих мов, а не про те, що кожна із цих мов існувала сама по собі на зорі генези мови-основи. Можна говорити, що українська мова має давню передісторію, але ту ж передісторію мають в цілому слов'янські, германські, балтійські, кельтські та інші індоєвропейські мови. Це не дає

нам права стверджувати тезу про існування української мови (будь-якого її стану) у праїндоевропейській час.

По-друге, порівняння **поодиноких** лексем не є науково переконливим у питанні єдиного походження зіставлених мов. Так, відомо, що слово *венети* засвідчено у різних регіонах Європи і в різних мовах, але ж це не значить, що у цих місцях проживали слов'янські племена венети. На нашу думку, на місце поодиноких порівнянь слів треба було б поставити вивчення **відносин** цих слів у семантичній мікросистемі і їх **розвиток**, тобто порівнювати треба мікрогрупи між собою і в історичному плані, і лише тоді висновки отримають переконливу силу. На жаль, формальний збіг слів, який може бути випадковим, мовознавці досить часто використовують під час аналізу їх походження і, ґрунтуючись лише на цьому, роблять висновки про спорідненість мов чи їх давні контакти (пор. етнонім *анти* і гіпотезу про його походження у сучасному мовознавстві). Наукового доведення, наприклад, вимагає співвіднесення японського *міцу* й українського *мед* як однокорених слів, пор. випадковий збіг япон. *дзені* і рос. *деньги*, япон. *хірома* і укр. *хорони*, рос. *хоромы*, япон. *доорі*, укр., рос. *дорога*, япон. *ка мару*, укр., рос. *комар*, япон. *хошій*, укр., рос. *хочу*, япон. *осорошій*, укр. *осоружний*, япон. *муші*, укр., рос.

муха, япон. *намае* і англ. *name*, нім. *Name* та ін.

Другий аргумент — відкритість складу — вважаємо також непереконливим відносно визначення витоків зародження української мови, який постулюється автором монографії. Наявність відкритого складу в українській мові і його поширеність у різних мовах світу свідчить лише про універсальність цього фонетичного явища, що підтверджується численними дослідженнями, починаючи від М. С. Трубецького. Причиною цього є **фізіологічна** основа мовленнєвих одиниць, які зароджувалися, єдина для всіх мов первісного стану. Генетично ланцюжок відкритих складів у мовленні був притаманний всім мовам світу на їх давньому етапі розвитку. І, мабуть, таку особливість мала мова мешканців Трипілля. Якщо допустити, що слов'янські, як і деякі інші індоевропейські племена, тривалий час проживали на терені Трипілля, маючи вже у своїй мові реалізації закритого складу, то вплив мови Трипілля і може розглядатися як вплив мови-субстрату, що зумовило відкритість складів. Цей субстратний вплив відзначився на вже зміненій генетичній структурі складу в індоевропейців і тим самим продовжив дію “закону відкритого складу”, особливо у слов'ян, які тривалий час проживали у тісному контакті з трипільцями. І в цьому місці Ю. Л. Мосенкіс робить вельми важливий висновок, згідно

з яким в основі відкритості складу в українській мові і також її милозвучності є вплив мовного субстрату Трипілья. За аналогією до досліджень інших авторів він робить узагальнення, що “праслов’янську мову можна визначити як індоєвропейську, що наклалася на трипільську підоснову” (с. 133).

На жаль, автор зовсім не торкається **історії народу**, який говорив на праукраїнській мові. На нашу думку, наявність відповідного етносу, навіть 100 тисяч років тому, була б суттєвим підкріпленням висунутої Ю. Л. Мосенкісом гіпотези генези української мови. Очевидно, що такого етносу в той час не було, а значить і не було мови, яку б можна було назвати українською. Етнос і мова взаємопов’язані і існують тільки разом. Наявність етносу свідчить і про існування відповідної мови. Це могла бути мова (за Мосенкісом), яка мала у собі спільні словникові одиниці, але етнос, що потім розпався на окремі угруповання діалектів і потім мов, свідчить про те, що вихідна мова була протомовою для багатьох мов, з якої вони вийшли. Дійсно, це передісторія української та інших мов, але ми не маємо права говорити, що в той далекий час передісторії існувала українська чи якась інша з мов, що потім розвинулися. Українська, як і інші мови, повинна мати лише **свою** передісторію, тоді це буде й етнос прау-

країнський, лише в цьому випадку можна говорити про початок зародження української мови та її передісторії.

Ю. Л. Мосенкіс використовує у монографії численні результати досліджень, що дає йому право глобально розглянути проблему генези української мови, особливо таку її особливість як милозвучність.

Трохи осторонь від основної теми монографії стоять підрозділи методики діахронічних досліджень А. О. Білецького та О. С. Мельничука, які, звичайно, заслуговують на увагу і могли б увійти до окремої праці з історії українського мовознавства.

Праця Ю. Л. Мосенкіса включає в себе віршовані форми автора, які досить емоційно та елегантно перегукуються зі змістом книги. Автор подає в своїй реконструкції “Слово о полку Ігоревім”, пам’ятку давньоукраїнської мови.

В цілому праця Ю. Л. Мосенкіса заслуговує на високу оцінку та підтримку в пошуках наукової істини відносно генези української мови та її давніх особливостей, що, можна сподіватися, з часом приведе до опрацювання відносно сталого і переконливої концепції, яка турбує багатьох вчених — патріотів України.

*Проф. В. Г. Таранець,
проф. О. І. Бондар*

НАШІ АВТОРИ

Білик Іліана Степанівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри природничих та гуманітарних дисциплін Донецького університету економіки і права

Блажчук Юлія Іванівна — викладач кафедри української та іноземних мов Уманського державного аграрного університету

Близиук Леся Миколаївна — аспірантка кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

Бондар Олександр Іванович — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Борецький Віталій Васильович — аспірант кафедри української мови і загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Бронікова Світлана Анатоліївна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та іноземних мов ОРІДУ НАДУ

Гмря Людмила Володимирівна — аспірантка кафедри української мови Київського національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Денисюк Василь Вікторович — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини

Дзензелівський Йосип Олексійович — доктор філологічних наук, професор (місто Ужгород)

Думанська Лариса Борисівна — аспірантка кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Замойська (Беркещук) Інна Степанівна — аспірантка кафедри української мови Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

Каленич Володимир Миколайович — аспірант кафедри української мови і загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Комарова Зоя Іванівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини

Куриленко Володимир Михайлович — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, декан філологічного факультету Глухівського державного педагогічного університету

Лизанець Петро Миколайович — доктор філологічних наук, професор кафедри угорської філології Ужгородського національного університету

Лучик Василь Вікторович — доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Національного університету “Києво-Могилянська академія”

Марчук Олена Іванівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Південноукраїнського державного педагогічного університету (м. Одеса) ім. К. Д. Ушинського

Мачай Тетяна Олександрівна — кандидат філологічних наук, доцент,

завідувач кафедри української та російської мов Донецького національного технічного університету

Микитин (Дружинець) Марія Львівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Наконечна Лариса Богданівна — аспірантка кафедри української мови Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

Павелко Світлана Петрівна — старший викладач кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Павликівська Наталя Михайлівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Плетнєва Ольга Леонідівна — викладач кафедри українознавства Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського “ХАІ”

Полюга Левко Михайлович — доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Національного університету “Львівська політехніка”

Романченко Алла Петрівна — викладач кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Сабодош Іван Васильович — доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, декан філологічного факультету Ужгородського національного університету

Семененко Лариса Анатоліївна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Серпутько Ганна Петрівна — аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Сидоренко Вікторія Вікторівна — аспірантка кафедри української мови Донецького національного університету

Слободинська Тамара Степанівна — кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови і загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Сорочан Ольга Вікторівна — аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Торчинський Михайло Миколайович — кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Фашенко Марія Максимівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Філюк Лілія Миколаївна — викладач кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів ОНУ ім. І. І. Мечникова

Хрустик Надія Михайлівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Цехмейструк Олена Григорівна — аспірантка кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Шевченко Тарас Григорович — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Запорізького національного університету

Шонц Олена Павлівна — кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лизанець П. М.

Ужгородський період в науковій діяльності Степана Пилиповича Бевзенка
(Світлий пам'яті професора) 4

Бондар О. І.

Проблеми історичної морфології в монографії професора С. П. Бевзенка
“Історична морфологія української мови” 12

Фащенко М. М.

Офіційний український правопис і живе мовлення 21

Дзєндзелівський Й. О.

Спостереження над метатезою в українській мові 31

Микитин-Дружинець М. Л.

Кодифікована вимова приголосних у граматиках XIX ст. 62

Шоць О. П.

Становлення норм вимови приголосних української літературної мови
у першодруках і рукописах II половини XIX — початку XX ст.
та їх науково-теоретичне обґрунтування 71

Блажчук Ю. І.

Семантика твірних основ прізвищ Уманщини XVII ст. (на матеріалі
прізвищ козаків Уманського полку за даними “Реєстру усього війська
Запорізького...”) 79

Цехмейструк О. Г.

Стилістика синтаксису листів гетьмана Івана Мазепи 86

СИНТАКСИС СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Комарова З. І.

Структурно-функціональна своєрідність складнопідрядних речень
розчленованої структури з залежним компонентом
придієприслівникового зв'язку 94

Семененко Л. А.

Префікс-модифікатор *пре-* у репертуарі поетичних ідіостилістичних
кодів 100

Романченко А. П.

Прагматичні аспекти розгляду компаративності 107

Наконечна Л. Б.

Значення теперішнього часу засобами минулого у структурі
поліпредикативного комплексу в сучасній українській мові 117

Серпутько Г. П. Семантико-синтаксичні типи дієслів ставлення	126
Сидоренко В. В. Похідний сильнокерований зв'язок (на матеріалі девербативних безпосередніх словосполучень із залежним об'єктом)	137
Білик І. С. Прикметникові об'єктні конструкції: семантичне і функціональне варіювання	148
Слободинська Т. С. Словотвірна реалізація категорії таксису в українській мові	158
Близнюк Л. М. Особливості позиції семантичного суб'єкта в реченнях перформативного типу	168
Борецький В. В. До поняття про семантико-граматичні категорії	175
Гмиря Л. В. Інтенційно-валентні властивості двовалентних дієслів емоційного стану ...	182
Каленич В. М. Семантика одновалентних дієслівних предикатів дії	192
Бронікова С. А. Засоби вираження функції сингулярності та плюральності функціонально-семантичного поля квантитативності в сучасній українській мові	204
Марчук О. І. Порівняльні функції прикладки у творах М. М. Коцюбинського	212

УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Куриленко В. М. Гриби — губи: полісемія чи омонімія? (на матеріалі лексики поліських говорів)	219
Плетнєва О. Л. Прикметникові фразеологічні синоніми в говірках центральної Слобожанщини	223
Шевченко Т. Г. До проблеми діалектного членування говорів Північного Причорномор'я	234

СЛОВОТВІР УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Хрустик Н. М. До питання про декореляцію	245
--	-----

Сорочан О. В. Прикметники як мотивуючі основи дієслів в українській мові	250
Замойська (Беркешук) І. Дериваційний потенціал іменників на позначення верхніх та нижніх кінцівок людини та їх частин	256
Філюк Л. М. Активність словотвірних способів у творенні українських термінів інформатики	266
Думанська Л. Б. Явище синонімії в сучасній українській термінології будівництва та архітектури	273

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ, ЛЕКСИКОЛОГІЯ ТА ОНОМАСТИКА

Лучик В. В. Розвиток обценної семантики в родових назвах птахів української мови	279
Денисюк В. В. Дволексемні антропоніміїні формули в козацьких літописах	287
Павелко С. П. Популярні гуцульські чоловічі імена	292
Полюга Левко Складові елементи словників (із досвіду лексикографа)	299
Сабадош Іван Із спостережень над праслов'янською спадщиною в українських назвах дикорослої трав'янистої флори	308
Павликівська Н. М. Псевдоніми-імена в ономастиконі ОУН-УПА	321
Торчинський М. М. Поетоніміка України: історія становлення і перспективи розвитку (на матеріалі дисертаційних досліджень)	332
Мачай Т. О. Іншомовні і власні термінологічні одиниці в сучасному україномовному науково-технічному тексті	340
<i>Рецензії</i>	352
<i>Наші автори</i>	355

Записки з українського мовознавства

З-324 Вип. 16: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. І. Бондар. — Одеса:
Астропринт, 2006. — 360 с.

3 460200000-188 Без оголош.
318-2006

ББК 81.411.4я5
УДК 81.161.2(051)

Наукове видання

**ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОГО
МОВОЗНАВСТВА**

Випуск 16

Збірник наукових праць

Відповідальний редактор **О. І. Бондар**

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*

Голов. редактор *Ж. Б. Мельниченко*

Технічні редактори *Р. М. Кучинська, М. М. Бушин*

Підписано до друку 14.12.2006. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура “Таймс”.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20,93. Тираж 300. прим. Зам. № 363.

Видавництво і друкарня “Астропринт”
(Свідоцтво ДК № 1373 від 28.05.2003 р.)
65082, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.
Тел.: (0482) 26-98-82, 26-96-82, 37-14-25.

www.fotoalbom-odessa.com